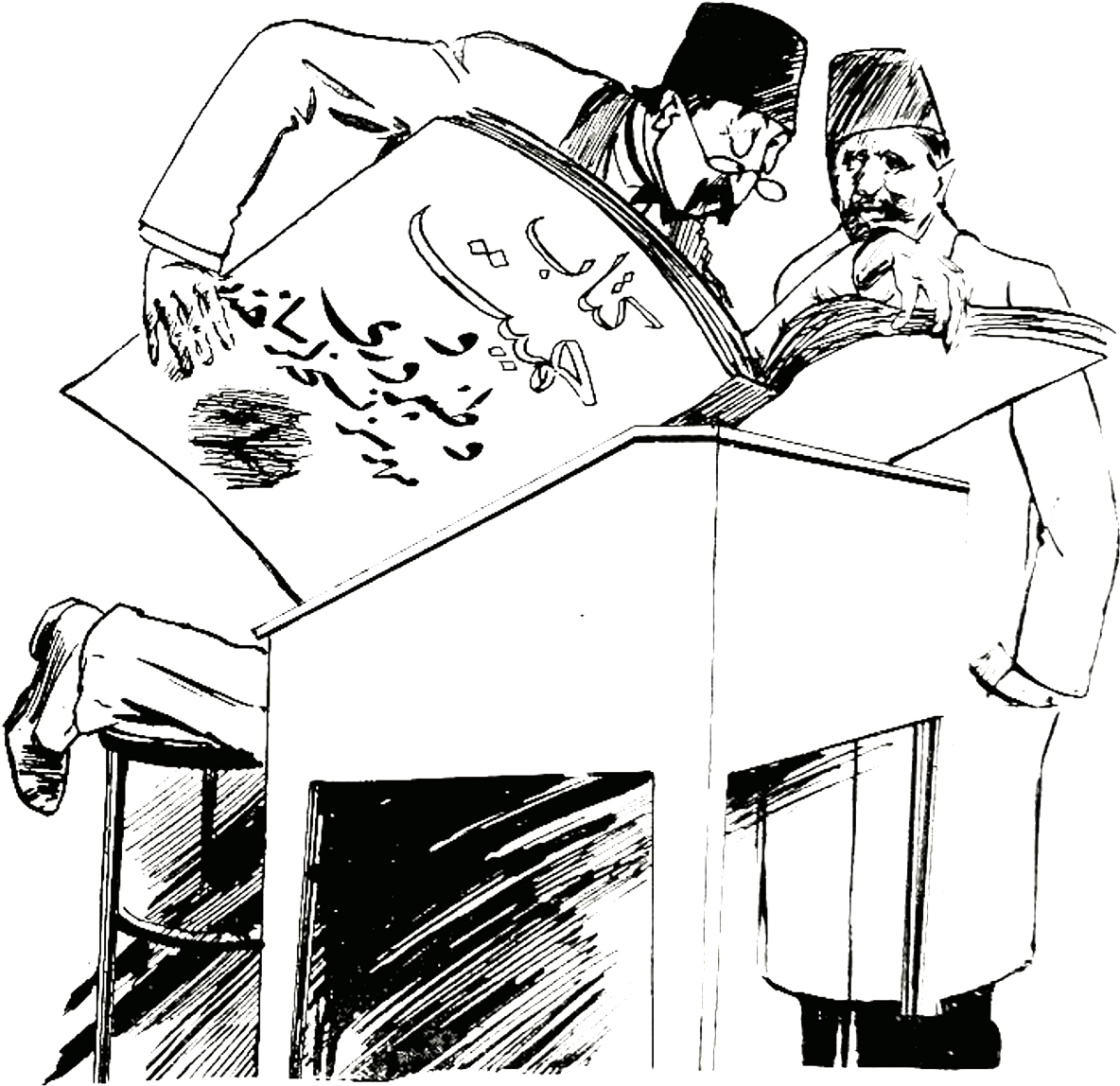

tarîh AKADEMİ

OSMANLI - TÜRKİYE ÇALIŞMALARI

OSMANLI MATBUATI
MATBU KİTAP KÜLTÜRÜ

HAZİRAN • 2024

TOPLUMSAL
tarih **AKADEMİ**

OSMANLI - TÜRKİYE ÇALIŞMALARI

04

HAZİRAN 2024

TARİH VAKFI

TARİH VAKFI

**Toplumsal Tarih Akademi
Osmanlı-Türkiye Çalışmaları Dergisi**

Toplumsal Tarih Akademi
Osmanlı-Türkiye Çalışmaları Dergisi,
Tarih Vakfı tarafından her yıl Haziran
ve Aralık aylarında iki sayı olmak
üzere basılı ve çevrimiçi yayımlanan
hakemli bir dergidir.

Yıl 3 / Sayı 4 · Haziran 2024
ISSN: 2979-966X
E-ISSN: 2979-9694

Tarih Vakfı Adına Sahibi ve
Genel Yayın Yönetmeni

Nurşen Gürboğa

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü

Yaşar Tolga Cora

Yayın Yönetmenleri

Yaşar Tolga Cora, Nurşen Gürboğa

Yayın Yönetmen Yardımcıları

Firuzan Melike Sümertaş,

Sırrı Emrah Üçer, Cengiz Yolcu

Misafir Editörler

Ayşe Başaran, Filiz Dıġıroġlu

Görsel Tasarım:

Gökhan Pahlı, Atakan Aslan

Tasarım Uygulama

Aşkın Yücel Seçkin

Kapak Görseli

Cem, 27, (7 Mayıs 1327), 8.

Baskı

Matbu Ajans

Çamlık Mahallesi, İkbal Caddesi,
Dinç Sokak, No:25, Er Plaza İş Merkezi,
K:1, D:2, Ümraniye/İstanbul
0553 754 32 38

Baskı Tarihi: Haziran 2024

Yayın Türü: Yaygın Süreli Yayın

Yayıncı Sertifika Numarası: 45602

Matbaa Sertifika Numarası: 48138

İletişim

Tarih Vakfı

Sarıdemir Mah. Raġıp Gümüşpala Cad.

Deġirmen Sok. No: 10

Eminönü, Fatih, İstanbul

Telefon: (212) 522 02 02

Faks: (212) 513 54 00

toplumsaltarihakademi@tarikhvakfi.org.tr

Yayın Kurulu

Akif Ercihan Yerlioġlu - Boġaziçi Üniversitesi

Ali Sipahi - Özyeġin Üniversitesi

Alp Eren Topal - Oslo University

Aslıhan Gürbüz - McGill University

Ayşe Ozil - Sabancı Üniversitesi

Ayşe Polat - İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Ayşe Başaran - Marmara Üniversitesi

Barış Alp Özden - Duisburg-Essen Universität

Cangül Örnek - Maltepe Üniversitesi

Cihangir Gündoġdu - İstanbul Bilgi Üniversitesi

Deniz Türker - Rutgers University-New Brunswick

Erol Ülker - Işık Üniversitesi

Fatih Artvinli - Acıbadem Üniversitesi

Fatma Öncel - Sabancı Üniversitesi

Filiz Dıġıroġlu - Marmara Üniversitesi

Firuzan Melike Sümertaş - UC Berkeley &

İstanbul Kent Üniversitesi

Gülhan Balsoy - İstanbul Bilgi Üniversitesi

Gülay Yılmaz - Akdeniz Üniversitesi

Liaisan Şahin - Marmara Üniversitesi

Mehmet Ö. Alkan - İstanbul Üniversitesi

Mehmet Beşikçi - Yıldız Teknik Üniversitesi

Mehmet Ertan - Düzce Üniversitesi

Murat Cankara - Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi

Nurşen Gürboğa - Marmara Üniversitesi

M. Talha Çiçek - İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Tanya E. Lawrence - St. Andrews University

Tuba Demirci - Beykoz Üniversitesi

Tülün Deġirmenci - Hacettepe Üniversitesi

Uğur Bahadır Bayraktar - Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi

Ümit Fırat Açıkgöz - American University of Beirut

Yaşar Tolga Cora - Boġaziçi Üniversitesi

Yavuz Köse - Vienna University

Danışma Kurulu

Ahmet Demirel - Marmara Üniversitesi (E)

Ahu Antmen - Sabancı Üniversitesi

Carter Vaughn Findley - The Ohio State University (E)

Edhem Eldem - Boġaziçi Üniversitesi

İlhan Tekeli - Ortadoġu Teknik Üniversitesi (E)

Nevra Necipoġlu - Boġaziçi Üniversitesi

Nicole van Os - Universiteit Leiden

Nuran Yıldırım - Bezmîâlem Vakıf Üniversitesi

Mete Tunçay - Bilgi Üniversitesi (E)

Selçuk Esenbel - Boġaziçi Üniversitesi (E)

Zafer Toprak - Boġaziçi Üniversitesi (E)

Zübeyde Fusun Üstel - Galatasaray Üniversitesi (E)

Toplumsal Tarih Akademi *Osmanlı-Türkiye Çalışmaları Dergisi*
yayın yönetiminden ve yazardan izin alınmaksızın alıntı
yapılamaz. İzin çerçevesinde yapılacak alıntılarda Toplumsal
Tarih Akademi dergisinin ilgili sayısını ve yazar ismini
belirtmek zorunludur.

İÇİNDEKİLER

Sunuş	
Ayşe Başaran - Filiz Dıġırođlu	5

Araştırma Makaleleri

<i>Erbab-ı Mütalaa mı Erbab-ı Merak mı:</i> 19. Yüzyıl Okuru için Meta Olarak Kitabın Anlamı	
Mert Öksüz	6
İstanbul'daki Acem Matbaalarının Bir Örneği Olarak Hurşid Matbaası ve Faaliyetleri	
Güllü Yıldız	22
Jöntürk Neşriyatının Üretim ve Dağıtım Süreçleri	
Serhat Aslaner	44
Sopalı Sansür: Zaptiye Müşiriyeti ve Erken Dönem Osmanlı Sansür Mekanizmasındaki Yeri (1858-1876)	
Okan Kozanoğlu	76
"Ortodoksluğun Muhafazası": Misyoner Karşıtı Karamanlıca Literatür	
Stefo Benlisoy	88
Siyaset, Kitap ve Çeviri: 1885-1887 Arasında Yayımlanan Edebi Kitap Çevirileri Üzerine	
Özgür TÜresay	108

Araştırma Notları

Osmanlılar ve Kitap: Bazı Düşünceler	
Johann Strauss	126
Tek Sayfalık "Kitap"lar ve Medrese Eğitim Sistemiyle İrtibatları Üzerine Birkaç Not	
İsmail Kara	140
İstanbul-Kahire Arasında Bir Kitabın Basım Serüveni: İbn Manzûr'un <i>Lisânü'l-'Arab</i> 'ı	
Hatice Aynur	152

Röportaj

Osmanlı Dilleri ve Matbuatının İzinde Bir Türkolog Johann Strauss ile Mülakat	
Fatih Aşan & Okan Kozanoğlu	170

Kitabiyat

İ. Arda Odabaşı, *Osmanlı Matbuat Kapitalizmi ve Milliyetçilik (1913-1914)*
Melek Yalvaç 182

Osmanlı Kitap Koleksiyonerleri ve Koleksiyonları: İtibar ve İhtiras,
yay. haz. Tülay Artan ve Hatice Aynur
Hüsniye Gülsev-Koç..... 186

Manuscript and Print in the Islamic Tradition, yay. haz. Scott Reese
Elif Sezer-Aydınlı 190

Sebouh David Aslanian, *Early Modernity and Mobility:
Port Cities and Printers Across the Armenian Diaspora, 1512–1800*
Arif Tapan 194

Vefeyat

Kathryn A. Schwartz:
Osmanlı Mısır'ı ve Kitap Tarihçiliğine Adanan Ömrün Ardından
Ayşe Başaran..... 198

Sunuş

Kitap tarihi ve entelektüel tarih çalışmaları arasında matbuat ve baskı kültürü tarihlerine dönük ilgi akademik camiada gün geçtikçe artmaktadır. Matbuat ve basılı kültür çalışmaları; bilgi üretim ve tüketim biçimleri, bilginin tedavülü, matbaa-modernleşme olgusu, matbuat kapitalizmi, milliyetçilik gibi birçok kavram üzerinden ele alınmaktadır. *Toplumsal Tarih Akademi*'nin 4. sayısının dosya konusunu oluşturan 'Osmanlı matbaatı' literatürde uzun süre 'basın' ekseninde tartışılmış girift bir alan. Dolayısıyla matbaadan ne anladığımız, matbaa deyince nereden başladığımız ve matbuat kavramını nasıl ele aldığımız sorularına yanıt vermek gerekiyor. Bu sayıda dikkat çekmeye çalıştığımız bağlam içerisinde Osmanlı tarihçileri 'ilk Türkçe harfli matbaa' olarak Müteferrika matbaasının sınırlarını epey aşındırılmış durumda. Benzer biçimde dünyanın diğer bölge ve kültürlerine kıyasla matbaanın kronolojik olarak "geç!" gelme olgusu literatür içerisindeki güvenli alanını bir süredir kaybetmekte. Son zamanlarda matbaanın modernleşme süreciyle kurulan ilişkisine ve okuma kültürü bağlamındaki etkilerine dair çalışmalar giderek artmakta. Elinizdeki sayının da bu literatüre yeni bir soluk getirecek, matbuat kültürünün aktörlerine ve Osmanlı matbaatının kitap üretimine odaklanacak nitelik arzemesine gayret ettik.

Dergimizin bu sayısını Osmanlı'da matbaa kültürünün yaygınlaştığı 19. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren matbaa ve etrafında kümelenen meselelerin bir kısmını masaya yatırmaya ayırdık. 19. yüzyıla olan vurgunun sebebi yüzyılın ikinci yarısında hatta daha net ifade etmek gerekirse 1870'lerden itibaren gerek devlet gerekse özel matbaacıların faaliyetlerinin imparatorluk sınırlarını aşan bir matbu faaliyete dönüşmesindedir. Bu sınırları aşma becerisi matbaacıların olduğu kadar gelişen ulaşım araçlarının da marifetiydi. Matbu materyalin "yazma" dünyasına kıyasla çoğaltılabilme kapasitesinin hızı, maliyeti ve taşınabilirliğinin matbaa teknolojisiyle kazandığı ivmeyi tren ve buharlı gemiler bir üst noktaya erdirmiş, kitap ve bilgi tedavülünün globalleşmesine muazzam bir katkı sunmuştur.

Matbuat, Osmanlı İmparatorluğu'nu anlamak için oldukça somut bir mecradır ve esasında tam bir "Osmanlı"lık meşheridir. Yani Osmanlıların tüm alfabe ve dillerinin görüldüğü, yabancı yayınların da varlığıyla her renk ve türden başarılı matbu örneklerin sergilendiği, devlet ve özel müteşebbislerin aktif rol aldığı bütünlüklü bir girişimdir. Osmanlı'daki "okur cemaatleri"nin dillerini kuşatacak biçimde hizmet sunan matbaacı, yayıncı, kitapçı, yazar, çevirmen, gazeteci ile bu materyalleri devletin çizdiği sınırlar dahilinde tutmaya gayret eden denetim/sansür memurunun yanı sıra söz konusu mamüllerin tüketicisi olan okur da bu girişimin doğal üyeleri idi. Matbu kitap, gazete, dergi, beyanname, takvim, afiş gibi türlerin hatta matbaacıların bastığı piyango biletleri ve faturaların da bu girişimin ürünleri olduğunu hesaba katarak meseleyi ele almak gerektiğini düşünüyoruz. Bu yüzden uzun süredir sadece basın tarihinin uzantısı olarak görülen ya da içerik ve siyaset üzerinden tanımlanagelen alanın bu tek yönlü ve sınırlayıcı düzlemin dışına çıkması gerektiğini, matbaatın ve matbaa kültürünün neleri kapsadığını bir kez daha vurgulamak istedik. Matbuat kavramının matbu ürünlerin tümünü kapsayacak biçimde en geniş manasında kullanılması gerektiğini ve kitap dışı matbu malzemenin matbaa kültüründen bağımsız ele alınmaması gerektiğini düşünüyoruz. Dosya konusunu belirlerken mevcut matbuat literatüründe "kitabın" merkeze alındığı çalışmaların neredeyse yok denecek kadar az olması, kitaba odaklanmayı ter-

cih ettiren sebeplerin başında geldi. Bu tercihin arkasında bir sebep de kitap kültürü çalışmalarının genellikle “yazma kitap” dünyasına yoğunlaşmasıdır. Bu bağlamda matbu kitabın hakkını bir parça teslim etmeye niyetlendik ve tamamını “Osmanlı Matbu Kitap Kültürü” olarak belirledik. Ayrıca matbuat çarkını döndüren aktörlerin varlığı ve etkisinin literatürde kenarda kaldığı mevcut duruma itiraz ederek matbuat emekçilerini daha belirgin figürler olarak literatürün merkezine taşımaya çalıştık. Elbette bir dergi sayısıyla Osmanlı matbuatının tüm aktörlerini görünür kılamayacağımızın ve Osmanlı dünyasındaki matbu kitabın serencamını kuşatamayacağımızın farkındayız ama matbu kitabın entelektüel hayat başta olmak üzere siyasi, sosyal ve iktisadi alanlara da açılan hikayesini bir nebze de olsa ortaya koymayı ve matbuatın yeni vechelerini konuşmaya vesile olmayı ümid ediyoruz.

***

Osmanlı matbuat çalışmalarına yeni perspektifler getirecek makalelerden oluşan dosyamızda kitap ve okuma kültürü tarihine dair birçok mesele ele alınıyor. *Toplumsal Tarih Akademi* dergisinin bu sayısı altı özgün araştırma makalesi, üç araştırma notu, bir röportaj, dört kitap değerlendirmesi ve bir vefefyat yazısından oluşuyor.

Mert Öksüz matbuat kültürüne okur cephesinden bir pencere açıp, Osmanlı okurlarının kitap tüketimi, kişisel kütüphaneleri ve özellikle kitap ciltleri ile ilgili tecrübelerini yorumlayarak kitabın sembolik anlamları ve 1870’lerden itibaren matbu kitabın metalaşması sürecine mercek tutuyor. Güllü Yıldız Osmanlı matbuat tarihinin karanlıkta kalan aktörlerinden Muhammed Mehdi Tebrizî’yi ve Hurşid matbaası merkezli yayıncılık faaliyetlerini birincil kaynaklara dayanarak tanıttığı bir matbaa monografisi yazdı. Yıldız, yayıncının kimliğine dair literatürdeki karışıklığı gidermeye yönelik biyografik malumatı ortaya koymasının yanı sıra bir Acem yayıncı profilini daha gün yüzüne çıkarması bakımından son derece orijinal ve kıymetli bir katkı sunuyor. Serhat Aslaner II. Abdülhamid dönemi muhalefetinin propaganda metinlerini nasıl ürettikleri üzerinde duruyor. Jöntürk neşriyatının türleri, hangi tekniklerle çoğaltıldığı, hangi araç ve taktiklerle tedavüle sokulduğu ve hangi mekanlarda okunduğu, okuyucuların yayınlarla nasıl buluştuğu gibi sorulara yanıt arıyor. II. Meşrutiyet’in gerçekleşmesinde katkısı muhakkak olan bu metinlerin üretim, çoğaltım ve tedarik süreçlerini ele aldığı çalışmasıyla Jöntürklerin şu ana kadar pek bilinmeyen yayıncı kimliklerini ortaya çıkarıyor.

Yine bir araştırma makalesi sunan Okan Kozanoğlu, kitap-devlet ilişkisinin en popüler yönü olan sansür meselesini gündeme getiriyor. Aslında Osmanlı piyasasında dolaşımda olan muzır kitap ve risalelerin artmasıyla beraber denetimin kurumsal bir çerçeveye oturtulma çabalarını inceliyor. Stefo Benlisoy, Karamanlıca yayıncılığın Anadolu Rum Ortodoksluğun dinsel kimliğini muhafaza etmekteki rolüne değiniyor. Karamanlıca basılı kitap üretiminin önemli bir kısmını oluşturan dini metinlerin üreticileri, içerikleri, yazarları, yayıncıları ve okur profillerini ele aldığı çalışmada bu piyasanın aktörlerinden biri olarak Protestan misyonerlerin ortaya çıkışı ve onların faaliyetlerine tepki gösteren yerel odakların yayıncılık faaliyetlerini inceliyor. Özgür Türesay çeviri metinlere, çevirmen profiline ve bu profilin dönüşümüne özellikle de çeviri ihtiyacının farklı katmanlarına dikkat çeken makalesiyle kitap, siyaset ve çeviri bağlamında Osmanlı kitap dünyasına yeni bir perspektifle yaklaşmayı öneriyor. Osmanlı kitap tarihi çalışmalarının sınırlılıklarına ve problemlerine de işaret eden makale alanın sorunlarından bir kısmını dile getirerek çözüm üretimlerine dair bir farkındalık oluşturmaya çalışıyor.

Üç araştırma notu aslında her biri Osmanlı kitap kültürü çalışmalarının duayenleri olarak bilinen Hatice Aynur, İsmail Kara ve Johann Strauss'a ait ve alanın çerçevesini çizmekte. Öncelikle İsmail Kara ve Johann Strauss, ufuk açıcı metinlerinde Osmanlı'da "kitap" kelimesinin kullanımına ışık tutuyor, Osmanlı matbu kitabına dair yeni perspektifler sunuyorlar. Kara "Tek Sayfalık Kitap" makalesinde kitap tanımının sınırlarını genişletmeyi teklif ediyor ve Osmanlı matbuatından tek sayfalık örneklerle neye, ne zaman kitap denir/denmelidir sorusunu tartışmaya açıyor. Strauss "kitap" kelimesinin okuyazar olmayan gruplarca bile bilindiğine ve özel anlamlar taşıdığına vurgu yapıyor. Türkçe olan bu kelimenin farklı etnik grup ve dinlere mensup Osmanlıların ortak kullandığı bir kelime olarak varlığını sürdürdüğüne dikkat çekiyor. Bir imparatorluğa yakışır biçimde çok dilli ve katmanlı bir yapıya sahip olan kitap kültürünün matbuatta da tezahür ettiğini ifade ederek Osmanlıların matbu kitap üretimine dair kanaatlerini paylaşıyor. Hatice Aynur İstanbul'dan Kahire'ye uzanan bir kitap basım hikayesini, Osmanlı kitap meraklıları ve seçkinleri için büyük önem taşıyan "Lisan'ül-Arab" nüshasına dair Osmanlı kurumlarının yazışmalarını arşiv kaynakları üzerinden titizlikle takip ediyor.

Bu sayının en özel sürprizlerinden birisi kuşkusuz Johann Strauss ile yapılan röportaj. Fatih Aşan ve Okan Kozanoğlu'nun İstanbul'da gerçekleştirdiği röportaj, Strauss'un 20 yıl önce yazdığı "Osmanlı'da Kim Neyi Okurdu?" makalesinin arka planı ile başlayan geniş bir alan değerlendirmesi niteliğinde. Röportaj yazmadan matbuaya geçiş süreci, okuyazarlık, çok dillilik ve çok seslilik gibi mevzulara dair zihin açıcı yorumlar içeriyor. Kitabiyat bölümünde ise matbuat kültürüne ve matbu kitaba dair yayınlanmış ikisi İngilizce ikisi Türkçe dört kitabın değerlendirmesine yer veriyoruz. İ. Arda Odabaşı'nın *Osmanlı Matbuat Kapitalizmi ve Milliyetçilik (1913-1914)* isimli kitabını Melek Yalvaç değerlendiriyor. Hüsnüye Gülsev-Koç yakın zamanda Tülay Artan ve Hatice Aynur tarafından derlenen *Osmanlı Kitap Koleksiyonerleri ve Koleksiyonları: İtibar ve İhtiras* isimli kitabı inceliyor. Elif Sezer-Aydınlı ise Scott Reese tarafından bir araya getirilen *Manuscript and Print in the Islamic Tradition* kitabını yorumluyor. Son olarak Sebouh David Aslanian tarafından kaleme alınan ve Ermeni diasporasının matbaacılık faaliyetlerine odaklanan *Early Modernity and Mobility: Port Cities and Printers Across the Armenian Diaspora, 1512-1800* isimli kitap Arif Tapan'ın süzgecinden geçerek karşınıza çıkıyor. Sayının son bölümünde yer alan Vefeyat kısmında ise Ayşe Başaran son dönem kitap tarihçiliğinin önemli isimlerinden birisi olan ve gencecik yaşında aramızdan ayrılan Kathryn Schwartz'ın etkileyici çalışmalarına ışık tutuyor.

***

2023 Aralık ayında ANAMED ev sahipliğinde Tarih Vakfı ve *Toplumsal Tarih Akademi* dergisi olarak düzenlediğimiz "Osmanlı'da Matbu Kitap" konferansının bu sayının ortaya çıkmasında önemli bir zihinsel hazırlık süreci teşkil ettiğine işaret etmeliyiz. Bu çerçevede tartışılan kavramlar ve getirilen eleştiriler konuyu kamuoyunda daha da anlamlı hale getirdi. Bu vesileyle konferansın düzenlemesine katkıda bulunan tüm kurum ve şahıslara teşekkür ederiz. Ayrıca bu sayının ortaya çıkması sürecinde yazıların tashihini yürüten Emre Erkan'a teşekkür ederiz.

Toplumsal Tarih Akademi dergisinin misafir editörleri olarak Osmanlı matbu kitap kültürüne dair hazırladığımız bu özel sayının yıllar boyunca dönüp bakılacak bir referans kitabı gibi elinizin altında olmasını dileriz.

Filiz Dığıroğlu & Ayşe Başaran

Erbab-ı Mütalaa mı Erbab-ı Merak mı: 19. Yüzyıl Okuru için Meta Olarak Kitabın Anlamı

MERT ÖKSÜZ

Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
mertoksuz@kmu.edu.tr

ORCID: 0000-0002-1387-0625
Makale geliş tarihi: 30 Mart 2024
Makale kabul tarihi: 09 Haziran 2024

Özet

Basılı metinleri merkeze alan bir kültürel dünyanın Osmanlı şartlarında belirgin hâle gelmesi 1870'lerden sonrasına rastlar. Söz konusu tarihin ardından matbu kitap ve süreli yayınlar piyasası pek çok içeriği ve üretim formatını okurlara farklı biçimlerle adım adım sunmaya başlar. Bu çeşitliliğe ve adede bağlı biçimlenen kültürel daire içinde erbab-ı mütalaa adıyla anılan okurların kitapla arasındaki ilişki ise sadece kitabın metni taşıyan ve görüşleri temsil eden bir obje olmasıyla değil aynı zamanda kitabın kendi hedefledikleri entelektüel kimliği yansımasıyla kurulur. Matbuatın değişerek Osmanlı okurları için hiç olmadığı kadar ticarileştiği bu düzende Avrupa dillerinden çevrilmiş ya da yabancı dildeki güncel kitapları almak, kitaplarını yaldızlı ve renkli ciltlerle kaplamak, üstlerine kendi adlarını yazmak ve düzenli bir kişisel kütüphane sahibi olmak bazı metinlerde eleştirilen bir davranış bazılarında ise itibar göstergesi olarak dikkat çeker. Bu tüketici davranışının gelişmesinde kitabın bilgi için bir sembol olmasının yanında tüketim anlayışının daha fazla ve daha güncel kitaba sahip olmaya doğru evrilmesinin etkisi bulunur. Bu makale 19. yüzyıl okurunun nesne olarak kitapla kurduğu ilişkinin yanında kitap ve kişisel kütüphanelerin sembolik anlamlarını farklı türden metinlerden hareketle örneklendirip matbu kitabın okuru ve tüketicisi için temsil ettiği değerleri ele alıyor.

Anahtar Kelimeler: Kitap, Meta, Sembolik Değer, Tüketici

Abstract

Erbab-ı Mütalaa or Erbab-ı Merak: The Meaning of the Book as a Commodity for the 19th Century Reader

After the 1870s, a cultural world centered on printed texts became evident in Ottoman society. Following this period, the market for printed books and periodicals began to offer a wide range of content and production formats. The cultural milieu shaped by this diversity and quantity established a relationship between books and their readers, known as *erbab-ı mütalaa*. This relationship was not only defined by books as objects carrying text and representing opinions but also by books reflecting the intellectual identity that readers aspired to. During this transitional period, as the printing press became increasingly commercialized for Ottoman readers, the practice of purchasing up-to-date books translated from European languages, covering them with gilded and colourful bindings, inscribing one's own name, and maintaining a regular personal library became a visible sign of prestige. This practice was simultaneously criticized in various writings but also desired. In the evolution of consumer behaviour, the book became a symbol of knowledge. Additionally, the growing demand for up-to-date books contributed to the broader understanding of consumption. This paper analyzes the relationship between readers and books as an objects, the symbolic meanings and social uses of books and personal libraries, and the values that printed books represented for 19th-century readers and consumers.

Keywords: Book, Commodity, Symbolic Value, Consumer

Giriş

19. asır romanlarının meşhur alafrağa delikanlılarından Muhteşem Bihruz Bey, arabalar kadar kitaplara da meraklıdır. Çeşitli Avrupa dillerindeki kitaplarını yaldızlı, cicili bicili, tek tipte ve tek boyutta ciltletip meşe kütüphanesine dizmiştir. Müteveffa babası tarafından zamanında alınmış Türkçe, Arapça, Farsça kitaplarını ise mükemmel ve yeni ciltlerin düzenine uymadığı için kilere, dolap altlarına tikiştirip kimsenin onları görmediğinden emin olmuş ve kaybolup gitmelerine izin vermiştir. Kitapçısına yaptığı hatırı sayılır ödemedi anladığımız kadarıyla istediği kitaba ulaşabilmek için çaba gösteren Bihruz'un çözemediği sorunuysa yeterli eğitim ve bilgisi bulunmadığından bu güzel ciltli kitapları okuduğunda yanlış anlayıp komik duruma düşmesidir.¹ Görünüşe göre Bihruz, "memalik-i mütemeddine"den gelmiş havalı kitapları satın alarak inşa edeceği uzaktan görünme biçiminin kendisine entelektüel bir kimlik kazandıracığını düşünür. Şüphesiz okur da bu karikatür davranışlar karşısında gülecektir.

Matbu kitabın 19. asırdaki yaygınlık kazanma sürecinde yayımlanmış farklı metinlerde kitapların içerik değerleri dışındaki sembolik anlam ve kullanımlarıyla ilgili detaylara rastlanır. Bu yazılar 1870'lerden sonra çeşitlenen kitap üretim ve satış biçimleri ile tüketicici davranışları bağlamında anlam bulabilir ve karikatürlüğü dışında tutulursa Bihruz'un kitapla kurduğu ilişkide pek yalnız olmadığını düşündürür. Kitap ve tüketim ilişkisinin 19. asırdaki bu ve benzeri örnekleri, "alafrağa züppelik", "Batılılaşma" gibi başlıklara dahil edilip çözümlenebilir. Bu yaklaşımın haklılık payı olmakla beraber kitap, içerdiği bilgi ve irfanın sembolü ve de sahibinin entelektüel donanım göstergesi olarak yalnızca Osmanlılar için değil farklı kültür pazarlarında da sahibine ayrıcalık kazandıran sembolik anlamlar üretmiştir. Kütüphanesi ve kitaplarının kişilerin entelektüel yönelim ve donanımları hakkında çok şey söyleyeceği düşüncesi araştırmacılar arasında yaygınken sahip olunan kitap adedine dayalı sosyoekonomik göstergeler de vardır.²

Bu makale, Osmanlı şartlarındaki ticari yükseliş süreci içinde matbu kitabın bir meta olarak ürettiği anlamı gündeme getirip bir nesne olarak kitabın müşteriler için bir alışma aracı olduğunu göstermeyi amaçlıyor. Makalenin ilk bölümünde kitabın sembolik anlamları ve matbu kitabın yazmadan farkına değinilerek ticarileşme sürecinde Osmanlı'da kitabın durumuna genel hatlarıyla değinilecek; ikinci bölümde ise kurmaca metinler, hatıralar ve süreli yayınlardaki yazılardan yararlanılarak Osmanlı okurlarının kitap tüketiciliği, kişisel kütüphaneler ve kitap ciltleri ile ilgili tecrübeleri yorumlanacaktır.

1 Recai-zade M. Ekrem, *Bütün Eserleri*, 3. cilt, yay. haz. İsmail Parlatur, Nurullah Çetin vd. (Ankara: MEB Yayınları, 1997), 265.

2 Sosyoekonomik eşitsizlikler, eğitimde dezavantajlı gruplar, akademik başarı gibi konularla ilgili araştırmalarda evde bulunan kitap adedi pratik ve yaygın bir göstergedir. Bu veriyi kullanan bazı çalışmaların literatürünü veren ve kitap adedinin veri niteliğini tartışan güncel bir araştırma için bkz. Birgit Heppt, Melanie Olczyk vd., "Number of books at home as an indicator of socioeconomic status: Examining its extensions and their incremental validity for academic achievement", *Social Psychology of Education* 25 (2022): 903–928.

Yazmadan Matbaaya Kitabın Sembolik Anlamları

Kitap, içeriğinden başka anlamlar da üretmiş bir nesnedir. İçerdiklerinin sembolü kadar kendisi için de bir nesne olduğu söylenmiş, dini ritüellerde, mitinglerde havaya kaldırılmış, taşınmış, öpülmüş, sayfaları muska yapılmış bazen de muhalif fikirlere geçit yok mesajı için yakılmıştır.³ Birçok sembolik anlamı bulunması doğaldır çünkü "kitap", "kodeks", "mecelle" gibi sözcükler bir içeriğin, inancın, düşüncenin değil sayfalar bütünü'nün, ortamın ismidir ve kitap dediğimizde içeriği ve düşüncüyü kastederek ad aktarması yaparız.

Bir kitabı satın almak onu okumak anlamına gelmese de bireysel kabullerde ve toplumsal bilinçte kitap, içeriğinin somut hâli, dolayısıyla bilmenin ürettiği ayrıcalığın da sembolü olarak görülmüştür. Pierre Bourdieu, kendi terminolojisi içinde⁴ kitap ve benzeri kültürel objelerin toplumsal kullanımını ve sembolik anlamını açıklarken bunları "nesnelleşmiş kültürel sermaye" olarak kabul eder. Böyle nesnelere kendine has yasaları olan özerk bir dünya oluşturur. Nesnelleşmiş sermayenin temsil ettikleri, sanat ve bilimsel çalışmalar gibi kültürel üretim alanlarında ve toplumsal sınıflar arasındaki mücadelesinde bireye hem maddi hem sembolik üstünlük sağlar. Birey bunları içselleştirip kullanabilmesi yani bedensel sermayesi haline getirmesi oranında varlığını o alanda sürdürür.⁵

Uzun yolculuğunda kitabın maddi özellikleri, üretim yolları, satış biçimi ve sahiplerinin amaçları farklılaşırken simgeleme kapasitesi değil ama simgeledikleri dönemlere bağlı olarak değişir. Önce, rahipler sınıfının elinde yazı ve kitap kutsal bir karaktere sahiptir. Yazma eyleminin kendisi bir gizem olarak hissedilir ve katibe özel bir saygınlık atfedilir. Örneğin Mısır'da, daha sonra Yunanlılarda Hermes haline gelecek tanrı Thoth, kahtiplerin ve yazının tanrısıdır. Babilliler içinse yıldızlar "gökyüzünün yazısı"dır.⁶ Antik ve pagan kültürlerdeki yazının kutsallığı tüm büyük dini geleneklerde kitabın, tabletlerin kutsallığı anlayışıyla çok uzun süre devam eder. Bu şartlarda kitap matbaa ile tanışmadan önce nadir ve pahalıdır, ayrıca seçkinlere has bir yetenek kabul edilen okumanın da sembolü oluşuyla kutsal bir saygınlık aracıdır.

Kitabın tarihsel seyri ve toplumsal etkisindeki büyük kırılma matbaanın icadı sonrasında seri üretilmesi ve fiyatının zamanla ucuzlayarak içerdiği bilgilerin yaygınlaşmasıyla yaşanır. Bu bağlamda geniş halk kitlelerinin ilgisini çekecek içerik ve kitapları

---

³ Brian Cummings, "The Book as Symbol", *The Book: A Global History*, yay. haz. Michael F. Suarez, S. J. vd. (Oxford: Oxford University Press, 2010), 95-96.

⁴ Pierre Bourdieu toplumsal eşitsizliklerin üretilip sürdürülmesi, bireylerin diğerlerinden ayırım stratejileri ve beğeni kavramını açıklamak için "sermaye" sözcüğünü kendi sosyolojisi bağlamında terimleştirmiştir. Toplumsal işleyişi ekonomik, sosyal ve kültürel sermayelerin mübadeleleriyle biçimlenmiş bir sistem olarak yorumlar. Bourdieu'ye göre kültürel sermaye kendi içinde üçe ayrılır: Bedenleşmiş, Nesnelleşmiş ve Kurumsallaşmış. İlki edinim, dil kullanımları ve becerileri, diğeri sanat objeleri, kitaplar, kütüphaneler, plaklar ve sonuncusu kurumlar tarafından onaylanmış diplomalarla ayrışmayı sağlayan unvanlardır. Pierre Bourdieu, "Sermaye Biçimleri", *Sosyal Sermaye*, yay. haz. Mehmet Murat Şahin, Ahmet Zeki Ünal, çev. Mehmet Murat Şahin (Sakarya: Değişim Yayınları, 2010), 49.

⁵ Pierre Bourdieu, *Ayırım: Beğeni Yargısının Toplumsal Eleştirisi*, çev. Derya Fırat Şannan, Ayşe Günce Berkurt (Ankara: Heretik Yayınları, 2015), 334-335.

⁶ Ernst Robert Curtius, *European Literature and the Latin Middle Ages*, Alm. çev. Willard R. Trask (New Jersey: Princeton University Press, 2013), 304.

tercih eden üreticiler nedeniyle matbaanın icadının, kitle ve standartlaşma uygarlığına doğru bir dönüm noktası olduğu vurgulanırken⁷ ortaya çıkan ulaşılabilirlik ve taşınabilirliğin temel bir değişim olduğu ve artık kitabın kütüphane tekelindeki bir başvuru kaynağı, paha biçilmez ve biricik bir nesne konumundan çıkmaya başlaması⁸ öne çıkan görüşlerdir. Kitabın matbaa sonrasındaki seyri 19. asırda, Benedict Anderson'un adlandırmasıyla "kapitalist yayıncılık" süreci içinde, matbuatın ticari bilinçle yayın organlarını ve dolayısıyla içerikleri çeşitlendirmesiyle yeni bir biçim alır. Halk dilinde yayıncılık ve gazetelerin etkilerinin belirgin hale gelişi ülkelerde kamuoyunun bilgilenmesi ve dünyanın da birbirinden hiç olmadığı kadar haberdar olmasını doğurur.⁹ Kitap satın alınabilir hale gelirken örgün eğitimle beraber "yeterince okumuyoruz" eleştirileri ve "kitap okumanın değeri" gündeme getirilir. Yine Bourdieu'den yararlanılarak söylenirse kültür alanındaki ticarileşmeyle beraber değişen şey sadece üretim biçimleri ve yeni türler değil aynı zamanda bilgi ve metanın müşterileri ve onların talepleridir. Örneğin 19. asırda gazete ile edebiyat arasında, neredeyse endüstriyel yöntemlerle üretilen tefrika ve tiyatrodaki melodram, vodvil gibi eserlere öncelik tanıyan bir ilişkinin tesis olması, bunlara denk düşen bir kamunun genişlemesiyle örtüşür.¹⁰ Kitap satışına ve alıcısına dair görüşümler değiştiğinden kitabın fiziksel yapısı ve simgeledikleri de değişir. Dramatik bir ifadeyle söylenirse artık yazmadan gelen kutsallık büyüsü bozulmuştur. Ucuzlayan kitap reklamlarla, kataloglarla geniş bir müşteri grubuna ulaşır ve yeni çıkmış kitapların, güncelliğin bilgisi bir gereklilik, ticari bilinç tarafından reklamı yapılan bir entelektüel kimlik göstergesi haline gelir. Değerli bir yazma fiyatına kütüphane rafları kitapla doldurulabilirken değişen kamunun müşterileri adetlere ve güncelliğe dayalı yeni hedeflere yönlendirilir.

Daha önce bu ayrıcalığın seviyesine erişemeyecekler artık satın aldıkları kitaplarla yalnızca bilgilenmezler aynı zamanda toplumsal rollerini sağlamada kitap sahibi kimliğinden yararlanırlar. Dickens, *Müşterek Dostumuz*'da okuma yazma bilmeyen Boffin'in açık artırmadan satın aldığı kırmızı yaldızlı ve mor ayrıçlı sekiz cildiyle mizah yaparken¹¹ Amerika'da Birinci Dünya Savaşı sonrasında kitaba gösterişçi tüketim amacıyla yönelip odalarda sadece satın almış olmak için alınmış kitapların görünümü iç karartıcı bulunup eleştirilir.¹² Ama artık toplum bu entelektüel simgeye sahip olmayı okumak kadar benimsemiştir ve geri dönüş olmayacaktır. George Orwell, 1934'te İngiltere'de küçük bir kitapçıda çalışırken müşterilerinin yüzde onunun bile iyi kitabın ne olduğunu anlayamadığını ve ilk baskı züppelerinin edebiyat sevdalılarından daha fazla olduğunu yazar. Kitapseverlerin az bulunurluğu onu çok etkilemiştir.¹³

⁷ Lucien Febvre, Henri-Jean Martin, *Kitabın Doğuşu*, çev. Gül Batuş (İstanbul: Avcıol Basın Yayın, 2000), 212.

⁸ Marshall McLuhan, *Gutenberg Galaksisi: Tipografik İnsanın Oluşumu*, çev. Gül Çağalı Güven (İstanbul: YKY, 2020), 291.

⁹ Anderson, *Hayali Cemaatler*'in "Eski Diller, Yeni Modeller" bölümünde dil ve yayıncılığın bu ilişkisine değinir. Benedict Anderson, *Hayali Cemaatler*, çev. İskender Savaşır (İstanbul: Metis Yayınları, 2011), 83-99. Konuyla ilgili karşılaştırmalı yaklaşımı göstermesi açısından önemli bir kaynak olan *Dünya Edebiyat Cumhuriyeti*'ndeki "Edebiyatın İcadı" bölüm için bkz. Pascale Casanova, *Dünya Edebiyat Cumhuriyeti*, çev. Saadet Özen, Filiz Deniztekin (İstanbul: Varlık Yayınları, 2010), 59-90.

¹⁰ Pierre Bourdieu, *Kültür Üretimi*, çev. Sibel Yardımcı, Elçin Gen (İstanbul: İletişim Yayınları, 2023), 56-57.

¹¹ Charles Dickens, *Müşterek Dostumuz*, 1. cilt, çev. Aslı Biçen (İstanbul: İthaki Yayınları, 2017), 115.

¹² Megan Benton, "Too Many Books: Book Ownership and Cultural Identity in the 1920s", *American Quarterly* 49, 2 (1997): 268.

¹³ George Orwell, *Kitaplar ve Sigaralar*, çev. Levent Konca (İstanbul: Sel Yayıncılık, 2013), 13.

19. asrın "erbab-ı mütalaa" adıyla anılan ve matbu kitaplarla haşır neşir müşterilerini de dünyadaki benzerleri gibi önceki yüzyılların yazma kitap müşterilerinden bireysel kitap sahipliğinin ucuz ve kolay oluşuna dayalı bir farkla ayırmak gerekir. Yazma kitap her şeyden önce daha fazla üretim ve tiraj fikrinin karşısındaki biriciklik niteliğine sahiptir. Ardından sanat-zanaat ilişkilerinin birleşimiyle ortaya çıkabilen yüksek maliyetli üretim süreci fiyatı etkiler, az ama uzman okurların sahip oldukları kültürel ayrıcalıkların üreteceği entelektüel hale de yazma kitap pazarında belirleyicidir. Bu nitelikler yazma kitaba sahip olmayı reklamlardan, modadan ve nihayetinde gündelik hayatta satın alıp tüketerek kimlik kazanmanın ticari bilincinden uzakta, ayrılmış bir uzmanlık ilgisi alanına sokar. Dolayısıyla tercümanlık ve kütüphane yöneticiliği yapmış Nedim'in 18. asırdaki duruma dair yazdığı "*Girmezdi pâk nüsha ele âriyet dahi/Herkes bilir kitâbının elbette kıymetin*"¹⁴ dizelerindeki gibi ulaşılmazlığa bağlı bir ödünçlük/ariyet¹⁵ seçeneği satın alma ve sahiplik yerine yaygın yönelimdir.

19. asır matbuat dünyasının içindeki isimler matbu kitabın yaygınlaşma sürecinde yazmanın ödünçlüğüne ve bunun karşısında matbu kitap fiyatlarının ucuzluğuna sık değinirler.¹⁶ Örneğin telif romanın ve tefrika yayıncılığın meşhur isimlerinden Ahmet Mithat, 1874'te piyasaya sürdüğü ilk romanında konu dışına çıkıp 18. asır sonu ile iyi bildiği kendi dönemini kıyaslar. Ona göre 18. asır sonu yazma kitap pazarı 1870'lerin bolluğuna ve ucuzluğuna sahip değildir, bir kez kitaba sahip olmak zordur ve kiralama uygulaması hakimdir.¹⁷ Kitap hakkında Türkçede yayımlanmış ilk kitapta Necip Asım da kitap arzı, sahip olma ve maliyete değinirken benzetmeden yararlanıp yazmanın ödünç alınabilecek bir mücevher gibi düşünülmesini önerir. Matbu kitap ise bir bardak suya kadar ucuzdur.¹⁸ Tüketim ve itibar ilişkisi bakımından mücevherden bir bardak suya geçiş yukarıda da ifade edildiği gibi büyüünün bozulmasıdır. Sonuçta ise ödünç alınabilen biricik yazmanın kutsallıkla da ilişkili sembolik değeri adetli ve ucuz matbu kitapla itibar enflasyonuna uğramış gibi görünür. Veblen, bireyi toplumdan ayırıştıran sembolik değerlere sahip kitap gibi malların çoğalıp ulaşılabılır hale gelerek itibarlarını kaybetmesine değinirken birçok insanın maddi açıdan erişebildiği bir malı tüketmenin lehte haksız mukayese yapılma amacına hizmet etmediğinden onursal olmayacağını yazar.¹⁹ Sembolik enflasyonu yükselten şey daha fazla kişinin bilginin sembolü kitabı satın alabilmesidir. Bunun karşılığında bu makalenin incelemeyi amaçladığı yeni top-

14 Nedim *Dîvânı*, yay. haz. Abdülbâki Gölpınarlı (İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1951), 142.

15 17. yüzyılda İstanbul yazma kitap pazarı hakkında günlüğünde ilginç detaylar bulunan Antoine Galland bilhassa kış gecelerindeki toplu masal okuma etkinlikleri için kitap kiralamaya yoğun bir talep olduğunu gözlemler: "*Bedestende bu kitapları dört yahut beş akça mukabilinde okutmak üzere iare etmekten başka bir işleri olmayan bazı kitapçılar mevcuttur ve bunlara bilhassa kışın, geceleri uzayınca çok kalabalık gelir.*" Antoine Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Hâtıralar (1672-1673)*, 1. cilt, yay. haz. Charles Schefer, çev. Nahid Sırrı Örik (Ankara: TTK Yayınları, 1987), 210.

16 Matbu kitabın ucuzluğuna dair kişisel görüş ve tartışmalar için bkz. Mert Öksüz, *Muharrir ve Matbuat: On Dokuzuncu Asırda Yazarlık Mesleği ve Bâbîâlî Çevresinde Yayıncılık Faaliyetleri* (İstanbul: Libra Kitap, 2022), 210-245. Kitap yazdırmanın maliyeti, maaş ve Müteferrika basmalarının sağladığı ucuzluk hakkında nicel veriler de içeren bir araştırma için bkz. Yunus İnce, "Matbaa Öncesi Osmanlı Toplumunda Kitaba Sahip Olmak ya da Olamamak: Bir Maliyet Hesabı Denemesi/Önerisi", *History Studies International Journal of History* 10, 7 (2018): 139-161.

17 Ahmet Mithat Efendi, *Hasan Mellâh Yahut Sır İçinde Esrar*, yay. haz. Ali Şükrü Çoruk (Ankara: TDK Yayınları, 2000), 334.

18 Necip Âsım [Yazıksız], *Kitap*, yay. haz. Ali Yıldız (Büyüyen Ay Yayınları, 2020), 27-28.

19 Thorstein Bunde Veblen, *Aylak Sınıfın Teorisi*, çev. Eren Kırmızıaltın, Hüsnü Bilir (Ankara: Heretik Yayınları, 2017), 142.

lumsal durum ortaya çıkar. Birçok kitabın dizildiği kişisel kütüphaneler, kitapların bez ya da meşin ciltlerle kaplanması, mümkünse üstelerine ayırıştırıcı semboller eklenmesi, tertipli bir kütüphane odası, pek az müşterinin bildiği güncel kitapları edinmek yeni ayrışma biçimi olarak devreye girer. Başka bir deyişle kültürel meta pazarı önceden bu ayrıcalığa sahip olmayanların ulaşımına açılırken daha çok ve en yeniyi almak gibi tüketicilik kültürüne bağlı alışkanlıklar da beraberinde gelir.

1850'lerden sonra birçok matbaa açılıp hurufat ve taş baskı üretim çeşitlendirilmiş olsa da ticari pazarın anılan biçimde belirgin hale gelmesi ve ticari yükseliş için 1870'lerin başı (1872-73) gösterilmelidir. Bu tarihten sonra kitabın toplumsal etkisini ve ticari bilinci açıkça gösteren ve yepyeni şartların geçerli olacağını kanıtlayan üç gelişme yaşanır. İlki, 15 Şubat 1857 tarihli Matbaa Nizamnamesi'nin 16 yıldan beri uygulanmayan ruhsat mecburiyeti hakkındaki üçüncü maddesinin yürürlüğe konmasıdır. Kitap içeriklerinin okura ulaşmadan kontrol edilmesine ihtiyaç duyulması, kitabın alışılmış etki alanını anlamlı derecede genişlettiğini gösterir. Namık Kemal'in *İbret*'te çıkan yazısından alınmış aşağıdaki parça ruhsat mecburiyetinin üreticiler tarafında yarattığı şaşkınlığı ve kızgınlığı gösterir:

[B]u memnu'iyet her türlü âsâra şâmil olarak Basmahaneler Nizamnamesi'nin izinsiz kitap tab' olunmamasına dair olan hükmünü fiile çıkarmaktan ibaret imiş. (...) Kitap teftiş etmek gibi Avrupa'ca birkaç asırlar evvel mücerred maârifin intişarını men için yapılmış bir kaidenin bu zamanda ve hiçbir sebep olmadığı halde memâlik-i Osmaniyece fiile ihracına kıyam olunmasına hakikaten ne derece teessüf olunsa yeri vardır.²⁰

İkinci gelişme korsan kitapla ilgili şikayet ve yaptırımların bu yıllarda ortaya çıkmasıdır. Korsan yayıncılık net bir kârlılık göstergesidir çünkü hiçbir matbaa sahibi kâr edemeyeceği bir yasadışı girişimde bulunmaz. 18 Zilkade 1289 (17 Ocak 1873) tarihli görülebilen ilk belgeye göre korsan 1873'ten önce ortaya çıkmış olmalıdır: "Bazı İraniler yedlerinde asla sened-i resmî olmadığı halde teba-i Devlet-i Aliyye'den ruhsat alarak matbaa küşat etmiş olanlarla akd-i şirket ederek tab'ı memnu olsun ve olmasın birtakım kütüb ve resailin bila-ruhsat hafiyen tab' ve neşrine alet ve vasıta olup ihlal-i hükm-i nizama bâdî oldukları haber alındığına..."²¹ Üçüncü neden ise sahafların tek alternatifini konumundaki baraka ve kıraathane gibi dağınık dağıtım noktalarının yerine Bâbîâli'de kitapçılık ve yayıncılık girişimlerinin -her ne kadar başarısız da olsalar- bu yıllarda kurulmaya başlanmasıdır. Örneğin Dikran Hünkârbeğendiyan *Matbuat-ı Osmaniye*'yi 1873'te açmış ve sadece kitapçılık değil yayıncılık da yapacağını duyurmuştur:

Bâbîâli Caddesi'nde yeni açılan "Matbuat-ı Osmaniye" dükkânında matbuat-ı cediti-i Osmaniye'nin cümlesiyle bazı Fransızca ve Ermenice kitaplar ve gazeteler ve envai resim ve haritalar satılmaktadır. Mezkûr dükkanın sahibi Dikran Efendi müelliflere suhulet için yeni çıkacak kitapların cümlesini toptan alıp diğer kitapçılara ve müvezzilere kendisi tevzi ederek müellifler ile doğrudan doğruya hesap görmeyi dahi deruhte eyler.²²

²⁰ Namık Kemal, *Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri (Bütün Makaleleri 1)*, yay. haz. Nergiz Yılmaz Aydoğdu, İsmail Kara (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2005), 406-407.

²¹ BOA, MF. MKT 8/55, (18 Zilkade 1289).

²² "İlanat", *Hadîka* 1, (22 Rebiülevvel 1290): 4.

Bu gelişmeleri doğuran toplumsal şartlarda matbu kitap giderek daha çok üretilen ve çeşitlilik gösteren bir meta haline almıştır.²³ Artık yeni açılan kitapçılar, gazetelere her gün onlarca reklam verirken hem kitaplarının hem güzel ve süslü ciltlerin tanıtımını yaparlar. Yeni çıkmış popüler romanlara, her perşembe okul çıkışlarında satın alınan roman cüzlerine abone yazdırılırken adi kâğıtlı yanında âlâ kâğıtlı baskılar da tanıtılır. Kitapların türleri, satılan yer ve kitap pazarına dair görünüm değişmektedir ve bu yeni pazarda kitap güncelliğiyle, kaç adet olduğuyla ve yazma olmasa da ayrıştırıcı cildiyle dünyadaki diğer komşuları gibi Osmanlı erbab-ı mütalaası için merak uyandıran ve tüketime elverişli bir ayırım nesnesidir.

Erbab-ı Merak Olmak ya da Cilt, Kitap ve Kütüphanenin Ticari Sunum ve Temsilleri

Erken dönem telif romanlardan *Felatun Bey ile Rakım Efendi*, 1875'te "biraz da bugünkü ahvâle bakalım" alt başlığıyla piyasa çıktı. Kendinden sonra gelecek alafrangalık hakkındaki bazı benzerlerinde olduğu gibi bu alt başlık yazarın çevresini anlattığı iddiasına destektir.²⁴ 1870'lerin İstanbul'unda geçen romanda modayı ve yenilikleri takip eden alafranga genç Felatun, davranışları ve satın aldıkları aracılığıyla tanıtılıyordu. Felatun, kendisine filozof isminin takılmasını haklı çıkarmak isteyen fakat anladığımız kadarıyla okumayla arası iyi olmayan bir kitap meraklısıydı. Yine de güncel yayınları edinmeyi hedefliyordu. Amacı ise arkadaşlarıyla diyaloglarında kültürel donanımında bir eksiklik olduğu izlenimini vermemektir. Kitaplarıyla ilgili dikkat ettiği başka bir şey de alafranga ciltlerdi. Ciltlerine o günlerdeki yaygın uygulamayla²⁵ Latin harfli "AP" (Ahmet Platon) inisyali bastırıp isteyen herkesin satın alabileceği bir ürünü kendi ismiyle özelleştiriyordu. Böylece obje üstündeki harfler yardımıyla kişiselleşme ve ayrışma olanağı buluyordu.²⁶ Bekleneceği gibi bu özelleştirilmiş alafranga ciltli kitapların yeri, görselliğine titizlenilmiş bir kişisel kütüphaneydi:

Felatun Bey'in yeni yayınlara merakı pek çoktur. "Canım şöyle bir hikaye basılmış" dediler mi, Felatun Bey için "Onu görmedim" demek imkansızdı. Hangi kitap çıkarsa çıkısın satıcılardan kendisine daima kitap götürmeye alışmış olan dağıtıcı en evvel Felatun Bey'in kitabını götürüp Beyoğlu'nda mücellit Helm'e teslim eder. O da güzelce, alafranga olarak ciltleyip arkasına altın yıldızla "A" ve "P" harflerini de bastıktan

²³ Her ne kadar eksiklik barındırsa da 1870'lerin başında üretimdeki nicel artışı ve içerik çeşitlenmesini gösteren pratik bir tablo için bkz. Jale Baysal, *Müteferrika'dan Birinci Meşrutiyet'e Kadar Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar* (İstanbul: Hiperlink Yayınları, 2010), 47-61.

²⁴ Özellikle alafranga tipler ve tüketimden söz eden ilk romanlardaki yan metinlerde yazarlar belirgin biçimde yazdıklarının gündelik gerçeğin bir yansıması olduğuna okurlarını ikna etmek ister. Hüseyin Rahmi, bugün *Şık* adıyla bilinen romanını hem tefrika ederken hem de ilk baskıda ikili bir başlıkla (*Ayna*) *Şık* şeklinde çıkarır. Romanın Ahmet Mithat'ın isteğiyle konmuş son sözünde ise okunanların gerçekliği yansıttığı belirtilir. Hüseyin Rahmi Gürpınar, *Şık*, (İstanbul: Atlas Kitabevi, 1968), 86. Recaizade, *Araba Sevdası'nın başına koyduğu "Erbab-ı Mütalaaya"* başlıklı ön sözde romanın "mirat-ı ibret-nüma" olduğunu hatırlatır. Recaî-zade M. Ekrem, *Bütün Eserleri*, 207.

²⁵ Mendil, gömlek, mobilya, kitap gibi eşyaların üstüne ayrıştırıcı bir kişiselleştirme etkisi yaratacak amblem, marka, inisyel basma davranışı 19. asırda yaygın bir seçkin tüketim ögesi idi. Örneğin Bihruz Bey'in havalı landosunun ve kişisel eşyalarının üzerinde Latin harfli "MB" markası, II. Abdülhamid'in kitaplarında da Latin harfli "AH" inisyali bulunuyordu. Ayşe Ersay Yüksel, *II. Abdülhamid: Sanatkâr ve Sanat Hâmisi Bir Sultan* (İstanbul: Ötügen Neşriyat, 2018), 174.

²⁶ C. R. Snyder, Howard L. Fromkin, *Uniqueness: The Human Pursuit of Difference* (New York: Springer, 1982), 129-130.

sonra götürüp Felatun Bey'in uşağına verir ve akşam Bey geldiğinde kitabı görüp gayet düzenli olan kütüphanesine yerleştirirdi.²⁷

Hüseyin Rahmi'nin yüzyıl sonunda (1899) yayımladığı *Metres*'indeki Müştak da yeni kitaplara duyduğu merakla okurun karşısına çıkar. Okumaya pek vakti olmadığını düşünür ve kendine "inşallah vakit bulursam okuyacağım" gibi sözler verir. Kendine biçtiği entelektüel alafrağa genç kimliğinin gerektirdiği davranışları ise kitabı yardımıyla yüz yüze etkileşim içinde ustaca icra eder. Müştak, kamusal hayatın benlik sunumlarındaki rol icralarına bir örnektir. Goffman klasik çalışmasında -ister sahte ister hakiki olsun- insanların gündelik hayat edimleri ve kimlik inşalarını sahne ve rol kavramlarıyla yorumlarken Müştak'ın amacını da açıklar gibidir: "Doğru şekilde düzenlenmiş ve canlandırılmış bir sahne, seyirciyi canlandırılan karaktere bir benlik atfetmeye yönlendirir, ama bu atıf -bu benlik- ortaya konulan sahenin nedeni değil ürünüdür."²⁸ Müştak, Taine'in *İngiliz Edebiyat Tarihi*'ni satın alarak Paris'ten Beyoğlu-Şişli hattına getirdiği Avrupa modasını sahneler. Dostlarıyla etkileşimlerinde konuyu satın aldığı kitaplara getirip bir güncelliği yakalar. Böylece bir obje olarak kitap, Müştak için güncel isimleri paylaşmanın hazzını yaşatır. Bu haz şüphesiz objeye harcadığı zaman, ilgi ve para yatırımının ödülüdür ve yeni isimlerin koleksiyona girmesini sağlayan halihazır-daki fiziksel harcama, bir kanıtlama olarak adlandırılabilir.²⁹ Kitabın yararı bununla da sınırlı kalmaz. Toplu ulaşımda kitap okumak gibi o günlerde kitapçıların özellikle yatırım yaptığı³⁰ bir okuma biçimini de hanesine yazdırır. Kitapları sayesinde ortaya koyduğu başarılı gösterisinin yardımıyla çevreyle istediği gibi konuşmuştur:

Bu sene "Paris"ten leylek ne getirdi? Mesela Mösyö "Hippolyte Taine"i artık "Taine"nin başlıca eserleri okunacak. Makalelerde, konuşmalarda her bahse o isim girecek. Münasebet alsın almasın mutlaka ondan da birkaç satır gösterilerek malumat beyan edilecek. Tetebbü merakiyle değil, mahza bu ecnebi müellifler modası şevkiyle Müştak "Taine"nin tekmil âsarını getirtir. İngiliz edebiyatına ait olan cildi haf-talarca pardesüsünün cebinde gezdirir. Güzel havalarda "Pöti Şan"da, Taksim bahçesinde. Şişli'de dolaşır. Her nereye otursa, hatta tramvayda bile cebinden o mahut cilt çıkar.³¹

Ahmet Mithat'ın *Vah*'taki Behçet Bey'i de yeni çıkmış kitapların bilgisinden toplumsal rolünü icrada faydalanmanın benzer bir örneğidir. Behçet alafrağa olmakla beraber diğerleri kadar karikatür bir tip değildir. Onun satın aldığı kitapları gösteriş amacıyla da olsa okuduğunu biliriz: "Benim için kulüplerde olsun, hanemde olsun zamanı öldürme-

²⁷ Ahmet Midhat, *Felâton Bey ile Râkım Efendi*, yay. haz. Emrah Balcı (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019), 7.

²⁸ Erving Goffman, *Günlük Yaşamda Benliğin Sunumu*, çev. Barış Cezar (İstanbul: Metis Yayınları, 2014), 234-235.

²⁹ Mary Douglas, Baron Isherwood, *Tüketimin Antropolojisi*, çev. Erden Attila Aytekin (Ankara: Dost Yayınları, 1999), 90.

³⁰ Arakel Tozluayan, cep kitaplarını toplu ulaşımda kitap taşıyıp okumak isteyen müşterilere seslenmek için hazırlamıştır. Yayıncı notunda kitaplarının işlevleri hakkında şu hatırlatma vardır: "...vapurlarda, sair güne ufak yolculukta, bir mahalde bir müddet beklemek iktiza ettiği takdirde, yazın teferrüğeahlarda elhasıl hariçte bulunup da hîn-i hacette mütalaa etmek için..." Arakel Tozluayan, "Cep Romanları Hakkında Naşirin İfadatı, Mülahazatıyla Eserin Şerait-i İştirası", *Paris'te Bir Teehhül* (İstanbul: Artin Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1308), 1.

³¹ Hüseyin Rahmi Gürpınar, *Metres* (İstanbul: Hilmi Kitabevi, 1945), 70.

nin (alafranga tabiri) en güzel sureti kitap mütalâasıdır.”³² Behçet Bey için satın aldığı yeni kitapların görevi, Meftun örneğinde olduğu gibi kendine biçtiği kimliği inşa edecek role uygun olarak cemiyet içinde güncel isimleri bildiğini göstermeye yardım etmektir:

[E]kseriya Avrupa'nın en son çıkan kitaplarını tedarik ve mütalâa ederek şıklar meclisinde “Şöyle bir kitap çıkmış! Manzurunuz oldu mu?” suallerini henüz hiçbirisinin manzuru olmadığı cevaplarını alınca biaynihi başkalarında bulunmayan bir moda kendisinde bulunmuş gibi memnun ve müftehir olur.³³

Gerek makalenin girişindeki Bihruz Bey'in gerek diğer kitap meraklılarının alıntılanan tüm bu davranışları bibliyoman, mecanin-i kütüb gibi terimlerin altında yorumlanamaz çünkü gündelik yaşamlarında benimsedikleri bu yöntem “toplayıcılık takıntısı” ve “adanmışlık”la bağdaşmaz. Onlar için asolan matbu kitap pazarının ve kitapçıların ortaya çıkışıyla şekillenmiş güncel yayın piyasasında tanıtılan yeni ürünü satın almak ve kendi toplumsal şartlarında geçerli olduğunu düşündükleri ayırışma stratejilerini kültürel sermayeleri yerine sermayenin nesnelleşmiş sembolünü öne çıkararak uygulamaya koymalarıdır. Bu bakımdan nevi şahsına münhasır bir kişilik değil moda ilan edilene tüketerek ayırışacağına inanan sıradan kimselerdir.

Maddi kültür objesi olarak birey kimliğine entelektüel değer katan kitaplardan daha ayırıştırıcı ve itibarlı şey birçok kitabın bir araya geldiği kişisel kütüphanelerdir. Kitap ismiyle, kabıyla, yanda taşımakla donanım göstergesi olsa da bir adet kitapla elde edilmiş konumlar şans eseri ya da duyma, görme gibi ödünç bilgiyle ortaya konmuş olabilir. Raflarında yüzlerce, binlerce kitap bulunan bir kütüphane ise içinde yeni kitaplar olsa da uzun süreli maddi ve manevi çabayla edinilmiş yerleşik bilginin, eskilik ve köklülüğün ürettiği asaletin göstergesidir. Kıdem ve kültür yatırımı anlamına gelen bu eskilik önemlidir çünkü Bourdieu'nün belirttiği gibi en yüksek derecede ayırt edici güçle donanmış nesnelere, temellük etmenin kalitesini, yani sahip olanın kalitesini en iyi gösterenlerdir. Bunlar, resim ve müzik kültürü gibi uzun bir zaman yatırımı gerektirir, hızlı bir biçimde veya vekalet yoluyla edinilemez ve böylelikle kişinin özünde bulunan kalitenin en emin tanıkları olarak ortaya çıkar.³⁴ Kişisel kütüphane zamana ve emeğe bağlı bir sembolik asaleti temsiliyetiyle hem mekanı hem de sahibini takdis eder. Baudrillard, tüketim bağlamında kütüphane sahipliğine ve kitap almaya değinirken bu ihšana ulaşmaya çalışan tüketicinin tamamlama ve koleksiyon bilinciyle hareket ettiğini belirtir. Onu kitap almaya iten şey artık değişik başlıkları bir araya getirme gibi bir zorunluluk hissidir. Bu davranış bağlamında okuma olayının kendisi özgünlüğünü yitirir. Önemli olan satın alınmış kitaptan çok kitabın kütüphane rafında yer alan diğerlerinin yanına yerleştirilme anıdır.³⁵

Ahmet Mithat Acâib-i Âlem'inde, olumlu roman kişisini tanıtırken yüceltme amaçlı mekan ve karakter ilişkisi kurar. Suphi Bey'in mükemmel kütüphanesindeki ilgi çekici böcek ve bitki koleksiyonunu 500 kadar önde gelen Fransızca, Arapça ciltlerin tamam-

³² Ahmet Midhat, *Karnaval-Vah*, yay. haz. Kazım Yetiş (Ankara: TDK Yayınları, 2000), 327.

³³ Ahmet Midhat, *Karnaval-Vah*, 327.

³⁴ Pierre Bourdieu, *Ayrım: Beğeni Yargısının Toplumsal Eleştirisi*, çev. Derya Fırat Şannan, Ayşe Günce Berkurt (Ankara: Heretik Yayınları, 2015), 412.

³⁵ Jean Baudrillard, *Nesneler Sistemi*, çev. Oğuz Adanır, Aslı Karamollağlı (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayinevi, 2008), 130.

ladığı ve kitapların değeri belirtilir. Bu detaylar işlevsiz ya da sadece konuya giriş kabinden betimlemeler değildir. Anlatıcı da yazdıklarının okurda istediği karşılığı bulmasından emin olmak, başka bir ifadeyle koleksiyon ve ciltlerle Suphi'yi takdis etmek için sonunda "mekânından mütemekkini dahi tanımak için hane içine ilk atfetmiş olduğumuz şu nazar kâfidir"³⁶ notunu düşecektir. Benzer biçimde Ahmet Mithat'ın *Taaffüf* ünde kültürlü bir kadın olmasıyla toplumdaki ayrışan Seniha'nın babası Daniş Bey'den söz edilirken Paris'ten İstanbul'a getirilmiş şahane kütüphanedeki büyük kısmı Fransızca ve çok güzel ciltlenmiş kitaplar³⁷ anlatılır. İşlev ise Seniha'nın kültürel sermayesinin yalnızca kitaplarla değil bir mobilya olarak da mükemmel kişisel kütüphane ve harika ciltlenmiş Fransızca kitaplar vasıtasıyla okur nezdinde olumlu perçinlenmesidir. Züppelik aracılığıyla mizah üreten Mithat Efendi bu kez kitap kültürü bağlamında kendi olumlu tipini yüceltmek için benzer bir stratejiye başvurmuştur.

Kurmaca metinlerde yüzeysel ve züppe alafrangalar dışında ulaşılması istenen "hakiki" entelektüel kişiler bulunsa da meta olarak kitabın temsil ettiği ayrıştırıcı üstün değerler iki tip için de aynıdır. İlk tipte mizah bariyeri okur ve anlatıcıyı züppeden koruma işlevine sahiptir ama mizah kalktığı anda anlatı veya yazıların hedefinin değişmediği görülür. Kitap ve kütüphane sahipliği, hâlâ entelektüel kimliğe aynı desteği yaptığı düşünülmesiyle gündeme getirilir. Kitap pazarında güncel kitabı satın almak ve kütüphanesine mücellit elinden çıkma tertipli ciltleri yerleştirmek, terakki hedefini yakalamaktan entelektüel olgunluğa kadar belirgin bir hedef olarak tanımlanmıştır.

Kurmaca metinler dışında yayımlananlar, kitap sahipliğiyle ilgili tecrübe ve düşüncelerin romanlarda anlatılanlardan farklı olmadığını gösterir. Gazete yazıları ve hatıralar daha nesnel ve düzenlenmiş tonda olsalar da kitabın, kapların, kütüphanenin anlamlarını teyit eder. Kitaba sahip olmak aynı zamanda entelektüel bir aidiyet meselesidir. Örneğin Ahmet Mithat, "Kitap Mütalaası" başlıklı meşhur yazısında muntazam kitaplarla düzenlenmiş bir kütüphanenin değerli fikir adamlarının içinde bulunmakla aynı anlama geleceğini yazar. Böylece görsel şartları sağlamanın önemini hatırlatıp kitabın sembolik temsil ediciliğini vurguladıktan sonra 19. asırdan bugüne kadar çok duyulacak "kitap okumuyoruz!" eleştirisini gündeme getirir. Osmanlı erbab-ı mütalaasının bir iki sayfa okuduktan sonra canı sıkılmaktadır. Yine de ümitlidir ve en azından eski kitaplara yönelmek yerine yeni çıkanları okumanın güncelliği takip etmek açısından tercih edilmesi gerektiğini yazının sonunda belirtir.³⁸ Yayımladığı alafranga davranış ve ev dekoru kılavuzunda ise bu kez evlere yemek salonundan ayrı bir kütüphane odası yapılmasını tavsiye eder. Ayrıca alafrangada misafirleri karşılarken evin hanımının oturacağı sandalyenin yanındaki bir masanın üstüne yeni çıkmış kitapların, ilmi ve edebi dergilerin son sayılarının ve o günkü gazetelerin konması gerektiğini belirtir.³⁹ Mithat Efendi bu kez, yeni yayınları öne çıkaran züppelerle alay etmez ve kurmaca yazmaz ama güncel yayınların misafir ağırlarken bir dekor olarak kullanımını gündeme getirir.

³⁶ Ahmet Mithat, *Acâyib-i Âlem*, yay. haz. Kazım Yetiş (Ankara: TDK Yayınları, 2000), 223-224.

³⁷ Ahmet Mithat, *Taaffüf*, yay. haz. Ali Şükrü Çoruk (Ankara: TDK Yayınları, 2000), 78.

³⁸ Ahmet Mithat, *Edebiyat Yazıları 1*, yay. haz. H. Harika Durgun, Fazıl Gökçek (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016), 24, 27.

³⁹ Ahmet Mithat, *Avrupa Âdâb-ı Muâşeretü Yahut Alafranga*, yay. haz. İsmail Doğan, Ali Gurbetoğlu (Ankara: Akçağ Yayınları, 2001), 154.

Matbuat hakkındaki ilk akademik araştırmayı yapmış Ahmet Emin Yalman'ın babası Osman Tevfik Bey de yöneticilerinden olduğu *Gonca-i Edeb* dergisinde mesajını kütüphane dekoru, görsellik ve okur kimliği arasında kurduğu ilişkilerle veren bir yazı yayımlar. Okurlarına ulaşmaları gereken bir konumu işaret etmek için "ideal bir genç bey"den bahsedilen yazıda, kitap okumanın önemini ve terakki hedefini kitapların içeriği yerine hatırı sayılır bir maddi yatırımın inşa ettiği zarıf kütüphane ve güzel ciltlerin birleşmesi tanımlar. Osman Tevfik'in yazıda okumanın önemine değinirken kullandığı sözcükler tüketim araştırmalarında sık kullanılan "satın aldıklarınız kimliğinizdir" söylemini hatırlatır: "*İnkar olunamayacak hakikatlerdendir ki insan parasını her nereye sarf ederse! Zihni, fikri, daima akçenin mahall-i sarfıyla iştigal eder.*"⁴⁰ Onun ideal bir genç adını verdiği bu örnek alınması gereken kişi ise entelektüel, kibar, zevkli ve asildir. Kendinden bekleneceği gibi "*zarıfane surette kitapları teclid ile bir suret-i muntazamada camegâhlara vazeylemiştir. Kütüphane odasının temaşasına mutlaka doylamaz.*"⁴¹ Mükemmel kitaplara sahip zengin genç çalışkandır da. Sabahleyin memuriyetine gider, posta günlerinin akşamı kucak dolusu gazete ve kitapla evine döner. Alım gücü sorunu yoktur. Kitaplarını denize nazır evinde okur.

Kütüphane ve kitapların dekoratif işlevlerine değinen Türkçede yayımlanmış ilginç yazılardan biri ise *Servet-i Fünûn*'da 1907'de çıkan çeviri bir musahabedir. "Odundan Kitaplar ve Kütüphaneler" başlıklı yazıda, Avrupa'daki uygulama örneklerinden de bahsedilerek dört başi mamur bir kütüphane için kitap satın almak yerine duvarlara ahşaptan kütüphane dekoru yapılmasının daha kolay ve ucuz bir çözümlü olacağı anlatılır:

[S]alonlarda sıralarla kitap dizilmesi ve kütüphanenin zinet makamında duvarı setretmesi lazım ise bunun için kitap satın almaya teclid ettirmeye buraya dizmeye ne hâcet! Arkadan görülen mücellid kitaplar tarzında kütüphane içinde konmuş, bu biçim verilmiş odunları böylece boyatmak kâfi, daha masrafsız olur.⁴²

Yazıda kitabı okuma dışında satın alma alışkanlıklarını eleştiren ironik bir üslup kullanılmaz aksine kitabın dekor ürünü olarak kullanılmasının ne yollarla yapılabileceği açıklanmaktadır. Ahşap kitaplar yaptırmak sıra dışı görünse de dekor amacıyla kitap satın almak yaygın bir uygulamadır. Bugün de eve entelektüel bir hava katacak, mobilya rengine uygun cilt renklerine sahip metre hesabıyla kitap satılmaktadır.⁴³

Ciltler ve kapaklar, korumak için yapıldıkları sayfaların etrafındaki parça olarak kitabın kurduğu iletişime dahildir. Kapak gerek resimlerle gerekse meşin ya da bez ciltli haliyle kitabı sattırabileceği gibi sunduğu özelleştirme imkanıyla da ayrışmaya hizmet eder. Kitaptan söz ederken metin ve içerik kastedilip bunlar incelense de maddi kültür açısından satış sırasında kap ve fiziksel özellikler kitabın kaderinde etkilidir. Bu yüzden olsa gerek yazar ve yayıncılar da yeni baskıların fiziki özelliklerine, kağıt cinsine, cilt boyutuna, kütüphanede nasıl görüneceğine dikkat etmişlerdir. *Dağarcık* henüz çıktığında Rezaizade Mahmut Ekrem'in Ahmet Mithat'a gönderdiği ve dergide de paylaşı-

⁴⁰ Osman Tevfik, "Bir Genç Beyin Kütüphanesi", *Gonca-i Edeb* 3 (1 Nisan 1299): 43.

⁴¹ Osman Tevfik, "Bir Genç Beyin Kütüphanesi", 43.

⁴² "Musahabe: Odundan Kitaplar ve Kütüphaneler", *Servet-i Fünûn* 825 (14 şubat 1907): 294.

⁴³ İkinci el kitap satıcıları eskiden beri kitabı dekor amacıyla satın almak isteyen müşterilere metre hesabıyla satış yapmaktadır. Metreyle kitap satan güncel bir internet sitesi içinse bkz. <https://booksbymetre.com>.

lan bir mektupta Ekrem, içerikler ne kadar değerli olsa da ince yayınların diğer cüsseli ciltler arasında kendini gösteremedikleri için bir süre sonra unutulup okunmadıklarını yazar. Kalın bir cilt ise her zaman dikkat çekip kendini okutur. *Dağarcık* bir yerine iki formada basıldığından şanslı olsa da müşteriler ideal görsel kalınlığı yakalamak için dergiyi her 15 sayıda bir ciltletip kütüphanelerinin rafına koymalıdır.⁴⁴ Ahmet Mithat'ın *Tercüman-ı Hakikat*'te Ebüzziya Tevfik'in bir mektubuna verdiği açık cevapta da okurun kitaba fiziksel özelliklerle yöneldiğini belli eden yorumlar bulunur. Meşhur antoloji dizisi *Numune-i Edebiyat*'ın gözden geçirilip genişletilmiş ikinci baskısı *Numune-i Edebiyat-ı Osmaniye* adıyla çıkmış, Ebüzziya da tanıtması için dostuna bir tane göndermiştir. Mithat Efendi ise muhtemelen kitabı okumamıştır. İçerikten bahsedemeyeceğini çünkü antoloji hazırlamak ve eleştiri gibi uğraşların kompetanı olmadığını ironik bir üslupla yazar. Yine de kitabı çok beğenmiştir çünkü bütün sayfaları çiçek gibi dizilmiş bu koca cildin baskı güzelliğine hayran kalmıştır. Kâğıt gayet âlâ cins, ciltlenmesi de güzeldir. Paris'teki kitaplardan daha nefis bu baskı 20 kuruşluk fiyatıyla onlardan da ucuzdur. Ahmet Mithat'a göre nefasetperver olduklarını her fırsatta ispatlamış Osmanlılar, bu nedenlerle kitaba olağanüstü ilgi göstererek Ebüzziya'yı ödüllendirmektedirler.⁴⁵

Ebüzziya Tevfik'in kitaplarının ve yayınlarının fiziksel niteliklerine ve ciltlere verdiği önemi gösterecek bir diğer örnek de 1875 sonlarında çıkardığı *Muharrir*'i tüm sayıları aynı renk bastırması ve dergideki "Kab" başlıklı ilk yazısıdır. Konusu cilt merakı ve kitap kapakları olan yazının girişinde içeriğe önem veren idealist bir yaklaşımla "... âlemde süs denilen afetin ilcasıyla en beyhude şeyler en lüzumlu şeylere galebe etmiştir." sözleriyle kitap müşterilerinin sevdiği süslü kaplar ve ciltler önemsiz görülür. Kitap kapakları da pahalı ve süslü saatlere benzetilip işlevlerinin yalnızca "azamet-fürûşluk" olduğu söylenir. Birkaç satır sonrası farklı maddi kültür objelerinden örnekler verilip kitabın içerik dışındaki yönlerini gündeme getiren daha itidalli bir tavır takınılır. Bu kadar emekle yazılmış içeriklerin korunması için kaba ihtiyaç duyulabileceği ve aslında kabın içeriğe değer kattığı kabul edilir:

Bazı tuhfeci dükkânlarında görmez misiniz ki dört buçuk kuruş kıymeti olan mesela topaktan mamul bir sigaralığın meşinden imal edilmiş o kıymette de bir mahfazası var, hem de müzehheb! İşte bu mahfazadır ki mazrufuna kıymet-i hakikiyesinden ziyade kıymet-bahş oluyor!. Bu kabildendir ki Avrupalılar, velev dört sahifeden ibaret olsun yazdıkları bir risaleye bir kap geçirirler, fakat nasıl kap?⁴⁶

Ebüzziya Tevfik'in kendisi de 13-14 yaşlarında bir okurken kitap sahibi olmaya okumaktan daha meraklıdır ve ciltlere çok önem verir. *Mecmua-i Ebüzziya*'nın 13. sayısında "şübbân-ı milletin henüz istediği anda soluğu Beyoğlu'nda alamadığı zamanlardan" söz eder ve kitap ciltletme yolunda yaşadıklarını anlatır. Hem Beyoğlu tarihi hem de kitap tarihi için ilginç detaylar barındıran bu yazıda ülkedeki ilk yabancı mücellit olduğunu iddia ettiği bir Fransız'dan bahseder. Yazıda kendisinden söz ettiği satırlar ise karikatür örneklerle anlatılan kitap ve cilt merakının hayattan izler taşıdığını düşündürür: "...kitap okumaktan ziyâde peydâ ettiğim ufucık bir kitaphânede ciltleri müzey-

⁴⁴ Rezaide Mahmut Ekrem, *Mektuplar, Arızalar, Yazılar*, yay. haz. Hakan Sazyek, Esra Sazyek vd. (İstanbul: Kopernik, 2021), 166-167.

⁴⁵ Himmet Uç, *Ahmet Mithat San'at ve Edebiyatı* (Ankara: Bizim Büro Basımevi, 2000), 56.

⁴⁶ "Kab", *Muharrir* 1 (1293/1875): 1.

yen kitaplar bulundurmaya mâil idim.⁴⁷ Orta sınıf bir memur ailesinden gelen Hüseyin Cahit de yeni kitaplar karşısında bir tüketici davranışı olarak Ebüzziya'nın güzergâhında ilerlemiştir. Kütüphanesindeki kitap adedini çoğaltmak için çabalamanın yanında beğenilecek bir görsellik yakalamak için muntazam ve yıldızlı ciltlere ilgi duymaktadır:

Ciltsiz durumlarıyla birbirlerine dargın gibi yan yana dizilmeleri pek zor olan bizim Türkçe kitapları kitaplığımın boş raflarına âşikâça bir özenle dizip karşılına geçer, mutlulukla kendimden geçercesine uzun uzun seyredirdim. Rafların boş tarafları içime derin bir sıkıntı verirdi. Kitapların irili ufaklı, düzensizliğine de üzülürdüm. Beyazıt'da mürekkepler çarşısındaki ciltçi Sait Efendi, kırmızı meşin üzerine yaldızlı en iyi ciltleri gerçi beş kuruşa yapıyordu.⁴⁸

Hüseyin Cahit'in yazdıklarına bakılırsa kitap kaplarının ve mücellit Sait Efendi'nin yaptığı kırmızı üzerine yaldızlı ciltlerin kendi üstündeki etkisi "gençlik hevesi" sınırlarını aşar ve matbuat tarihinin meşhur edebiyat serisi "Edebiyat-ı Cedide Kütüphanesi"nin kapağına yansır. Serinin kırmızı zemin üstüne beyaz harflerle dizayn edilen ve o günlerde okurlar arasında ilgi uyandırıp romanlara kadar gündem yapılmış kapaklarının⁴⁹ renkleri için Hüseyin Cahit ısrarcı olmuş, kırmızı beyazın bayrak, vatan, özgürlük ve devrim kavramlarını çağrıştıracakını düşünmüştür.⁵⁰

Ciltler, 19. asırda yaygın hale gelen hediye kitaplara da gereken albeniyi katmışlardır. Hem kişiler arasında hem de resmi kurumlar tarafından hediye edilen kitaplarda kapağın ve cildin gösterişli olması içeride neler yazdığından daha önemli görülmüştür. Her sene yılbaşı yaklaştı mı, Beyoğlu kitapçılarının vitrinlerine nıgehfürüz, müzeyyen, musavver mücellidat konduğuna dair haberler yapılır.⁵¹ Hediye kitapların asıl etki ve piyasası ise 1870'lerden sonra uygulanan mükâfat sistemiyle ortaya çıkar. Okullarda dağıtılan mükâfat belgelerinden sonraki ödül türü olan mükâfat kitaplarının öğrenci için itibarı çok yüksektir.⁵² Burada hediye edilen şey ise sadece kitap değil, genelde ön kısmında okul ismi, "Padişahım Çok Yaşasın!" sloganı ya da Osmanlı arması bulunan arkasına ise ay yıldız veya çiçek motifleri işlenmiş, öğrencinin başarısının somut kanıtı olan ciltlerdir. Mükâfat kitaplar süslü ciltleriyle kitapçılar için de önemli bir gelir kapısı olmalıdır. Bunlardan binlercesini okullar için raflarında hazır bulundurup ayrıca tanıttım yaparlar.⁵³

Kitap pazarında kap ve cildin ayrışma aracı olmasının satış biçimine bağlı bir gerekçesi de vardır. On dokuzuncu asır boyunca birçok kitabın ilk kez cüz ve tefrika olarak piyasaya çıktığı görülür. Reklam sayfalarında kitap ilanları kadar kitabın kaçınıcı cüzü-

⁴⁷ Ebüzziya Tevfik, "Bir Dükkânın Tarih-i Ahvâli Yahut Sefahatin Marifete Galebesi", *Mecmua-i Ebüzziya* 13 (15 Rebiülevvel 1298/15 Şubat 1881): 394.

⁴⁸ Hüseyin Cahit Yalçın, *Edebiyat Anıları*, yay. haz. Rauf Mutluay (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1975), 18.

⁴⁹ Hüseyin Rahmi'nin *Şipsevdî*'sinde serinin kapaklarına uzunca yer ayrılır. Meftun kitapların renklerini küçümsemek için bunları diline dolarken anlatıcı serinin değerinden söz eder. Hüseyin Rahmi Gürpınar, *Şipsevdî* (İstanbul: Atlas Kitabevi, 1977), 61-62.

⁵⁰ Yalçın, *Edebiyat Anıları*, 124.

⁵¹ "Musahabe: Hediye Kitaplar", *Sabah* 6186 (25 Kanunievvel 1906): 3.

⁵² Halûk Perk, *Eğitim Tarihimizde (1869-1950) Mükâfat Belgeleri Tuliya Perk Koleksiyonu*, (İstanbul: Bahçeşehir Üniversitesi Yayınları, 2012), 288.

⁵³ Kasbar Kayseriyan, *Kasbar Kütüphanesi Esami-i Kütübü*, (İstanbul: Kasbar Matbaası, 1311), 14.

nün piyasaya çıktığına dair ilanlara rastlanır. Bu bakımdan kitaba sahip olma Johann Strauss'un aktardığı gibi "Türlere has sabır ve istencin sonucu"⁵⁴ olan bir tamamlama tutkusu ve emeğe bağlıdır. Peyderpey satın alınmış parçalar içerik olarak bir kitap olsalar dahi forma halinde bulduklarından kitap bütünlüğüne ulaşabilmeleri ve dağılmadan uzun süre kullanılabilmesi için mücellitlere ihtiyaç duyulur. Bütünlüğü bozmama, kitap sayfalarını koruma isteği okurlarda belli bir endişe yaratıyor olmalıdır. Örneğin Ahmet Mithat'ın 32 sayfalık cüzlerle çıkarıp tamamladığı tarih kitabı *Mufassal*'ın yayımlanması sırasında okurlar ciltlerin kütüphanedeki durumlarından rahatsız olur ve dağılık formları ne zaman ciltleebileceklerini sorarlar. Verilen cevapta 800 sayfalık ciltler hedeflendiğinden 25. cüzün beklenmesi gerektiği söylenir.⁵⁵

Kitap, kütüphane ve ciltlerin entelektüel kimlik inşası ve toplumsal değerlerini göstermeyi amaçlayan tüm örneklerden sonra George Orwell'in kitapçılık günlerine dair izlenimlerini hatırlatan bir alıntıya yer vermek konuyu özetlemek açısından yararlı olacaktır. 1907'de *Servet-i Fünûn*'da çıkmış bu röportajda ismini vermek istemeyen tanınmış bir kitapçı uzun süredir içinde bulunduğu Bâbiâli kitap pazarındaki tecrübelerini paylaşır:

*Eğer kitabları yalnız bunların her satırını, her sahifesini dikkatle okuyanlar satın alsalar kitabıcıların, tâbi'ilerin, müelliflerin hâli yamandır. Birtakım erbab-ı merak muntazam kütüphaneler yapmak, kütüphanesinde pek çok eser biriktirmek için kitab satın alır. Bu bibliyofiller, bu muhibban-ı kütüb kitabıcılara, tâbi'ilere şüphe yok ki daha çok menfaat temin ederler.*⁵⁶

Bu ismi saklı tutulan kitapçının görüşlerinde muhtemelen konuşmanın gidişatına göre ortaya çıkmış bir mübalağa bulunur. Ama muharrir, yayıncı ve kitapçının geçinmesi ve kitap pazarının var olması için ihtiyaç duyulan alışverişin "erbab-ı mütalaa"lar kadar matbuat tarihlerinde isimleri ve kimlikleri unutulmuş "erbab-ı merak"lar tarafından da gerçekleştirildiğini düşündürür.

Sonuç

1870'lerden sonra içerik bakımından çeşitlenip güçlenen Osmanlı matbu kitap pazarı, ticarileşme süreçlerinin genelinde görüleceği gibi objenin temel kullanımı dışında yeni ayrıştırıcı anlamlar kazanmasını da doğal bir sonuç olarak doğurmuştur. Osmanlı şartlarında kişisel kütüphane sahibi olmak, buradaki kitapların düzenli ve ciltlenmiş görünümü, yeni çıkan tercüme veya yabancı dildeki kitapları satın almak sadece maddi zenginliği değil, arzulanan kültürel hedefleri yakalamanın ve entelektüel zenginliğin de işareti olmuştur. Bu nedenle hem romanlarda hem hatıralar ve diğer yazılarda kitapların ve süreli yayınların sadece içerikleri değil meta niteliklerinin ürettiği sembolik kullanımlarını gösteren veya bunlara atıf yapan bölümler bulunur. Matbu kitabın meta özellikleriyle sosyal itibar göstergesi olarak bu kullanımları tüketim kültürüne doğrudan bağlı bir nitelik oluşuyla Osmanlı matbuat ve kitap kültürü çalışmalarında, modernleşme, kapitalist yayıncılık, ticarileşme gibi terim ve düşüncelerin somut işaretlerinden biri olarak kabul edilmelidir.

⁵⁴ Johann Strauss, "İstanbul'da Kitap Yayıncılığı ve Basımevleri", *Müteferrika* 1, çev. Erol Üyepazarcı (1993): 9.

⁵⁵ "İhtar-ı Mahsus", *Tercüman-ı Hakikat* 2309 (29 Şubat 1886): 1.

⁵⁶ "Musahabe: Kitap Mütalası Kütüphaneler ve Kitaplar", *Servet-i Fünûn* 825 (14 Şubat 1907): 292.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)
Maarif Nezareti Mektubî Kalemi (MF. MKT)

Gazete ve Dergiler

Ebüzzıya Tevfik. "Bir Dükkânın Tarih-i Ahvâli Yahut Sefahatin Marifete Galebesi", *Mecmua-i Ebüzzıya* 13, 15 Rebiülevvel 1298, 392-400.
"İhtar-ı Mahsus", *Tercüman-ı Hakikat* 2309, 29 Şubat 1886, 1.
"Kab", *Muharrir* 1, 1293/1875, 1.
"Musahabe: Kitap Mütalaası Kütüphaneler ve Kitaplar", *Servet-i Fünûn* 825, 14 Şubat 1907, 291-294.
"Musahabe: Hediye Kitaplar", *Sabah* 6186, 25 Kanunievvel 1906, 3.
"Musahabe: Odundan Kitaplar ve Kütüphaneler", *Servet-i Fünûn* 825, 14 Şubat 1907, 294.
Osman Tevfik, "Bir Genç Beyin Kütüphanesi", *Gonca-i Edeb* 3, 1 Nisan 1299, 43.

Kitap ve Makaleler

Ahmet Midhat. *Acâyib-i Âlem*. Yay. Haz. Kazım Yetiş. Ankara: TDK Yayınları, 2000.
_____. *Avrupa Âdâb-ı Muâşeretî Yahut Alafranga*. Yay. Haz. İsmail Doğan, Ali Gurbetoğlu. Ankara: Akçağ Yayınları, 2001.
_____. *Edebiyat Yazıları 1*. Yay. Haz. H. Harika Durgun, Fazıl Gökçek. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016.
_____. *Hasan Mellâh Yahut Sır İçinde Esrar*. Yay. Haz. Ali Şükrü Çoruk. Ankara: TDK Yayınları, 2000.
_____. *Taaffüf*. Yay. Haz. Ali Şükrü Çoruk. Ankara: TDK Yayınları, 2000.
_____. *Felâton Bey ile Râkım Efendi*. Yay. Haz. Emrah Balcı. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.
_____. *Karnaval-Vah*. Yay. Haz. Kazım Yetiş. Ankara: TDK Yayınları, 2000.
Anderson, Benedict. *Hayali Cemaatler*. Çev. İskender Savaşır. İstanbul: Metis Yayınları, 2011.
Baysal, Jale. *Müteferrika'dan Birinci Meşrutiyet'e Kadar Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar*. İstanbul: Hiperlink Yayınları, 2010.
Baudrillard, Jean. *Nesneler Sistemi*. Çev. Oğuz Adanır, Aslı Karamollağlı. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2008.
Benton, Megan. "Too Many Books: Book Ownership and Cultural Identity in the 1920s". *American Quarterly* 49, 2, 1997, 268-297.
Bourdieu, Pierre. "Sermaye Biçimleri", *Sosyal Sermaye*. Yay. Haz. Mehmet Murat Şahin, Ahmet Zeki Ünal. Çev. Mehmet Murat Şahin. Sakarya: Değişim Yayınları, 2010.
_____. *Ayrım: Beğeni Yargısının Toplumsal Eleştirisi*. Çev. Derya Fırat Şannan, Ayşe Günce Berkurt. Ankara: Heretik Yayınları, 2015.
_____. *Kültür Üretimi*. Çev. Sibel Yardımcı, Elçin Gen. İstanbul: İletişim Yayınları, 2023.
Casanova, Pascale. *Dünya Edebiyat Cumhuriyeti*. Çev. Saadet Özen, Filiz Deniztekin. İstanbul: Varlık Yayınları, 2010.
Cummings, Brian. "The Book as Symbol", *The Book: A Global History*. Yay. Haz. Michael F. Suarez, S.J. vd. Oxford: Oxford University Press, 2010.
Curtius, Ernst Robert. *European Literature and the Latin Middle Ages*. Alm. Çev. Willard R. Trask. New Jersey: Princeton University Press, 2013.
Febvre, Lucien, Henri-Jean Martin. *Kitabın Doğuşu*. Çev. Gül Batuş. İstanbul: Avcıol Basın Yayın, 2000.
Dickens, Charles. *Müşterek Dostumuz*, 2 cilt. Çev. Aslı Biçen. İstanbul: İthaki Yayınları, 2017.
Douglas, Mary, Baron Isherwood. *Tüketimin Antropolojisi*. Çev. Erden Attila Aytekin. Ankara: Dost Yayınları, 1999.
Galland, Antoine. *İstanbul'a Ait Günlük Hâtıralar (1672-1673)*, 2 cilt. Yay. Haz. Charles Schefer. Çev. Nahid Sırrı Örik. Ankara: TTK Yayınları, 1987.
Goffman, Erving. *Günlük Yaşamda Benliğin Sunumu*. Çev. Barış Cezar. İstanbul: Metis Yayınları, 2014.
Gürpınar, Hüseyin Rahmi. *Metres*. İstanbul: Hilmi Kitabevi, 1945.
_____. *Şık*. İstanbul: Atlas Kitabevi, 1968.
_____. *Şipsevdi*. İstanbul: Atlas Kitabevi, 1977.
Heppt, Birgit, Melanie Olczyk vd. "Number of books at home as an indicator of socioeconomic status: Examining its extensions and their incremental validity for academic achievement". *Social Psychology of Education* 25, 2022, 903-928.
İnce, Yunus. "Matbaa Öncesi Osmanlı Toplumunda Kitaba Sahip Olmak ya da Olamamak: Bir Maliyet Hesabı Denemesi/Önerisi". *History Studies International Journal of History* 10, 7, 2018, 139-161.
Kayseriyan, Kasbar. *Kasbar Kütüphanesi Esami-i Kütübü*. İstanbul: Kasbar Matbaası, 1311.
McLuhan, Marshall. *Gutenberg Galaksisi: Tipografik İnsanın Oluşumu*. Çev. Gül Çağalı Güven. İstanbul: YKY, 2020.
Namık Kemal. *Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri (Bütün Makaleleri 1)*. Yay. Haz. Nergiz Yılmaz Aydoğdu, İsmail Kara. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2005.
Nedîm Divânı. Yay. Haz. Abdülbâki Gölpinarlı. İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1951.

- Orwell, George. *Kitaplar ve Sigaralar*. Çev. Levent Konca. İstanbul: Sel Yayıncılık, 2013.
- Öksüz, Mert. *Muharrir ve Matbuat: On Dokuzuncu Asırda Yazarlık Mesleği ve Bâbîali Çevresinde Yayıncılık Faaliyetleri*. İstanbul: Libra Kitap, 2022.
- Perk, Halûk. *Eğitim Tarihimizde (1869-1950) Mükafat Belgeleri Tuliya Perk Koleksiyonu*. İstanbul: Bahçeşehir Üniversitesi Yayınları, 2012.
- Recaî-zade M. Ekrem. *Bütün Eserleri*, 3 cilt. Yay. Haz. İsmail Parlatur, Nurullah Çetin vd. Ankara: MEB Yayınları, 1997.
- _____. *Mektuplar, Arızalar, Yazılar*. Yay. Haz. Hakan Sazyek, Esra Sazyek vd. İstanbul: Kopernik Kitap, 2021.
- Strauss, Johann. "İstanbul'da Kitap Yayıncılığı ve Basımevleri". *Müteferrika* 1. Çev. Erol Üyepazarcı 1993, 5-17.
- Snyder, C. R., Howard L. Fromkin. *Uniqueness: The Human Pursuit of Difference*. New York: Springer, 1982.
- Tozluyan, Arakel. "Cep Romanları Hakkında Naşirin İfadatı, Mülahazatıyla Eserin Şerait-i İştirası", *Paris'te Bir Teehhül*. İstanbul: Artin Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1308, 1-6.
- Uç, Himmet. *Ahmet Mithat San'at ve Edebiyatı*. Ankara: Bizim Büro Basımevi, 2000.
- Veblen, Thorstein Bunde. *Aylak Sınıfın Teorisi*. Çev. Eren Kırmızıaltın, Hüsnü Bilir. Ankara: Heretik Yayınları, 2017.
- Yalçın, Hüseyin Cahit. *Edebiyat Anıları*. Yay. Haz. Rauf Mutluay. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1975.
- [Yazıksız], Necib Âsım. *Kitap*. Yay. Haz. Ali Yıldız. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2020.
- Yüksel, Ayşe Ersay. *II. Abdülhamid: Sanatkâr ve Sanat Hâmisi Bir Sultan*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2018, 174.

Elektronik Kaynaklar

<https://booksby metre.com>. Son Erişim Tarihi: 28.05.2024.

İstanbul'daki Acem Matbaalarının Bir Örneği Olarak Hurşid Matbaası ve Faaliyetleri

GÜLLÜ YILDIZ

Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
İslam Tarihi Anabilim Dalı
gullu.yildiz@marmara.edu.tr

ORCID: 0000-0003-0630-7145
Makale geliş tarihi: 28 Nisan 2024
Makale kabul tarihi: 11 Haziran 2024

Özet

Bu makale Osmanlı matbuat tarihinin bilinmeyen aktörlerinden biri olarak Muhammed Mehdi Tebrizî'yi hayatı ve Hurşid matbaası merkezli yayıncılık faaliyetleriyle tanıtmayı amaçlamaktadır. Bunun için öncelikle Muhammed Mehdi'nin biyografisine yer verilerek kimliği hakkındaki belirsizlikler tartışılmış ve ardından yayıncılık faaliyetleri bütün yönleriyle tespit edilmeye çalışılmıştır. Sahibi olduğu Hurşid matbaasının tarihini ve bu matbaada bastığı kitapların tam bir listesini oluşturabilmek için arşiv belgelerinin yanı sıra basılan kitapların künye bilgilerine başvurulmuştur. Son olarak Muhammed Mehdi'nin yayıncılık faaliyetlerinin boyutunu değerlendirebilmek amacıyla Akhter matbaasıyla irtibatı ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: İstanbul, Acemler, Yayıncılık, Muhammed Mehdi Tebrizî, Hurşid Matbaası

Abstract

Khurshid Press in the Context of Persian Printing Houses in Istanbul

This article aims to introduce Muhammad Mahdi Tabrizi as a previously unknown actor in the history of the Ottoman printing press through his life and the publishing activities centered around the Khurshid printing house. To achieve this, the article first presents a biography of Muhammad Mahdi, discussing issues related to his identity. It then seeks to detail every aspect of his publishing activities. Utilizing archival materials and the imprints of the printed books, the article compiles a history of the Khurshid printing house and provides a comprehensive inventory of the books he printed. Finally, the article analyzes Mahdi's association with the Akhter printing house to evaluate the scope of his publishing endeavors.

Keywords: Istanbul, Persians, Ajams, Publication, Muhammad Mahdi Tabrizi, Khurshid Printing House

"A Istanbul, autour du groupe de presse Khorshid et son journal Akhtar se rassemblent et collaborent des esprits éclairés et des écrivains brillants. Akhtar fut fondé en 1875 par Aqa Mohammad Taher Tabrizi. Il avait comme rédacteur en chef Mirzâ Mehdi Khan Tabrizi."¹

Bu ifade, Christoph Balaý'ın İran diasporasının 19. asrın ikinci yarısında İstanbul'daki faaliyetleriyle Fars edebiyatına katkılarını değerlendirdiği makalesinde yer almaktadır ve okuduğunuz çalışmanın ortaya çıkmasının öncelikli sebebidir. Balaý, alıntılanan cümlelerde aydınların ve parlak yazarların, İstanbul'da Hurşid yayın grubu ve onun gazetesi *Ahter* etrafında toplandığını ve birlikte çalıştığını ifade ettikten sonra *Ahter*'in 1875 yılında Ağa Muhammed Tahir Tebrizî tarafından kurulduğunu ve yazı işleri müdürünün Mirza Mehdi Han Tebrizî olduğunu belirtir. Osmanlı ve İran matbuat tarihinin keşiştiği önemli konulardan biri olarak Muhammed Tahir Tebrizî'nin yayıncılık faaliyetleri ve neşrettiği *Ahter* gazetesi, artık nispeten iyi bilinen konular olmakla² birlikte bu cümlelerde *Ahter* gazetesiyle irtibatlı olarak zikredilen "Hurşid yayın grubu" ifadesiyle ne kastedildiği üzerinde düşünmeye değerdir. Zira *Ahter* gazetesinin, bu gazeteyi neşretmek amacıyla kurulan aynı isimli matbaada basıldığı bilinmekte, ayrıca gazetede yazıları yayınlanan entelektüellerin toplandığı bu çevre "Ahterî-mezheb" veya "Ahter çevresi" olarak isimlendirilmektedir.³ Öyleyse bahsi geçen Hurşid neyi ifade etmektedir? *Ahter*'in yazı işleri müdürü olarak zikredilen Mirza Mehdi Han Tebrizî kimdir ve Hurşid'le irtibatı nedir? *Ahter* gazetesindeki rolü dışında herhangi bir matbuat faaliyeti var mıdır? Balaý'ın cümlelerinin yol açtığı mezkur soruların, arşiv belgelerinde sıklıkla karşımıza çıkan ve birçoğunda Muhammed Tahir Tebrizî ile birlikte anılan Muhammed Mehdi ismiyle birleşmesi neticesinde ortaya çıkan bu çalışmada, öncelikle Muhammed Mehdi Tebrizî'nin kimliği tespit edilmeye çalışılacak ve yürüttüğü matbuat faaliyetlerine değinilecektir. Ardından kurduğu Hurşid matbaası ve bu matbaada yayınladığı kitaplar ele alınacak ve *Ahter* matbaasıyla irtibatı değerlendirilecektir. Böylece ilgili literatürde hiç bahsedilmeyen bir yayıncılık odağının, İstanbul merkezli yayın faaliyetlerinin boyutları belirlenmeye çalışılacaktır.

Mirza Mehdi'yi tanıyabilmek için öncelikle parçası olduğu İstanbul'daki İranlı topluluğa ve Acem matbaacılar ve kitapçılar olarak bilinen meslek grubuna bakmak gerekir. Ekseriyetini çeşitli alanlarda ticaretle meşgul olan Tebriz ve civarından göç eden tüccar ailelerin oluşturduğu İstanbul'daki İranlı topluluk, özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında şehrin demografik yapısında oldukça görünür hale gelmiş ve büyüklüğü hakkında

1 Christoph Balaý, "Littérature Persane en Diaspora", *Les Iraniens d'Istanbul*, yay. haz. Thierry Zarcone ve F. Zarinebağ-Shahr (Istanbul-Teheran: Institut Français de Recherche, 1993), 177-178. Çiğdem Kurt tarafından Türkçeye çevrilen yazıda ilgili ifadeler "Aydınlar ve parlak yazarlar İstanbul'da, Hurşid yayın grubu ve gazetesi *Ahter*'in çevresinde toplanıp bir arada çalışırlar. *Ahter* 1875 yılında Ağa Muhammed Tahir Tebrizî tarafından kurulur. Yazı işleri müdürü Mirza Mehdi Han Tebrizî'dir." şeklinde karşılanmıştır. Bkz. Christoph Balaý, "Diasporadaki Fars Edebiyatı: İstanbul 1865-1895", *Tanzimat ve Edebiyat: Osmanlı İstanbul'unda Modern Edebi Kültür*, yay. haz. Mehmet Fatih Uslu, Fatih Altuğ (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020), 270.

2 Özellikle *Ahter* gazetesiyle ilgili çalışmaların sayısı her geçen gün artmakla birlikte bunların çoğunlukla kapsam ve derinlik açısından konunun gerektirdiği düzeyde olmadığı belirtilmelidir. *Ahter* matbaası ve Muhammed Tahir Tebrizî'nin yayın faaliyetlerine odaklanan çalışmalar için bkz. Güllü Yıldız, "İstanbul'da Bir Acem Matbaası: Kitapçı Tahir ve *Ahter*", *Osmanlı Araştırmaları* 50 (2017): 175-218; Güllü Yıldız, "Farsça Neşriyat Bağlamında İstanbul ve *Ahter* Matbaası", *Kebikeç* 52 (2021): 69-104.

3 Yıldız, "İstanbul'da Bir Acem Matbaası", 198. Ayrıca bkz. Pardis Minuchehr, "Homeland from Afar: The Iranian Diaspora and the Quest for Modernity, 1908-1909", (Doktora Tezi, Columbia University, 1998), 63.

15.000 ile 20.000 arasında değişen rakamlar zikredilmiştir. Resmi belgelerde "İran tebaasından" veya "Acem" olarak nitelendirilen bu topluluğun, önemli bir kısmının aslen Türk/Azerî oldukları ve "acem" sıfatının söz konusu dönemde Azerîler için de kullanıldığı akıld tutulmalıdır.⁴ Ancak özellikle 19. yüzyılın son ve 20. yüzyılın ilk çeyreğinde İran'daki siyasi çalkantılar nedeniyle göç eden veya sürgüne gönderilen kişilerin İstanbul'a gelişi, bu topluluğu yalnızca nicelik olarak değil nitelik olarak da önemli bir dönüşüme uğratmıştır. Artık sadece ticari faaliyetleriyle değil entelektüel faaliyetleriyle de hem Osmanlı hem de İran'ın siyasi, ekonomik ve kültürel iklimine etki eder hale gelmiştir. Dolayısıyla İstanbul'daki İranlı topluluğun teşekkülünü ve faaliyetlerini, İran'daki ekonomik ve siyasi gelişmelerle yakından irtibatlı olarak değerlendirmek gerekir.⁵

İstanbul'daki İranlı topluluğun en önemli faaliyet alanlarından biri, fikri etkisi yönünden başı çeken matbaacılık ve kitapçılık faaliyetleridir. İstanbul'da 19. yüzyılın ikinci yarısında özel matbaaların yaygınlaşmasına paralel olarak Acem matbaacı ve kitapçılar şeklinde ifade edilen meslek grubunun hızlı bir şekilde teşekkül ettiği ve giderek basın-yayın piyasanın başlıca aktörlerinden biri haline geldiği görülmektedir. Sayıları 20'ye ulaşan bu Acem matbaacı ve kitapçılar, kurdukları çeşitli matbaalarda bastıkları, Mushaf-ı Şerif ve ders kitapları başta olmak üzere her türden kitabı gerek kendi dükkanlarında satarak gerekse iç ve dış pazarda dağıtarak önemli bir faaliyet hacmine ulaşmanın yanı sıra aralarındaki mesleki dayanışma ve iş birliğini Şirket-i Sahafiye-i İraniye adıyla bir şirkete dönüştürecek kadar ileriye taşımayı başarmışlardır. Daha geniş ölçekte yine Acem ciltçiler, kağıtçılar ve kırtasiyecileri de kapsayan bir meslek ağı oluşturmuşlardır. Ahter, Şark, Şems, Maarif gibi kimliklerini yansıtacak isimler verdikleri matbaaları Valide Han başta olmak üzere Mahmutpaşa ve Mercan Yokuşu civarındaki hanlarda yoğunlaşırken kitapçı dükkanları ekseriyetle Hakkâklar Çarşısı, Beyazıt ve Babıali Caddesi etrafında konumlanmıştır.⁶

Acem matbaacılarından Muhammed Tahir ve Hacı Hüseyin gibi belli isimler çeşitli çalışmalara konu olmakla birlikte bu meslek erbabının tamamını kuşatacak, aralarındaki ilişkileri ve Osmanlı matbuat hayatındaki yerlerini tespiti mümkün verecek çalışmalara henüz sahip değiliz.⁷ Türkçe, Farsça ve İngilizce literatürde neredeyse hiç söz konusu

⁴ İstanbul'daki İranlı topluluk ve ticari faaliyetleri hakkında tespit ve değerlendirmeler için bkz. Filiz Dıġıroġlu, "Sultanın Ecnabileri: Dersaadet'in Acemleri", *Sultan V. Mehmed Reşad ve Dönemi*, yay. haz. Fahrettin Gün vd. 3. Cilt (İstanbul: TBMM Millî Saraylar, 2018), 932-968; Filiz Dıġıroġlu, "Tebriiz-İstanbul Ticaretinin Dersaadet'teki Yansımaları", *T.C. Dışışleri Bakanlığı Tebriz Başkonsolosluğunun Kuruluşunun 100. Yılı*, yay. haz. Umut Başar (Ankara: Nobel Yayınları, 2021), 183-207.

⁵ Bu konuda ayrıntılı bilgi ve değerlendirmeler için bkz. Tanya E. Lawrence, "An Age of Trans-Imperial Vernacularisms: The Iranian Dissident Community of the Late Ottoman Empire", (Doktora Tezi, Yale University, 2018); Minucheer, "Homeland from Afar: The Iranian Diaspora and the Quest for Modernity, 1908-1909", 53-94.

⁶ Yıldız, "Farsça Neşriyat Bağlamında İstanbul", 74-81.

⁷ Filiz Dıġıroġlu ile birlikte yürüttüğümüz projenin bu konudaki boşluġu dolduracak bir kitapla neticelenmesini hedefliyoruz. Şimdiye kadar varılan sonuçlar hakkındaki yayınlar için bkz. Filiz Dıġıroġlu, *Dersaadet'te Bir Acem Kitapçı: Kitap-Füruş Hacı Hüseyin Aġa* (İstanbul: Turkuaz Yayınları, 2014); Güllü Yıldız, "İstanbul'da Bir Acem Matbaası: Kitapçı Tahir ve Ahter", *Osmanlı Araştırmaları* 50 (2017): 175-218; Filiz Dıġıroġlu, "Osmanlı Matbuatında Acemler: Şirket-i Sahafiye-i İraniye", *Osmanlı Araştırmaları* 56 (2020): 225-258; Filiz Dıġıroġlu ve Güllü Yıldız, "Osmanlı Devleti'nin Şii Neşriyata Bakışı ve Acem Kitapçılar", *Müteferrika* 54 (2018/2): 117-134; Güllü Yıldız, "Farsça Neşriyat Bağlamında İstanbul ve Ahter Matbaası", *Kebikeç* 52 (2021): 69-104.

edilmeyen, Osmanlıca ve Farsça yazılı kaynaklarda ise çoğunlukla sadece ismi zikredilmekle yetinilen bir kişi olarak Mirza Mehdi de hala tanınmayı ve yayıncılık faaliyetleri bağlamında hakkı teslim edilmeyi bekleyen birçok isimden sadece biridir. Ömrünün büyük bir kısmını İstanbul'da geçirdiği ve matbaacılık faaliyetleri ve sonraki memuriyeti dolayısıyla daha çok Osmanlı idaresinin muhatabı olduğu için hakkındaki Osmanlı arşiv belgeleri başlıca kaynak hüviyetindedir. Bu çalışma da büyük oranda Osmanlı arşiv belgelerine dayanarak Mirza Mehdi ve faaliyetlerini kısmen de olsa gün yüzüne çıkarmayı amaçlamaktadır.

Mirza Mehdi'nin Kimliği

Mirza Mehdi Tebrizî'nin biyografisine dair bilgiler, vefatından sonra *Hikmet* gazetesinde yayınlanan hal tercümesine dayanmaktadır. Buna göre; Tebrizli tüccar Hacı İbrahim'in oğlu olarak 1255 yılının Cemaziyelevvel ayının başında (13 Temmuz 1839) Tebriz'de dünyaya gelen Mirza Muhammed Mehdi, 24 yaşındayken Tebriz'den İstanbul'a göç eder. İstanbul'da 1292 (1876) yılında Muhammed Tahir Tebrizî, *Ahter* gazetesini kurduğunda bu gazetenin yazarlarından biri olur ve gazetenin sayfalarında fikri derinliğini gösteren çeşitli yazıları ve eserleri yayınlanır. *Ahter*'in yayını sona erdikten sonra *İbrahim Bey* kitabının İngilizceden Farsçaya tercümesine başlar. Kendisinin kitabı basmaya gücü yetmediği için İstanbul'da yaşayan Hacı Zeynelabidin Merâgaî tarafından baskı masrafları karşılanır. Mirza Mehdi'nin hizmetlerinden bir diğeri, İstanbul'da Hurşid matbaasını kurmuş olmasıdır. 70 yaşındayken kalp hastalığına yakalanır ve bu hastalık dolayısıyla 21 Zilkade 1325 (26 Aralık 1907) tarihinde İstanbul'un Kadıköy semtinde vefat eder. Vefatından sonra bütün kitapları Osmanlı hükümeti tarafından el koyularak müsadere edilir. Ondan geriye iyi bir isim ve Muhammed İbrahim Bey adında bir oğul kalır.⁸

Görüldüğü üzere Mirza Mehdi'nin hayatı ve şahsiyeti hakkında bilinenler oldukça sınırlıdır. Yine de doğum ve vefat tarihlerinin verilmesi, ayrıca *Ahter* gazetesi ve Hurşid matbaasıyla irtibatının açık bir şekilde zikredilmesi, Mirza Mehdi'yi hayatının ana hatlarıyla bilinmesi açısından çağdaşı meslektaşlarına göre daha şanslı kılar. Bununla birlikte Mirza Muhammed Mehdi isminde aynı dönemde yaşamış ve gazetecilik yapmış bir başka Tebrizli daha vardır ve bu iki kişinin kimliği sıklıkla birbirine karıştırılmıştır. Diğer Mirza Mehdi Tebrizî, 1253 (1837) yılı dolaylarında Tebriz'de dünyaya gelmiş ve 1333 (1914) yılında Kahire'de vefat etmiştir. Tebriz'de ve İstanbul'da tıp eğitimi aldıktan sonra Mısır'a yerleşerek ömrünün çoğunu burada geçirmiştir. Burada tabiplik mesleğinin yanı sıra yaklaşık yirmi yıl (1892-1911) boyunca *Hikmet* gazetesini neşretmiş ve böylece Farsça matbuatın İran dışındaki önemli isimlerinden biri haline gelmiştir. "Reisü'l-hükemâ" lakabının yanı sıra Muzafferüddin Şah (h.1896-1907) tarafından kendisine "za'îmüdevle" unvanı verilmiştir. Ayrıca Bâbilik hakkında en muteber ki-

⁸ *Hikmet* gazetesinin 1 Safer 1326 [5 Mart 1908] tarihli XVI/905. sayısında yayınlanan bu hal tercümesi, Muhammed Sadr Hâşimî tarafından *Ahter* gazetesinin tanıtıldığı kısımda aynen alıntılanır. Muhammed Tahir Tebrizî ile ilgili benzer bir hal tercümesi verilmemesi önemli bir eksiklik olarak göze çarpmaktadır. Bkz. Muhammed Sadr Hâşimî, *Târîh-i cerâid ve mecellât-ı İnan*, 1. cilt (İsfahan: İntişarât-ı Kemâl, 1343), 63-64. Ayrıca bkz. Rahim Reis Niya, *İnan ve Osmanî der Âsitane-i Karn-i Bistom*, 1. cilt (Tahran: Neşr-i Mobna, 1382), 435-436. Mirza Mehdi'nin *Seyahatnâme-i İbrahim Bey* kitabının neşrindeki rolü hakkındaki ifadeler aşağıda ayrıca ele alınacaktır.

taplardan biri kabul edilen *Târîhü Miiftâhi Bâbi'l-Ebvâb: Bâbiyye-Bahâiyye ve Ezeliyye* (Mısır, 1321) isimli Arapça bir kitap kaleme almıştır.⁹

Mirza Mehdi Tebrizî ismini taşıyan bu iki kişi, bazı kaynaklarda isimlerinin sonuna getirilen "Ahter" ve "Doktor" nitelendirmeleriyle birbirinden teftik edilmeye çalışılsa da¹⁰ karışıklıkların önüne geçilememiş ve özellikle *Ahter* gazetesiiyle irtibatları konusunda bazı belirsizlikler ortaya çıkmıştır. Ayrıca İstanbul'daki İranlıların okulunda hocalık yapan ve 1884-1885 yılları arasında bir süre müdürlük görevini sürdüren Mirza Mehdi'nin hangisi olduğu da bu sebeple tespite muhtaç hale gelmiştir. Bazı araştırmacılar her iki ismi de Ahter'in yazarları arasında sayar ve sırayla yazı işleri müdürü olduklarını kabul ederler. Bu kabule göre Mirza Mehdi Doktor'un 1891 yılında Mısır'a göçmesinin ardından görevi adaşı Mirza Mehdi Ahter'in üstlendiğini dile getirirler.¹¹ Bir kısım araştırmacı ise İranlıların okulunda hocalık yapan, *Ahter*'in yazarı ve yazı işleri müdürünün ve Hurşid matbaasının kurucusunun aynı Mirza Mehdi Tebrizî olduğunu belirtir.¹² Bunun bir devamı olarak gençliğinde İstanbul'da bulunan ve daha sonra *Hikmet*'i neşreden Mirza Mehdi'nin bazı yazıları "İskenderiye'den doktor Mirza Mehdi" açıklamasıyla *Ahter*'de yayınlanmış olsa da gazetenin neşriyle doğrudan bir irtibatının olmadığını dile getirenler vardır.¹³ Bütün bu karışıklıklar dolayısıyla daha farklı kaynaklar ortaya çıkana kadar *Ahter* ve İstanbul'daki basın-yayın faaliyetleri bağlamında zikredilen Mirza Mehdi'nin Hurşid matbaasının da kurucusu olan Mirza Muhammed Mehdi Tebrizî Ahter (ö.1907) olduğu kabule daha şayan görünmektedir.¹⁴

Mirza Mehdi, *Ahter* gazetesinin neşrindeki katkısı dolayısıyla Muhammed Tahir Tebrizî ile birlikte hem Nâsirüddin şah'ın (h.1848-1896) hem de Muzafferüddin şah'ın takdiline mazhar olmuş ve kendisine önce dördüncü, daha sonra da üçüncü rütbeden şîr-i Hurşid (aslan ve güneş) nişanı verilmiştir.¹⁵

Mirza Mehdi, 1309/1892 yılında bir süreliğine İstanbul'dan ayrılıp Mısır'a gitmiş ve bu haber *Ahter* gazetesinde şu şekilde ilan edilmiştir: "*Ahter* gazetesinin münşi-i evveli olan ve uzun yıllardır gazetenin neşrine hizmet eden Hacı Mirza Mehdi, bugün bazı şahsi işlerini halletmek üzere ve hava değişikliği için Mısır'a hareket edecektir."¹⁶ Mirza

⁹ Hayatı hakkında bkz. Mehdi Bâmdâd, *şerh-i Hâl-i Ricâl-İrân der karni 12 ve 13 ve 14 Hicri*, 4. cilt (Tahran: İntişârât-ı züvvâr, 1371), 6-7; Nasseredin Parvin, "Hekmat", *Encyclopedia Iranica*, <https://iranicaonline.org/articles/hekmat>

¹⁰ Niya, *İran ve Osmanî*, 1. cilt, 431; Nasıruddin Pervin, *Târîh-i Ruznâme-Nigâri-i İraniyân ve Diger Parsî-Nevisiyan*, 1. cilt (Tahran: Merkez-i Neşr-i Danişgahi, 1377), 250.

¹¹ Lawrence, "An Age of Trans-Imperial Vernacularisms: The Iranian Dissident Community of the Late Ottoman Empire", 66, 77-78.

¹² John Gurney, "E. G. Browne and the Iranian Community in Istanbul", *Les Iraniens d'Istanbul*, yay. haz. Thierry Zarcone ve F. Zarinebaf-Shahr (İstanbul-Teheran: Institut Français de Recherche, 1993), 154-155.

¹³ Niya, *İran ve Osmanî*, 1. cilt, 431-439; Rıza Kurtuluş, "1906-1911 İran Meşrutiyet Hareketinde Osmanlı Etkisi", (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2010), 183.

¹⁴ Daha önceki bir çalışmamızda bu iki kişinin de Ahter'in yazı işleri müdürü olarak görev yaptığını kabul eden görüşe dayanarak *Hikmet*'in neşrinde *Ahter*'in etkisinden bahsetmiştik. Ancak artık bu irtibatı doğrudan bir tecrübe paylaşımı şeklinde değil de *Ahter*'in genel yaygın etkisiyle temellendirmenin daha uygun olduğunu söyleyebiliriz. Bkz. Yıldız, "Farsça Neşriyat Bağlamında İstanbul", 94-95.

¹⁵ Bu nişan haberleri için bkz. *Ahter*, XVI/36,16 Ramazan 1307 (6 Mayıs 1890); *Ahter*, XXXII/8, 24 Safer 1314 (4 Ağustos 1896). Ayrıca bkz. Pervin, *Târîh-i Ruznâme*, 2. cilt, 458.

¹⁶ *Ahter*, XVIII/29, 29 şaban 1309 (29 Mart 1892).

Mehdi'nin Mısır'da ne kadar kaldığı bilinmese de döndükten sonra yine *Ahter*'deki yazı işleri müdürlüğü görevini sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Zira gazetenin künye bilgileri kısmında Mirza Mehdi'nin ismine yeniden yer verildiği görülmektedir.¹⁷

Osmanlı resmi belgelerinde çoğunlukla İrânî Mehdi Efendi veya Muhammed Mehdi Efendi şeklinde zikredilen Mirza Mehdi, Ağustos 1899 tarihinde 2500 kuruş maaşla Encümen-i Teftiş ve Muayene azalığı görevine tayin edilmiştir.¹⁸ Bu görevinin yanı sıra Birinci Ticaret Mahkemesi'nde İrân tebaasından olan kişilerin davalarında İranlı aza sıfatıyla bulunmuştur. Ticaret mahkemesindeki azalığının Maarif Nezareti'ndeki azalığından öncesine dayandığı, bu yeni görevinin ardından mahkemedeki azalığının devam edip etmeyeceğinin gündeme gelmesinden anlaşılmaktadır. Mirza Mehdi, Encümen-i Teftiş ve Muayene heyeti azalığına atansa da İrân tabiiyetinde kalmaya devam ettiği için ticaret mahkemesindeki İrân tebaasını temsilinde bir sakınca doğmadığı ifade edilerek azalığı devam ettirilmiştir.¹⁹ Bu görevinden çok önce zaruret ve ihtiyaç nedeniyle bir memuriyete atanmak üzere talepte bulunduğu görülmektedir²⁰ ancak ilk azalık görevinin bu talebe binaen verildiğini bildiren bir belge henüz tespit edilemediği için bu iki durumun irtibatını kesin bir şekilde kurmak şimdilik mümkün olamamıştır.

Mirza Mehdi'nin Maarif Nezareti'ndeki azalık görevinin süresini tespit etmeye çalıştığımızda vefatına kadar devam ettiği anlaşılmaktadır. Azalıktan ayrıldığına dair bir bilgiye rastlanmadığı gibi Yıldız evrakında "Elçilik, Şehbenderlik, Ataşemiliterlik" tasnifinde bulunan İstanbul'daki İrân Sefareti'nin antetli kağıdına yazılan imzasız ve tarihsiz bir dilekçede, Maarif Nezareti Teftiş ve Muayene Heyeti azasından Hacı Mirza Mehdi Bey'in maaşına zam yapılması ve 1318 yılından beri biriken maaşlarının ödemesi talep edilmektedir. Düzenleme tarihi bilinmeyen bu belge, 30 Zilhicce 1325 (3 Şubat 1908) tarihinde kayıtlara geçmiştir.²¹ Mirza Mehdi'nin 21 Zilkade 1325 (26 Aralık 1907) tarihinde vefat ettiği bilindiğine göre bu dilekçenin, vefatından kısa bir süre önce düzenlenmiş ve ancak vefatından sonra Yıldız evrakı arasında kayıtlara geçirilmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Bununla birlikte salnamelere bakıldığında heyet azalığı görevine dair sadece Hicri 1319 ve 1320 yılı kayıtlarında Mehdi Efendi adına rastlanmaktadır.²² Ancak yukarıda söz konusu ettiğimiz sonraki dönemlere dair belgelerde de kendisinden Teftiş ve Muayene azası olarak bahsedilmesi, salnamelerdeki bilgilerin eksik olduğunu düşündürmektedir.

Mirza Mehdi'nin Matbaacılık Faaliyetleri

Mirza Mehdi, yukarıda yer verdiğimiz biyografisine göre yaklaşık olarak 1863 yılında İstanbul'a gelmiştir. Bu göçün nedenine dair açık bir ifadeye rastlayamamak da 19. yüzyılın ikinci yarısında pek çok Tebrizlinin göçünde belirleyici olduğu bilinen ekonomik nedenlerin baskın geldiği tahmin edilebilir. İstanbul'daki hemşerilerinden kayda değer

¹⁷ Örnek olarak bkz. *Ahter*, XXI/1, 6 Muharrem 1312 (10 Temmuz 1894).

¹⁸ Tayin yazısı için bkz. BOA, İ. HUS 76/77 (1 Rebiülahir 1317); BEO 1353/101427 (2 Rebiülahir 1317). Ayrıca bkz. MF. MKT 470/30 (29 Cemaziyevvel 1317); MF. MKT 474/70 (23 Cemaziyelahir 1317).

¹⁹ BOA, MF. MKT 479/56 (15 Şaban 1317).

²⁰ BOA, DH. MKT 1430/3 (15 Şevval 1304).

²¹ BOA, Y. PRK. EŞA 51/92 (30 Zilhicce 1325).

²² *Sâname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, 1319, 374; *Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, 1320, 388-389.

bir kısmının yaptığı gibi kağıtçılık ve matbaacılık mesleğine yönelmiştir.²³ Meslekteki ilk yıllarının ayrıntılarına vakıf olmasak da *Ahter* çevresinde hem yayıncılık hem de matbaacılık konusunda tecrübe kazandığı anlaşılmaktadır. Kendi adına bu meslekteki faaliyetlerine dair tespit edilen ilk kayıt, *Cihan* ismiyle haftalık Farsça bir gazete neşretmek üzere ruhsat başvurusunda bulunduğu 20 Teşrinievvel 1308 (1 Kasım 1892) tarihli dilekçesidir. Bu başvuru neticesinde istediği ruhsatı alarak *Cihan* matbaasını kurmuştur. Başvuru dilekçesinde hilafet merkezi olarak İstanbul'da neşredilecek Farsça bir gazetenin gerekliliğine ve önemine vurgu yapan ifadeleri dikkat çekmektedir. Bu minvalde çeşitli dillerde birçok gazete neşredilirken Farsça esaslı bir gazete olmadığını iddia etmesi ve Farsça konuşan Müslümanların hilafet merkeziyle irtibatını sağlamlaştırmak amacıyla Osmanlı devletine hizmet için bu işe giriştiğini dile getirmesi, son sayısı Ağustos 1896'da yayınlanacak olan *Ahter* gazetesinin neşrinin siyasi ve ekonomik sebeplerle mütemediyen kesintiye uğradığı bir dönemden geçildiği düşünüldüğünde anlaşılabilir hale gelmektedir.²⁴ Bu dilekçe hakkındaki iç yazışmalarda, çıkarılacak gazeteden beklentinin ifadesi de hayli ilginçtir. O zamana kadar İstanbul'da neşredilen Farsça gazetelerin durumu göz önünde bulundurulduğunda ciddi bir hizmet vereceği pek beklenmese de en azından Osmanlı Devleti'ne sadakatle hizmet edeceğini beyan ettiği için ruhsat talebinin onaylanması yönünde karar verilmiştir.²⁵ Devletin bu tepkisi de yine büyük oranda *Ahter* gazetesi dolayısıyla yaşanan sıkıntılara matuf olmalıdır.²⁶

1892 yılının sonlarında kurulan *Cihan* matbaasının yeri, ne türden faaliyetler yürüttüğü ve akıbeti hakkında bilgi sahibi değiliz. Şimdiye kadar *Cihan* ismiyle İstanbul'da neşredilmiş Farsça bir gazetenin kaydına da rastlanmamıştır. Dolayısıyla her ne kadar gazete neşri için matbaa ruhsatı almış olsa da gazete dışında yasa dışı bir şekilde kitap basımıyla meşgul olduğu düşünülmektedir. Zira Matbuat Nizamnamesi'nin 6. maddesine göre bir kişi gazete neşri için ruhsat aldığında, sadece gazetenin basımına hasretmek şartıyla ve başka bir ruhsat almaya gerek kalmadan matbaa kurabilir. Bu matbaada gazete dışında bir şey basmak istediğinde ise yeni bir ruhsat alması gerekir.²⁷ Dolayısıyla yeni bir matbaa ruhsatı alana kadar ruhsatsız ve kaçak baskılar yapıldığı için bu durumu basılan eserlerden takip etmek mümkün değildir. Bununla birlikte 1896 yılının sonlarında Valide Han'daki matbaası için ruhsat talebinde bulunması ve sonrasındaki faaliyetleri bu savı desteklemektedir. O dönemde *Ahter* gazetesi baş muharrirliği yapan Muhammed Mehdi Efendi, Valide Han'da 26 numaralı odada kurduğu

23 Kurtuluş, "1906-1911 İnan Meşrutiyet Hareketinde Osmanlı Etkisi", 183. İnan'ın İstanbul'daki sefaretinde görev yaptığı yılları ve buradaki İranlı topluluğu anlatan Han Melik Sasani'nin ifadesine göre İranlı tüccarların içinde ağırlıklı olarak halıcılardan sonra kitap satıcıları ve kâğıt imalatçıları gelir. Bunlar, sayıları ve sahip oldukları servet açısından muteber tüccarlar olarak kabul görmüşlerdir. Bkz. Melik Sasani, *Payitahtın Son Yıllarında Bir Sefir*, çev. Hakkı Uygur (İstanbul: Klasik Yayınları, 2006), 75. Bir matbaacı ve yayıncı olarak hatırı sayılır bir üne kavuşan Acem Hacı Hüseyin Efendi'nin İstanbul'a geldiğinde ilk olarak bir kâğıt tüccarının yanında işe başlaması da Acem matbaacıların benzer süreçlerden geçtiklerini göstermektedir. Bkz. Dıġıroġlu, *Dersaadet'te Bir Acem*, 14. Osmanlı başkentinde kâğıt ticaretiyle uğraşan İranlılar hakkında bkz. Dıġıroġlu, "Tebriz-İstanbul Ticaretinin Dersaadet'teki Yansımaları", 197-198.

24 Belge için bkz. BOA, BEO 126/9392 (1 Cemaziyelahir 1310).

25 BOA, DH. MDK 221/18 (15 Cemaziyevvel 1310). *Cihan* gazete ve matbaasına dair resmi yazışmalar için ayrıca bkz. BOA, DH. MDK 220/198 (16 Rebiülahir 1310); DH. MKT 2020/63 (24 Rebiülahir 1310); DH. MKT 2031/78 (27 Cemaziyevvel 1310).

26 *Ahter* gazetesinin yayın sürecinin ayrıntıları için bkz. Yıldız, "İstanbul'da Bir Acem Matbaası", 192-198.

27 21 Cemaziyelahir 1312/20 Aralık 1894 tarihli nizamnamenin ilgili maddesi için bkz. *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye*, 1316, 171-172.

matbaa için ruhsat istidasında bulunmuştur.²⁸ Ancak 1896 yılının sonlarında ve 1897 yılının başlarında düzenlenmiş bazı teftiş raporlarına göre başvurusunun sonucunu beklemeden ruhsatsız olarak matbaayı çalıştırdığı anlaşılmaktadır. Belgelerde Valide Han'da izinsiz açtığı ve ruhsatsız kitap bastığı bu matbaanın adı zikredilmediği için söz konusu edilenin Cihan matbaası mı yoksa daha sonra kurduğu Hurşid matbaası mı olduğu açık değildir.²⁹ Ancak bu teftişlerden birinde ruhsatsız basıldığı tespit edildiği için el konulan eserlerden biri olan *Manzume-i Muzafferiyet-i Osmaniye* isimli risalenin üzerinde 1313/1896 yılında Hurşid matbaasında basıldığı kaydı bulunmaktadır.³⁰ Dolayısıyla ruhsat istidasında bulunulan matbaanın Cihan değil Hurşid matbaası olduğu anlaşılmaktadır.

Haziran 1897 tarihinde bu defa *Hurşid* ismiyle Farsça haftalık bir gazete çıkarmak üzere matbaa ruhsatı almak için girişimde bulunmuştur.³¹ Ancak han içlerindeki matbaaların denetlenmesinde yaşanan zorluklar nedeniyle matbaasını han haricinde bir yere taşımadıkça ruhsat verilmeyeceği kendisine bildirilmiştir. Bunun üzerine gazete neşriyle ilgili ikinci bir istida veren Mehdi Efendi, matbaasını han dışına taşıyana kadar gazeteyi Babıali karşısındaki Cemal Efendi matbaasında bastıracağını belirtmiştir.³² Ayrıca kısa bir süre içerisinde matbaasını Mahmut Paşa'daki Sıvacıyan Han bitişiğindeki bir dükkana taşıyan Muhammed Mehdi, hem matbaa hem de gazete neşri için ruhsat talebini yinelemiş ve yapılan tahkikat neticesinde ruhsat verilmiştir.³³ 1316/1898 tarihli *Maarif Nezaret-i Salnamesi*'nin verdiği bilgilere göre ilgili tarihte Mahmud Paşa civarında Dâye Hatun mahallesinde bulunan Hurşid matbaası, hurufat ve litografya baskıyla Türkçe, Almanca, Fransızca yayın yapmak üzere 1314 (1896) yılında kurulmuştur ve imtiyaz sahibi Mehdi Efendi'dir.³⁴ 1317, 1318, 1319 yıllarının salnamelerinde de tekrarlanan aynı ifadeler, 1321 yılında yer almamaktadır.³⁵ 1320 yılı salnamesi elimizde olmadığı için matbaanın faaliyetlerinin sona ermesini salnamelerden değil aşağıda değerlendireceğimiz arşiv belgelerinden takip edebilmekteyiz.

Muhammed Mehdi, Hurşid matbaasını 1898 Eylül'ünde Filibe'ye taşıma girişiminde bulunmuş ancak nizamnameye göre bu yasak olduğu için izin verilmemiştir ve herhangi bir kaçak olmaması için de zaptiyeye haber gönderilmiştir.³⁶ Bu ilk denemesinde

---

28 BOA, DH. MDK 228/38 (22 Cemaziyelahir 1314).

29 BOA, DH. MDK 228/113 (7 Şaban 1314); MF. MKT 361/7 (12 Safer 1315); DH. MDK 229/169 (19 Safer 1315).

30 *Manzume-i Muzafferiyet-i Osmaniye yahud Muharebeye Giden Osmanlı Kahramanlarının Şan ve Muzafferiyeti*, İstanbul, Hurşid Matbaası, 1313/1896. Kitap kapağında "Maarif Nezaret-i Celilesi'nin ruhsatıyla tab' olunmuştur" ibaresi yer almakla birlikte ruhsatsız basıldığı için el konulduğuna dair belgeler, bu beyanın gerçeği yansıtmadığını göstermektedir. Bkz. BOA, MF. MKT 361/7 (12 Safer 1315); DH. MDK 229/169 (19 Safer 1315).

31 BOA, DH. MDK 229/134 (27 Muharrem 1315). Belgedeki atfa göre Mehdi Efendi'nin *Hurşid* gazetesini çıkarmak için verdiği istida 20 Haziran 1897 tarihidir. Ayrıca bkz. BOA, Y. PRK. EŞA 28/89 (5 Şevval 1315).

32 BOA, DH. MDK 229/134 (27 Muharrem 1315).

33 BOA, DH. MDK 229/174 (23 Safer 1315); DH MDK 229/176 (23 Safer 1315).

34 *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye*, 1316, 758-759.

35 Bkz. *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye*, 1317, 852-853; *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye*, 1318, 924-925; *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye*, 1319, 262-263. 1321 tarihli salnamedeki matbaalar listesinde Hurşid matbaasına rastlamadık. Bkz. *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye*, 1321, 266-270.

36 BOA, DH. MDK 233/77 (24 Cemaziyelevvel 1316); DH. MKT 2133/51 (28 Cemaziyelahir 1316).

müsaade alamayınca ve üstelik matbaanın naklinin yasak olduğu bildirilince yayıncılık faaliyetlerini Filibe'ye taşımamın başka bir yolunu aradığı ve Filibe'de neşredilecek Farsça bir gazete için uğraştığı anlaşılmaktadır. Önce Filibe'de Türkçe ve Farsça iki dilli bir gazete çıkarmak üzere Babiali Caddesi'ndeki Şems Kütüphanesi kiracısı Hüseyin Efendi ve Filibe'de neşredilen *Gayret* gazetesinden bir muharrirle ortak hareket etmiş ancak bu girişimleri resmi makamları rahatsız etmiş ve devletin takibatına neden olmuştur.³⁷ Bu amaçla İstanbul'dan tedarik ettikleri hurufatı Nemçe (Avusturya) postasıyla Filibe'ye göndermeye çalıştıkları kayıtlara geçmiştir.³⁸ Bulgaristan'daki yetkililerle yazışmalar ve muhaberat raporlarına göre Muhammed Mehdi'nin Filibe'de çıkaracağı gazetenin adı *Hurşid* veya *Afitab* olacaktır.³⁹ Muhammed Mehdi bu amaçla 1899 yılının ortalarında Filibe'ye bir yolculuk da yapmıştır. Ancak "intişarı menafi-i saltanat-ı seniyyeye muğayir olacağı muhakkak bulunan mezkur gazetenin" neşredilmemesi için alınan tedbirler nedeniyle bu girişimi de sonuçsuz kalmıştır.⁴⁰ Filibe'nin neden tercih edildiğine dair herhangi bir kayda rastlamadık ancak bu şehrin, söz konusu dönemde matbuat faaliyetlerinin hacmiyle dikkat çekmesi ve bazı muhalif yayın odaklarına ev sahipliği yapmasının yanı sıra İstanbul'a yakınlığıyla hem basımda hem de dağıtımda önemli avantajlar sunduğu dikkate alınmalıdır.

Mirza Mehdi'nin bu girişiminden yıllar sonra Filibe'de faaliyet gösteren bir *Hurşid* Matbaası bulunmaktadır. Matbaanın sahibi olarak kayıtlara geçen Mehmed Şükrü Bey, çeşitli kitapların yanı sıra *Hurşid* isimli Türkçe bir gazete de neşretmiştir (1912-1913).⁴¹ Bu matbaada basılan *Milleti İkaz ve İhya yolunda Âlem-i İnsaniyete Hizmet Yahud Acı Acı Figanların Verdiği Dersler* isimli bir kitabın künye sayfasında yazar adı olarak "Hurşid Gazetesi Sahib ve Sermuharriri Erzurumlu Emirzâde Mehmed Şükrü" yazılmıştır. Bu ibare Mirza Mehdi'nin Filibe'deki *Hurşid* Matbaası ve gazetesıyla herhangi bir irtibatı olmadığını göstermektedir.⁴² Ayrıca bu dönemde "Hurşid" kelimesinin matbaalar için revaçta bir isim olduğu farklı coğrafyalarda kullanılmasından da anlaşılmaktadır. İstanbul ve Filibe dışında bir başka örnek 1899 yılında Kaşgar'da kurulan *Hurşid* matbaasıdır.⁴³

Muhammed Mehdi, matbaasını taşımak amacıyla bir diğer girişiminde, Sıvacıyan Han bitişiğindeki dükkandan yine o civardaki Duyun-ı Umumiye'nin alt kapısı karşısında kiraladığı numaratsız mahalle nakletmek istemiştir. Mahallin uygun olup olmadığının

---

37 BOA, DH. MKT 2186/27 (25 Zilkade 1316). 1895-1903 yılları arasında neşredilen ve İstanbul'la yakın irtibatları olduğu anlaşılan *Gayret* gazetesini hakkında bkz. Pars Tuğlacı, *Bulgaristan ve Türk-Bulgar İlişkileri* (İstanbul: Cem Yayınevi, 1984), 226.

38 BOA, DH. MKT 2195/46 (20 Zilhicce 1316).

39 BOA, HR.SFR.04 530/9 (27 Haziran 1899)

40 BOA, HR.SFR.04 530/9 (27 Haziran 1899); HR.SFR.04 530/40 (7 Temmuz 1899).

41 Tuğlacı, *Bulgaristan ve Türk-Bulgar İlişkileri*, 227, 229, 342.

42 Bkz. Emirzâde Mehmed Şükrü, *Milleti İkaz ve İhya yolunda Âlem-i İnsaniyete Hizmet Yahud Acı Acı Figanların Verdiği Dersler* (Filibe: Hurşid Matbaası, 1913). Bu matbaada basılan diğer bazı kitaplar şöyle sıralanabilir: Emirzâde Mehmed Şükrü, *Yadigârname* (1913); Mehmed İrfan, *Kız mı Çiçek mi yahut Mini Nadire* (1328/1910); M. Mahir, *Bir Türk Kızı yahut Refia* (1328/1910); *Türkçe- Bulgarca Muhtasar Lügat* (1329/1911). Bkz. Nimetullah Hafız, "Bulgaristan'da Yayımlanan Türkçe Kitaplar", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* (1987): 316, 317. Mehmed İrfan'ın *Kız mı Çiçek mi* başlıklı eserini hatalı bir şekilde İstanbul'daki Hurşid matbaasında basılmış olarak kaydeden bir çalışma için bkz. Nesime Ceyhan, *II. Meşrutiyet Dönemi Türk Hikâyesi (1908-1918)* (İstanbul: Selis Kitaplar, 2009), 315.

43 Sultan Mahmut Kaşgarlı, "Uygur Türk Edebiyatının Târihi Gelişimi", *Türk Dünyası Araştırmaları* 68 (1990): 52.

kontrolü istenmiş ancak bu soruşturmanın nasıl neticelendiği belgelere yansımamıştır.⁴⁴ Ancak kitap kapaklarında görülen "Duyun-ı Umumiye karşısında 12 numaralı Hurşid matbaasında tab' olunmuştur" ibaresi taşınmanın gerçekleştiğini göstermektedir.⁴⁵ Sonraki belgelerde matbaanın yeri Cağaloğlu olarak zikredilirken Valide Han'daki oda, kitap deposu olarak kullanılmaya devam etmiş ve her iki dükkan da zaman zaman teftiş ve baskınlara sahne olmuştur.⁴⁶

Mehdi Efendi'nin, Ağustos 1899 tarihinde Encümen-i Teftiş ve Muayene azalığı görevine tayin edilmesinin⁴⁷ ardından Hurşid matbaasındaki işleri kendisi adına yürütmek üzere bir müdür istihdam ettiği anlaşılmaktadır. Zira 1901-1902 yıllarında matbaa adına yapılan çeşitli kitap ruhsatı başvurularında "Hurşid matbaası müdürü" olarak Muhammed Ali isimli bir şahsın imzası bulunmaktadır.⁴⁸ Ancak bu tedbirin matbaanın akıbetini değiştirmedeği ve devlet eliyle kapatılmasını engelleyemediği görülmektedir. Muhammed Mehdi, tıpkı Ahter matbaasının sahibi Muhammed Tahir gibi Encümen-i Teftiş ve Muayene azası olarak memuriyetinin matbaacılık yapmasına engel olduğu gerekçesiyle bu işten el çekirilmiştir ve Hurşid Matbaası, Maarif Nezareti tarafından 1902 yılının yaz aylarında kapatılmıştır. Hem memuriyet verilmesinin hem de bu bahane edilerek matbaasının kapatılmasının, aslında devletin rahatsızlık duyduğu matbuat faaliyetlerini engellemek amacıyla başvurduğu bir çare olduğunu akla getirmektedir. Muhammed Mehdi'nin, bu durumdan pek memnun olmadığı, matbaası kapatıldıktan sonra mesleğini sürdürmenin çeşitli yollarını aramasından da anlaşılmaktadır. Ancak Muhammed Mehdi'nin kapatılan matbaasındaki alet edevatı gizlice Valide Han'daki deposuna taşıma planı Maarif Nezareti'nin haber almasıyla engellenmiştir.⁴⁹ Muhammed Mehdi, bu defa kapatılan matbaasındaki aletlerinin İskenderiye'ye nakledilmesine izin verilmesi için İran Sefareti aracılığıyla talepte bulunmuş ancak buna da müsaade edilmemiştir.⁵⁰ Bu girişiminin de ayrıntılarına vakıf değiliz ancak Muhammed Mehdi'nin bu düşüncesi; daha önceki Mısır yolculuğu, Mısır'ın canlı matbuat hayatı, tıpkı İstanbul gibi İran tebaasından matbaacı ve kitapçıların önemli merkezlerinden biri olduğu göz önünde bulundurulduğunda makul bir çözüm arayışı olarak değerlendirilebilir.

Sonuçta Muhammed Mehdi'nin kapatılan Hurşid matbaasının alet edevatının, Matbaa-i Amire'de kullanılmak üzere nezaret tarafından satın alınması kararına varılmış ancak bu süreç de pek kolay olmamıştır. Muhammed Mehdi, yine Sefaret aracılığıyla verdiği 14 Kanunisani 1318 (27 Ocak 1903) tarihli bir dilekçede yaklaşık altı aydır Maarif Vekaleti'nin kapattığı matbaasındaki alet edevatın satın alınmasını beklediğini ve her geçen gün zarar ettiğini belirterek ya satışın bir an evvel gerçekleşmesini ya da kendisine matbaasını açıp çalıştırması için müsaade edilmesini talep etmektedir.⁵¹ Nihaye-

44 BOA, DH. MKT 2375/71 (21 Rebiülahir 1318), DH. MDK 238/3 (2 Rebiülevvel 1318).

45 Bu ibarenin yer aldığı örnek bir kitap kapağı için bkz. R.4.

46 BOA, MF. TTD 40/69 (24 Cemaziyelevvel 1315); DH. MDK 153/14 (2 Cemaziyelahir 1327).

47 Tayin yazısı için bkz. BOA, İ.HUS 76/77 (1 Rebiülahir 1317); BEO 1353/101427 (2 Rebiülahir 1317). Ayrıca bkz. BOA, MF. MKT 470/30 (29 Cemaziyelevvel 1317); MF. MKT 474/70 (23 Cemaziyelahir 1317).

48 Örnek olarak bkz. BOA, MF. MKT 585/11 (26 Cemaziyelahir 1319); MF. MKT 592/27 (20 Şaban 1319); MF. MKT 618/55 (22 Zilhicce 1319).

49 BOA, MF. MKT 652/44 (9 Cemaziyelevvel 1320)

50 BOA, BEO 1992/149383 (7 Zilkade 1320).

51 BOA, İ. MF 9/14 (30 Rebiülevvel 1321). Ayrıca bkz. BOA, BEO 2041/153060 (13 Muharrem 1321); MF. MKT 753/97 (30 Ramazan 1321).

tinde 54.387 kuruş kıymet takdiriyle satış gerçekleşmiş ancak parasını tahsil etmesi de hayli uzun sürmüştür.⁵² Bununla birlikte 1904 tarihli bir belge, Muhammed Mehdi'nin matbaası kapandıktan sonra da yayıncılık yapmaya devam ettiğini düşündürmektedir. Söz konusu belgede, Şeyhülislam Çatalcalı Ali Efendi'nin (ö. 1692) fetva mecmuası; *Fetâvâ-yı Ali Efendi* adlı eserin tekrar basımı için izin istediği ve Meşihat'te yapılan inceleme neticesinde ruhsat verildiği belirtilmektedir.⁵³ Dönemin yaygın uygulamalarından birini takip ederek aldığı ruhsatla herhangi bir matbaada bu eseri bastırması ve ilişki ağları üzerinden piyasaya sürmüş olması kuvvetle muhtemeldir.⁵⁴

R.1 *Fetâvâ-yı Ali Efendi* adlı eserin tekrar basımı için ruhsat başvurusu, "Teftiş ve Muayene Azası" imzalı ve "Muhammed Mehdi" mühürlü. BOA, MF. MKT 779/60 (29 Safer 1322)

52 Matbaa aletlerinin satış bedelinin Muhammed Mehdi'ye ödenmesi hakkında bkz. BOA, BEO 2204/165288 (5 Şaban 1321); Y. MTV 254/41 (08 Şevval 1321); BEO 2246/168393 (16 Şaban 1321); BEO 2358/176781 (13 Rebiülahir 1322).

53 BOA, MF. MKT 779/60 (29 Safer 1322). "Teftiş ve Muayene Azası Muhammed Mehdi" imzalı ve mühürlü ruhsat başvuru belgesinin görseli için bkz. R.1.

54 Matbaacıların ve kitapçıların, klasik dini eserlerin basımında bir aktör olarak üstlendikleri rol hakkında bkz. Filiz Dıñoğlu, *Osmanlı'da Dinî Matbuat: Sultan Abdülhamit ve II. Meşrutiyet Devrinde Kurumlar Aktörler Denetim ve Sansür Politikaları* (İstanbul: Dergah Yayınları, 2022), 216-250.

Hurşid Matbaasının Yayınları

Hurşid matbaası, aynı isimli bir gazete neşri amacıyla kurulmuş olmasına rağmen, İstanbul'da *Hurşid* isimli Farsça bir gazete çıktığına dair herhangi bir kayda rastlayamadık.⁵⁵ Dolayısıyla gazete neşretme talebinin, İranlı matbaacıların çoğunlukla başvurduğu bir yöntem olarak, matbaa ruhsatı almayı kolaylaştıran bir gerekçe şeklinde kullanıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim Muhammed Mehdi'nin kendisi de daha önce aynı usulle Cihan matbaasını kurmuş ancak neşretmeyi vadettiği aynı isimli gazeteyi yayınlamamıştır. Dolayısıyla Hurşid matbaasının yayınlarını, basılan kitapların kendisinden veya kataloglara girmiş olanlar üzerinden tespit etmeye çalıştığımızda şimdilik 19 kitaplık şöyle bir liste oluşturabildik:

1. Abdurrahîm Tâlibof, *Sefîne-i Talibî ya Kitâb-ı Ahmed*, 2 Cilt, 1312/1894 (Farsça)
2. *Manzume-i Muzafferiyet-i Osmanî yahud Muharebeye Giden Osmanlı Kahramanlarının Şan ve Muzafferiyeti*, 1313/1896
3. Fuzûlî, *Beng ü Bâde*, 1315/1897
4. Fuzûlî, *Dîvân-ı Fuzûlî*, 1315/1897
5. Mehmed Esad İmamzâde, *Dürr-i Yekta Şerhi*, 1315/1897
6. İbrahim el-Halebî, *Mülteka'l-Ebhur*, 1315/1897 (Arapça)
7. Seyyid Abdülzâde Tâhir, *Menâzırı'l-Âsâr* (Kısm-ı evvel), 1315/1897⁵⁶
8. Mehmed Necib, *Peri-i Melahat*, (Edebi Küçük Hikâyelerden), 1315/1897⁵⁷
9. Dersaadet Kütüphanesi sahibi Ares (Almanca'dan tercüme), *Sabıkalı ve zeyli Amerika'da Bir Cevelan*, 1318/1900⁵⁸
10. Paçacızâde Ahmed Şakir, *Esmâü'l-Aile*, İstanbul 1318/1900⁵⁹
11. Nusret Ali Han ed-Dihlevî, *Çin Maçın*, 1318/1900⁶⁰
12. Muslihuddin Mustafa Ahterî, *Ahterî-i Kebir*, 2 Cilt, 1318/1901 (Arapça-Türkçe Sözlük)
13. Hafız Nuri, *Mir'ât-ı (Menâkıb-ı) Seyyid Ahmed er-Rufâî*, 1319/1901⁶¹
14. Haşim Nazmi, *Harekât-ı Kevniyye yahud Tahavvülât-ı Arziyye*, 1318/1901.
15. İsmail Gelenbevi, *Hâşiye-i Gelenbevi ale'l-Celâl* (Hamşinde *Hâşiye-i Mercan ve Halhalî*), 2 Cilt, 1318/1901 (Arapça)
16. Hüseyin b. Ahmed Zeynizâde, *Mu'ribü'l-Avamil*, 1318/1901 (Arapça)

55 Orhan Koloğlu da aynı tespiti yapmıştır. bkz. Orhan Koloğlu, "Un Journal Persan d'Istanbul: Akhtar", *Les Iraniens d'Istanbul*, yay. haz. Thierry Zarcone ve F. Zarinebağ-Shahr (Istanbul-Teheran: Institut Français de Recherche, 1993), 139. Browne, Hurşid ismiyle yayınlanan iki gazeteye yer verse de bunlardan biri Tahran'da, diğeri de Meşhed'de neşredilmiştir ve Muhammed Mehdi'yle alakaları yoktur. Bkz. Edward Granville Browne, *The Press and Poetry of Modern Persia* (Cambridge: Cambridge University Press, 1914), 81-82.

56 Kitabın kapağındaki kayıt: "Maarif Nezaret-i Celilesi'nin 12 Cemaziyelahir sene 315 ve 5 Teşrinisani sene 313 tarihli ve 533 numaralı ruhsatnamesiyle Hurşid matbaası'nda tab' ve temsil olunmuştur." Bununla birlikte dış kapakta basım tarihi 1317'dir.

57 Kitabın kapağında "Nezaret-i Celile-i Maarif'in 397 numaralı ruhsatnamesiyle tab' olunmuştur." kaydı yer almaktadır.

58 Kitabın kapağındaki kayıt: "Maarif Nezaret-i Celilesi'nin 1 Şaban sene 317 ve 22 Teşrinisani sene 315 tarihli ve 552 numaralı ruhsatnamesiyle tab' olunmuştur. Eser iki sütun olarak basılmıştır. Eserin *Amerika'da bir cevelan* adlı bir zeyli vardır."

59 Kitabın kapağındaki kayıt: "Maarif Nezaret-i Celilesi'nin 274 numaralı ve fi 16 Cemaziyelahir sene 318 ve fi 28 Eylül sene 316 tarihli ruhsatnamesiyle tab' olunmuştur."

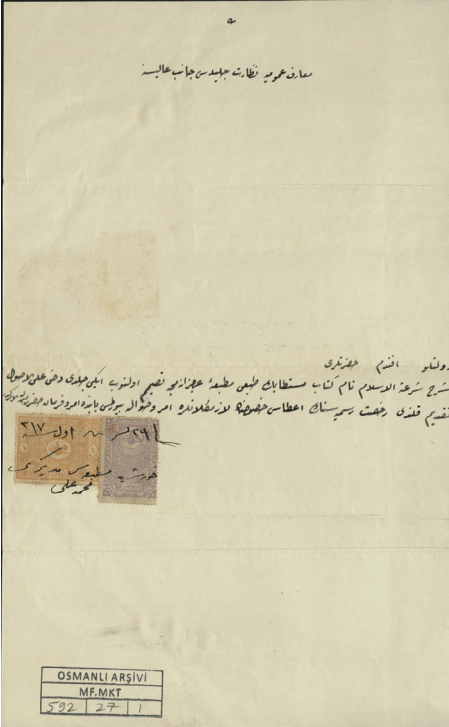
60 Kitabın kapağındaki kayıt: "Maarif Nezaret-i Celilesi'nin fi 9 Teşrinisani 316 tarih ve 352 numaralı ruhsat-ı resmiesini haizdir."

61 Kitabın kapağındaki kayıt: "Maarif Nezaret-i Celilesi'nin 29 Mayıs sene 317 tarih ve 146 numaralı ruhsatnamesiyle tab' olunmuştur."

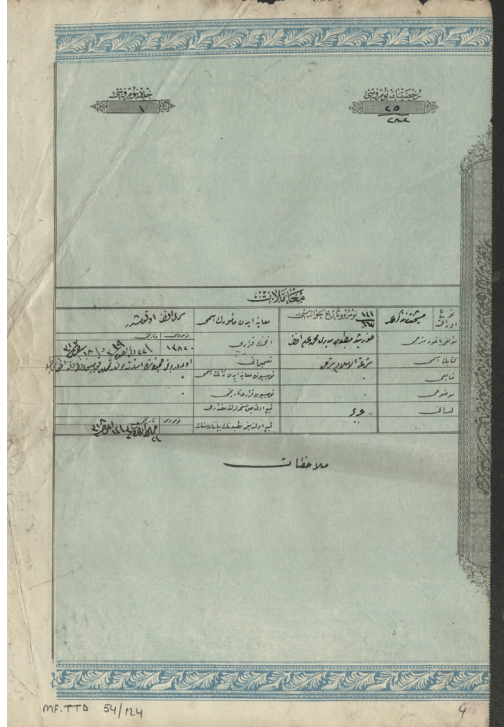
17. Mustafa b. İbrahim, *Tuhfetü'l-İhvân*, 1318/1901 (Arapça)

18. Misak [Balamutoğlu], *Zevk-i Dil*, 1900-1901

19. Muharrem Efendi, *Hâşiye-i Muharrem*, 2 Cilt, 1318/1901⁶² (Arapça); tekrar baskı 1320

R.2 Şerhu Şir'atü'l-İslâm adlı eserin basımı için ruhsat başvurusu, "Hurşid Matbaası müdürü Muhammed Ali" imzalı. BOA, MF. MKT 592/27 (20 Şaban 1319).

R.3 Şerhu Şir'atü'l-İslâm adlı eserin basımı için verilen ruhsatname. BOA, MF. TTD 54/124 (24 Cemaziyelahir 1320).

Basıldıkları tespit edilen bu kitapların yanı sıra basımı için ruhsat verildiğini belgelerden tespit ettiğimiz ancak basılıp basılmadığından emin olamadığımız kitaplar da vardır. Örneğin Arapça *Şir'atü'l-İslâm* şerhini basmak üzere matbaa müdürü sıfatıyla Muhammed Ali Efendi tarafından yapılan ruhsat başvurusu, "on dördüncü sayfada işaret edilen yeri nazar-ı dikkate alınmak kaydıyla" tashih talep edilerek ruhsat verilmiştir.⁶³ Muhammed b. Ebû Bekir İmâmzâde (ö.1177) tarafından kaleme alınan ve Hanefî geleneğin önemli ilmihal ve ahlak kitaplarından biri haline gelen *Şir'atü'l-İslâm*, Osmanlı alimlerinin ilgisine mazhar olmuş ve birçok şerhi ve tercümesi yapılmıştır. Şerhleri içerisinde Seyyid Alizâde diye tanınan Ya'kub b. Seyyid Ali er-Rûmî el-Bursevî'nin kaleme aldığı *Mefâtihu'l-Cinân ve Mesâbihu'l-Cenân* (*Şerhu Şir'atü'l-İslâm*) başlıklı eserin İstanbul'da birçok defa basıldığı bilinmektedir.⁶⁴ Dolayısıyla basımı için başvuru şer-

62 Kitabın kapağındaki kayıt: "Maarif Nezaret-i Celilesi'nin 295 numaralı ve fi 29 Cemaziyelahir sene 318 ve fi 11 Teşrinievvel 316 tarihli ruhsatnamesini haizdir."

63 Ruhsat talebi: BOA, MF. MKT 592/27 (20 Şaban 1319); tashih kaydı ve ruhsat: BOA, MF. TTD 54/124 (24 Cemaziyelahir 1320).

64 Recep Cici, "İmâmzâde, Muhammed b. Ebû Bekir", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV, 2000), 22:210-211.

hin bu olduğunu varsaymak mümkündür. Ancak Hurşid matbaası tarafından gerekli tashihin yapıp basıldığını teyit edecek bir bilgiye şimdilik sahip değiliz.

Bir başka ruhsat talebinde bu defa yine klasik dini eserlerden iki kitap için başvurulduğu görülmektedir.⁶⁵ Bunlardan ilki, Hopalı Osman Efendi'nin (ö.1825) kaleme aldığı, dönemin çok rağbet gören *Dürretü'n-Nâsihîn* isimli vaaz kitabıdır.⁶⁶ İkincisi ise İbrahim b. Muhammed el-Halebî'nin (ö.1549) Hanefi fıkhına dair meşhur eseri *Mülteka'l-Ebhur'dur*.⁶⁷ Yukarıda verilen listede görüldüğü üzere bu iki eserden *Mülteka'l-Ebhur* daha önce 1897 yılında Hurşid matbaasında basılmıştır. Ancak şimdiye kadar ne *Mülteka'l-Ebhur*'un baskı tekrarına ne de *Dürretü'n-Nâsihîn*'in basımına dair bir kayda rastlanmıştır.

Sıraladığımız bu dini eserlerin basımıyla ilgili taleplerin hepsi, nizamname gereği muhtevalarının incelenmesi için öncelikle Meşihat bünyesindeki tetkik heyetine gönderilmiştir.⁶⁸ Oradan gelen rapora göre ruhsat verilir verilmeyeceğine karar verilmiştir. Örneğin yukarıda yayınlanan eserler listesinde zikredilen *Hâşiye-i Gelenbevî*'nin basımı için yapılan ruhsat başvurusuna⁶⁹ cevaben, inceleme neticesinde bazı bölümlerinin sakıncalı olduğu bildirilmiş ve ancak bu bölümler çıkarıldıktan sonra basım ruhsatı verilmiştir.⁷⁰

Yayınlanan eserlerin tespitinde ruhsat başvuru belgelerinin yanı sıra matbaanın hurufat ihtiyacına dair taleplerin de dikkate alınması önem arz eder. Zira bu taleplerde o esnada matbaada hangi eserin veya eserlerin basıldığına dair bilgilere rastlamak mümkündür. Örneğin Muhammed Mehdi, *Muharrem* ve *Ahterî-i Kebir* isimli eserlerin basımı için daha önce satın alınan hurufatın yeterli gelmemesi üzerine kendisine 100 kıyye 12 punto ve 100 kıyye 16 punto hurufat satılması için talepte bulunmuş ve bu talebi uygun bulunarak istediği hurufatın satılmasına ruhsat verilmiştir.⁷¹ Burada zikredilen *Ahterî-i Kebir*'i, Hurşid matbaasında basılan eserler listesinde 1901 tarihli olarak zikretmiştik ancak *Muharrem*'in listeye dahil olması bu belge sayesinde. Müellifinin adıyla meşhur olan bu medrese ders kitabı, Zileli Muharrem Efendi (ö.1601'den sonra) tarafından Molla Câmî'nin (ö.1492) nahivle ilgili *el-Fevâidü'z-Ziyâiyye* adlı şerhine bir haşiyedir.⁷² Ders kitabı olması hasebiyle çeşitli matbaalar tarafından çokça basılan bu eserin, Hurşid matbaasında da basıldığını bu belge sayesinde fark ettik ve daha sonra basılmış bazı nüshalarına da erişebildik. Nüshalardan birinin iç kapak sayfasında yer alan Sela-

65 BOA, MF. MKT 618/55 (22 Zilhicce 1319).

66 Süleyman Uludağ, "Dürretü'n-nâsihîn", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV, 1994), 10:32-33.

67 Eser hakkında bkz. Şükrü Selim Has, "Mülteka'l-ebhur", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV, 2020), 31:548-551.

68 Dini yayınların denetimine dair bütün süreçlerin kapsamlı bir değerlendirmesi için bkz. Dıġıroġlu, *Osmanlı'da Dinî Matbuat*, 62-88, 317-326.

69 Bkz. BOA, MF. MKT 585/11 (26 Cemaziyelahir 1319).

70 Söz konusu kitabın tedavülünün engellenmemesi yönünde bir talimat için bkz. BOA, MF. MKT 656/1 (21 Cemaziyelahir 1320); MF. MKT 671/40 (25 Recep 1320).

71 BOA, DH. MDK 237/161 (6 Safer 1318); DH. MDK 238/79 (2 Cemaziyelevvel 1318), DH. MDK 2402/99 (20 Cemaziyelahir 1318). Hangi eserlerin basımı için gerektiği zikredilmeyen daha sonraki benzer bir talep, İranlı matbaacılara hurufat verilmesi yasaklandığı için reddedilmiştir. Bkz. BOA, DH. MDK 244/82 (10 Muharrem 1320), DH. MKT 493/55 (24 Muharrem 1320).

72 Bkz. M. Rahmi Telkenaroglu, "Zileli Muharrem Efendi", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV, 2019), EK-2: 693-694.

R.4 Hurşid matbaasında basılan *Muharrem* isimli eserin ikinci cildinin iç kapak sayfası, "Kitapçı Hasan Vasıf Selanik'de Kâtilbler sokağı 33/ Hassan Vassıf Libraire Selanique 33" yazılı mühürle.

ricatının muzır olmadığı anlaşılacak satışında bir sakınca görülmemiş ancak nizamnameye uymayan Hurşid matbaasının sahibi uyarılmıştır.⁷³

Bu raporla birlikte Hurşid matbaasında çeşitli kitapçılar için eser basıldığı da kayıtlara geçmiştir. Hurşid matbaasının Valide Han'daki deposunda gerçekleştirilen bir başka teftişte ele geçirilen iki sandık içerisinde "muzır ve memnu (sakıncalı ve yasaklı)" neşriyat kapsamındaki *Yenâbi'ü'l-Mevedde* ile *Tercüme-i Telemak* nüshaları bulunmuştur.⁷⁴ Eyüp Nişancası'ndaki Şeyh Murad Buharî Dergahı şeyhi Süleyman Belhî (ö.1877) tarafından Arapça kaleme alınan ve daha önce Ahter matbaasında basılan bu eser, Ehlibeyte muhabbeti konu almaktadır ve içeriğindeki uydurma hadisler ve batıl sözler dolayısıyla yasaklanmıştır.⁷⁵ Yusuf Kamil Paşa'nın (ö.1876) Fénelon'dan çevirdiği *Terceme-i Telemak* ise neşredildiği andan itibaren Ahter de dahil olmak üzere çeşitli matbaalarda basılmıştır. Burada Ahter çevresinin *Telemak*'la ilişkisinin sadece Osmanlıca çevirisinin basım ve yayınına katılmaktan ibaret olmadığı vurgulanmalıdır. Aynı zamanda basılan ilk Farsça tercümesi *Ahter* gazetesinde tefrika edilmiş ve böylece Farsça okuyan muhataplara ulaştırılmasına da öncülük etmiştir.⁷⁶ *Telemak*'ın yasaklanması

⁷³ BOA, MF. TTD 47/38 (2 Rebiülevvel 1316).

⁷⁴ BOA, DH. MDK 243/122 (28 Zilkade 1319); DH MDK 244/104 (15 Muharrem 1320).

⁷⁵ Kitabın basımı ve yasaklanması hakkındaki ayrıntılar için bkz. Dıġıroġlu ve Yıldız, "Osmanlı Devleti'nin Şii Neşriyata Bakışı", 128-130.

⁷⁶ *Telemak*'ın Osmanlı toplumundaki alımlanışı hakkında bkz. Johann Strauss, "Who Read What in the Ottoman Empire (19th-20th centuries)?", *Middle Eastern Literatures* 6/1 (2003): 49-50. *Telemak*'ın çevirileri ve baskılarına dair ayrıntılar için bkz. Metin Kayahan Özgül, "Yusuf Kamil Paşa'nın Tercüme-i Telemak'ı", *Erdem: Atatürk Kültür Merkezi Dergisi* XIV/40 (2002): 193-241; Zeynep Tek, Tülin Arslan vd., "Batılılaşma Dönemi Doġu Edebiyatında 'Les Aventures de Télémaque, Fils d'Ulysse'in Serüveni: Türkçe, Arapça ve Farsça Örneġi", *DTCF Dergisi* 61/1 (2021): 234-264.

nik'ten Hasan Vasıf isimli kitapçının mühürü de matbaanın dağıtım ağıının boyutuna dair dikkate değer bir bilgi sunar.

Matbaanın yayınlarını tespitite başvurduğumuz belgelerden önemli bir kısmı da kaçak ve muzır neşriyata dair kovuşturmalar hakkındadır. Yasa dışı olmaları sebebiyle çoğunlukla nüshalarda baskı bilgileri ya hiç bulunmayan veya yanıltıcı olabilecek bu kitapları, ancak mezkur belgeler sayesinde Hurşid matbaasıyla irtibatlandırarak mümkün olabilmektedir. Bu tür belgelerden söz konusu edeceğimiz ilki *Yeni Şarkı Mecmuası* isimli risalenin baskısı hakkındadır. Teftiş raporuna göre Şems Kitaphanesi sahibi yine İran tebaasından Seyyid Hüseyin Efendi tarafından Hurşid matbaasında bastırılan bu risale, Matbaalar Nizamnamesi'nin hükümleri hilafına üzerinde ruhsat numarası ve matbaanın adresi yazılmadığı için işlem yapılmış ve öncelikle ruhsatlı olup olmadığı sorgulanmıştır. Neticede ruhsatlı olduğu ve mündericatının muzır olmadığı anlaşılacak satışında bir sakınca görülmemiş ancak nizamnameye uymayan Hurşid matbaasının sahibi uyarılmıştır.⁷³

da basılmasını durduramamıştır ve birçok matbaacının söz konusu eseri kaçak şekilde basmaya devam ettiği başka teftiş raporlarında görülmektedir.⁷⁷ Muhammed Mehdi Efendi, İran Sefareti üzerinden gönderdiği dilekçeyle bu teftiş neticesinde el koyulan 409 cilt *Yenâbi'ül-Mevedde* ve 1280 cilt *Tercüme-i Telemak* kitaplarının bedeli olarak 23.035 kuruş talep etmiş ancak her iki eserin de yasaklı olmasının yanı sıra *Tercüme-i Telemak* nüshalarının aynı zamanda ruhsatsız basılmış olması gerekçesiyle talebi reddedilmiştir.⁷⁸ Bununla birlikte II. Meşrutiyet'in ilanının ardından daha önceki teftişlerde el konulan yasaklı kitapların veya bedellerinin tazmini imkanı doğunca Muhammed Mehdi vefat etmiş olduğu için İran Sefareti'nde katip olarak çalışan oğlu İbrahim Efendi hemen harekete geçmiş ve 4 Kanunisani 1324 (17 Ocak 1909) tarihli bir dilekçeyle teftişlerde el koyulan kitapların tarafına iade edilmesini sağlamıştır.⁷⁹ Söz konusu eserlerden çok sayıda nüshanın ele geçirilmiş olması, bu kaçak baskıların Hurşid matbaasında gerçekleştirildiğini düşündürmektedir.

Muhammed Mehdi bir başka ruhsatsız baskı hadisesinde bu defa bastığı kitabın müellifiyle davalık olmuştur. Mekteb-i Sultani'de Farsça hocalığı yapan Muallim Feyzi'nin (ö.1910) ders kitabı olarak da okutulan ve Ahter de dahil çeşitli matbaalarda pek çok baskı yapan *Usul-ı Farisi* adlı eserini, müellifinin rızası olmadan bastığı için mahkemeye sevk edilmiştir.⁸⁰ İstanbul'daki İranlı topluluğun tanınmış ve saygın mensuplarından biri olan Muallim Feyzi, Fars dilinin öğretilmesinde hem verdiği dersler hem de kaleme aldığı eserlerle oldukça etkili olmuştur. Tanışıklıklarının yanı sıra Muallim Feyzi'nin, Muhammed Mehdi'nin o esnada Mekteb-i Sultani'de meccanen leyli okuyan oğlu İbrahim'in de hocası olması muhtemeldir.⁸¹

Daha eski tarihli bir başka raporda, Mehdi Efendi'nin Çakmakçılar yokuşunda Valide Han'ında *Ta'lim-i Edebiyat* isimli kitabı sahte olarak bastığı tespit edilmiş ve nizamnameye aykırı bu tutumundan dolayı Adliye Nezareti'ne bilgi verilmiştir. Recâizâde Mahmud Ekrem'in (ö.1914) modern bir usulle kaleme aldığı edebiyat tarihi ve teorisine dair bu kitap, yayımlandığı dönemin en çok ilgi gören eserlerinden biri olarak Muhammed Mehdi gibi matbaacıların kaçak baskılarla kârdan nemalanma girişimlerine çokça maruz kalmıştır.⁸²

Bu bağlamda söz konusu edeceğimiz son kitap, *Seyahatname-i İbrahim Beg*'dir. İran modernleşmesinin ve çağdaş Fars edebiyatının en önemli metinlerinden biri kabul edilen ve kurgulanmış bir seyahat anlatısı üzerinden İran'ın mevcut durumunu her yönüyle eleştiri konusu eden bu eser, genel kabule göre Hacı Zeynelâbidin Merâgaî (ö.1910) tarafından kaleme alınmış ve fasıllarla üç cilt halinde neşredilmiştir.⁸³ İlk cildi ya-

⁷⁷ Örnek olarak bkz. BOA, DH. MDK 242/188 (22 Ramazan 1319); DH. MDK 242/190 (25 Ramazan 1319); DH. MDK 257/26 (28 Zilhicce 1321).

⁷⁸ BOA, DH. MDK 244/33 (29 Zilhicce 1319/8 Nisan 1902). Ayrıca bkz. BOA, DH. MKT 488/52 (17 Muharrem 1320).

⁷⁹ BOA, DH. MKT 2710/37 (24 Zilhicce 1326); DH. MDK 153/14 (2 Cemaziyelahir 1327); DH. MKT 2862/88 (12 Cemaziyelahir 1327); BEO 3592/269378 (18 Cemaziyelahir 1327).

⁸⁰ BOA, ŞD 217/2 (14 Rebiülahir 1318); MF. MKT 537/2 (29 Recep 1318); İ. AZN 44/6 (16 Recep 1319); BEO 1741/130502 (18 Recep 1319).

⁸¹ Mirza İbrahim'in Mekteb-i Sultânî'ye kaydı hakkında bkz. BOA, MF. MKT 433/23 (29 Şaban 1316).

⁸² BOA, DH. MDK 228/113 (7 Şaban 1314). Eser hakkında genel malumat için bkz. Kazım Yetiş, "Ta'lim-i Edebiyyât", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV, 2010), 39:514-515.

⁸³ Müellifin hayatı ve eserin telifi hakkında genel malumat için bkz. Somer İşimtekin, "Merâga'nın Seyahatnâme-yi İbrahim Beg'i üzerine bir değerlendirme", *Dil ve Edebiyat Araştırmaları* 17 (Bahar, 2018): 57-77. Eserin fikri etkileri hakkında değerlendirmeler için bkz. Hamid Dabashi, *Reversing the Colonial Gaze*:

yınlandığı andan itibaren büyük yankı uyandıran ve özellikle meşrutiyet yanlısı İranlıların ilgisine mazhar olan bu kitap, başta alıntıladığımız *Hikmet* gazetesinde neşredilen biyografisine göre Muhammed Mehdi tarafından İngilizceden Farsçaya tercüme edilmiş bir eserdir ve ancak Merâgaî'nin maddi desteğiyle basılmıştır. Fars edebiyatı araştırmacılarının pek itibar etmediği anlaşılan bu iddia, Muhammed Mehdi'nin eserin basımındaki rolünü netleştirmek açısından bizim için önem arz etmektedir. Merâgaî, ömrünün son yıllarını İstanbul'da geçirmiştir ve eserinin her üç cildini de burada kaleme aldığı düşünülmektedir ancak ilk cildin baskısında müellif adı veya baskı tarihi yer almaz. Merâgaî'nin 1327/1909 yılında İstanbul'da basılan üçüncü cildin mukaddimesindeki "bu seyahatnamenin ilk cildinin basılmasından bu yana on iki yıl oldu" kaydını düşmesi, bazı araştırmacıları ilk cildin 1315/1897 yılında neşredildiğini kabul etmeye sevk etmiştir.⁸⁴ Baskı yeri olarak Kahire yazmaktadır. İkinci cildin ise kapağındaki kayda göre 1325/1907 yılında Kalküta'da yine yazar ismi olmaksızın basıldığı görülmektedir. Bununla birlikte gerek ilk cildin gerekse sonraki ciltlerin ne zaman ve nerede basıldığına dair literatürde daha farklı tespitlere rastlamak mümkündür.⁸⁵

Eserin ilk neşrinin fasıllarla tamamlanmasının ve son cilt neşredilene kadar önceki ciltlerin gördüğü ilgi dolayısıyla birçok baskı yapmasının, daha da önemlisi bu baskılarda müellif adı, baskı yeri ve tarihi bilgilerinin her zaman açık ve doğru bir şekilde kaydedilmemesinin araştırmacıları sıkıntıya soktuğu açıktır. Ayrıca ilk ciltle sonraki ciltlerin arasında dil ve üslup farkı olduğuna dikkat çekilmektedir. Bu sebeplerle eserin yayınlandığı dönemde müellifinin kim olduğuyla ilgili bazı tartışmalar yaşandığı ve Muhammed Mehdi'nin adının bu meyanda zikredildiği görülmektedir. Bu iddia, bizzat Merâgaî tarafından reddedilmiş ve sonraki dönemlerde de itibar görmemiştir. Ancak Mirza Mehdi'nin eserin ilk cildinin yazımında olmasa da yayınında önemli bir rol oynadığı vurgulanmalıdır.⁸⁶

Seyahatname-i İbrahim Beg'in tarihsiz neşredilen ilk cildin nüshaları üzerinde Kahire'de basıldığı ibarelerine rastlanmakla birlikte bunların eserin muzır neşriyat kapsamında yasaklanmış olmasıyla ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Aslında kim tarafından yazıldığıyla ilgili tartışmalarda da zikredildiği üzere İstanbul'da Muhammed Mehdi tarafından Hurşid matbaasında basılmış ve bu kaçak baskılar el altından dolaşıma sokulmuştur.⁸⁷ Nitekim arşiv belgelerine yansıyan bir teftiş kaydı da bu durumu kanıtlamaktadır. Valide Han'daki depoda iki sandık dolusu ele geçirilen *Seyahatname-i İbrahim Bey* kitabının ruhsatsız basıldığı görülerek incelenmek üzere bir nüsha alınmıştır. İnceleme neticesinde "şehametlü İran şahı hazretleriyle İran hükümeti aleyhinde gayet

---

Persian Travelers Abroad (Cambridge: Cambridge University Press, 2000), 308-335; Mojtaba Ebrahimiyan, "One Thousand Years of Persian Travel Writing and Siyahatnameh-ye Ebrahim Bey (1895) as Safarnameh", *Routledge Handbook of Post Classical and Contemporary Persian Literature*, yay. haz. Kamran Talattof (Londra: Routledge, 2023), 45-67.

84 Niya, *İran ve Osmanî*, 1. cilt, 438-439.

85 Örneğin İrac Parsinejad, eserin ciltlerinin sırasıyla 1314/1896, 1323/1905 ve 1325/1907 yıllarında basıldığını kaydeder. Bkz. İrac Parsinejad, "Zeyne'l-Âbidîn Merâgaî, Muntekîd-ı edebî", *İran-name* 9/3 (1991): 429. Yakın zamanda tamamlanan bir tezde ise 1905, 1907 ve 1909 yıllarının zikredildiği görülmektedir. Bkz. Lawrence, "An Age of Trans-Imperial Vernacularisms: The Iranian Dissident Community of the Late Ottoman Empire", 2, 104. İşimtekin ise kaynağını belirtmese de 1895, 1896 ve 1900 yıllarında basıldığını belirtir. Bkz. İşimtekin, "Merâgaî'nin Seyahatnâme-yi İbrahim Beg'i üzerine bir değerlendirme", 61.

86 Eserin müellifinin kimliği hakkındaki bu tartışmalar için bkz. Niya, *İran ve Osmanî*, 1. cilt, 436-443.

87 Bkz. Balaý, "Littérature Persane en Diaspora", 177-184.

muzır mevaddı havi olduğu anlaşılacak” bütün nüshaları müsadere için bir iki gün sonra İran Sefareti’nden memurlar eşliğinde tekrar depoya gidilmiştir. Ancak yapılan teftişte bu sandıkların ortadan kaldırıldığı anlaşılmıştır.⁸⁸ Dolayısıyla söz konusu dönemde başka örneklerine de rastlanan denetimden kurtulmanın bir yolu olarak künye bilgilerinde tahrifat yapılması, müellif adını yazmamak, basıldığı yeri veya matbaa adını farklı kaydetmek gibi yollara başvurulması durumuyla karşı karşıya olmamız kuvvetle muhtemeldir.

Muhammed Mehdi’nin takip ettiği bir yayın politikası var mıydı? Buna dair ruhsat başvurularındaki bazı örtük ifadeler dışında herhangi bir açık ibareye sahip değiliz. Yukarıda Farsça gazete yayını için ruhsat başvurusunda Osmanlı lehine bir yayın politikası takip edileceği beyanını görmüştük ancak gazetenin neşri gerçekleşmediği için bunun izin almaya yönelik bir beyan mı yoksa hakiki gaye mi olduğunu asla bilemeyeceğiz. Bunun dışında kendi matbaasını kurmadan önce *Ahter* gazetesinin neşrindeki rolü ve burada yayınladığı yazıları, genel olarak *Ahter*’in yayın politikasını yansıtır bir çizgide olmuştur. Elbette tek tek yazıları incelendiği takdirde çeşitli nüanslarla karşılaşmak mümkündür ancak adına “*Ahter*” eklenecek kadar bu halkanın bir parçası olduğu akıld tutulmalıdır. *Ahter*, fasılalarla yirmi yıllık yayın hayatı boyunca zaman zaman İran ve/veya Osmanlı devlet desteği alarak resmi siyasi ajandalara angaje bir yayın takip etmekle birlikte öncelikle İstanbul’daki İranlı topluluğun menfaatleri ve siyasi, ekonomik ve kültürel gelişimi için çaba sarf etmiş bir süreli yayındır. Bu asli amacı dolayısıyla da İran modernleşmesinin önemli yapıtaşlarından biri kabul edilmiştir.⁸⁹ Bunun dışında Muhammed Mehdi’nin yayın politikası hakkında, yayınladığı eserlerin listesi değerlendirilerek bazı tespitler yapılabilir. Bu eserlerin önemli bir kısmını, Arap dili, fıkıh gibi İslami ilimlerin çeşitli alanlarındaki klasik eserlerin oluşturduğu görülür. Bunlar medrese ders kitabı olarak okundukları için her dönemde alıcısı olan ve bu sebeple bütün matbaacıların basımına yöneldiği yayınlardır. Dolayısıyla Muhammed Mehdi’nin de piyasası ve kazancı garanti bir tür olduğu için bu eserleri bastığı düşünülebilir. Eser listesinde klasik divanlar, çağdaş roman, hikaye gibi edebi eserlerin de önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. Coğrafya, fizik gibi dönemin okuyucu kitlesinde hayli ilgi uyandıran ilim dallarındaki eserler, diğer bir grubu oluşturur. Son olarak listede önemsiz bir yekün olarak görünse de etkileri itibarıyla oldukça önem arz eden bir tür olarak Farsça fikri eserler dikkat çekmektedir. Bunlar, öncelikle İstanbul’daki ve İstanbul dışındaki İranlı okuyucuyu hedeflemekle birlikte Osmanlı entelektüelleri arasında da önemli bir okuyucu kitlesine ulaşmıştır. Ruhsatlı basılan bu eserlerin yanı sıra yasaklandıkları için ruhsatsız basılan ve el altından dağıtılan fikri ve dini eserlerle de karşılaşmaktayız. Bütün hukuki yaptırımları göze alarak bu yasak faaliyetin sürdürülmesi, maddi ve manevi kazancın buna değdiğini düşündürmektedir. Telif hakları ihlal edilerek kaçak basılan eserlerde ise daha çok maddi kazanç amacının güdüldüğü görülmektedir.

Muhammed Mehdi, kayıtlara pek yansımaya da kitap basımı kadar satışıyla da ilgilenmiş görünmektedir. Buna dair kayıtlardan birine göre Beyazıt civarında kağıtçılar sırasında kitapçılık yapan İranlı Mehdi’nin dükkanında yasaklı (memnu) kitaplardan *Hûşenk* adlı eserden yeni basıldığı anlaşılan dokuz nüsha ele geçirilmiş ve kitabın kim

⁸⁸ BOA, DH. MDK 243/122 (28 Zilkade 1319); DH. MKT 461/9 (19 Zilhicce 1319); DH. MDK 244/104 (15 Muharrem 1320).

⁸⁹ *Ahter ve İstanbul’daki İranlı topluluğa yönelik yayın politikası hakkında bkz. Tanya E. Lawrence, Akhtar Persian Language Newspaper Published in Istanbul and The Iranian Community of The Ottoman Empire in the Late Nineteenth Century* (İstanbul: Libra, 2015).

tarafından basıldığıнын tespiti için soruşturma başlatılmıştır.⁹⁰ Ali Ferruh İbnü'r-Reşad (ö.1904) tarafından kaleme alınan ve 1887 yılında Vatan Kütüphanesi sahibi Ohannes marifetiyle Mahmutbey Matbaası'nda neşredilen bu tiyatro eserinin ne zaman yasaklı kitaplar arasına alındığı tespit edilememiştir. Yine de bu kayıt ve yukarıda bahsettiğimiz matbaa kapandıktan sonra da baskı ruhsatı başvurusunda bulunduğu dair diğer kayıtlar, aynı zamanda kitapçılık yaptığını desteklemektedir.

Hurşid Matbaasının Ahter Matbaasıyla İrtibatı

Mirza Muhammed Mehdi ve özellikle Hurşid matbaasındaki yayıncılık kariyeri, görüldüğü üzere Muhammed Tahir'inkine oldukça benzer seyretmiştir. Ahter gazetesindeki ortak mesailerinden daha öncesine giden tanışıklıklarının aynı meslekte iş tutma biçimlerine etki ettiği aşikardır. Gazete çıkarmak üzere matbaa kurup bunu kaçak, ruhsatsız kitap baskıları için kullanmak, Tahir'in Ahter matbaasında, Mehdi'nin de Hurşid matbaasında izlediği yöntemdir. Tahir, Ahter gazetesini neşretmiş olmasına rağmen Mehdi'nin her iki matbaayı kurarken yayınlayacağını belirttiği *Cihan* ve *Hurşid* adlı gazeteleri gerçekten neşrettiğine dair herhangi bir işaret yoktur. Bir diğer ortak nokta ikisinin de Encümen-i Teftiş ve Muayene azası olarak görev yapmaları ve bu nedenle matbaalarının kapatılarak alet-edevatının devlet tarafından satın alınmasıdır. Çalışma usullerinin benzerliğinden olsa gerek Maarif Nezareti de onlarla baş edebilmek için ikisine de aynı usulle yaklaşmış; memuriyet vererek etkisizleştirip matbuat faaliyetlerine son vermiştir.

Ahter ve Hurşid matbaalarının irtibatı, sahiplerinin birbirine paralel seyreden mesleki kariyeriyle sınırlı değildir. Ahter'de basılan bazı eserlerin sonraki baskılarının Hurşid'de gerçekleştirilmesi iki matbaa arasında doğrudan bir bağ olduğunu düşündürmektedir. Ahter ve Hurşid matbaalarının bastığı ortak yayınlara örnek olarak Fuzulî'nin *Beng ü Bâde'si* ve *Divân'ı*, İbrahim el-Halebî'nin *Mülteka'l-Ebhur'u*, Abdurrahim Talibof'un *Sefîne-i Tâlibî ya Kitâb-ı Ahmed'i* zikredilebilir.⁹¹ Baskı ruhsatı talep edilen eserlerden Hopalı Osman Efendi'nin *Dürretü'n-Nâsîhîn'i* de daha önce Ahter matbaasında basılmıştır. Ayrıca kaçak ve muzır neşriyata konu olan *Usûl-i Fârisî*, *Yenâbi'ü'l-Mevedde* ve *Tercüme-i Telemak* gibi çeşitli eserlerde de kesişmeler olduğu görülmektedir. Tıpkı Merâğâ'nın eseri gibi İran modernleşmesinin önemli yapı taşlarından kabul edilen⁹² *Kitâb-ı Ahmed'in* de yukarıda kaydedilen baskılarının yanı sıra kaçak baskı yaptığı anlaşılmaktadır. Kitabın müellifi Tâlibof, ilk yayıncısı Muhammed Tahir Tebrizî'yi 1318/1900 yılında haberi olmaksızın *Kitâb-ı Ahmed'i* yeniden basmakla ve hakkını gasp etmekle itham etmiştir.⁹³ Hurşid matbaasında yapılan baskının ruhsatlı mı yoksa kaçak baskı mı olduğu tespit edilememişse de kapaklarda kullanılan matbaa amblemelerinin neredeyse birbirinin aynısı olduğu görülmektedir. Bu da Ahter ve Hurşid matbaaları arasında mahiyetini tam olarak bilemediğimiz irtibata dair bir başka dikkat çekici husustur.⁹⁴

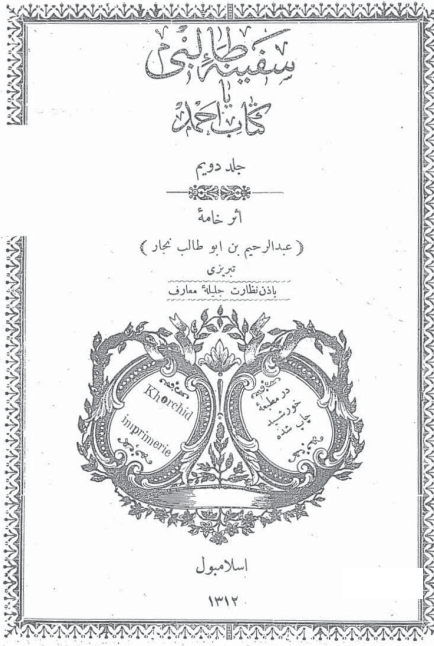
90 BOA, MF. MKT 445/31 (7 Zilhicce 1316).

91 Ahter matbaasında basılan kitapların listesi için bkz. Yıldız, "İstanbul'da Bir Acem Matbaası", 208-216.

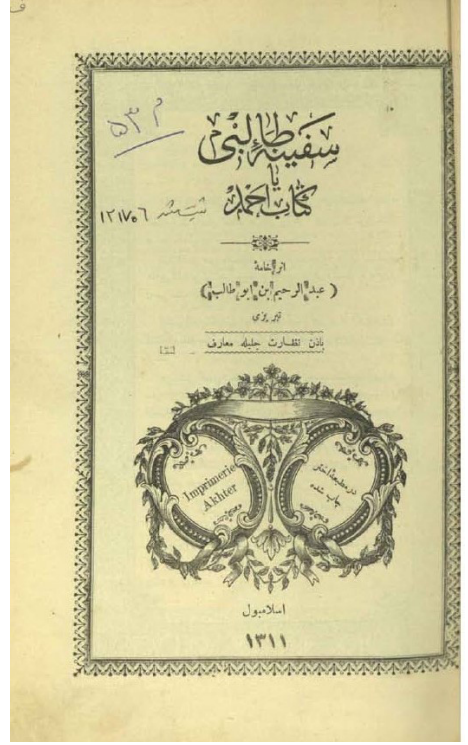
92 Balay, "Littérature Persane en Diaspora", 177-184.

93 Niya, *İran ve Osmanî*, 1. cilt, 425.

94 Daha önce bir başka çalışmada da yer verdiğimiz, *Kitâb-ı Ahmed'in* Ahter ve Hurşid matbaalarındaki baskılarına ayrıca bkz. Yıldız, "Farsça Neşriyat Bağlamında İstanbul", 100.

R.5 Kitâb-ı Ahmed'in Hurşid matbaasında basılan nüshasının iç kapağı.

R.6 Kitâb-ı Ahmed'in Ahter matbaasında basılan nüshasının iç kapağı.

Ahter ve Hurşid matbaaları arasında zikredilen bu irtibat göstergeleri, irtibatın mahiyetini tam olarak netleştirmeye imkan vermemektedir. Osmanlı arşiv belgelerine ve yayıncılık faaliyetlerinin ürünleri olan kitap ve gazetelere yansıdığı kadarıyla tespit edebildiğimiz bu ilişkinin gerçek boyutu, ancak söz konusu matbaaların arşivine veya Tahir ve Mehdi Efendi'lerin şahsi arşivlerine sahip olunarak belirlenebilir. Zira her ne kadar İran tebaasından oldukları hem kendileri hem de Osmanlı mercileri ve toplumu tarafından vurgulansa da meşguliyetleri İstanbul ve Osmanlı merkezlidir ve bu sebeple olsa gerek İran arşivlerinde haklarında düzenlenmiş herhangi bir belgeye rastlanmamıştır. Dolayısıyla şimdilik sadece aynı meslekten iki kişinin, aralarındaki dostluk ve ortak işlerin yanı sıra benzer iş tutma biçimleri ve kazanç yolları takip ettiklerini vurgulamakla yetinmek durumundayız. Bunu yaparken söz konusu iki ismin aslında, mensubu oldukları daha geniş bir mesleki ağın öne çıkan aktörleri olarak değerlendirilmesi gerektiğine de dikkat çekmek isteriz ve fakat eldeki kaynaklar, bu iki ismin birbirleriyle ve diğer meslektaşlarıyla olduğu kadar mensubu oldukları İstanbul'daki İranlı toplulukla ilişkilerini resmetme hususunda şimdilik oldukça yetersizdir.

Sonuç

Osmanlı matbuat tarihinde isim yapmış İranlı yayıncılardan Mirza Muhammed Mehdi Tebrizî ve Hurşid matbaasında sürdürdüğü yayıncılık faaliyetlerini konu alan bu yazının sonunda, başta zikredilen Bala'î'nin ne kastettiğinin hala belirsizliğini koruduğunu ancak bir matbaa monografisinin ana hatlarıyla ortaya koyulduğunu düşünüyoruz. Muhammed Mehdi, Ahter çevresinde çok daha eskiye giden yayıncılık faaliyetlerini, kurduğu Hurşid matbaası ve 1894-1902 yılları arasında bu matbaada bastığı kitaplarla

çok daha ileri bir seviyeye taşımış ve adını İstanbul'daki Acem matbaacı ve kitapçıların arasına yazdırmıştır. Matbaası devlet eliyle kapatıldıktan sonra da özellikle çok satan kitapları diğer matbaalarda bastırarak ömrünün sonuna kadar yayıncılığa devam etmiştir. Ait olduğu meslek erbabının mutad usullerine uygun bir şekilde Osmanlıca, Arapça ve Farsça dillerinde klasik dini ve edebi eserler, dil öğrenimine yönelik kitaplar ve ders kitaplarının yanı sıra güncel, popüler edebi ve fıkri eserlerin basımına yöneldiği görülmektedir. Bu meyanda yasaklı kitapların basılıp el altından dağıtılması veya kaçak baskılarla haksız kazanç elde edilmesi gibi kanuna aykırı yollara başvurduğu da dikkati çekmektedir. Bu sebeple olsa gerek yayıncılık faaliyetlerini Filibe veya Mısır gibi İstanbul dışına, dolayısıyla resmi denetimin biraz daha uzağına taşıma girişimleri de devlet eliyle engellenmiş ve nihayetinde matbaası kapatılmıştır. Hurşid matbaası için Ahter'le kıyaslanabilecek büyüklükte bir yayıncılık faaliyetinden bahsedilemese de doğrudan irtibatlı oldukları, benzer bir yayın politikasına ve iş yapma biçimine sahip oldukları gerek arşiv belgelerine yansıyan bilgilerden gerekse çoğunlukla daha önce Ahter'in bastığı eserleri basmış olmasından anlaşılmaktadır.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)
Bâbüâli Evrak Odası Evrakı (BEO)
Dahiliye Nezareti Matbuat-ı Dahiliye Kalemî (DH. MDK)
Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemî (DH. MKT)
Hariciye Nezareti Paris Sefareti (HR.SFR. 04)
İrade Hususi (İ. HUS)
İrade Maarif (İ. MF)
İradeler Adliye ve Mezahib (İ. AZN)
Maarif Nezareti Mektubi Kalemî (MF. MKT)
Maarif Nezareti Telif ve Tercüme Dairesi (MF. TTD)
Şura-yı Devlet (ŞD)
Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y. MTV)
Yıldız Perakende Evrakı Elçilik, Şehbenderlik ve Ataşemiliterlik (Y. PRK. EŞA)

Sürelî Yayınlar

Ahter (1890, 1892, 1894, 1896).
Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye (1316, 1317, 1318, 1319, 1321).

Kitap, Makale ve Tezler

Balaş, Christophe. "Littérature Persane en Diaspora: Istanbul 1865-1895". *Les Iraniens d'Istanbul*. Yay. Haz. Thierry Zarcone ve F. Zarinebağ-Shahr, 177-184. İstanbul-Teheran: Institut Français de Recherche, 1993. (çevirisi: "Diasporadaki Fars Edebiyatı: İstanbul 1865-1895". *Tanzimat ve Edebiyat: Osmanlı İstanbulu'nda Modern Edebi Kültür*. Yay. Haz. Mehmet Fatih Uslu ve Fatih Altuğ, 267-278. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020.)
Bâmdâd, Mehdî. *Şerh-i Hâl-i Ricâl-İrân der karnî 12 ve 13 ve 14 Hicrî*, 6 cilt. Tahran: İntişârât-ı züvvâr, 1371 (1992).
Browne, Edward Granville. *The Press and Poetry of Modern Persia*. Cambridge: Cambridge University Press, 1914.
Ceyhan, Nesime. *II. Meşrutiyet Dönemi Türk Hikâyesi (1908-1918)*. İstanbul: Selis Kitaplar, 2009.
Cici, Recep. "İmamzâde, Muhammed b. Ebû Bekir", *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV, 2000. 22:210-211.
Dabashi, Hamid. *Reversing the Colonial Gaze: Persian Travelers Abroad*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
Diğiroğlu, Filiz. *Dersaadet'te Bir Acem Kitapçı: Kitap-Fürüş Hacı Hüseyin Ağa*. İstanbul: Turkuaz Yayınları, 2014.
_____. ve Güllü Yıldız. "Osmanlı Devleti'nin Şii Neşriyata Bakışı ve Acem Kitapçıları". *Müteferrika* 54, 2018/2, 117-134.
_____. "Osmanlı Matbuatında Acemler: Şirket-i Sahafiye-i İraniye". *Osmanlı Araştırmaları* 56, 2020, 225-258.
_____. *Osmanlı'da Dinî Matbuat: Sultan Abdülhamit ve II. Meşrutiyet Devrinde Kurumlar Aktörler Denetim ve Sansür Politikaları*. İstanbul: Dergah Yayınları, 2022.

- _____. "Sultanın Ecnebilere: Dersaâdet'in Acemleri". *Sultan V. Mehmed Reşad ve Dönemi*. 3. Cilt. Yay. Haz. Fahrettin Gün vd., 932-968. İstanbul: TBMM Millî Saraylar, 2018.
- _____. "Tebriz-İstanbul Ticaretinin Dersaâdet'teki Yansımaları". *T.C. Dışişleri Bakanlığı Tebriz Başkonsolosluğunun Kuruluşununun 100. Yılı*. Yay. Haz. Umut Başar, 183-207. Ankara: Nobel Yayınları, 2021.
- Ebrahimian, Mojtaba. "One Thousand Years of Persian Travel Writing and Siyahatnameh-Ye Ebrahim Beyg (1895) as Safarnameh". *Routledge Handbook of Post Classical and Contemporary Persian Literature*. Yay. Haz. Kamran Talattof, 45-67. Londra: Routledge, 2023.
- Gurney, John. "E. G. Browne and the Iranian Community in Istanbul". *Les Iraniens d'Istanbul*. Yay. Haz. Thierry Zarcone ve F. Zarinebağ-Shahr, 149-175. İstanbul-Teheran: Institut Français de Recherche, 1993.
- Hafız, Nimetullah. "Bulgaristan'da Yayımlanan Türkçe Kitaplar". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1987, 311-365.
- Has, Şükrü Selim. "Mülteka'l-ebhur", *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV, 2020. 31:548-551.
- Hâşimî, Muhammed Sadr. *Târih-i cerâid ve mecellât-ı İran*, 4 cilt. İsfahan: İntişarât-ı Kemâl, 1343 (1964).
- İşimtekin, Somer. "Merâğai'nin Seyahatnâme-yi İbrahim Beg'i üzerine bir değerlendirme". *Dil ve Edebiyat Araştırmaları* 17, Bahar 2018, 57-77.
- Kaşgarlı, Sultan Mahmut. "Uygur Türk Edebiyatının Târihi Gelişimi". *Türk Dünyası Araştırmaları* 68, 1990, 45-62.
- Koloğlu, Orhan. "Un Journal Persan d'Istanbul: Akhtar". *Les Iraniens d'Istanbul*. Yay. Haz. Thierry Zarcone ve F. Zarinebağ-Shahr, 133-140. İstanbul-Teheran: Institut Français de Recherche, 1993.
- Lawrence, Tanya E.. "An Age of Trans-Imperial Vernacularisms: The Iranian Dissident Community of the Late Ottoman Empire". Doktora Tezi, Yale University, 2018.
- Lawrence, Tanya E. *Akhtar Persian Language Newspaper Published in Istanbul and The Iranian Community of The Ottoman Empire in the Late Nineteenth Century*. İstanbul: Libra, 2015.
- Minuchehr, Pardis. "Homeland from Afar: The Iranian Diaspora and the Quest for Modernity (1908-1909)". Doktora Tezi, Columbia University, 1998.
- Niya, Rahim Reis. *İran ve Osmanî der Âsitane-i Karn-i Bistom*, 2 cilt. Tahran: Neşr-i Mobna, 1382 (2003).
- Özgül, Metin Kayahan. "Yusuף Kamil Paşa'nın Tercüme-i Telemak'ı". *Erdem: Atatürk Kültür Merkezi Dergisi* XIV/40, 2002, 193-241.
- Parsinejad, İrac. "Zeyne'l-Âbidin Merâğai, Muntekid-ı edebi". *İran-name* 9/3, 1991, 427-440.
- Pervin, Nasıruddin. *Târih-i Ruznâme-Nigârî-i İraniyân ve Diger Parsî-Nevisiyan*, 2 cilt. Tahran: Merkez-i Neşr-i Danişgahi, 1377 (1998).
- Sasani, Han Melik. *Payitahtın Son Yıllarında Bir Sefir*. Çev. Hakkı Uygur. İstanbul: Klasik Yayınları, 2006.
- Strauss, Johann. "Who Read What in the Ottoman Empire (19th-20th centuries)?" *Middle Eastern Literatures* 6/1, 2003, 39-76.
- Tek, Zeynep ve Tülin Arslan vd. "Batılılaşma Dönemi Doğu Edebiyatında 'Les Aventures de Télémaque, Fils d'Ulysse'in Serüveni: Türkçe, Arapça ve Farsça Örneği". *DTCF Dergisi* 61/1, 2021, 234-264.
- Telkenaroğlu, M. Rahmi. "Zileli Muharrem Efendi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV, 2019. EK-2:693-694.
- Tuğlacı, Pars. *Bulgaristan ve Türk-Bulgar İlişkileri*. İstanbul: Cem Yayınevi, 1984.
- Uludağ, Süleyman. "Dürretü'n-nâsihin", *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV, 1994. 10:32-33.
- Yetiş, Kazım. "Ta'lîm-i Edebiyyât", *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV, 2010. 39:514-515.
- Yıldız, Güllü. "İstanbul'da Bir Acem Matbaası: Kitapçı Tahir ve Ahter". *Osmanlı Araştırmaları* 50, 2017, 175-218.
- _____. "Farsça Neşriyat Bağlamında İstanbul ve Ahter Matbaası". *Kebikeç* 52, 2021, 69-104.

Elektronik Kaynaklar

- Parvin, Nasseredin. "Hekmat", *Encyclopedia Iranica*, <https://iranicaonline.org/articles/hekmat>, Son Erişim Tarihi: 17 Mart 2024

Jöntürk Neşriyatının Üretim ve Dağıtım Süreçleri¹

SERHAT ASLANER

Milli İstihbarat Akademisi
s.aslaner@mia.edu.tr

ORCID: 0000-0001-5898-5103
Makale geliş tarihi: 21 Mayıs 2024
Makale kabul tarihi: 14 Haziran 2024

Özet

Bu çalışma, II. Abdülhamit döneminde muhalif kişi, grup ve örgütler tarafından, kitleleri meşrutî idareye geçiş konusunda ikna ve aktive etmeyi amaçlayan propaganda metinlerinin üretim, çoğaltım ve dağıtım süreçlerine odaklanmaktadır. Makalede üretim süreçleri daha ziyade yurt dışındaki Jöntürkler (yayıncı Jöntürkler), çoğaltım ve dağıtım süreçleri ise daha ziyade yurt içinde yaşayan, Jöntürk fikriyatına sahip ya da eğilimli olmakla beraber daha pasif bir muhalif tavır sergileyen kesimler (okuyucu Jöntürkler) merkeze alınarak incelenmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda makale Jöntürk neşriyatının; alt türleri, yurt içi ve dışında hangi tekniklerle basıldığı/çoğaltıldığı, hangi araç ve taktiklerle sirkülasyona girdiği ve nihayet nerelerde okunduğu sorularına yanıtlar üretmeye çalışmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Matbuat Tarihi, Jön Türk Neşriyatı, İttihat ve Terakki Cemiyeti, Yasaklı Politik Yayınlar, Muhalefet

Abstract

The Production and Distribution Processes of the Young Turk Publications

This study focuses on the production, reproduction and distribution processes of propaganda texts produced by opposition individuals, groups and organizations during the reign of Abdülhamit II, with the aim of convincing and mobilizing the masses towards constitutional rule. The article examines the production processes by focusing on the Young Turks abroad (publisher Young Turks), while the reproduction and distribution processes are analyzed by focusing on those living in the country, who are inclined towards the Young Turk ideology, but exhibit a more passive oppositional attitude (reader Young Turks). In this context, the article seeks to answer questions regarding the sub-genres of Young Turk publications, the techniques used to print and reproduce them both domestically and abroad, the tools and tactics employed for their circulation, and finally where they were read.

Keyword: History of Printing, Young Turk Publications, Committee of Union and Progress, Banned Political Publications, Opposition

¹ Bu meselelerin akademik gündemimin bir parçası oluşunu değerli hocam İsmail Kara'ya borçluyum, bu satırların kisse-i tab'a bürünmesi ise sayı editörleri Ayşe Başaran ve Filiz Diğiroğlu'nun sınırsız sabırları sayesinde mümkün oldu. Kendilerine minnettarım.

Giriş

II. Abdulhamit idaresinin muhalifi ve anasayal monarşinin taraftarı olan Jöntürkler açısından uzun yıllar öncelikli gündem ve yöntem, büyük kısmı propaganda amacıyla yazılmış olan farklı tür ve üsluplarda metinlerle İstanbul halkı başta olmak üzere Osmanlı tebasının desteğini almak, meşrutiyet taleplerine toplumsal bir taban oluşturmaktı. Özellikle 1890ların ortalarından itibaren Kahire, Cenevre ve Paris'te kümeleşmeye başlayan Jöntürklerin en temel amacı ve faaliyet alanını metin yayınlamak, bu metinleri olabildiğince yoğun bir şekilde yurt içine sokmak teşkil ediyordu. Bununla beraber, ilerleyen bölümlerde sürekli altı çizileceği üzere, bu, Jöntürklerin yurtdışında yaşayan ve metin üretenlerden ibaret olduğu anlamına gelmemelidir. Aslına bakılırsa Jöntürk dünyasının görece gölgede kalmış anonim bir kesiminin varlığından ve bu kesimin özellikle Jöntürk neşriyatının yurtiçinde çoğaltılması ve dağıtılmasında önemli bir rol oynadığından da bahsetmek gerekir. Çalışma boyunca geniş "Jöntürk" başlığını teşkil eden bu iki kesim arasındaki mesafe/farklılık ise "yazar/yayıncı Jöntürkler" ve "okur/okuyucu Jöntürkler" kavramsallaştırması ile ifade edilmiştir. Dolayısı ile bu çalışmada geçen "Okur/okuyucu Jöntürkler" ifadesi, yurt içinde yaşayan, metin üretmek, eylem yapmak gibi gündemleri ol(a)mayan, bununla beraber "istibdat" idaresine muhalif olan, anayasal idareyi savunan, yurtdışındaki metinleri okuyan, onlardan beslenen ve aktivizmini bu metinlerin tedavül düzeyini artırarak gösteren kitleleri işaret etmektedir. Konu buraya intikal ettiğinde ise ortaya cevaplanacak yeni sorular çıkmaktadır: Yayıncı Jöntürklerin -muhtevalarından bağımsız olarak- hangi metin türlerini niçin bastıkları, bu metinleri hangi tekniklerle basıp çoğalttıkları, okuyucu Jöntürklerin bu metinlerle hangi taktikler sayesinde buluştukları, hangi mekanlarda bu metinlerle muhatap oldukları...

Bütün bu dikkatler etrafında ve beş ana başlık altında Jöntürk neşriyatının üretim, çoğaltım ve dağıtım süreçlerine odaklanmaya çalışan bu makalede öncelikle Jöntürkler tarafından basılan temel metin türlerini ve bu türler arasında kategorik bir ayırım yapmanın gerekli -ve hatta doğru- olup olmadığını ("Jöntürkler Neleri Basardı?") hemen ardından neşriyat odakları ile okurlar arasındaki ilişkinin bu yayıncılık faaliyetleri, üslup ve muhtevada etkili olup olmadığını ("Yayıncılık Faaliyeti Olarak Jöntürlük") tartışmaya çalışıyorum. Daha ziyade metinlerin şekillenmesine odaklanan bu konulardan sonra ise artık son halini almış metinlerin nasıl basıldıkları ve nasıl çoğaltıldıkları üzerinde duruyorum ("Jöntürk Neşriyatında Basım ve Çoğaltım Teknikleri"). Ve bu aşamada -makalenin öne çıkarmak istediklerini de hesaba katarak- mümkün merteye bu süreçlerin yurtiçindeki boyutlarını ele almaya çalışıyorum. Bunu müteakip basılan ve çoğaltılan metinlerin özellikle yurtiçindeki okurla buluşma yolculuğunu, hangi taktiklerle tedavüle sokulduğunu ("Jöntürk Neşriyatını Dağıtım Taktik ve Mekanları") ve nihayet okuyucuların hem bu metinlerle hem de diğer okuyucularla bir araya gelme biçimlerini ("Buluşma/Okuma Mekanları") aktarmaya gayret ediyorum.

Bu çalışmada ağırlıklı hatırat, biyografi ve Jöntürk gruplarının muhtelif türdeki metinlerinden yararlandım. Ancak metinde de görüleceği üzere bu kaynaklar içerisinde İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne ait olanları barındırdıkları ikamesiz detaylar itibarıyla daha yoğun kullandım ve bu da Cemiyet'in hemen her alt başlıkta daha fazla yer almasına ve -meselenin özünde olmasa da- Jöntürk temsilinde eşitsiz bir tablo ortaya çıkmasına neden oldu.

1. Jöntürkler Neleri Basardı?

II. Abdülhamid dönemi siyasal muhalefetinin bütününe ifade eden ve esas itibarıyla Meclis-i Mebusan'ın tekrar açılarak meşrutî idareye geçilmesi ortak paydasında hareket eden Jöntürklerin faaliyetleri, Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti ile Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin birleştiği 1906'ya ya da başka bir ifade ile söylersek hareket içerisinde askerlerin ağırlığı artana dek büyük ölçüde teşkilatlanmaya ve çok daha büyük ölçüde yazılı ve sözlü propagandaya hasredilmişti. Jöntürkler içerisinde aktivist kanatlar her zaman var olsa da², aktivist yaklaşımın marjinalliğini yitirmeye başlaması, konumuz açısından neşriyatın ikinci plana itilmesi neredeyse II. Meşrutiyet arefesinde gerçekleşmiştir.³ Dolayısıyla ana akım Jöntürklerin uzun yıllar esas faaliyet alanı olarak metin neşri yoluyla kamuoyunu etkilemeye, kitleleri yanına çekmeye ve harekete geçirmeye çalıştığını söyleyebiliriz: "Çünkü Avrupa'da millet-i saireye mensup cemiyat-ı ihtilaliyeyi yakından tedkik edersek esas-ı muvaffakiyetleri teşkilat ve neşriyat esasına müstenit olduğunu görüyoruz."⁴ Nitekim Jöntürkler de "esas-ı muvaffakiyet"in yolunu yayın yoluyla propaganda da bulmuşlardı. Muhtevalarından bağımsız olarak bu uğurda ne tür metinler basıldığını tahmin etmek zor değil: Gazeteler, risaleler/kitaplar, çoğunlukla tek sayfalık beyanname/yaftalar. Bu başlıkta, bu metin türlerinin hangi konulara ağırlık verdiği değil bu farklı metin türlerinin gerçekten farklı olup olmadığı ele alınmaya çalışacaktır. Daha açık ifade etmek gerekirse süreli yayınlar ile risaleler arasında bu çalışmanın odakları açısından bir fark gözetilip gözetilemeyeceği tartışılacaktır. Jöntürklerin en fazla ürettikleri yayın türü olan süreli yayınları⁵ bir tür risale/kitap olarak görebilir miyiz? Şayet görebilsek ayrıca risale/beyanname basmanın anlamı nedir?⁶

İlk sorudan başlarsak, eldeki kimi verilerden hareket ederek ve biraz da spekülasyon yaparak süreli yayınların fonksiyon olarak birer risale gibi değerlendirilebileceğini söylemek mümkün gözüküyor. Bu bağlamda Şura-yı Ümmet yayın kurulunun kimi yazıları neden yayınlamayacağına dair serdettiği gerekçeleri yorumlayabiliriz. Farklı tarihlere ait iki örnek:

---

2 Neşriyat yerine suikast girişimlerine ağırlık verilmesini tavsiye eden 1897 tarihli bir metin için bkz. İbrahim Temo, *İbrahim Temo'nun İttihat ve Terakki Anıları* (İstanbul: Arba, 1987), 94.

3 Bahaeddin Şakir Bey tam aksi istikametteki şu cümleleri Kasım 1907'de kuracaktır: "Neşriyattan ziyade teşkilata atf-ı ehemmiyet ediyoruz. Teşkilat, işte azizim bizi kurtaracak kuvvet! Yare-i vatanın devası silah ve baruttur. Muhtelif milletlerin ihtilalat-ı ictimaiyesi tetkik edilirse netice hep budur, hep ölümdür, hep kandır." Bkz. *Osmanlı Terakki ve İttihat ve Cemiyeti Paris Merkezi Yazışmaları Kopya Defterleri (1906-1908)*, yay. haz. C. Emiroğlu ve K. Emiroğlu (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2017), 287.

4 *Kopya Defterleri*, 135.

5 Muammer Göçmen yarısından fazlası Paris, Cenevre ve Kahire'de çıkan 150'nin üzerinde Jöntürk gazetesi tespit etmiştir. Bkz. Muammer Göçmen, *İsviçre'de Jöntürk Basını ve Türk Siyasal Hayatına Etkiler* (İstanbul: Kitabevi, 1995), 95, 98-99.

6 Bu soruları ve çalışmanın ilerleyen kısımlarındaki kimi soruları barındırdıkları imkanlar dolayısıyla ile çoğunlukla iki temel kaynak üzerinden tartışmaya çalışacağız: *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Paris Merkezi Yazışmaları Kopya Defterleri (1906-1908)* [Bundan sonra *Kopya Defterleri*], yay. haz. C. Emiroğlu, K. Emiroğlu, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2017) ve Arif Erbil, *Bahaeddin Şakir Bey'in Biraktığı Vesikalara Göre İttihat ve Terakki*, yay. haz. Erdal Aydoğan ve İsmail Eyyüpoğlu (Ankara: Alternatif Yayınları, 2004) [Bundan sonra *Bahaeddin Şakir Bey'in*]. Zira Jöntürkler açısından en sistematik veriler bu iki kaynağa ve dolayısıyla İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne aittir.

Bilirsiniz ki evrak-ı inkılabîye mabadlı makalenin derci caiz olamaz. Çünkü gazeteler dahilde elden ele dolaştığından bazı neticelerin okunamaması ihtimali ziyadedir. Buna binaen yazılacak makalâtın muhtasar olması mecburiyeti vardır.⁷ Cemiyetin Türkçe vasıta-i neşr-i efkârı olan Şura-yı Ümmet cismen küçük ve on beş günde bir neşr olunmasından uzun makaleler ve layihalar dercine müsait değildir. Bu cihetle layiha ve tahriratın her ikisi bir arada risale şeklinde şubelerimiz vasıtasıyla tab ettirilecek ve badehu gazetelerle ilan olunacaktır.⁸

Bu örneklerde iki temel gerekçenin ortaya konduğunu görüyoruz: Gazetenin dizi yazılara yer vermek istememesi ve uzun yazıları neşretmek istememesi. Bu gerekçelere biraz daha yakından bakalım: Şura-yı Ümmet'in "mabadlı makalenin dercini" caiz görmemesinin en temel sebebi gazete sayılarını aynı zamanda birer risale olarak değerlendirmesidir. Gerekçedeki "dahilde elden ele dolaşma" vurgusu bir gazetenin, süreli yayın mantığıyla bağdaşmayacak bir şekilde, olabildiğince geniş alanda olabildiğince uzun süre ve olabildiğince fazla kişi tarafından okunmasını (ya da okunması arzusunu) ifade etmekteydi. Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti'nin etkili propagandistlerinden Ömer Naci'nin İran'da iken "Selmas'ta muhtelif zevata gönderilen Şura-yı Ümmetleri toplayarak ve Van'a giden bir hususi zata teslim ederek geçenlerde dahile" göndermesi⁹ tamamıyla bu politika ile alakalıdır. Cemiyetin Osmanlı hinterlandındaki okuyucularından evrakları dahile göndermeleri konusunda yaptığı telkinler sırasında yayın türü ayırt etmemesi de gazete, risale ve beyannamelerin aynı şekilde değerlendirilebildiğinin bir başka göstergesi olarak yorumlanabilir. Kimi risale ve beyannamelerde yer alan "Bunu okuyan vatandaşlar Allah aşkına başkalarına da okusun ve okutsun"¹⁰, "İş bu vasiyetnameyi Allah aşkına hem kendiniz okuyunuz, hem de başka Müslüman kardeşlerimize okuyup anlatınız"¹¹ gibi notlar metinlerin olabildiğince geniş sirkülasyona girmesi anlamında bir ayrıma tabi tutulmadığını göstermektedir.

Yayınlanacak yazıların kısa olmasını vurgulayan diğer gerekçenin arkasında ise gazetede metin çeşitliliğini sağlamanın yanısıra beyanname türü ile gazete arasındaki geçişliliğe imkan veren bir yaklaşımın benimsenmesi yatmaktadır. Gazete yazıları gerektiğinde beyanname olarak neşredilecek ya da beyannameler aynı zamanda gazetede yayınlanabilecektir. Paris'ten Talat Bey'e gönderilen bir mektupta Şura-yı Ümmet'e gönderilecek "makalelerin imtidadı bir sahifeyi tecavüz etmemelidir"¹² denilmesi iki tür arasında bu geçişlilik zeminini korumayı hedefliyordu aynı zamanda.

Bir yazı için hazırlanan dizginin hem gazetede hem de beyannamede kullanılabilmesi zorlu teknik şartlarla boğuşan yayıncı Jöntürkler için süreci daha pratik hale getiriyordu:

Beyanname basıldı. Aynı yani hem Abdülhamit Ölüyor hem de Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti Teşkilatı hakkındaki fırkalar Şura-yı Ümmet'e de derç edilmeli.

⁷ Kopya Defterleri, 320.

⁸ Kopya Defterleri, 75.

⁹ Erbil, Bahaattin Şakir Bey'in, 297.

¹⁰ Hayyalelfelah risalesinde yer alan bu not için bkz. Türkmen Törelî, yay. haz. İttihat ve Terakki'nin Gizli Propaganda Faaliyetleri ve Abdülhamid (Ankara: Kripto, 2012).

¹¹ Erbil, Bahaeddin Şakir Bey'in, 158.

¹² Kopya Defterleri, 379.

Sonra bu tertipten bilistifade ince kağıt üzerine bin tane ayrıca bastırılmalı. Şura-yı Ümmet gönderileceklerden maadasını lütfen buraya gönderiniz. Eğer Şura-yı Ümmet tab'ında ince kağıt henüz vürud etmemiş ise vüruduna kadar hurufun dağılmaması matbaacıya tenbih edilsin. Burada tab' edilen beyanname cüz'i tashihe uğradıktan sonra sülüs yazısı ile yazılmıştır.¹³

Yayın türleri arasındaki bu geçişlilik Şura-yı Ümmet'in kimi sayılarını bir beyanname-ler manzumesine dönüştürüyordu.¹⁴

Her ne kadar gazete ile içiçe olsa ve beklentiler itibari ile gazete/risale/beyanname-ler arasında kategorik bir fark olmasa da bu, beyannamenin müstakil bir yayın türü olmadığı anlamına da gelmemeli. Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti bir defasında "bizim millet üzerinde beyannameden ziyade gazetenin tesirâtı meşhud ve mücerreptir" şeklinde bir görüş beyan etse de esasen beyanname-ler belirli açılardan daha şayan-ı tercih olabiliyordu¹⁵ ki bu muhtelif vesilelerle ifade de edilmişti: "Beyanname-ler ahali üzerinde gazetelerden ziyade tesirat gösterdiği bittecrübe sabit olduğundan biz dahi hatta çok defalar beyanname tarzı şeyler yazıp göndermeye mecbur oluyoruz"¹⁶ veya "Sık sık beyanname neşrinden beri cemiyetimize rağbet ve itibar edenlerin çoğaldığını görmekle müfthiriz"¹⁷ gibi. Cemiyetin bir dönem her ay bir beyanname neşretmek yönünde karar alması da bu etki ile alakalı olmalıdır. Beyanname-lerin hazırlanmasının ve basımının daha kolay olması, gerektiğinde taş baskı olarak da hızlıca basılabilmesi, basım dağıtım masraflarının düşüklüğü gibi faktörler de bu tercihte rol oynamış olmalıdır¹⁸. Beyanname neşrinde dikkat edilen hususlardan birisi de zamanlama ya da metnin doğru siyasal bağlamda tedavüle girmesiydi. "Doğru" bağlamın oluşmaması bir beyannamenin neşri- ni ertelemek için yegane gerekçe olabiliyordu:

Geçenlerde yapıldığı üzere bir beyanname neşri hususundaki fikriniz musiptir. Ancak bu gibi davetnamelerin matlup olan tesiri icra eylemeleri için bir vaka-i siyasiye ve bir hadise-i mühimmenin zuhurunu vesile ittihaz edilmesi lazım geldiğinden ce-

---

13 *Kopya Defterleri*, 64. Beyannamenin sülüs yazısı ile yazıldığıнын bilhassa belirtilmesinin arkasında yazının siyasal tarihi açısından da önemli addedilebilecek bir faktör yatmaktadır. Bilindiği üzere İttihat ve Terakki Cemiyeti Şura-yı Ümmet gazetesi ve risale, beyanname gibi diğer yayınlarına baskı öncesi son hallerini Paris'te veriyor ve ardından basılması için Kahire'ye gönderiyordu. Metinlerin son versiyonları ise muhtemel dizgi hatalarını asgariye indirmek amacı ile rika değil sülüs hattı ile yazılıyordu: "Çünkü Mısır'daki Arap mürettepleri Türkçe yazıları [rika hattı kastediliyor. S. A.] okuyamıyorlar. Tertip edebilmeleri için mutlak hatt-ı nesih ile yazılması icab ediyor. Gazetemiz için gönderilen makalatı dahi bu suretle yazdırarak irsal ediyoruz". Bkz. *Kopya Defterleri*, 151, 145. Yayınlanacak metinler Cemiyetin katibi Kenan bey tarafından nesih hatla temize çekiliyordu ve bu kimi yayın süreçlerinde baskı masraflarını artıran bir kaleme dönüşüyordu. Bkz. *Kopya Defterleri*, 111, 151.

14 Birden fazla beyanname ihtiva eden bir Şura-yı Ümmet sayısı hakkında bkz. *Kopya Defterleri*, 361, 516.

15 Bu cümlelerin hurufat yetersizliği nedeni ile müstakil olarak basılamayıp Şura-yı Ümmet'e derc edilen bir metin münasebetiyle kurulduğunu ayrıca belirtmek gerekir. Bir vakıadan ziyade teselli cümlesi olarak da okunabilir. Bkz. *Kopya Defterleri*, 361.

16 *Kopya Defterleri*, 288.

17 *Kopya Defterleri*, 90.

18 Samipaşazade Sezai Bey'e hitaben Paris'ten Mısır'a yazılan bir mektupta geçen "Beyanname tarzında taş basmasıyla derhal basılıp neşr edileceğinden nihayet bir iki gün zarfında tahrir buyurulup göndermenizi rica ederiz." ifadeleri için bkz. *Kopya Defterleri*, 59. Sezai Bey'in Abdulhamit'in hastalığı dolayısıyla kaleme aldığı bu beyannamenin gazetelere göre çok daha fazla sayıda, bin adet basılması talimatı için bkz. *Kopya Defterleri*, 64.

miyetçe dahi icrası mukarrer olan mezkur beyannamenin neşri bu vaka-i mühimmenin zuhuruna talik edilmiştir.¹⁹

Öte yandan "bir vaka-i siyasiye ve bir hadise-i mühimmenin zuhuru" tekrar ettiğinde daha önce yayınlanmış bir beyanname tekrar basılabiliyor, tekrar sirkülasyona girebiliyordu. Elverişli zaman ve zeminler türü ne olursa olsun metinlerin eskimesini engelliyordu:

Bu defa eskiden tab olunan Fransızca beyannamelerden bir miktar gönderiyorum. Her ne kadar geçen sene tab edilmiş ise de yine Abdülhamit'in hastalığı teceddüd ettiğinden bu zaman da kabil-i tevizdir. Sizden Bulgarca tercümesini rica ettiğimiz beyannamelerden biri de budur.²⁰

Risalelere gelince, bunlar tahmin edilebileceği üzere bir beyanname veya gazete yazısına göre daha hacimli, Jöntürk faaliyet ve amaçları açısından ve diğer yayınlara göre güncelliğini yitirme riski daha düşük nitelikte metinlerdi. Bununla beraber risalelerin de tıpkı beyanname veya gazeteler gibi asıl muhataplarına, yurt içindeki okuyuculara ulaşması gerekli ve önemliydi. Jöntürkler bunu mümkün kılmanın yolunu diğer türlerde olduğu gibi metinleri ince kağıda basmakta, diğer türlerin aksine daha küçük ebatta basmakta ve -salt propaganda amaçlıları- ücretsiz olarak dağıtmakta bulmuşlardı. Bilhassa propaganda için yayınlanan risaleler cebe sığacak ebatta ve mümkünse tek formayı geçmeyecek hacimde yayınlanmaya çalışılıyordu.²¹ Bu açıdan bakıldığında risale ile gazete amaçları açısından olduğu gibi hacim itibarıyla da birbirine yaklaşmış oluyor, yayın kategorileri arasındaki sınırlar bir kez daha muğlaklaşıyordu.

2. Yayıncılık Faaliyeti Olarak Jöntürklük

Jöntürk neşriyatının üslup ve muhtevasının şekillenmesinde okur kitlesinin doğrudan/dolaylı bir etkisi var mıydı? Halkı etkilemeyi, dönüştürmeyi ve mobilize etmeyi öncelikli gaye olarak güden bir literatür için bu soruya çok düşünmeden "evet" cevabı verilebilir. Bu "evet"i detaylandırmadan önce bir hususa işaret etmekte ve Jöntürk neşriyatının tamamıyla halka propaganda telkin eden metinlerden oluşmadığını, Fransızca *Mechveret* gazetesinde olduğu gibi, uluslararası kamuoyuna hitap eden, Saray'dan veya üst düzey bürokrasiden mali kazanç elde etmeyi amaçlayan boyutları olduğunu belirtmekte ve hatırd tutmakta yarar var.²²

Genel okuyucu/dinleyici kitlesi söz konusu olduğunda üslup kaygısının ön plana çıkmakta ve yazılacak metinlerin basit bir Türkçe ile kaleme alınması süreli yayınlarda ve özellikle propaganda risalelerinde gözetilen temel hususların başında gelmekteydi. 1897'de yayın hayatına başlayan *Osmanlı* daha ilk sayısında "mümkün merteye sade Türkçe" ile yazılmış yazılara yer vereceğini duyurmuştu. *Osmanlı*'daki bu trend daha sonra Cemiyet'in yayın organı haline gelecek olan *Şura-yı Ümmet*'te de diğer süreli Jöntürk yayın organlarında da devam ettirilecektir.

¹⁹ *Kopya Defterleri*, 13-14.

²⁰ *Kopya Defterleri*, 212.

²¹ Bkz. *Kopya Defterleri*, 406; *Bahaddin Şakir Bey'in*, 439.

²² "Bahriyeli Rıza Bey, Ebülhuda aleyhinde bir risale hazırlayıp bunu Saray'a satarak [Mısır şubesinin 1899 itibarıyla içinde bulunduğu] mali krizi çözmek düşüncesindedir" notu için bkz. M. Şükrü Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889 -1902)* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985), 384/dn. 1121.

Genel üslup kriterleri içerisinde halkın anlayacağı kadar "sade" veya "açık" Türkçe yazmak dışında ihtimam gösterilen bir başka husus da metinlerin dini gerekçelerle padişaha/halifeye hakaret içermemesine dair gösterilen dikkattir. Bu sadece üslubu değil neler yazılmaması gerektiğine işaret ettiği için metinlerin içeriğini de etkileyen bir meseledir. İshak Sukuti'nin Bulgaristan'dan gelen Yunus Bekir'in [Turan] intibalarına dayanarak Tunalı Hilmi'ye yaptığı uyarı tam da bu konuyla ilgilidir:

"*Hak gazetesine dini yazınız. Kanun-i Esasiden daha güzel olmasına gayret ediniz. Abdülhamid'e sövüp saymayınız. Öyle olursa makbule geçer, hariç ve memalikte rağbet bulur. Kanun-i Esasî gibi istavrozlu halife bilmem ne olmasın. Böyle şeyler ahaliyi bizden nefret ettirmeye sebep oluyormuş. Bulgaristan'dan gelen ressam Yunus Bekir Efendi'nin ve Muvazene Müdürü Ali Fehmi Bey'in mütalaaları böyle.*"²³

1899'da dile getirilen bu hususların Selanik merkezli Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ile Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti'nin birleşmesinden çok sonra 1908'de dahi cari olduğu görülüyor.²⁴ Nitekim Selanik merkezinden Paris'e 11 Mart 1908'de gönderilen bir mektupta bir risale yayınlanması istenirken zikredilen kriterler üslup, içerik ve hacme dair önemli detaylar içermektedir:

Müslüman vatandaşlarımıza namiyle *cebe sığacak kadar ufak hacimde, açık ibareli muhtasar ve müfit bir risaleye kati ihtiyaç vardır*²⁵. Bu risalede *Abdülhamid'in şahsından seyyiatından bahsedilmemek üzere* tekmil fenalıklardan ve bunların şeriat-ı İslamiyeye muvafık olmadığı, Hristiyan vatandaşlarına hürmet ve riayetinin dinen bize bir borç olduğundan bahsedilsin. (...) Abdülhamid'in şahsı aleyhindeki makaleler henüz neşv ü nüma bulmamış efkarda hiç şüphe yok ki millet, nisbet kabul etmez bir ekseriyetle bu halde *suitesir hasıl ediyor*. Onun için gazete ve neşriyatta şahıs hakkında lisanın tadil buyurulması veya hiç şahsından bahsedilmemesi hassaten rica olunur.²⁶

Anlaşılan o ki Jöntürklerin bu tercihlerinde Osmanlı/İslam siyaset zihniyetinin, iktidar algısının taşıyıcısı olan halk/okur kitleleri ile metinler üzerinden gelişen diyalogun da önemli bir rolü vardı. Temo'nun aktardıklarına bakılırsa bu rolün sıradan halk ile sınırlı olmadığını Hidiv gibi büyük sponsorlar tarafından da "ben bu cemiyete mahza İslam oldukları için muavenet ediyorum" ikazıyla birlikte oynandığını düşünmek gerekecek. Zira Temo'ya göre Hidiv, Ahmet Rıza'nın *Mechveret*'te kurduğu "Ben müslüman değil, doğru adamım" cümlesine, Mizancı Murat'ın da *Figaro*'ya yazdığı bir yazıya "devleti ecnebilerin himayesine sokmak istiyor" şeklinde tefsir ederek tepki göstermiş ve yapacağı büyük ölçekli maddi yardımdan vazgeçmişti.²⁷ Hidiv'in gösterdiği bu tepkinin başka bağlamlarda ve genel okur/üye/sempatizan kitlesi tarafından dile getirildiğinin, bir baskı unsuruna dönüştüğünün altını bir kez daha çizmek gerekir. Mizancı Murat

²³ Ahmed Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele* (İstanbul: Baha Matbaası, 1956), 221. Ayrıca bkz. Sabri Ateş, *Tunalı Hilmi Bey-Osmanlı'dan Cumhuriyete Bir Aydın* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2009), 59. [vurgular benim. S. A.]

²⁴ Bu yaklaşım büyük ölçüde ancak 31 Mart'tan sonra Abdulhamit "mahlu' sultan" olduktan sonra değişecektir.

²⁵ İTC'den Cavit Bey'e gönderilen kendisinden bir risale yazması istenilen bir mektupta geçen "açık bir Türkçe ile ve on altı sayfayı geçmemek şartıyla" ifadesi için bkz. *Kopya Defterleri*, 406.

²⁶ Erbil, *Bahaeddin Şakir Bey'in*, 439. [vurgular benim. S. A.]

²⁷ İbrahim Temo, *İbrahim Temo'nun İttihat ve Terakki Anıları*, 86.

1897'de Saray ile anlaşılıp İstanbul'a döndüğü için bu hikayeden çıkmış olsa da Ahmet Rıza müteaddid defalar türlü sebeplerle bu mesele etrafında gündeme gelmeye devam edecektir. Bu türlü sebeplerin bir kısmı Ahmet Rıza'nın pozitivist olmasından, bir kısmı da Jöntürkler arasındaki hizipleşmenin yol açtığı söylemsel çatışmalardan ileri gelecektir. Ahmet Rıza'nın pozitivist olması daha ziyade Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti içerisindeki hizipler tarafından tartışma konusu yapılmıştı.²⁸ Temo'nun yayınladığı Arif Bey Oğlu imzalı ve 1896 tarihli bir mektup Ahmet Rıza'nın cemiyetin yayınlarında pozitivist simgelere yer vermesinden duyulan endişeyi açık şekilde ifade etmektedir:²⁹

Fransızca *Meşveret*'te dikkat edersek Sezar filan filan isimlerin³⁰ yanında 18 tarihi var. Evet Fransızcada olsun hiçbir şey söyleyemem. Zira o fıkranın hüsnüzannını kazanıp da iş görmek icap eder. Ey, Türkçede olursa buna ne demeli? Benim korktuğum şey, İstanbul bunu zaten cahil olan ahaliye ilan ederse bize karşı olan ufak bir teveccüh de mahvolur ve bundan sonra da hiçbir şey yapamayız. (...) Yahu, insaf edelim, bizim ahalimizin hali malum, bunu hükümet böylece bizim gazetelerde ilan ederse ve ispat olarak işte gazetelerindeki tarih diye ortaya koyarsa husule getireceği tesiri şimdiden düşünüyorum da aklım başımdan gidiyor.³¹

Jöntürkler arası hizipleşmenin yol açtığı çatışmaların merkezinde de zaman zaman Ahmet Rıza yer alıyordu. Etem Ruhi'nin [Balkan] özellikle Bulgaristan Türkleri arasında Ahmet Rıza'nın Ermeni olduğuna ilişkin yaptığı propagandanın etkili olduğunu görmekteyiz. Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti'nin en faal şubelerinden birisi olan Kızanlık şubesi müdürü Hayri Efendi ile Paris arasındaki yazışmalar hem bu söylemlerin etkilerini yansıtmaları hem de muhatap kitlelerini olabildiğince genişletmek arzusunda olan Cemiyetin farklı tabanlar karşısında yaşadığı gerilimleri göstermesi açısından anlamlıdır. Kızanlık şubesi, "Daha geçenlerde *Meşveret* gazetesinde Kuran-ı Kerim'in faziletlerini takdir ederek Avrupalılara karşı fedakarane mukabeleler yapan Ahmet Rıza Bey gibi bir hamiyet sahibi nasıl bir Hristiyan evladı olabilir? Etem Ruhi Bey'in sözlerine Allah bilir o kadar canımız sıkıldı ki muarızlarımıza karşı sükut etmekten başka bir şey yapamadık, ağlamak derecelerine geldik"³² derken Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti de cevaben "Cemiyetimiz halis bir Türk cemiyetidir. İslamlağa ve Türklüğe düşman olanların hiçbir vakit fikrine tebaiyet etmeyecektir. (...) İslamın hukukunu bunca seneden beri müdafaa eden bir zat hakkında Ethem Ruhi gibi her gün mesleğini değiştiren bir çocuğun iftiralarıyla fikrinizi değiştirmek şayan-ı teessüftür"³³ şeklinde cevap verecektir. Cemiyetin faal bir şube müdürü ile yaşadığı bu diyalog, üslup ve muhteva konusunda gözetmesi gereken dengelerin ne kadar hassas olduğunu da ortaya koyar niteliktedir. Öte yandan Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti'nin artık yollarını ayırdığı Abdullah Cevdet, Tunalı Hilmi, Ali Haydar Midhat, Ali Kemal gibi kişiler hakkında okuyucu ve takipçilerini uyardığına da sıklıkla şahit olmaktadır. Tek bir örnekle iktifa edelim: Girit/Hanya'dan Mehmet Macit yayınlamak istediği bir eseri Cemiyet'e

28 Bu konuda bkz. Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak*, 117, 237.

29 "Ahmet Rıza Bey [Cemiyetin isminin] 'Nizam ve Terakki' olmasını istedi. Yani pozitivistlerin dövizinin cemiyetin ismi olmasını teklif etti. Dinsiz bir cemiyete intisap rengile memlekete bir muvaffakiyet elde etmek imkanı olmadığı anlatıldı." ifadeleri için bkz. Halil Menteşe, *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşenin Anıları* (İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1986), 120.

30 "Sezar" August Comte'un icadı olan pozitivist takvimdeki ay isimlerinden birisidir.

31 İbrahim Temo, *İbrahim Temo'nun İttihat ve Terakki Anıları*, 71.

32 Erbil, *Bahaeddin Şakir Bey'in*, 263-264.

33 *Kopya Defterleri*, 33.

göndermiş ve Cemiyet de baskı masraflarını yazarın karşılığıyla durumunda kitabı basacağını belirtmişti. Ancak bilmediğimiz bir sebep dolayısıyla kitap Cemiyet tarafından değil Abdullah Cevdet'in bir takrizi ile Matbaa-i İctihad tarafından basılacak ve kitap basıldıktan sonra yazarı tarafından Paris'e Cemiyet merkezine de gönderilecektir. Cemiyet'in cevabi mektubunda ise şu ifadeler geçecektir:

"10 Mayıs 1907. Üslup ve mevzu itibarıyla cidden şayan-ı mütela olan Fırak'ınız ve iltifatnameniz vasıl oldu. (...) Binaenaleyh hulasaten denilebilir ki 'eseriniz ne kadar güzel ne kadar hamiyetkarane bir mevzuu muhtevi ise Abdullah Cevdet namının kitabınızda bulunması da o kadar mucib-i teessüftür. Kendisinin bu tavsif edilen mazisi sizce muayyen olsa idi elbette bu takrize ihtiyaçtan hemen vareste kalmış olurduz."³⁴

Metinlerin şekillenmesinde devreye giren bu hassasiyetler kimi zaman tekrar baskılarda dahi kendisini gösteriyor, yerel dinamikler ve okur kitleleri gözetilerek metinler tekrar gözden geçirilebiliyordu. Örneğin Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti Manastır şubesi Paris'ten propaganda beyannameleri istediğinde Paris merkezi göndereceği metinleri basmadan önce "beray-ı tashih ve tedkik" için Selanik'e Talat Bey'e göndermişti. Hayyalelfeleh, Mevize ve Arnavutluk meselesine dair bir beyannameyi Talat Bey'e gönderen Paris merkezi "gerek heyet-i muhteremeniz ve gerek Arnavutların ahlak ve hissiyatlarına vakıf bulunmaları itibarıyla Manastır merkezinin nazar-ı tashihinden geçirilerek beray-ı tab ve temsil süratle tarafımıza"³⁵ gönderilmesini istemişti.

İTC ile muhatapları arasındaki ilişki yayıncı ile yazar arasındaki bir ilişkiye dönüştüğünde bu süreç tersine işlemeye başlıyordu. Cemiyet merkezi gerek Şura-yı Ümmet için gönderilen gerekse bir risale/kitap olarak basılmak üzere gönderilen her metni inceliyor ve kendi yayın politikaları, siyasal pozisyonları bağlamında revizyon talebinde bulunabiliyor, alternatif yayın seçenekleri sunabiliyorlardı. Bu bağlamda verilecek birkaç örnek meselenin daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacaktır. Örneğin Prens Sabahattin'in Terakki'si ile İTC'nin Şura-yı Ümmet'i arasındaki bir polemige İstanbul'dan Şura-yı Ümmet lehine katılan ve yayınlanmak üzere gönderilen bir yazı "bir vukuf-ı tām" ile yazılmış olmasına rağmen gazetenin yayın politikası "mizahkarane makale dercine gayrimüsaid" olduğu açıklamasıyla Bulgaristan teşkilatından Talha Kemali Bey'e "orada münteşir ceraid-i İslamiye'den sizin münasip gördüğünüz gazetelerin birine derc ettirilmek üzere leffen takdim kılınır" notuyla iletilmişti.³⁶ Benzer bir başka vakada ise kansere ilişkin bir metnin "esasen pek güzel yazılmış olduğu halde sırf bir eser-i fennî bulunmasından Şura-yı Ümmet'e adem-i dercine"³⁷ karar verilmiş ve şayet baskı masrafları yazar tarafından karşılanırsa risale olarak basılması kararlaştırılmıştı. Son olarak, yayın politikaları dolayısı ile değil, uluslararası politik tercihlerden kaynaklanan ve Cemiyetin metne müdahale talebinde bulunduğu bir örnek verelim. İTC muhatapını bilmediğimiz [Mustafa Reşid?] bir mektubunda metnini basacakları yazar adayından İngiltere ve Fransa aleyhine kurduğu cümleleri revize etmesini isteyecektir:

³⁴ Kopya Defterleri, 164. Abdullah Cevdet aleyhinde ikazlar için ayrıca bkz. Kopya Defterleri, 173; Erbil, Bahaeddin Şakir Bey'in, 259; Ali Haydar Midhat hakkında ikazlar için bkz. Kopya Defterleri, 347, 356, 364, 173. Bu sitemnameye konu olan kitabın künyesi: Giritli Bir Türk, Fırak, (Kahire: Matbaa-i İctihad, 1906).

³⁵ Kopya Defterleri, 419.

³⁶ Kopya Defterleri, 37.

³⁷ Kopya Defterleri, 120.

"Sultan Hamit'in vefatından sonra milletimize uzatılacak dest-i muavenetin Almanlardan mı yoksa Fransız veya İngilizlerden mi yapılacağını tahmin tayin müşkil olduğundan Burhanettin Efendi'yi tahta çıkarmak fikr-i hainanesinde bulunanlara ala rivayetin müzaheret eden Almanları iltizam eylemek ve *Fransa'yla İngiltere'nin husumetini celp edecek neşriyatta bulunmak menafi-i milliyemize muvafık düşmez sanırsız. Bu cihetle cemiyetimiz vasıtasıyla tab ve neşr olunacak risalenizden Almanlar lehinde olan fıkralar değilse de garp hükümetleri aleyhinde olan cümlelerin sıfırlı geçilmesine müsaade buyurmanızı rica ederiz.*"³⁸

Özellikle teşkilatlı Jöntürklerin -bu bağlamda özellikle İttihat ve Terakki Cemiyeti- takipçileri ve dolayısı ile okurlarıyla -ki onları da Jöntürk addetmek gerekir- kurduğu ilişkilerin son bir boyutunu da kitap tedarikçiliği teşkil ediyordu. Jöntürklerin metin üreten tarafında yer alan İttihat ve Terakki Cemiyeti veya diğer kişi ve cemiyetler, metinlerin okuyucusu durumundaki Jöntürkler için aynı zamanda birer kitap tedarikçisi durumunda idiler ya da okurlar tarafından öyle de konumlandırılmışlardı. Osmanlı dışındaki/hinterlandındaki kimi okuyucular için Mithat Paşazade Ali Haydar'ın *Mithat Paşa'sı*³⁹, Mehmet Arif'in *Binbir Hadis-i Şerifi, Başımıza Gelenler*'i⁴⁰, Namık Kemal ve Abdülhak Hamit'in eserleri⁴¹, *Türkiya'da Meclis-i Mebusan*⁴², Halil Ganem'in *Education des Princes Ottomans*'i⁴³ İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından basılmayan ancak Cemiyet'ten tedarik edilip gönderilmesi istenen kitaplardan sadece bazılarıydı. Hanya'dan bir okur ise Osmanlı Terakki ve Cemiyeti'nden mekatib-i ibtidaiye ve rüşdiye için (...) Kıraat, Tarih-i Osmani, İlmihal hakkında" eserler telif etmesini istemişti.⁴⁴

Kimi zaman bir yayınevi kimi zaman bir kitap tedarikçisi olarak görülseler de Jöntürkler esas itibari ile politik metinler kaleme alıyor ve türlü sorunları bertaraf ederek neşrettikleri bu politik metinleri okuyucuyla buluşturmaya çalışıyorlardı. Aslolan bu metinlerin özellikle yurt içinde çok sayıda muhataba ulaşabilmesini sağlamaktı ve bunun yegane yolu ise baskı ve diğer çoğaltma tekniklerini kullanmaktı.

3. Jöntürk Neşriyatının Basım ve Çoğaltım Teknikleri

Propaganda metinlerinin olabildiğince fazla kişiye ulaşması başlıca eylem çerçevesini "neşriyat ve propaganda" olarak belirleyen Jöntürklerin uzun dönem en önemli gayelerinden birisini teşkil etti.

Bu noktada metnin hacmi, üslubu, fiyatı, sirkülasyona girmesi gibi hususların yanında en önemli mesele metnin basılması ve çoğaltılması idi. Bu; Paris, Cenevre ve Kahire gibi yoğun metin üretilen şehirlerde matbaa ve matbaa sistemi etrafında beliren ihtiyaçları doğurmaktaydı. Bununla beraber İstanbul da dahil olmak üzere yurt içinde de hemen her bölgede Jöntürk metinlerinin türlü teknik ve taktiklerle çoğaltıldığını görmekteyiz.

---

³⁸ *Kopya Defterleri*, 87. Cemiyet, bu taleplerini yerine getiren yazara "Fransızlar ve İngilizler hakkındaki ricamızın kabulüne teşekkür eder arz-ı meveddet eyleriz efendim" ifadeleriyle şükranlarını sunacaktır. Bkz. *Kopya Defterleri*, 87. [vurgular benim. S. A.]

³⁹ *Kopya Defterleri*, 80, 289.

⁴⁰ *Kopya Defterleri*, 126.

⁴¹ *Kopya Defterleri*, 161.

⁴² *Kopya Defterleri*, 212, 363.

⁴³ *Kopya Defterleri*, 229.

⁴⁴ *Kopya Defterleri*, 5.

3.1. İstinsah

Jöntürk neşriyatının özellikle yurtiçinde çoğaltılma teknikleri arasında "istinsah" ya da el yazısı ile yeniden yazarak çoğaltmanın en ucuz ve siyasi açıdan en risksiz yöntem olarak öne çıktığı anlaşılıyor. Matbu yasaklı/muhالیf siyasal metinlerin piyasada bulunamaması veya temin edilen nüshaların olabildiğince fazla kişiye ulaşması amaçlandığı için başkalarına devredilmesi, istinsahın risksiz olduğu kadar masrafsız olması bu taktiğin gördüğü rağbeti de açıklayabilir.

Öte yandan anlatılardan hareket edecek olursak bu taktiğin daha ziyade öğrenciler ve askerler tarafından kullanıldığı da söylenebilir. Örneğin İshak Sukuti ile Kuleli Askeri Lisesi'ndeki öğrenciliği sırasında tanışan İbrahim Temo bu tanışıklığın dışardan okula getirdiği "el yazılı Namık Kemal Bey'in Rüya'sı" sayesinde olduğunu kaydeder.⁴⁵ Asaf Tugay'ın yayınladığı jurnal vesikalarından birisi de Namık Kemal'in "Hürriyet, Vatan diye halkı ihtilale davet için yazılmış olan eser"inin idadi talebeleri tarafından istinsah edilmekte olduğu bilgisini içermektedir.⁴⁶ Keza Yahya Kemal Beyatlı daha bir idadi talebesi iken Jöntürkler'e yakınlaşması ve Paris'e kaçmasına giden süreçte kendisini en çok etkileyen metinlerden birisi olarak kuzeni tarafından el yazısı ile çoğaltılarak kendisine takdim edilen bir *Hareket* nüshası olduğunu belirtir.⁴⁷

Yukarıda ifade edildiği üzere istinsah yoluyla çoğaltılmış Jöntürk neşriyatının yoğun olarak karşımıza çıktığı gruplardan birisini de askerler teşkil etmekteydi. Örneğin Ahmet Emin Yalman Namık Kemal'in *Cezmi'sini* "askerliğini yaptığı Anadolu'dan getiren kuzeni sayesinde el yazısı olarak" okuduğunu belirtir.⁴⁸ Ancak yine anlatılardan hareket edecek olursak asker grupları öğrencilerden farklı olarak metinleri başkalarının okuması için de istinsah yöntemiyle çoğaltıyorlardı. Dr. Hikmet Süreyya [Yıldız?] Bey İTC Paris merkezine yazdığı bir mektupta belirttiği üzere Ahmet Rıza Bey'in yazdığı *Vazife ve Mesuliyet* risalesinin⁴⁹ askerler arasında çok okunduğunu ve istinsah yoluyla çoğaltılarak farklı askeri kıtalara da gönderildiğini belirtir.⁵⁰

İstinsahın Jöntürk neşriyatının çoğaltılmasında ve askerlerin -özellikle yazıcıların- bu süreçte oynadığı role dair bir başka önemli ayrıntı 1312 tarihli *Hareket* risalesinin nüshalarından birisinde karşımıza çıkmaktadır. Türkmen Törelî'nin yayına hazırladığı taş baskı *Hareket* risalesi nüshasının⁵¹ sonunda el yazısı ile alınan notta şu ifadeler geçmektedir:

---

45 İbrahim Temo, *İbrahim Temo'nun İttihat ve Terakki Anıları*, 9

46 "Mekteb-i Harbiye Şahaneleri Muallimlerimlerinden Kolağası Toytanzade Mustafa Fevzi imzalı bu jurnal için bkz. Asaf Tugay, *İbret*, c.1 (İstanbul: Okat Yayınevi, 1962), 53. Buradaki bilgileri destekleyen ifadeler için bkz. M. Emin Erişirgil, *Bir Fikir Adamının Romanı* (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1951), 18.

47 Yahya Kemal, *Çocukluğum, Gençliğim, Siyasi ve Edebi Hatıralarım* (İstanbul: Baha Matbaası, 1973), 64.

48 Ahmet Emin Yalman, *Modern Türkiye'nin Gelişim Sürecinde Basın* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018), 17-18.

49 Ahmet Rıza Bey *Vazife ve Mesuliyet* üst başlığı altında bir dizi kitap neşretmişti. Bunlardan birisi de askerlere hitaben yazılan *Vazife ve Mesuliyet*'ti ki burada kastedilen de dizinin bu cildi olmalı. Bkz. *Vazife ve Mesuliyet-İkinci Cüz Asker* (Mısır: 1322). Ahmet Rıza'nın *Vazife ve Mesuliyet* üst başlıklı üçlemesi Latin harflerine de aktarılmıştır. Bkz. Mustafa Gündüz ve Musa Bardak, *Eğitimci Bir Jön Türk Lider Ahmet Rıza Bey ve Vazife ve Mesuliyet Eserleri* (İstanbul: Divan Kitap, 2011).

50 Erbil, *Bahaeddin Şakir Bey'in*, 79.

51 Bkz. Türkmen Törelî, haz. *İttihat ve Terakki'nin Gizli Propaganda*, 136, 324. Erzurum Atatürk Üniversitesi Seyfettin Özege koleksiyonunda yer alan *Hareket* risalesi nüshası ile Törelî'nin yayına hazırladığı nüsha

"1312 sene-i rumiyesinde Erzurum topçu daha doğrusu süvari kışlasında (...) Müla-zım Celal Efendilerle, yazıcılara bir iki saat zarfında her biri birer parça kağıt alarak, acele yazılıp her tarafa irsalat olunmuştur"

Son olarak istinsahın bütün teknik imkansızlıklara meydan okuyan bir yöntem olduğunun da altını çizmek gerekir. Meselenin bu yönüne Hikmet Feridun Es, Abdülhamit ve II. Meşrutiyet döneminin önemli gazetecilerinden olan ve siyasi sebeplerle Yemen'de mahpus bulunan Lastik Sait üzerinden dikkat çekmektedir:

Sait Bey 1899 senesinden 1908 yılına kadar tam dokuz sene San'a Kalesi'nde mahpus kaldı. (...) Bu sefer Abdülhamid'in aklına gelmedik bir şey yaptı. Bastırmadığı el makalelerini el yazısıyla yazıp teksir ettiriyordu. Bunlar elden ele satıla satıla Saray'a kadar gidiyordu.⁵²

3.2. Fotoğraflayarak Çoğaltmak

Jöntürk neşriyatının çoğaltılmasında kullanılan dikkat çekici tekniklerden birisi de fotoğraflamaktır. Her ne kadar bu tekniğin hangi sıklık ve cesamette kullanıldığına ilişkin yeterli bilgimiz olmasa da bunun daha ziyade tek yapraklı beyannamelere tatbik edildiğini söyleyebiliriz. Zira, kısıtlı da olsa, elimizdeki anlatılar bu doğrultuda bilgiler aktarıyor. Sözelimi Jöntürklerin hafızasını kayıt altına alan isimlerden birisi olan Feridun Kandemir (Ali Fahri Ağababa'nın oğludur) Paris'teki Jöntürklerin halkı örgütlü muhalefete katılmaya çağıran bir beyannamesinin "fotoğrafi cihazı ile tab" edildiğini anlatır.⁵³ Buna benzer bir başka anlatıma da Leskovikli Mehmet Rauf'ta rastlanır:

O zaman Avrupa'da çoğalmaya başlayan hürriyetçi evrakları da sürmekten bir an hali kalmıyorduk. Bu cümleden olarak bir Cuma günü merhum İshak Sükuti idare-i yönetimin gayrimeşruiyetine dair bir çok ayetler ve hadisler içeren fotoğraf ile nüshası teksir edilmiş bir beyannameden beş nüsha verdi.⁵⁴

Diğer taraftan Leskovikli'nin "içerde kah el yazma, kah fotoğraf usulüyle tek yapraklı bildiriler yazmak ve dağıtmak suretiyle neşriyat-ı muzırraya dahi kapı açılmıştı"⁵⁵ cümlesi "fotoğraf usulü"nü çok nadir bir uygulanan bir yöntem olmadığı hissini da uyandırmaktadır.

Fotoğraf yoluyla Jöntürk neşriyatını çoğaltmaya dair aktör ve mekanlara dair ilginç detaylar barındıran bir başka örnek de bu vadede hemen her tekniği uygulayan önemli Jöntürklerden birisi İbrahim Temo'ya aittir. Şeyh Zafir konağı mensuplarından müla-zım Abdülhamid Efendi⁵⁶ ile İbrahim Temo "sarayı tehdit edecek mahiyette" yazılmış

---

arasında farklılıklar olduğunu tespit ettim. Bu da Jöntürk neşriyatının yazma nüshaları arasındaki muhtemel farklılıkların bir çalışma konusu olabileceğini düşündürüyor.

⁵² Hikmet Feridun Es, *Tanımadığımız Meşhurlar* (İstanbul: Ötügen Neşriyat, 2009), 317.

⁵³ Feridun Kandemir, *Jön Türklerin Zindan Hatıraları* (İstanbul: Muhit Yayınları, 1975), 69.

⁵⁴ Leskovikli Mehmet Rauf, *İttihat ve Terakki Ne İdi?*, Bülent Durbaş, yay. haz. (İstanbul: Arba Yayınları, 1991), 58.

⁵⁵ Leskovikli Mehmet Rauf, *İttihat ve Terakki Ne İdi?*, 44. [Buradaki içerde tabiri ile yurtiçi kastediliyor. SA]

⁵⁶ İbrahim Temo Abdülhamid Efendi'nin Şeyh Zafir'in kardeşi Şeyh Hamza Efendi'nin oğlu olduğunu belirtir. Öte yandan Leskovikli Mehmet Rauf da "Şeyh Zafir'in biraderzadesi ve Şeyh Kasım'ın oğlu Hamid Bey'i Jöntürk fikriyatının intişarında rol oynayan aktörlerden birisi olarak zikretmektedir (Leskovikli Mehmet Rauf, *İttihat ve Terakki Ne İdi?*, 28. Ayrıca bkz. Ali Münif Yeğenağa, *Ali Münif Bey'in Hatıraları*,

bir bildiriye çoğaltmak üzere önce Valide Hanı'ndaki İranlı matbaacılara gitmiş ancak fiyatta anlaşamamışlardı. Sonrasını Temo'dan takip edelim:

[Mülazım] Abdülhamid bey pek umutsuzdu. Yolda giderken: Benim büyük bir fotoğraf makinem var, bildiriye biraz kısalsak olmaz mı? dedi. Münasip görüldü, iki gün zarfında yüz kadar çıkardı, az olmaları münasebetle bunları daha mühim yerlere ve mülazım beyin himmetiyle Yıldız'a kadar sokmağa muvaffak olduk.⁵⁷

Temo'nun ve Leskovikli'nin anlattıkları bu tekniğin ancak tek sayfa halindeki metinlerin çoğaltılmasında tercih edildiğini, zaman maliyetinin yüksekliğini (günde 50 adet) ortaya koyar gibidir. Diğer taraftan Temo'nun anlattıkları, Yıldız Sarayı'nın hemen yanı başındaki Şeyh Zafir Konağı'nın bir Jöntürk metin çoğaltma merkezi haline geldiğini göstermesi bakımından "istibdad"ın mekansal sınırlarına ilişkin de ezberleri bozmaktadır.

3.3. Acem Matbaaları

Darüşşafaka İdadisi'nde öğrenci iken Namık Kemal'inkiler başta olmak üzere yasaklı siyasi metinlerle tanışan ve okumaya başlayan Ahmet Rasim bu yasaklı metinlerin rahatlıkla temin edilebilmesini çoğunlukla Azeri Türkü olan⁵⁸ Acem matbaacılara bağlar:

"Bizde matbuat serbestliğinin en faal sebeplerinden olan İranlı kitapçılar, Valide Hanı matbaasında hükümetçe zararlı görünen veya görünmesi lazım gelen eserleri durmayıp basıyorlardı. Bu matbaayı kapatmak her nasılsa mümkün olamıyordu. İranlı taklitçilerin bu babdaki hizmetleri bence pek çok mühimdir."⁵⁹

Valide Hanı ve Vezir Hanı'nda yoğunlaşan Acem kitapçılar korsan yayıncılığın da merkezlerinden birisiydi.⁶⁰ Ahmet Rasim'in kapatılmalarının "her nasılsa mümkün" olmadığını söylediği bu yayıncılar Babiali esnafı için bir şikayet mercii olsa da yasaklı yayınları talep edenler ve konumuz bağlamında Jöntürk yayınları için bir basım ve dağıtım merkeziydiler. Bu bağlamda önemli yayıncılardan Ebuzziya Tevfik Bey'in Valide Hanı'ndaki İranlı matbaacıların Ziya Paşa'nın *Zafername Şerhi*, Namık Kemal'in *Rüya, Vatan Yahut Silistre, Zavallı Çocuk* gibi metinlerinin onlarca defa korsan baskılarını yaptıklarından ve gerek Maarif gerekse Zaptiye nezaretlerinin bu duruma kayıtsız kalmasından yakınan şikayetini hatırlamak yerinde olur.⁶¹

---

yay. haz. Taha Toros (İstanbul: İSİS, 1996), 20. Her iki anlatıda da isim karışıklığı olabilir zira Şeyh Zafir'in torunlarından Güngör Tekçe'ye bakılırsa özellikle Temo'nun kastettiği isim Şeyh Zafir'in oğlu Abdullah [Zafir] Bey olmalıdır. Bütün bu muğlaklıklar içerisinde muhakkak olan sarayla çok yakın ilişkileri olan Şeyh Zafir Konağı'nın en azından bir odasının bir muhalefet mahfili olduğudur.

57 İbrahim Temo, *İbrahim Temo'nun İttihat ve Terakki Anıları*, 45

58 Bkz. Filiz Dıñoğlu, *Dersaadet'te Bir Acem Kitapçı: Kitap-Fürüş Hacı Hüseyin Ağa* (İstanbul: Turkuaz Yayınları, 2014), 13, dn. 12.

59 Ahmet Rasim, *Muharrir, Şair, Edip*, yay. haz. Kazım Yetiş (İstanbul: Tercüman, 1980), 96.

60 İstanbul'daki İranlı matbaacıların faaliyetleri için bkz. Güllü Yıldız, "İstanbul'da Bir Acem Matbaası: Kitapçı Tahir ve Ahter", *Osmanlı Araştırmaları* 50 (2017): 175-218; Filiz Dıñoğlu, "Osmanlı Matbuatında Acemler: Şirket-i Sahafîye-i İraniye", *Osmanlı Araştırmaları* 56 (2020): 225-258; Güllü Yıldız, "Farsça Neşriyat Bağlamında İstanbul ve Ahter Matbaası", *Kebikeç* 52 (2021): 74-81.

61 Tuğay, *İbret*, c. 1, 129-130. Acem kitapçıların Namık Kemal'in Evrak-ı Perişan'ı da bastıklarına dair Bkz. Dıñoğlu, *Dersaadet'te Bir Acem Kitapçı: Kitap-Fürüş Hacı Hüseyin Ağa*, 24. Keza yine meşhur Acem matbaacı ve kitapçılarından Ahter'in dükkanında Namık Kemal'in *Barika-i Zafer*'inin kaçak baskısının yakalanmasına dair bkz. Güllü Yıldız, "İstanbul'da Bir Acem Matbaası", 200.

Ahmet Bedevi Kuran'ın idadi talebeleri arasında Yeni Osmanlıların ve bilhassa Namık Kemal metinlerinin gördüğü teveccühü Ali Ekrem'in "mündericatı değil, namı şöhreti aranıyordu" yorumunu birleştirdiğimizde Jöntürk neşriyatının aslında büyük bir alıcı piyasası oluşturduğu da iddia edilebilir.⁶² Acem matbaacıların Yeni Osmanlı/Jöntürk neşriyatının bu şöhretli ve aranan metinlerini basmaları kârlarını maksimize etmek isteğiyle açıklanabilir pekala.⁶³ Ancak bu esnaf grubunun korsan, yasaklı yayınları rahatlıkla basabiliyor olmaları, onları yeni Jöntürk yayınlarının da basılabileceği, sipariş edilebileceği mekanlar haline getiriyordu. Neşriyat vadisinin hemen her alanında varlık gösteren İbrahim Temo bu nokta da önemli bilgiler aktarıyor. Temo, bu çalışmanın "Fotoğraflayarak Çoğaltmak" bölümünde aktardığım ve iki günde 100 adet çoğaltabildiği beyannameyi bastırmak için önce Valide Hanı'ndaki Acem matbaacılara gitmiş ve 1000 adet bastırmak istemişti. Ancak matbaacı risk maliyetini de yansıtarak istediği yüksek fiyatı, Temo'nun iş gücünü kendi karşılama teklifine rağmen, düşürmemiş ve pazarlık olumsuz sonuçlanmıştı:

"Biraz geç olmakla beraber Valide Hanı'na giderek Acemi bulduk. Her ikimizin de üzerimizde asker kaputu olduğu için beni tanımadı. Acem Abdülhamid Bey'e büyük hürmet gösterdi. (...) Abdülhamid Beyle anlaşmaları ve beyannameyi istemeleri üzerine çıkarıp verdim. Acem okur okumaz: Oo! Bu pek büyük tehlikeli bir iş, bundan bin nüsha basmak için 500 lira isterim dedi. Her ikimiz bu fiyat karşısında dona kaldık. (...) Ben bir akşam bir müretteple gelir kendim dizdirir ve bastırırım, siz yalnız matbaayı kaparken bir makineyi ve harfleri serbest bırakın, siz karışmayınız, bu hizmete mukabil size 50 lira verebiliriz dedim. Mülazımda biraz para vardı fakat Acem razı olmadı."⁶⁴

Her ne kadar Temo bahse konu beyannameyi Acem matbaacılar marifetiyle bastıramamış olsa da sonuçlarından bağımsız olarak bu olayın kendisi İstanbul'daki Jöntürkler açısından bu matbaaların potansiyeline işaret etmesi bakımından önemlidir. Söz gelimi Tevfik Fikret'in 1321/1905'te tarih, mühür ve matbaa bilgisi olmaksızın kaçak olarak basılan *Tarih-i Kadim*'i de belki bir Acem matbaasında basılmıştı. Ancak Temo'nun aktardıklarında gözden kaçmaması gereken bir boyut da Acem matbaalarındaki bu potansiyeli kuvveden fiile geçirmenin yüksek maliyetidir ki bu da Jöntürk neşriyatı söz konusu olduğunda siyasi iktidardan sonra en etkili kısıtların başında gelmekteydi. Bu çalışmada şimdye kadar anlatılan tekniklerin kullanımındaki yaygınlığın en temel sebeplerinden birisi de düşük maliyetle yayın yapma arzusu veya zorunluluğu idi. Ve yine bu arzu veya zorunluluk nedeniyledir ki Jöntürk yayın evreni düşünüldüğünde hiç şüphesiz en yoğun ve yaygın kullanılan teknik şapograf/müstensih ve litograf/taş baskıydı.

3.4. Müstensih/Şapograf – Taş Baskı/Litograf

Zafir konağının ikinci kuşak torunlarından Güngör Tekçe'nin aktardığı detaylar Şeyh Zafir Konağı'nın muhalif yayınları çoğaltılmasında oynadığı rolü sadece Saray'dan değil aileden de gizli bir şekilde II. Meşrutiyet yıllarına kadar sürdürdüğünü göstermektedir:

⁶² Mert Öksüz, *Muharrir ve Matbuat: On Dokuzuncu Asırda Yazarlık Mesleği ve Babıali* (İstanbul: Libra, 2022), 282.

⁶³ Ebuzziya Tevfik yukarıda bahsedilen şikayetinde bu hususa dair de detaylar aktarır ve hem ucuz işçi çalıştırdıkları için hem de kitapları taş baskı gibi ucuz tekniklerle bastıkları için kar oranlarının yüksek olduğunu belirtir.

⁶⁴ İbrahim Temo, *İbrahim Temo'nun İttihat ve Terakki Anıları*, 45.

Gençliğinde bir de fotoğrafçılığı var. Küçük bir oda, banyo odası. Çektiği fotoğrafları basıyor orda. Aileden tek bir kişi bile gidemez, kolay mı, ışık olayı, ya yanarsa onca çalışma? Yıllarca sürüyor bu fotoğrafçılık. Konak halkında da merak. O yıllarda şipşakçılık falan yok. Nerde, neyi çekiyor? Dayalı döşeli fotoğraf stüdyoları var, ama tek tük. Sonunda karar veriyor kardeşleri: Karakaş Kardeşler'in yanında yetiştiriyor kendini! Karakaş kardeşler Abdülhamid'in fotoğrafçısı. Yeterince ustalaşınca Abdülhamid'in fotoğraflarını çekecek. İnşallah! İnşallah!

27 Nisan 1909. Abdülhamid tahttan indiriliyor. İnsanların beti benzi soluk. Kolu kanadı kırık. Çıt çıkmıyor konakta. Ertesi gün Abdullah Bey odasından sesleniyor: Hadi gelin de çay içelim! Nereye? Banyo odasına! İnanamıyorlar. Yıllardır yasak onlara o oda. Nerde fotoğraflar? Abdullah Bey duymamış gibi yapıyor. Köşesinde ilkel bir teksir makinesi var. Birkaç kağıt da yerlerde. Abdullah Bey davranıyor ama kardeşlerinden biri almış bile. Okuyor. Sonda diğer kardeşlerine de veriyor. Tıs yok. Abdülhamid'in şeyh babasını her ay ziyarete geldiği konağın bir odasında, yıllarca, Abdülhamid'e karşı İttihat ve Terakki bildirimlerini basmış o ilkel teksir makinesiyle Abdullah Bey.⁶⁵

Bu anlatı Şeyh Zafir Konağ'ında "muzırr" siyasi metinlerin sadece fotoğraflanarak değil aynı zamanda basit baskı makineleri kullanılarak da çoğaltıldığını göstermektedir. Tekçe'nin "ilkel teksir makinesi" olarak niteliği alet o dönemde Jöntürklerin de hayli rağbet ettiği "müstensih" olarak adlandırılan, daha bilinen ismiyle şapograftı.

Esasen bir metni yeniden yazarak çoğaltan anlamında kullanılan "müstensih"e Şemseddin Sami'nin verdiği anlamlardan birisi de "Yazılmış bir şeyin müteaddid nüshalarını çıkarmaya mahsus nev-icad makine ki envayı vardır"⁶⁶ ve kelimenin bu anlamıyla sözlüklere girmiş olması aletin yaygın kullanımına ilişkin bir dayanak olarak kabul edilebilir. Bir matbaaya göre çok daha basit, taş baskı tezgahına göre çok daha hafif bir portatif baskı aleti olan "müstensih" yurt dışındaki Jöntürklerle bir şekilde irtibatlı olan ve muhalif yayınları okumanın ötesinde üretmeyi ve çoğaltmayı amaçlayan yurt içindeki muhalifler tarafından kullanılan bir alettir.⁶⁷ Müstensihin ucuz, pratik ve portatif oluşu "evrak-ı muzırra" neşrinin mekansal kısıtlardan kurtaran, hususi mekanları -bilhassa evleri- birer matbaaya dönüştüren bir rol oynuyordu.

Hüseyin Kazım Kadri, Kabasakal'daki evinde başta Tevfik Fikret olmak üzere arkadaşları ile yaptığı istibdat aleyhtarı sohbetlerin bir mahsulü olan ve *Mizan*'da yayınlanmak üzere hatt-ı hümayun formatında yazdıkları ayrıca İstanbul sokaklarına da dağıttıkları bir beyannameyi müstensihle çoğalttıklarını belirtir.⁶⁸ Prens Sabahattin'in önemli ve etkili takipçilerinden Satvet Lütfi [Tozan] aracılığı ile Cemiyet-i İnkılabiye'ye dahil olan Ziya Şakir [Soko] cemiyet adına neşrettikleri tek sayfalık *Mecmua-i İnkılab*'ı bir müstensih marifetiyle ve arkadaşı Mekteb-i Hukuk talebelerinden Behçet [Karabey] Bey ile

⁶⁵ Güngör Tekçe, *Zafir Konağında Bir Tuhaf Zaman* (İstanbul: YKY, 2007).

⁶⁶ Şemseddin Sami, "Müstensih", *Kamus-i Türkî* (Dersaadet: İkdam Matbaası, 1317), 1341.

⁶⁷ Esasen yurtdışındaki Jöntürkler arasında da hayli yaygın kullanılan bir basım tekniğidir bu. Finansal ve örgütsel altyapısı olmayan girişimlerin hemen tamamında şapograf veya litograf baskı teknikleri kullanılmıştır. Muammer Göçmen'in İsviçre merkezli Jöntürk basınına odaklanan kitabı bu açıdan hayli veri içermektedir.

⁶⁸ Hüseyin Kazım Kadri, *Meşrutiyetten Cumhuriyete Hatıralarım*, yay. haz. İsmail Kara (İstanbul: Dergah Yayınları, 2000), 67. Hüseyin Kazım aynı yerde tamamını olmasa da beyannamenin metnini de verir.

İstanbul'daki evinde müstensih kullanarak basıyordu.⁶⁹ Müstensihle basılan gazetelerden birisi de İttihat ve Terakki Cemiyeti Manastır şubesi tarafından 1908 Mart'ından itibaren çıkarılan ve cemiyet mensuplarına dağıtılan *Neyyir-i Hakikat* gazetesi idi. Mehmet Ali Okar daha ziyade asker Jöntürkler tarafından çıkarılan bu gazetenin "cephanelikte çadır içinde" çıkarıldığını ve "teksir edilerek cemiyet üyelerine dağıtıl"diğını söyler.⁷⁰ Bu gazetenin basımına ilişkin çok daha fazlasını ise Mustafa Ragıp Esatlı anlatır. Buna göre bu gazetenin yazıları Mahmud Bey [Soydan], daha sonra Bolu mebusluğu yapacak olan Habib Bey ve arkadaşları tarafından yazılıyor, hazırlanan yazılar basım için askeri katip Seyfi Bey'e iletiliyordu.⁷¹ Esatlı'nın aktardığı daha ilginç bir bilgi ise müstensih tedarik biçimine ve Manastır Jöntürklerinin uluslararası bağlantılarına ilişkindir: "Bir vakitler *Neyyir-i Hakikat* nüshaları Seyfi Bey'in askeri daireye resmi tamimleri basmak bahanesiyle evine getirdiği müstensihle çoğaltılırken, meşrutiyete yakın zamanlarda Jandarma tensikine memur İtalyan zabiti Lödin'in Habib Bey vasıtasıyla hediye ettiği müstensihle çoğaltılmaya başlandı."⁷²

Müstensih imparatorluğun diğer ucunda Trablusgarp'ta dahi aynı amaçlar doğrultusunda kullanılıyordu. Oradaki önde gelen Jöntürklerden Ali Fahri'nin [Ağababa] hapsedane hayatına dair naklettikleri, müstensihin ne kadar kolay temin edilebileceğine ve ne kadar yaygın olabileceğine dair de ipuçları sunuyor:

"Avrupadakiler (...) zaten serapa faaliyet ve gayrette. Biz de onlardan gelen bu ümitbahş, cesaretbahş haberler üzerine yerimizde duramaz olduk, bir şeyler yapmak istiyoruz.

- Ah diyoruz, bir müstensih becerebilsek de burada bir gazete çıkarsak.

Bu arzumuz da bir gün yerine geldi. Dışardan parça parça azar azar tutkal aldırmağa başladık. Onları topladık, diğer lazım olan şeyleri de böylece tedarik ettikten sonra işe başladık. Böylece hazırladığımız müstensihle aşağı mahpeste *Hatıra* gazetesi basılıyor (...)"⁷³

Şemsettin Sami'nin müstensih açıklamasında yer verdiği "envayı vardır" ifadesi bu adlandırmanın farklı marka, kalite, niteliklere sahip teksir aletlerinin genel bir isim olduğunu göstermektedir. Muhtemelen birbirinden farklı coğrafyalarda kullanıldığını göstermeye çalıştığımız bu örneklerdeki aletlerin hepsi de birbirinden farklıydı, hatta Trablusgarp'takinde olduğu gibi bir kısmı da el yapımıydı.

---

69 Bkz. Hasan Eryüksel, *Ziya Şakir Hayatı ve Eserleri* (İstanbul: Anıl Matbaası: 1949), 15. Eryüksel bu mecmuanın eser-i cedit denilen kağıda basıldığını da not eder.

70 Mehmet Ali Okar, *Osmanlı Balkanlarının Son On Yılı*, yay. haz. Ahmet Mesut Okar (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2013), 137.

71 Mustafa Ragıp [Esatlı], *Meşrutiyetten Önce Manastır'da Patlayan Tabanca*, yay. haz. Rahşan Aktaş (İstanbul: Bengi Yayınları, 2007), 553-554.

72 Mustafa Ragıp, *Meşrutiyetten Önce Manastır'da Patlayan Tabanca*, 554

73 Kandemir, *Jön Türklerin Zindan Hatıraları*, 120. *Hatıra* gazetesinin kadrosunda bulunan Ahmet Cevat Emre gazetenin basım tekniğine ilişkin detaylar da aktarır: "Balık tutkalı ve gliserinle bir poligraf (yazıçoğaltır) yapmak usulünü, Kandıya'da [Girit Kandıye kastediliyor. S.A.] rahmetli Cafer beyin tamimler için kullandığı pelteden öğrenmiştim. Bir eseri- cedit kağıt büyüklüğünde bir teneke kutu içine eritilen balık tutkalını dökmüş, gliserin de karıştırarak poligrafımızı yaratmıştık; anilin boyasıyla 20-30 sayı da bir tiraj sağlayabiliyorduk. [Hatıra gazetesi yayınlanınca] Her sayıdan ikişer tane, Romanya'ya kaçır gazetesi çıkararak Temo'ya (İbrahim Ethem'e) gönderiyorduk." Bkz. Ahmet Cevat Emre, *İki Neslin Tarihi* (İstanbul: Hilmi Kitabevi, 1960), 59.

Müstensih gibi ucuz, risksiz ve pratik bir yayın çoğaltma yöntemi de taş baskı/litografiydi ve bu teknik de tıpkı müstensih gibi yurt içinde yayınların basılmasında veya çoğaltılmasında sıklıkla kullanılıyordu.⁷⁴ Mekteb-i Harbiye hocalarından Recep Bey tarafından yazılan *Mahkeme-i Kübra* Edhem Ruhi Balkan ve arkadaşları tarafından "taş basması olarak binlerce nüsha" bastırılmış ve dağıtılmıştı.⁷⁵ İbrahim Temo arkadaşları İbrahim Sükuti ve Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye doktorlarından Dobrucalı Mehmet Efendi ile birlikte 1895'te İstanbul'da yaşanan Ermeni hadiseleri dolayısıyla bir beyanname neşretmeye karar verdiklerinde bir gün içerisinde bir taş baskı aleti satın almışlar, gerekli kimyasalları tedarik etmişler ve evlerine kurdukları bu tezgahta gece boyunca 1000 nüsha beyanname basmışlardı.⁷⁶ İttihat ve Terakki Cemiyeti, dahili merkez olarak konumlandığı ve yurt içindeki Jöntürklerin metinlerle buluşmasında etkili rol oynamaya başlayan Selanik'teki Jöntürlere ucuz ve hızlı metin basmanın yolu olarak taş baskı teknolojisinin yeni ve daha ucuz bir ürününü tavsiye eder:⁷⁷

Burada litografya suretinde, taş basma makinesi vazifesini ifa eder, 80 saniyemetro tul ve 10 saniyemetro umkunda tahtadan mamul bir destgah ile üzerine mevzu ve taş hizmetini görür bir nev muşammadan ibaret 50-60 frank kıymetinde Pertik litografya aletleri vardı. Bunlardan lüzumu miktar dahile gönderildiği halde oraca bir risale, kitap, gazete beyanname hasılı her nev neşriyat tabı muntazaman icra kılınabilir.⁷⁸

Saray tarafından yakından takip edilen ve derhal yasaklı kitaplar listesine dahil edilen bu metinlerin asıl muhatabı olan yurt içindeki okuyucuyla buluşması ve dağıtım süreci sıra dışı yol ve yöntemlerin bulunmasını zorunlu kılıyordu.

4. Jöntürk Neşriyatını Dağıtım Taktik ve Mekanları

Bizim maksadımız vatandaşlarımızın fikrini, kalbini, gönlünü açmak, onları her felaketten kurtarmaktır. Sizin vazifeniz okumak ve vatandaşlarımıza da anlatmaktır. İnsan nasıl anasından, babasından haber almak isterse cümlemizin anası babası, her şeyi olan vatandan, memleketten de haber almak farzdır. Vatan muhabbeti imandan gelir. Bu sebeple gazetelerimizi okumak, okumak bilmeyenlere anlatmak her vatanını seven ehl-i imana namaz kılmak gibi lazımdır.⁷⁹

Jöntürklerin esas itibarıyla Osmanlı vatandaşlarının okuması ve etkilenmesi amacıyla basıp çoğalttıkları metinler açısından kuşkusuz en önemli aşamayı ülkeye ve sirkülasyona girişi yasak olan bu metinlerin dağıtımını, okuyucuya ulaşması teşkil ediyordu.

⁷⁴ Yusuf Turan Günaydın şapograf ve taş baskı arasındaki temel farklardan birisinin kullanılan kimyevi bileşimlerdeki farklılıklar olduğunu ve dolayısıyla taş baskı metinlerin şapograf baskılara göre daha kalıcı olduğunu belirtir. Bkz. <https://www.youtube.com/watch?v=j2-KY42PH3U&t=1559s>

⁷⁵ "Ethem Ruhi Balkan'ın Hatıralarından, İttihatçılığın Temelini Atanlar", *Hatıralar Vesikalar Resimlerle Yakın Tarihimiz*, 2. cilt, (İstanbul: Türkpetrol, [t.y.]), 366-367. Mahkeme-i Kübra'nın metni, basım tarihi ve muhtemel yazarlarına ilişkin bilgiler için bkz. İsmail Kara, *Hilafet Risaleleri*, 1. c., (İstanbul: Klasik Yayınları, 2002), 33-36, 373-395.

⁷⁶ İbrahim Temo, *İbrahim Temo'nun İttihat ve Terakki Anıları*, 40-41.

⁷⁷ Bu tekniği, bir matbaası olmasına rağmen hızlıca beyanname neşretmek istediği durumlarda Cemiyet de zaman zaman kullanmıştır. Bir örnek için bkz. *Kopya Defterleri*, 58.

⁷⁸ *Kopya Defterleri*, 419. Avrupa ve Mısır'daki neşriyatı Girit'te okuyan Jöntürlere yazılan bir nota göre nizami bir taş baskı sistemi "birkaç yüz frank"a kuruluyordu. Bkz. *Kopya Defterleri*, 150

⁷⁹ *Kopya Defterleri*, s. 382

Türlü tekniklerle basılan bu metinlerin dağıtımını sağlamak için de türlü yollar denenildiğini tahmin etmek hiç zor değil. Oldukça zengin ve yaratıcı girişimleri barındıran bu süreç kabaca iki aşamadan oluşmaktaydı: Bu aşamalardan ilki metinlerin bir şekilde yakalanmadan sınırı geçmesini ve yurt içine ulaşmasını sağlamak (içerde basılan metinler bu aşamayı atlatmış olarak doğuyordu) ikincisi de bir şekilde içeriye sokulan bu metinleri tedavüle sokmak, okuyucusuyla buluşturmaktı.

Jöntürk neşriyatının yurt içine sokulmasında kuşkusuz en önemli rolü yabancı postahaneler ve konsolosluklar oynuyordu. Ecnebi posta teşkilatlarının denetimden muaf olmaları bu imtiyazlı yapıyı "evrak-ı muzır" tevzii için en etkili ve güvenli yollardan birisi haline getiriyordu. Buna göre yurt içine gönderilmek üzere ince kağıda basılmış olan materyaller mutlaka zarf içerisinde ancak üzerinde alıcı adresi yer almaksızın gönderiliyordu. "Postrestant" denilen bu usulde gönderi alıcı tarafından postaneye gelerek teslim alınıyor ve gönderi o zamana dek postanede bekletiliyordu.⁸⁰ Oldukça etkin olarak işleyen bu yöntem Osmanlı Devleti'nin ilgili ülkeler üzerinde kurduğu baskının sonuç vermesi ile veya Osmanlı'nın bu imtiyazlara sahip ülkelerle diplomatik ilişkilerinin mahiyetine göre kimi zaman akamete uğrayabiliyordu.⁸¹ Ancak bu problemi bertaraf etmenin de yolları vardı. Jöntürkler açısından bu yol "emin bir ecnebi dost tedarik" etmektir.⁸² Zira ecnebilere gönderilen zarflar posta memurları tarafından açılmıyor veya Osmanlı hükümet yetkililerine teslim edilmiyordu. Kayıtlara göre vali, kumandan, mühim tüccar ve bankerler de zarfları açılmadan gönderilerini teslim alan gruplar arasındaydı bu gruplardan birisi üzerinden sorunsuz tevziat ve "bu suretle yüzlerce, belki binlerce Türk'e evrakları okutturabilme" imkanı vardı.⁸³ Nitekim Mekteb-i Mülkiye-i Şahane talebelerinden Tahsin Uzer, Avrupa ve Mısır'dan "haftada yüzlerce mektup, gazete, risale ve beyanname"den oluşan postanın Beyoğlu'ndaki Alman Birahanesi sahibi tarafından Fransız sefaretinden alınarak birahaneye getirildiğini ve ardından dağıtıldığını belirtmektedir.⁸⁴ Diğer taraftan sefaret ve konsolosluk personeline gelen paketlerin gümrük muayenesi süreçlerinden muaf olması da Jöntürklerin ve Trabzon'a dair aşağıdaki örnek üzerinden Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti'nin değerlendirmek istediği potansiyeller arasındaydı:

Muhaberemize tavassut eden zat konsoloshaneye mensup olmak itibarıyla bizlere bir diğer suhulet dahi ibraz edebilir. Bu husus kendisinden rica olunsa, konsoloshaneye mensup zevatın namına gönderilen kapalı kutular gümrükten muayene

80 Mithat Şükrü Bleda Cenevre'de iken Paris'ten gelen *Mizan*'ları okuduktan sonra postrestant usulüyle memlekete gönderdiklerini bu usulü ilk kez kendilerinin kullandıklarını belirtir (1895). Bkz. Mithat Şükrü Bleda, *İmparatorluğun Çöküşü* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1979), 17.

81 Bağdat'taki İngiliz postanesinin kendisine gelen Jöntürk evrakını yerel hükümet yetkililerine teslim ettiğinden sızlanan bir mektup için bkz. Erbil, *Bahaeddin Şakir Bey'in*, 74-75. Fransız, İtalyan ve Avusturya postaları ile de benzer gelişmelerin yaşandığına dair bkz. Süleyman Tevfik [Özzorluoğlu], *II. Meşrutiyetten Cumhuriyete Elli Yıllık Hatıralarım* (İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları, 2011), 186. Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti'nin Bulgaristan'a gönderdiği *Şura-yı Ümmet*'lere Bulgar hükümetinin el koyduğuna dair görüşleri için bkz. *Kopya Defterleri*, 157.

82 *Kopya Defterleri*, s. 56. "Emin bir ecnebi" bulunamaması durumunda müstear ecnebi isimleri ile birer posta kutusu kiralanmasına dair bkz. *Kopya Defterleri*, 175, 244; *Bahaeddin Şakir Bey'in*, 257. İzmir'den bir ecnebinin Jöntürk neşriyatının sirkülasyonuna dair verdiği desteğin ihtiyatla veya şaşkınlıkla karşılandığı bir örnek için bkz. *Kopya Defterleri*, 120.

83 Erbil, *Bahaeddin Şakir Bey'in*, 279.

84 Tahsin Uzer, *Makedonya Eşkıyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1979), 17.

olunmaksızın sahibine teslim olunur, ancak konsoloshaneden resmi bir kağıt götürmek kafidir. Beş kiloyu geçmeyecek olan bu sandıklara lazım gelen evrakı doldurup üzerine porselen takımı ve saire işaret olunduktan sonra irsal olunur. Ve bilaarıza dahil olur. Mezkur zat bu ricamızı kabul ederse idhalat ve irsalat için büyük teshilat edilmiş olur.⁸⁵

Ecnebler sadece posta gönderilerinin sorunsuz olarak teslim alınmasında değil, yurt içi tevziatında da rol oynayabiliyordu. Bunun etkileyici örneklerinden birisini Arminius Vámbéry'nin talebelerinden Gyula Germanus'un hatıralarında buluyoruz. Germanus 1905'te Darülfünun'da tahsil görürken aynı zamanda İstanbul'daki genç muhalif çevrelerle de irtibat kurmuştu:

"Jöntürk hareketinin gizli bir neferi, dışarıdaki edebiyat üslerini birbirine bağlayan bir köprü ve bir müttefik olmuştum. (...) Her hafta Avusturya postanesine giderek yurtdışından Jöntürklerin gönderdiği yayınları teslim alıyor ve şişkince bir paketle hiç tereddüt etmeden büyük köprüden karşıya sallana sallana geçiyordum. Odamda bekleyen Feyzi yükümden kurtarıyordu. Aynı akşam yoldaşları arasında dağıtıyordu. Haftalarca günlerimiz böyle geçti."⁸⁶

Germanus Avusturya postanesinden evrakları alıp Jöntürlere ulaştırmakla kalmamıştı. Arkadaşı Feyzi'nin teşviki ile yabancı postane ağı nispeten zayıf olan Anadolu'ya doğru, büyük kısmı Jöntürk neşriyatı ile dolu olan bavulu ile yola çıkmış ve bu seyahat süresince bu metinleri ilgililerine ulaştırmıştı.⁸⁷

Germanus örneğinde olduğu gibi yabancılardan yararlanmanın sistematik bir şekilde işlediğine dair elimizde sağlıklı bir veri yok. Dolayısıyla ve özellikle yabancı postane veya konsoloslukların bulunmadığı şehirlere metinlerin ulaştırılabilmesi için başka çözümler de üretilmesi gerekiyordu. Cenevre merkezli İstirdad Cemiyeti bu gereklilikten hareketle 1901 senesinde bu meseleyi gündemine almış ve yurt içinde teşkilatlanma düzeyi hayli düşük seyreden yayıncı Jöntürlere bir duyuruda bulunmuştu:

"İdare-i Hazıranın seyyiat-ı layuhsasını teşrih ve teşhir için merakiz-i medinenin hemen ekserisinde vatandaşlarımız tarafından muhtelif lisanlarda gazeteler, risaleler, ilanlar tab olunuyor. Lakin bunlardan birçoğunun daire-i intişarı idare-i ecnebiyeye geçmiş memalik-i İslamiyeye münhasır kalıp memalik-i Osmaniyeye matlub-i vechile idhal olunamıyor. İstirdad Cemiyeti bu noktayı hayli zamandan beri nazar-ı dikkate almış ve bilahare uzun uzun muhaberattan sonra dahil-i vatanda neşriyyat-ı ahraranenin tevziini temin edecek bir heyet vücuda getirmeğe muvafak olmuştur. Vatan ve devlete hizmet yalnız neşriyat ile olmayıp belki neşriyatın tevziıyla olacağını takdir edenleri bu heyete her suretle iştirak edecekleri tabii bulunduğundan menafi-i Osmaniyemize ait evrak her ne miktar olursa olsun ve her ne lisanda bulunursa bulunsun dahil-i vatanda Cemiyetimiz efradı tarafından tevzi olunacağı ilan olunur."⁸⁸

⁸⁵ *Kopya Defterleri*, 202. Nathalie Clayer'in konsoloslukların II. Abdülhamit dönemi Arnavut milliyetçiliği ve siyasal muhalefeti üzerindeki pozitif etkisini etraflıca ele aldığı bir metin için bkz. Nathalie Clayer, *Arnavut Milliyetçiliğinin Kökenleri* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013), 282-292.

⁸⁶ Gyula Germanus, *Doğu'nun Büyüsü* (İstanbul: Muhayyel Yayıncılık, 2019), 56, 70.

⁸⁷ Germanus, *Doğu'nun Büyüsü*, 80-112.

⁸⁸ *İstirdad* gazetesinde yayınlanan "Tevzi-i Evrak" başlıklı bir yazıdan nakleden Göçmen, *İsviçre'de Jöntürk Basını*, s. 230.

İstirdad Cemiyeti'nin kurduğunu ilan ettiği heyet, aslında yurt dışındaki Jöntürklerin dahil edildiği/edilmek istendiği bir dağıtım ağıydı ve kuşkusuz önemli bir boşluğu doldurmayı amaçlıyordu. Her ne kadar bu amaca ulaşacak kadar uzun ömürlü bir cemiyet ve gazete olmasa da.⁸⁹ Diğer taraftan İstirdad'ın da işaret ettiği üzere Jöntürk neşriyatı Osmanlı hinterlandındaki bölgelere nispeten sorunsuzca ulaşıyor ve okunuyor ve bu yönleri aynı zamanda o bölgeleri potansiyel birer dağıtım noktasına dönüştürüyordu. Dolayısıyla yurtdışındaki -özellikle teşkilatlı- Jöntürklerin yayınlarını yurt içine ulaştırmak için yabancı postaneler dışında başvurdukları etkili bir yol da Osmanlı hinterlandındaki elverişli seyahat araç ve rotalarını kullanmaktı.

Kıbrıs "Adana, Halep, Suriye sevhilinden binlerce vatandaşımla cezirenin münasebat-ı ticariye ve hususiyeleri"⁹⁰ olması, Girit "Afrika, Asya ve Avrupa-yı Osmanî'nin merkez-i irtibatı olmak istidad-ı tabiiyesini haiz" olması hasebiyle, Köstence liman kenti olduğu ve bu vesile ile İstanbul başta olmak üzere Osmanlı liman şehirleriyle irtibatı bulunduğu için⁹¹, Mısır "Mısır kıtası Türkiye'ye mücavir ve servetiyle müştehir bir müslüman memleketi olduğu için oradaki şubemiz gerek iane-i nakdiye cem etmek gerekse Hicaz, Suriye ve sair civar memalik-i Osmaniye'ye evrak idhal etmek için"⁹², Romanya "Karadeniz sevhil-i Osmaniyesine evrakın duhulünü teshile" imkan sunduğu için⁹³, sınır bölgesinde yoğun Osmanlı askeri bulunması ve Osmanlı'ya gidip gelenlerin çokluğu nedeniyle Bulgaristan⁹⁴ Jöntürk yayınlarının yoğun olarak gönderildiği, okunduğu ve Osmanlı dahiline sevkiyat yapılmasının beklendiği bölgelerdi. Öte yandan 1905'te Rusya'nın, 1906'da İran'ın meşruti idareye geçmesi, 1905'ten itibaren Erzurum başta olmak üzere doğu vilayetlerinde ağnam vergisine tepki olarak başlayan kitlesel gösteriler Osmanlı doğusundaki Jöntürk hareketliliğini/teşkilatlanmasını daha da hızlandırmış ve sınırların daha geçirgen olmasını sağlamıştı.⁹⁵ Gerek İttihat ve Terakki Cemiyeti gerek Teşebbüs-i Şahsî ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti bölgelerdeki okurlarını, ellerindeki yayınları dahile göndermek konusunda sık sık teşvik ediyordu:⁹⁶ "Fikr-i hürriyet ve adaletin neşr ve tamimine himmet, bu babta edilecek mesainin en mühim kısmını Memalik-i Osmaniye'ye her vasıtada her fırsattan istifade ile idhal-i evrak teşkil eder."⁹⁷ Nitekim Jöntürkler yurt içine evrak sokmak için "her vasıtada her fırsattan" istifade etmeye, söz konusu bölgelerle Osmanlı/Anadolu arasında irtibat kurabilecek,

89 Bu cemiyet ve faaliyetlerine ilişkin bilgilerimiz oldukça sınırlıdır. Cemiyetin yayın organı *İstirdad* ise bilindiği kadarı ile 18 sayı yayınlanmıştır. Göçmen bu gazetenin Ahmet Rıza'ya karşı müsbet ve saygılı bir dil kullandığının altını çizer. Göçmen, *İsviçre'de Jöntürk Basını*, 230.

90 *Kopya Defterleri*, 264.

91 İbrahim Temo, *İbrahim Temo'nun İttihat ve Terakki Anıları*, s. 107

92 *Kopya Defterleri*, 104, 315.

93 *Kopya Defterleri*, 82.

94 *Kopya Defterleri*, 125, 304.

95 Bu dönemde Oçamçire şubesi ve Lazistan Harici şubesi yoğun faaliyetleri ve evrak sevkiyatı ile öne çıkmıştır. Bkz. *Kopya Defterleri*. İttihat ve Terakki'nin önemli propagandacılarından Ömer Naci hem bu şubelerde hem de İran'da yoğun ve etkili çalışmalar yürütmüştür. Ömer Naci'nin faaliyetlerinin özeti için bkz. Erbil, *Bahaeddin Şakir Bey'in*, 296-297 Hasan Yenilmez, "II. Meşrutiyet Arifesinde İran'da Bir İttihatçı: Ömer Naci (1878-1916)", *Türkiye İran Araştırmaları Dergisi* 2 (2022): 29-55.

96 Cemiyet merkezinden gönderilen bir mektupta geçen "Gönderilen risale ve gazeteleri vatandaşlarınıza okuttuktan sonra mümkün olursa dahil-i memalik-i Osmaniye'ye idhal etmenizi rica eyler ..." ifadeleri için bkz. *Kopya Defterleri*, 217. Cemiyetin Osmanlı hinterlandına gönderdiği mektuplarda buna benzer ricalara sıklıkla rastlanmaktadır. Bazı örnekler için bkz. *Kopya Defterleri*, 22, 49, 100, 197, 198, 220, 233, 245, 263-264.

97 *Kopya Defterleri*, 263

evrak taşıyabilecek kişileri temin etme arayışına girmişlerdi. Aynı şekilde Osmanlı'nın sahil/liman şehirlerine evrak sevketmek için gemi, sandal, vapur gibi ulaşım araçlarından yararlanmaya çalışmıştır. Örneğin bir propaganda gezisi için Pire'de bulunan İTC mensubu Said Kenan Bey Rizeli bir kaptanla tanışmış, ona *Hayyalelfelah* risalesinden kesitler okumuş ve nihayetinde kaptanı, gemisi vasıtasıyla, Trabzon'a evrak götürmeye ikna etmişti.⁹⁸ Keza İbrahim Temo da Köstence limanının sağladığı ulaşım imkanlarını kullanarak özellikle İstanbul, İzmir, Selanik ve Trabzon'a evrak gönderiyordu.⁹⁹

Cemiyet İran'da kervancılarla anlaşmanın yollarını arıyor İran-Trabzon arasındaki kervan rotasını bir evrak dağıtım rotasına dönüştürmeye çalışıyordu. Diğer taraftan Cemiyet'in özellikle Kürt aşiret beylerini etkilemeye ve bunlar üzerinden etkinlik alanını genişletmeye çalıştığı da görülüyor.¹⁰⁰ Nitekim İran'da Selmas Cemiyet adına çalışmalarında bulunan Ömer Naci vardığı noktayı "Son Kürtlerden vesait-i kafiye istihzarı kuvve-i karibeye gelmiştir. (...) Selmas'ın ileri gelenlerine takarrüp ettikçe Kürtlerden vesait-i mukteziye tedariki kolaylaşıyor" şeklinde özetlemiş ve "Selmas'ta muhtelif zevata gönderilen *Şura-yı Ümmet*'leri toplayarak ve Van'a giden bir hususi zata teslim ederek geçenlerde dahile" göndermişti.¹⁰¹ Kafkas/Rus sınırları söz konusu olduğunda ise bu defa gündeme Çerkes ve Laz kaçakçılar geliyor ve Jöntürkler onlar aracılığıyla içeriye evrak sokmanın yollarını arıyorlardı.

"Orada kaçakçılık eden cesur Çerkes ve hatta bunlardan birkaçı elde edilip maksad-ı cemiyeti onlara yani neşriyatı daha içerilere tevzi etmek gibi hususatta kullanılacaklarını işar etmenizi bilhassa rica ederiz."¹⁰²

"Bulduğunuz mahalde Çerkes ve Lazlar çoktur. Bunların içinden mert ve sahib-i namus olanlar bittabi vardır. Bunlar ister alim ister cahil olsun maksada mazarratları olmaz. Bir kere söz verirlerse tekavvül ve ihanet etmezler... Bunlardan bir iki kişi elde edilirse dahile evrak göndermekte ve bir takım hususatta kendilerinden istifade olunur."¹⁰³

Bütün bu girişimlere rağmen Jöntürklerin örgütlü kanatları Anadolu vilayetlerine ulaşmakta güçlük çekiyorlardı zira bu coğrafyada büyük liman şehirleri dışında şubeleşme düzeyleri oldukça düşüktü.¹⁰⁴ Bununla beraber bu, Jöntürk neşriyatının Anadolu vilayetlerine ulaşmadığına değil örgütlü propagandanın zayıf olduğuna işaret eder. Anadolu'daki propaganda ve dağıtım faaliyetleri ilgili bölgelerdeki kişi veya grup çabalarıyla sınırlı kalmak durumundaydı. Bu vilayetlerdeki propaganda süreçlerinde rol oynayan

---

98 Erbil, *Bahaeddin Şakir Bey'in*, 275. Bu konuda başka teşvik ve örnekler için bkz. *Kopya Defterleri*, 275, 290, 375.

99 İbrahim Temo, *İbrahim Temo'nun İttihat ve Terakki Anıları*, 59, 107, Erbil, *Bahaeddin Şakir Bey'in*, 170.

100 Cemiyet'in bu doğrultudaki tavsiyeleri için bkz. *Kopya Defterleri*, 398. Bu yaklaşımın sadece Kürt beylerine yönelik olmadığı için altını çizelim. İbrahim Temo'nun Paris'e gönderdiği bir mektupta geçen şu satırlar Cemiyet'in her yerde nüfuzlu kimselerin desteğini almaya bilhassa çalıştığı gösteriyor: "(...) fakat dahilde mühim yerlere atacak ve elden ele verip iş görebilecek memurlara ve yüksek mektep talebesine okutturabilecek İstanbul'da emniyetli adamımız yoktur. Yoktur demekliğim cidden çalışan nüfuzlu adamımız yoktur demektir. Yoksa orta takım olanlarla her gün okutturmaktayız". Bkz. Erbil, *Bahaeddin Şakir Bey'in*, 269.

101 Erbil, *Bahaeddin Şakir Bey'in*, 297.

102 *Kopya Defterleri*, 247.

103 *Kopya Defterleri*, 375.

104 Bu noktaya işaret eden 22 Ekim 1907 tarihli bir mektup için bkz. *Kopya Defterleri*, 297.

en etkili gruplar ise siyasi sürgünler, sarıklı/fesli eğitimciler, asker/sivil bürokratlar-
dı.¹⁰⁵

Esas itibariyle Anadolu vilayetleri başta olmak üzere bütün İmparatorluk genelinde münferit dağıtım girişimlerinin önemli bir pay tuttuğuna işaret etmek gerekir. Örneğin Yakup Kadri, Şahabettin Süleyman'ı ve onun üzerinden Mekteb-i Mülkiye öğrencilerini Jöntürk neşriyatı ile buluşturduğunu anlatırken bu neşriyatı nasıl yurtçisine soktuğunu da anlatır: "Mısır'la İzmir arasındaki gidip gelişlerimde bavul eşyalarımın altında taşıdığım gazete, broşür, beyanname ve kitapların ..."¹⁰⁶. Buna mukabil Girit'ten İzmir'e Jöntürk gazetelerini sokmak isteyen Bezmi Nusret -muhtemelen aranma ihtimalini göz önünde bulundurarak- yayınları bavlulunda taşımak yerine bir testinin içerisine yerleştirmek suretiyle getirmişti.¹⁰⁷ Bir başka örnek de Rodos-Antalya-Konya hattından: Ulema Jön Türklüğünün önemli isimlerinden olan Hoca Muhyiddin Efendi hatıralarında şöyle diyor: "O sırada bu abd-i ahkâr da memurinden olduğum Antalya'dan Rodos Şubesi vasıtasıyla celb ettiğimiz evrak-ı hamiyetle Konya Merkezi'ne kadar bütün vilayeti baştan başa dolduruyorduk."¹⁰⁸ Süleyman Tevfik [Özzorluoğlu] Avrupa'daki Jöntürklerle irtibat kurarken sefaret kuryelerinden ve bunların yanısıra demiryolu personelinin yararlandıklarını belirtir.¹⁰⁹ "Bir şimendüfer ateşçisi, bir posta seyyarı" bulmak suretiyle Avrupa ve Mısır'dan getirttiği yayınları özellikle Balkan vilayetlerinde dağıtımına sokan isimlerden birisi de Bursalı Mehmet Tahir Bey'dir.¹¹⁰

Bursalı Mehmet Tahir'in demiryolu personeli dışında seygar posta memurlarından da istifade etmeye çalışması boşuna değildi. Bir süre sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ve daha sonra Osmanlı siyasetinin en merkezi figürlerinden birisine dönüşecek olan Talat Bey'in kariyeri Bursalı'nın arayışlarını da anlamamızı sağlayacaktır. Mithat Şükrü Bleda'ya kulak verelim:

Talat kendisine verilen görevin seygar posta memurluğu olduğunu öğrenince evvela biraz irkilmiş, fakat bir süre düşündükten sonra görevi kabul ettiğini [posta telgraf başmüdürü] müdüre bildirmişti. Talat vazife gereği posta çantasıyla sınır bölgesine kadar gidip gelecekti. Bunun bizim faaliyetimiz bakımından önemli olduğunu idrak

105 Anadolu vilayetlerindeki örgütsüz propaganda faaliyetlerine ve sürgün, alim/muallim, asker/sivil bürokratların bu faaliyetler bağlamında oynadıkları rollere dair bkz. Serhat Aslaner, "Meşrutiyet Fikrinin Taşraya İntikali ve Uygulanışı: Konya ve Kastamonu Vilayetleri Örneği (1897-1912)", (Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2023), 27-55.

106 Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Gençlik ve Edebiyat Hatıraları* (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1969), 33.

107 "Kandiye'de kaldığım bir ay zarfında pek az dışarıya çıktım. Hep Jön Türklerin Türkiye haricinde neşrettikleri eski ve yeni gazete ve mecmuaları okumakla vakit geçirdim. Bunlar Girit'e serbestçe giriyor ve okunuyordu. (...) Girit'ten ayrılrken bu gazetelerin bazılarını aldım. Akkrabamdan rahmetli İbrahim Bey'in ihtariyle bunları bavluluma koymayarak boş bir testi içine yerleştirdim. O suretle İzmir'e getirdim ve emin olduğum arkadaşlara okuttum." cümleleri için bkz. Bezmi Nusret Kaygusuz, *Bir Roman Gibi* (İzmir: İhsan Gümüşkaya Matbaası, 1955), 15-16.

108 Hoca Muhyiddin Efendi Mayıs 1895-Ekim 1896 tarihleri arasında Antalya Bidayet Mahkemesi müstantikliği görevini yürütmektedir. Hoca Muhyiddin, *Hürriyet Mücadeleleri Yahut Fırak ve Menfa Hatıraları* (Dersaadet: Selanik Matbaası, 1326), 2. Abdulhalik Renda bilhassa yaz döneminde Rodos'taki otellerde en fazla müşterinin Mısır'dan geldiğini kaydeder. Bkz. Abdulhalik Renda, *Hatırat* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2018), 48.

109 Süleyman Tevfik, *II. Meşrutiyetten Cumhuriyete Elli Yıllık Hatıralarım*, 197

110 Muallim Vahyi, *Bursalı Tahir Bey* (İstanbul: Matbaa-i Orhaniye, 1334), 63. Mudanya-Bursa şimendüfer komiseri Rüşdü Bey'in Jöntürk olduğuna dair bkz. Fatma Rezan Hürmen, yay. haz., *Ressam Naciye Neyyal'in Mutlakiyet Meşrutiyet ve Cumhuriyet Hatıraları* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2004), 211.

etmişti. Böylece arzu ettiği kimselerle ilişki kurup önerilerini yapmaya, eline geçen gazeteleri gizlice dağıtmaya vakit ve fırsat bulabilecekti.¹¹¹

Okur/Yazar Jöntürklerin yurt içine giren neşriyatın dağıtımında geliştirdikleri stratejilerden birisi de metinleri kalabalıkların toplandığı yerlere bırakmaktı. Daha önce ifade edildiği üzere bu yayınların elde tutulması tercih edilen bir davranış değildi. Bir Jöntürk yayını mütemadiyen yeni gözlerle karşılaşmalıydı. Hatta aşağıdaki örnekte görüleceği üzere imha sürecinde dahi fazlaca kişi tarafından görülme ihtimaline binaen yayınların vilayet merkezlerine birer adet gönderilmesi tavsiye ediliyordu.

"Fakat her ne tab ederseniz behemehal bir tanesini bütün vilayetlere göndermeyi ihmal etmeyiniz. Çünkü posta müdürlerini ve memurlarını bu neşriyattan haberdar etmekte de menfaat vardır. Bunların için bazıları hamiyetli, bazıları da boş boğazdır. *Ekseriya postahannede açılan bir mektup yahut bir gazete seksen kişinin gözünden geçtikten sonra mahvedilir.*"¹¹²

Ancak daha fazla yapılan tavsiye, söz konusu yayınların okunduktan sonra "cem-i nas" olan mahallere bırakılmasıydı ki sokaklar, camiler, medrese/okul, kahvehaneler bunların başında geliyordu.¹¹³ Sokaklar ve duvarlar daha ziyade beyanname türü yayınlar için önemli noktaları teşkil etmekteydi. İçerde basılan/çoğaltılan veya dışarıda temin edilen bir beyanname büyük kalabalıkların görebileceği yerlere asılıyor ve yapıştırılıyordu. Şeyh Zafir'in akrabalarından Hamid Bey'in Harbiye mektebine yapıştırdığı yaftalar¹¹⁴, Tıbbiyelilerin kalabalık sokaklara, cami duvarlarına yapıştırdıkları¹¹⁵, Tahsin Uzer ve arkadaşlarının Makedonya "sokak, cami ve meydan"larında beyanname dağıtması¹¹⁶, Bursa'da öğrenci olan Yahya Sezai'nin arkadaşlarıyla hazırlayıp Hükümet dairesi ve Setbaşı caddesi üzerindeki binalara yapıştırdığı beyannameler¹¹⁷ buna verilebilecek örneklerden sadece birkaçı.

Duvarlara yafta veya beyanname yapıştırmanın dışında daha sıklıkla uygulanan bir başka yöntem ise beyanname, gazete veya risalelerin yine kalabalıklara erişimin yüksek düzeyde olmasını gözeterek herhangi bir alıcı hedef belirlemeksizin dağıtılmasıydı. Bu noktada öne çıkan mekanlar ise kahvehane ve camilerdi. Örneğin İstanbul'da öğrenci olan Yusuf Kemal [Tengirşenk], Kastamonu'ya Jöntürk fikriyatına sahip ağabeyini ziyarete giderken yanında *Mahkeme-i Kübra* ve *Hareket* başta olmak üzere çok sayıda gazete ve risale de götürmüş ve bunları abisinin "Korkma" telkininden de cesaret alarak kahvehanede masaların üzerinde bırakmıştı. Tengirşenk bu eylemin beklenen sonucu doğurduğunu o günden itibaren "evrak-ı muzır" isteyenlerin abisine müracaat etmeye

¹¹¹ Mithat Şükrü Bleda, *İmparatorluğun Çöküşü*, 23-24. Mezunlarını büyük ölçüde posta teşkilatında istihdam eden Darüşşafaka mezunlarından Ahmet Kemal Akunal'ın Galata postanesindeki görevi ve bu görev esnasında Jöntürk neşriyatının sirkülasyonunda oynadığı rol için bkz. M. Kayahan Özgül, *Son Jön Türk Kalesi Ahmed Kemal Akunal* (İstanbul: Kitabevi, 2010), 10.

¹¹² Erbil, *Bahaeddin Şakir Bey'in*, 279. [vurgular benim]

¹¹³ Bkz. *Kopya Defterleri*, 297, 408.

¹¹⁴ Leskovikli Mehmet Rauf, *İttihat ve Terakki Ne İdi?*, 38.

¹¹⁵ Ahmed Bedevi Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler* (İstanbul: Tan Matbaası, 1945), 23-24; Ahmed Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele*, 139.

¹¹⁶ Uzer, *Makedonya Eşkıyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi*, 12.

¹¹⁷ Lale Uzay Akalın, yay. haz., *Osmanlıdan Cumhuriyete Sancılı Yıllar Yahya Sezai Uzay'ın Anıları (1879-1970)* (İstanbul: Tarihi Kitabevi, 2012), 58.

başladığını kaydediyor.¹¹⁸ İstanbul Çarşamba'daki Fethiye kahvesi Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye talebesi Hüseyin Suad [Yalçın]'ın -ve belki başkalarının da- *Meşveret* gazetesi ile tanıştığı mekan olmuştu.¹¹⁹ Keza İzmir Kemeraltı'ndaki Askeri Kiraathane de Jöntürk neşriyatının cevelan ettiği okurlarını beklediği duraklardan bir başkasıydı.¹²⁰

Jöntürk neşriyatının camilerdeki tevziatı ise daha büyük ve namaz vakitleri dışında da kalabalık olduğu için selatin camilerde gerçekleşiyordu. İstanbul'da öğrencilik yapan ve Jöntürk yayıncılığının önemli isimlerinden birisine dönüşecek olan hemşehrisi Yunus Bekir [Turan] aracılığı ile muhalif saflara dahil olan Habin Arıöz'ün hatıraları bu açıdan hayli değerlidir:

Altı aydır Avrupa'da çıkan Cemiyetin gazetelerini Ayasofya, Sultan Ahmet, Bayezit ve Fatih camilerinde sabah namazında imam ve cemaat secdeye vardığı sıralarda kapıdan girerek döktüm, öbür kapıdan çıkararak kaçtım.¹²¹

Tıpkı Habib Arıöz gibi Yunus Bekir [Turan] da Fatih Camii'nde *Mizan ve Meşveret* gazeteleri dağıtıyordu.¹²² Cami merkezli dağıtımlar daha ziyade selatin camilerde gerçekleşiyor olmalı ki Edhem Ruhi [Balkan] da *Mahkeme-i Kübra* risalesini bir Kadir gecesinde camilerde dağıttıklarını ve kendisinin de Ayasofya'da tevziat yaptığını aktarır.¹²³ Ahmet Bedevi Kuran Tıbbiyeli Jöntürklerin Fransız postanesinden tedarik ettikleri yayınları Okçu Musa Camii avlusunda bölüşerek dağıtıma çıktıklarını ve bu meyanda "Fatih Medreseleri pencerelerinden gazete ve sair evrak-ı matbua atmakta da meleke peyda" ettiklerini belirtir.¹²⁴ Jöntürkler açısından cami cemaati ve medrese mensuplarının, ulemanın muhalefet saflarına katılması son derece önemlidir.¹²⁵

Jöntürk neşriyatının tedarik edilebildiği mekanlar arasında öne çıkan bir başka grubu da kitapçılar teşkil etmekteydi. Satılması/okunması yasak siyasi metinlerin sahaf ve

---

118 Yusuf Kemal Tengirşek, *Vatan Hizmetinde* (İstanbul, 1967), 53-54.

119 Efzaiş Suat, *Hüseyin Suad Yalçın ve Şiirleri* (İstanbul: İstanbul Halk Basımevi, 1943), 6; Hüseyin Suat Yalçın, *Hem Hatırlar Hem Gülerim* (Ankara: Çolpan Kitap, 2021), 12,19. Hüseyin Suat'ı *Meşveret*'le tanıştıran kişi o tarihte Askeri Tıbbiye'de öğrencisi olan Cenap Şahabettin'dir. Cenap Şahabettin ilerleyen yıllarda karantina doktoru olarak görev yapacağı Rodos'ta maiyet memuru ve muallim Abdulhalik Renda ve arkadaşları ile birlikte Jöntürk neşriyatını müzakere edecektir. Bkz. Renda, *Hatırat*, 54-55.

120 Yaşar Aksoy, *Bir Kent Bir İnsan İzmir'in Son Yüzyılı S. Ferit Eczacıbaşı'nın Yaşamı ve Anıları* (İstanbul: Dr. Nejat F. Eczacıbaşı Vakfı Yayınları, 1986), 84.

121 Cevat Hakkı Tarım, *Atatürk Kırşehir'de-İnkılapçı Bir Öğretmen Habip Arıöz* (Ankara: Memleket Matbaası, 1956), 34.

122 Ali Rıza Önder, *Kayseri Basın Tarihi* (Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1972), 136.

123 "Ethem Ruhi Balkan'ın Hatıralarından, İttihatçılığın Temelini Atanlar", 366-367. Ramazan ayının Jöntürk faaliyetleri açısından daha elverişli olduğuna dair ayrıca bkz. Rahmi Apak, *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988) 8.

124 Jöntürk neşriyatının medreselerde bilhassa dağıtıldığına ilişkin başka tanıklıklar için ayrıca bkz. Süleyman Tevfik, *II. Meşrutiyetten Cumhuriyete Elli Yıllık Hatıralarım*, 183; Erbil, *Bahaeddin Şakir Bey'in*, 474.

125 İsmail Kara'nın Jöntürklük bağlamında ulema-siyaset ilişkilerini detaylı bir şekilde incelediği iki çalışma için bkz. İsmail Kara, "Ulema-Siyaset İlişkilerine Dair Önemli Bir Metin: Muhalefet Yapmak/ Muhalefete Katılmak", *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 4 (1998): 1-25; İsmail Kara, "Ulema-Siyaset İlişkilerine Dair Metinler- II Ey Ulema! Bizim Gibi Konuş!", *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 7 (1999): 65-134.

kitapçılardan tedarik edilebildiğine ilişkin¹²⁶ çok sayıda anlatıya sahibiz. Ancak Feridun Kandemir'in de altını çizdiği üzere kitapçılar açısından ticari boyutu da olan bu mekanizmanın işleme esnaf ve müşteri arasında kurulacak güvene dayalıydı.

Bir kitapçı dükkanına girdiğiniz vakit ekseriya:

- ... istiyorum diyecek olursanız varsa bile kitapçı:

- Ben öyle kitaplar satmam cevabını verirdi.

Kitapçının istediğiniz kitabı verebilmesi için sizi tanımış olması lazımdı. Sansürün menettiği kitaplar bilhassa aranan, revaçta olan kitaplardı. Sansürün bunları menetmesi bu kitaplar lehine en büyük propaganda ve reklam olurdu.¹²⁷

Bahriye Mektebi talebesinden Muhittin Atayığıt Beyazıd Sahaflar Çarşısı'ndan satın alarak ve kiralarak tedarik ettiği yasak siyasi yayınları satan kitapçılar için "oradaki perakende ve gizli kitap satanlar da bizi öğrenmişlerdi, korkmayarak bize memnu kitapları verirlerdi" derken¹²⁸ esnafın temkinli davrandığına işaret etmekteydi bir anlamda. Yasaklı kitap ihtiyacını Sahaflar çarşısındaki kitapçılardan tedarik edenlerden birisi de Ahmet Bedevi Kuran'dı.¹²⁹

Asaf Tugay'ın yayınladığı jurnallerden birisinde Harbiye Mektebi hocalarından Fazıl Bey özellikle Ermeni kitapçıların bu mesele bağlamında oynadığı role işaret eder:

Ermeni kitapçıların gerek maksad-ı hainanelerini terviç gerekse menafi-i şahsiyelerini temin için erbab-ı fesade zahir oldukları gün gibi aşikardır. Hatta Avrupa'dan gelen kütüb-i muzırın dahi bu hainlerin vasıtası ile intişar etmekte olduğuna ka-niim. (...) Geçenlerde Arakel Efendi'nin dükkanına gitmiş idim.¹³⁰

Ermeni kitapçıların Jöntürk neşriyatını bulundurmaları konusunda benzer gözlemleri paylaşanlardan birisi de Gyula Germanus'tur. Üstelik Germanus'un aktardıklarına bakılırsa Karabet'in dükkanı bir kitapçıdan çok daha fazlası, "ihtilalcilerin" buluşma mekanlarından biridir:

Üniversitedeki arkadaşlarım bir gün böyle bir kitapçı/yayıncıya götürdüler. Asıl adı Karabet idi, ancak samimi çevresi ona Garbis diye hitap ediyordu. Bu kitapçı dükkanının, edipler, yazarlar, okuyucular, sohbet meraklıları, avare beyler ve ihtilalcilerin kahvehane niyetine takıldıkları bir arka odası vardı.¹³¹

5. Buluşma/Okuma Mekanları

Yurtdışındaki Jöntürkler ellerindeki bütün imkanlarla metinleri tedavüle sokmaya çalışırken yurtiçindekiler de bu metinleri temin ve tevzi etmenin de ötesinde merkezde/

¹²⁶ "Kitapçı dükkanlarında muzır kitap ve risalelerin bulunduğu ve satıldığına dikkati çeken" 15 Mayıs 1900 tarihli bir iradeye ve diğer belgelere dair bkz. Ali Birinci, *Tarihin Hududunda* (İstanbul: Dergah Yayınları, 2012), 75, 155.

¹²⁷ Kandemir, *Jön Türklerin Zindan Hatıraları*, 61

¹²⁸ Mehmet Korkmaz, haz. *Bahriye Mektebinde Bir Jön Türk Muhittin Atayığıt'in II. Abdülhamid Dönemi Bahriye Mektebi Hatıraları (1892-1898)* (İstanbul: Büyüyen Ay, 2023), 79.

¹²⁹ Ahmet Bedevi Kuran, *Harbiye Mektebi'nde Hürriyet Mücadelesi* (İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, 2009), 25.

¹³⁰ Tugay, *İbret*, 1. cilt, 52.

¹³¹ Germanus, *Doğunun Büyüsü*, 35

taşrada bir araya gelerek müzakere etmeye, muhalefet saflarına yeni isim ve kesimleri eklemeye, hareketi olabildiğince kolektif hale getirmeye çaba gösteriyorlardı. Ve bu gayeler doğrultusunda çeşitli mekanlarda bir araya geliyorlardı.

Buluşma ve okuma/tartışma mekanları içerisinde evler ve konaklar gibi mahrem ve korunaklı alanlar başta geliyordu. Örneğin Jöntürk dünyasının maruf simalarından Ahmet Kemal Akunal'ın Taşkasap'taki, İsmail Safa'nın Gedikpaşa'daki evleri Tefik Fikret, Ubeydullah Efendi, Abdullah Cevdet, Samipaşazade Sezai, Hüseyin Siret gibi isimlerin buluşma mekanları arasındaydı.¹³² Tıbbiye öğrencisi Tefik Sağlam, Jöntürk neşriyat ve fikriyatıyla evlerinde yer alan ve "Abdulhamit'ten nefret eden" babasının gazete ve kitap koleksiyonu sayesinde tanıştığını kaydeder.¹³³ Modern/muhafiz Osmanlı siyasi fikirlerinden bahseden literatürle babasının ve babasının arkadaşlarının evlerinde teşekkül eden meclislerde tanışanlardan birisi de Halit Ziya Uşaklıgil'di.¹³⁴ II. Abdülhamit dönemi Trablusgarp'ının hürriyetperver bürokratlarından olan Cami Baykurt bir başka bürokratin, Bedirhanizade Bahri Bey'in konağı için şu cümleleri kurar: "Bedirhanizade'nin evi tam manasıyla bir hanedan konağı idi. Fakat aynı zamanda bir Jöntürk kulübü. Her akşam birkaç ziyaretçisi bulunur."¹³⁵

Evler gibi özel alanların dışındaki buluşma mekanlarında tercihi belirleyen temel faktör dikkati çekmemektir. Bu bakımdan kamuflaj imkanı sunan mekanlar öncelikle tercih ediliyordu ki kahvehaneler bunların başında geliyordu. Örneğin Harbiye Mektebi talebelerinden Ahmet Bedevi Kuran'ın kişisel gayretleriyle ilerleyen Jöntürlük kariyerinin yeni ve örgütlü denebilecek bir aşamaya geçişi, Satvet Lütfi Tozan ile Beyazıt'ta Merkez Kiraathanesi'ndeki ve Türkiye Kiraathanesi'ndeki buluşmaların ardından gerçekleşmişti. Önce Askeri Tıbbiye'de daha sonra Mekteb-i Hukuk'ta talebelik yapan Yusuf Kemal Tengirşenk de Rus komitacılar hakkındaki bilgilerini bir kahvehanede edinmişti.¹³⁶ Tengirşenk'in aktardığına göre Tıbbiye talebeleri Sirkeci civarındaki Cezayir-i Bahr-i Sefid Kiraathanesi'ne takılıyorlardı.¹³⁷ Daha önce aktarıldığı üzere Çarşamba'daki Fethiye kahvesi de Jöntürklerin buluşma mekanları arasındaydı. Bezmi Nusret'in anlatımına göre ise İzmir'de "üç irfan merkezi" vardı ve kendisi de Jöntürk sözlü propagandasının en kudretli isimlerinden olan Şair Eşref ile¹³⁸ bunlardan birisinde tanışmıştı.

Bu tarihte İzmir'de üç irfan merkezi vardı. Birincisi Ömer Lütfi Efendi'nin taht-ı isticarında (...) bulunan askeri kiraathane, ikincisi (...) Mehmet Efendi'nin işlettiği Ek-

132 Özgül, *Son Jön Türk Kalesi Ahmed Kemal Akunal*, 12.

133 Tefik Sağlam, *Nasıl Okudum*, yay. haz. Hüsrev Hatemi-Aykut Kazancıgil (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Atatürk'ün Yüzüncü Yılı Kutlama Yayınları, 1981), 2.

134 Halid Ziya Uşaklıgil, *Kırk Yıl* (İstanbul: Matbaacılık ve Neşriyat T. A. Ş., 1936), I. cilt, 38, 137, 163.

135 Arı İnan, yay. haz., *Cami Baykurt'un Anılarıyla Son Osmanlı Afrikasında Hayat Çöl İnsanları Sürgünler ve Jön Türkler* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009), 21.

136 Tengirşek, *Vatan Hizmetinde*, 36.

137 Tengirşek, *Vatan Hizmetinde*, 44.

138 Bezmi Nusret, Eşref'in kudretine dair "İstibdat devrinde onun hicviyeleri bütün vatanseverlerin ağızlarında dolaşırdı" der. Bkz. Kaygusuz, *Bir Roman Gibi*, 44. Tahir Olgun'un Eşref'in hicviyelerine dair yazdıkları ise Jöntürk propagandasının salt yazılı/basılı metinler üzerinden anlaşılamayacağına düşündürecek denli önemlidir: "Jön Türklerin Meşveret gazetesiyile olan mücâhedâtına ehemmiyet vermeyen devr-i sâbık ricâli, Eşref-i ateş-zebânın kıta'ât-ı hicviyesiyle ettiği cihâd-ı ekberden pek ziyâde çekinirdi. Çünkü Ceride-i Meşvereti hemen kimse görüp okuyamadığı halde hicviyyât-ı Eşref'i herkes işitip yazar, yazdırırdı." Bkz. Tahirü'l Mevlî, *Edebiyat Lugati* (İstanbul: Enderun Kitabevi, İstanbul, 1994), 53-54.

mekçi başı Kıraathanesi, üçüncüsü Tilkilikte Giritli Hasan Efendi'nin ve Ali Ağa'nın kahvehaneleri. Bütün münevverler bu kıraathanelerde toplanır başka yerlere gitmezlerdi. Şair Eşref ile de iptida burada [Askeri Kıraathane'de] görüştüm.¹³⁹

Kategorik olarak kahvehanelerden ayıramayacağız birahane ve gazinolar da Jöntürklerin sıklıkla buluştuıkları mekanlar arasındaydı. Esasen Manisa'da yaşayan ancak senenin bir kısmını İzmir'de geçiren Halil Menteşe yukarıdaki üç kahvehanelenin yanısıra kimi gazinoların da bir toplaşma merkezi olduğunu belirtir:

Senede bir iki ayımı İzmir'de geçiriyordum. Sultan Hamid zamanında her yerde hürriyetperverler birbirlerini bulurlar, kendilerine köşeler kurarlar, oralarda dertleşirlerdi. İzmir'de rıhtım üzerinde Kramer Gazinosu'nda, Frenk mahallesinde Haylayf pastanesinde bizim de köşelerimiz vardı.¹⁴⁰

Selanik'te Olimpos, Yonyo Jöntürk zabitlerinin sıklıkla bir araya geldiği gazinolar olarak ön plana çıkıyordu.¹⁴¹ II. Meşrutiyet yıllarında İttihat ve Terakki Cemiyeti genel sekreterliğini de yapacak olan Mithat Şükrü Bleda Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin kurucu kadrosunun sık sık Yorgo birahanesinde veya Selanikli Rahmi Bey'in dayısı Hıfzı Bey'in evinde toplandıklarını ve cemiyeti kurmaya buralardaki buluşmalarda karar verildiğini kaydeder.¹⁴²

Öte yandan muhtelif meslek kollarına mensup dükkanlar birer dağıtım veya saklama merkezi olduğu kadar¹⁴³ tıpkı Arakel'in kitapçı dükkanında olduğu gibi buluşma mekanı rolü de oynayabiliyorlardı. İstanbul'dan uzakta buna benzer bir mekan saatçi Ahmet Efendi'nin dükkanı idi.

"Ahmet Efendi yurtsever ve uyanık fikirli bir adamdı. Az zamanda kendisine uygun arkadaşlar bulmakta zorluk çekmedi. Pariste çıkan ve İttihadi terakkinin organı olan *Meşveret* gazetesi her hafta muntazaman geliyor ve hep beraber okuyorduk."¹⁴⁴

İttihat ve Terakki Cemiyeti adına İzmir'e giden Doktor Nazım kendisine maske meslek olarak tütüncülüğü seçmiş ve bir tütüncü dükkanı açmıştı. Ve burada, Halil Menteşe'nin ifadeleriyle,

---

139 Kaygusuz, *Bir Roman Gibi*, 44.

140 Menteşe, *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi*, 118. Jöntürk fikriyatına yakın iki ismin Tokadizade Şekip ve Ebubekir Hazım Tepeyran'ın İzmir'de Kramer ve Luko gazinolarında sık sık buluşup uzun uzun konuştuklarına dair bkz. Ebubekir Hazım Tepeyran, *Hatıralar* (İstanbul: Pera Yayınları, 1998), 143.

141 Behiç Erkin, "Atatürk'ün Selânik'teki Askerlik Hayatına Ait Hâtıralar", *Bellekten* 80 (1956): 599-604, 600; Galib Vardar, *İttihat ve Terakki İçinden Dönenler*, yay. haz. Samih Nafiz Tansu (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1960), 66.

142 Bleda, *İmparatorluğun Çöküşü*, 1979, 21.

143 Ahmet Bedevi Kuran Yeni Cami civarındaki bir şemsiyeci dükkanını gazete ve haberleşme evraklarını bırakmak için kullandıklarını belirtir. Leskovikli Mehmet Rauf arkadaşlarından birisinin okuduğu materyalleri bir sucu dükkanında sakladığını söyler. Osman Onbulak ise Avrupa'dan gelen gazete ve risaleleri dağıtmadan önce amcasının Unkapanı'ndaki dükkanında saklar. Bkz. Kuran, *Harbiye Mektebinde Hürriyet Mücadelesi*, 49; Leskovikli Mehmet Rauf, *İttihat ve Terakki Ne İdi?*, 59-60; Sermet Onbulak, *Osmanlı İmparatorluğu'ndan Cumhuriyet'e Operatör Doktor Ali Osman Onbulak ve Ailesinin Hayat Öyküsü* (İstanbul: VTT Yayıncılık, 2017), 15.

144 Asaf Gökbel, Hikmet Şölen, *Aydın İli Tarihi*, 1. cilt (Aydın, Aydın Halkevi Neşriyatı, 1936), 123.

Doktor İzmir'de Meşrutiyet ilanına kadar gizli olarak vazifesini yaptı. İzmir Kolordu zabitanını ve İzmir'in münevverlerini Cemiyete bağladı. Yakup Ağa adı ile yaşadı. İkiçeşmelik'te bir tütüncü dükkanı açmış, önüne de fes kalıpları koymuş isteyenlerin feslerini kalıplar, fakat müsait gördüklerine de ihtilal kalıpları geçirirdi.¹⁴⁵

Kimi zaman ve daha az rastlanmakla beraber dükkanlar sadece bir buluşma ve tartışma mekanı değil aynı zamanda cemiyet merkezi de olabiliyordu. İTC Kızanlık şubesi bu nadir örneklerden birisiydi. Söz konusu şubenin müdürü olan Hayri Efendi Cemiyet'e yazdığı bir mektubunda "Burada bir bakkal dükkanım var. Cemiyet orada gizlice toplanıyor." demektedir.¹⁴⁶

Jöntürk fikriyatına mensup zevatın buluşma, okuma, tartışma mekanları arasında zikredilmeyi hak eden mekanlardan birisi de tekkelerdir. Tekkeler, camilerin evrak dağıtımında öne çıkmasına mukabil, daha ziyade buluşma/okuma mekanı olarak göze çarpmaktadır. Cami Baykurt'a kulak verecek olursak ayınların (dolayısı ile kalabalıkların bir araya gelmesinin) yasaklanmadığı tekkeler birer fikir kulübü gibi idiler ve "bu suretle birbirlerini yakından tanıyan dervişler arasında İnkılapçılık fikri, daha emin surette yayılmaktaydı".¹⁴⁷ Bütün tarikat ve tekkelerin bir muhalefet mahfili olduğunu söylemek imkansız olmakla beraber konumuz bağlamında Mevlevihanelerin özel bir yer işgal ettiğinin altını çizmek gerekir. Yenikapı Mevlevihanesi'nin Mithat Paşa ile yakınlığı ve I. Meşrutiyetin ilanı sürecinde oynadığı rol¹⁴⁸, veliahd Mehmed Reşad'ın Mevlevi oluşu ve buna ilaveten Konya'daki Mevlevi şeyhinin cülus merasimlerinde sultana kılıç kuşandırması yüzünden sıkı gözetim ve baskı altında tutulması gibi nedenler Mevlevilerin muhalefet saflarına yer almalarına yol açmıştı. Mevlevilerin Jöntürk neşriyatı ile ilişkisine dair en nitelikli örneklerden birisini İhtifalci Mehmet Ziya Bey Bursa Mevlevihanesi bağlamında verir:

"Bursa İdadisi Müdürlüğü'nde bulunduğum esnada, geceleri mevlevihanede toplanırdık. Şeyhül'l-ve kale iken vefat eden ayan-ı kiramdan Bursalı Rıza Efendi merhumun mahdumları Şehr-i Zor mutasarrıflığından mazul olup Bursa'da ihtiyar-ı ikamet etmiş olan Rüştü Paşa, dergah-ı mezkur postnişini Mehmet Şemseddin Dede Efendi Hazretleri, Şam-ı Şerif Niyabet-i Şer'iyesinden munfasıl Taip Efendi ve Çaderî Ali Bey merhumlarla daha bazı havass-ı Mevleviye, Paris'te intişar edip bilvasıta gelen gazeteleri okurduk. Hatta Rüştü Paşa merhum, bazen pek asabi bir halde dergaha geldikçe bizlere hitaben, "Efendim! Efendim! Bunları sokaklara atmalı, herkes okusun, anlasın" demekten kendini alamazdı..."¹⁴⁹

145 Mentеше, *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi*, 120.

146 Erbil, *Bahaeddin Şakir Bey'in*, 261.

147 İnan, *Cami Baykurt'un Anılarıyla Son Osmanlı Afrikasında*, 27.

148 Midhat Paşa'nın Yenikapı Mevlevihanesi ve Özbekler Tekkesi hakkında bağlantısı için bkz. O. S. Kocahanoğlu, yay. haz. *Midhat Paşa'nın Hatıraları Mir'at-ı Hayret*, 2. cilt (İstanbul: Temel Yayınları, 1997), 345-347. Tekkelerin muhalefet saflarına geçişine dair ayrıca bkz. İsmail Kara, "Tarikat Çevrelerinin İttihat ve Terakki ile Münasebetleri", *Dergah* 43 (1993): 14-15.

149 İhtifalci Mehmet Ziya Bey, *Yenikapı Mevlevihanesi*, Murat A. Karavelioğlu yay. haz. (İstanbul: Ataç Yayınları, 2005), 182 /dn.77. İzmir Mevlevi şeyhi Nurettin Efendi de şehirdeki ve yurtdışındaki Jöntürklerle irtibat halindeydi ve bu irtibatlar dolayısıyla Tokadizade Şekip, Abdulhalim Memduh, Tevfik Nevzat ile beraber Bitlis'e sürgüne gönderilecekti. Bkz. Sabahattin Çağın, *Tokadizade Şekip* (İzmir: Akademi Kitabevi, 1998), 26, 36. [vurgular benim]

Mevleviliğin yanısıra Jöntürklerle ilişkisi bağlamında öne çıkan tekkelerden birisi de Kocamustafapaşa Bedevi Tekkesi ve Paris'le irtibatla olduğu tespit edildiği için ailesi ile birlikte Trablusgarp'a sürgüne gönderilen "mücahid-i hürriyet"¹⁵⁰ Şeyh Naili Efendi'dir. Keza 1826'dan itibaren siyasi merkezle gerilimli bir ilişkisi olan Bektaşî tarikati-ne mensup kimi tekkeler de bu dönem de bir Jöntürk mahfili olarak karşımıza çıkmaktadır ki İstanbul'un çeperinde, Rumeli Hisarın'daki ve Selanik'teki Bektaşî tekkelerini bu meyanda zikredebiliriz.¹⁵¹ Kazım Karabekir'in abisinin mensup olduğu Aksaray'daki Oğlanlar Tekkesi de ihbarlar sonucu baskına uğrayan ve aranan bir başka tekke'dir.¹⁵²

Yukarıda zikredilen muhtelif mekanlara ilaveten ve belki hepsinden daha yoğun olarak işleyen mekanlar arasında yüksek okullar ve kışlaların olduğunu söyleyebiliriz. Bununla beraber bu çalışma boyunca çeşitli vesilelerle aktarılan örnekler içerisinde çokça yer aldıkları için ve tekrara mahal vermemek adına okullar ve kışlalar/askerler üzerinde ayrıca durmayacağım. Bu noktada Tahsin Uzer'in "Cemiyet mensupları İstanbul'da hemen hemen mektep talebelerinden, gençlerden mürekkepti"¹⁵³ tespitiyle iktifa edilebilir. Kışlalar veya askerler söz konusu olduğunda ise şunu hatırlatmakta yarar var: Bu metin boyunca doğrudan ve dolaylı olarak işaret edildiği üzere İstanbul'daki Harbiye ve Bahriye mektepleri kuruluşundan itibaren hem öğrenci hem de hoca kadrosu itibarıyla Jöntürk hareketinin içerisinde etkin olarak yer almışlardı. Bu mekteplerden mezun olan askerlerin yoğun olarak görev yaptıkları Balkanlardaki III. Ordu da tıpkı bu mektepler gibi hem geniş bir Jöntürk havuzuna dönüşmüş hem de Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin kuruluşunda temel bir rol oynamıştı. Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti ile Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin birleşmesi ise bu bağlamda bir çarpan etkisine yol açmış ve Balkanlardaki rüzgar hızla imparatorluk sathına yayılmıştır. Bu birleşim aynı zamanda Paris'teki İttihatçıları da etkilemiş ve Cemiyet'in okur muhatapları bağlamında asker ve kışlalar daha öne çıkmaya başlamıştır.¹⁵⁴ Zira yeni ve daha aktivist ruhun öncelikle makes bulması gereken yerler buralardır.

Sonuç

Yeni Osmanlıların siyasi düşüncelerini ele aldığı eserinde Şerif Mardin "Yeni Osmanlıların (...) propagandacı çabaları, Osmanlı anayasasının ilanında fazla önemli değildi ama Abdülhamid'in bu anayasayı yürürlükten kaldırmakla suç işlediği inancının yerleşmesi de hayli önemliydi" der ve ekler "Yeni Osmanlıların ortaya çıkışlarından önce yaygın olmayan sultan aleyhindeki gizli muhalefeti 1879 ve 1908 yılları arasında besleyen bu

---

¹⁵⁰ Ekrem Reşad, Osman Ferid, *1325 Sene-i Maliyesine Mahsus Nevval-i Osmani*, Matbaa-i Ahmed İhsan [iç kapakta Matbaa-i Amedî], 1325, 184. Yine "inkılapçı" şeyhlerden İmrahor Tekkesi şeyhi Necmeddin Efendi de Trablusgarp'a sürülen bir başka şeyhtir. Bkz. İnan, *Cami Baykurt'un Anılarıyla Son Osmanlı Afrikasında*, 27.

¹⁵¹ M. Şükrü Hanioğlu, *The Young Turks in Opposition*, (New York: Oxford University Press, 1995), 53.

¹⁵² Kazım Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2009), 28.

¹⁵³ Uzer, *Makedonya Eşkıyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi*, 17.

¹⁵⁴ Propaganda faaliyetlerinin askerlere yoğunlaşmasını tavsiye eden örnekler için bkz. *Kopya Defterleri*, 263-264, 304, 332, 375, 385. Şerif Mardin bunu yayıncı ve aktivist Jöntürklerin halkın politik beklentilerini karşılayamayacağını anlamalarına bağlar ve "Osmanlı İmparatorluğu içinde istenen hareketi meydana getirebileceklerine inandıkları bir unsur" olarak askere yöneldiklerini belirtir. Bkz. Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri* (İstanbul: İletişim, 2005), 306 [ilk baskı 1983]. Mardin'in bu tespitinde haklılık payı olmakla beraber Jöntürklerin halktan vazgeçme fikrinin tartışılabileceği kanaatindeyim.

inançtır."¹⁵⁵ 1890'ların ortalarından itibaren ivme kazanarak geniş bir yaygın evrenine dönüşen Jöntürk neşriyatı, Şerif Mardin'in bahsettiği inancı ve bu inancı elitler başta olmak üzere bütün toplumsal katmanlara yaymayı amaçlıyordu.

Jöntürkler bunu temelde gazete, risale ve beyannameler aracılığıyla yapıyorlardı. Paris, Cenevre, Kahire başta olmak üzere imparatorluk dışındaki pek çok bölge ve bir ölçüde Osmanlı vilayetleri bu metinlerin üretildiği, ilk basıldığı yerleri teşkil ediyordu. Ve anlaşılana kadar etki edebiliyordu. Şüphesiz bu metinlerin birer propaganda metni olması ve potansiyel muhataplarının dini ve etnik açıdan büyük çeşitlilik arz etmesi de muhteva ve üslup üzerinde belirleyici bir rol oynamaktaydı.

Şapograf, litograf ve daha az ölçüde matbaalarda basılan bu metinlerin basılması kadar ve belki daha da önemli olan husus ise bu metinlerin sirkülasyona girmesi, müstakbel okuyucusuna ulaşmasıydı. Bu nokta, bir yandan Osmanlı hinterlandını kuşatan bir dağıtım ağının faaliyete geçerek metinleri yurt içine sokması bir yandan da bu makalede okuyucu/okur Jöntürk olarak tanımlanan yurtiçindeki muhaliflerin devreye girerek metinlerin tedavül düzeyini artırması anlamına geliyordu. Üstelik yurtiçindeki nispeten daha pasif muhalif tavırlar içerisinde olan bu kesim; yabancı postaneler, sahiller başta olmak üzere geçirgen sınır bölgeleri, bireysel çabalarla sınırlı sayıda içeriye sokulabilen metinlerin -bu defa içerde- yeniden çoğaltılmasını da sağlıyordu. Yurtiçinde kullanılan çoğaltma tekniklerinde daha ziyade istinsah, fotoğrafılayarak çoğaltmak, şapograf ve litograf gibi ucuz, taşınabilir ve siyasi açıdan risksiz yöntemler tercih ediliyordu. Ve nihayet bu metinlerin; camiler, kahvehaneler, okullar, kışlalar gibi kalabalık mekanlar üzerinden dağıtımına sokulması ve okuyucusuyla buluşması, içerdeki Jöntürklere müşterek bir gündem telkin etmesi, okuma ve tartışma ameliyeleri üzerinden grup asabiyesini ve eyleme geçme arzusunu artırması.

İstinsah, şapograf ve litografı çoğaltmanın temelde el yazısına yani metnin yeniden yazılmasına dayanıyor oluşu bu yöntemlerle basılıp tedavüle giren metinlerin standart olup olmadıkları bu çalışmada işaret edilerek geçilen ama üzerinde etraflıca durulmayı hakeden meselelerden birisidir. Şayet "1908 ihtilali"nin gerçekleşmesinde bu neşriyata bir paye vereceksek -ki vermeliyiz- bunu, ihtilali şapograf/litograf ihtilali şeklinde ni-teleyerek yapmak çok da yanlış olmasa gerek.

II. Abdülhamit döneminin özellikle taşra vilayetlerindeki okuyucu Jöntürklere II. Meşrutiyet devri taşrasının da siyasal aktörlerine dönüşecektir. Siyaset veya yerel siyaset bağlamında kendisini hissettiren bu izleğin yayıncılık tarihinde bir karşılığı olup olmadığı üzerinde düşünmeye değer bir sorudur. Yurtiçinde ya da yurtdışında, yayıncı ya da okuyucu, Jöntürk olmak demek biraz da basım/dağıtım süreçlerine dair maharet kesbetmek demektir. Bir Jöntürkün yazar, mürettip, kağıt/mürekkep veya baskı aletleri mütehasısı olması nadir görülen bir durum değildi zira ve II. Meşrutiyetin ilanını müteakip yaşanan basın patlamasının sebeplerinden birisi de kesbedilmiş bu maharetti belki de. Ancak bunu görebilmek için neşriyat tarihinin bu ihmal edilen alanına dair daha fazla çalışma yapmak gerekecek.

---

155 Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004), 448-449.

KAYNAKÇA

Kitap, Makale ve Tezler

- "Ethem Ruhi Balkan'ın Hatıralarından, İttihatçılığın Temelini Atanlar". *Hatıralar Vesikalar Resimlerle Yakın Tarihimiz*. 2 cilt, İstanbul: Türkpetrol, [t.y.].
- Ahmet Rasim. *Muharrir, Şair, Edip*. Yay. Haz. Kazım Yetiş. İstanbul: Tercüman, 1980.
- Akalın, Lale Uzey. *Osmanlıdan Cumhuriyete Sancılı Yıllar Yahya Sezai Uzey'in Anıları (1879-1970)*. İstanbul: Tarihiçi Kitabevi, 2012.
- Aksoy, Yaşar. *Bir Kent Bir İnsan İsmir'in Son Yüzyılı S. Ferit Eczacıbaşı'nın Yaşamı ve Anıları*. İstanbul: Dr. Nejat F. Eczacıbaşı Vakfı Yayınları, 1986.
- Apak, Rahmi. *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.
- Aslaner, Serhat. "Meşrutiyet Fikrinin Taşraya İntikali ve Uygulanışı: Konya ve Kastamonu Vilayetleri Örneği (1897-1912)". Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2023.
- Ateş, Sabri. *Tunalı Hilmi Bey-Osmanlı'dan Cumhuriyete Bir Aydın*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2009.
- Birinci, Ali. *Tarihin Hududunda*. İstanbul: Dergah Yayınları, 2012.
- Bleda, Mithat Şükrü. *İmparatorluğun Çöküşü*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1979.
- Clayer, Nathalie. *Arnavut Milliyetçiliğinin Kökenleri*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013.
- Çağın, Sabahattin. *Tokadizade Şekip*. İzmir: Akademi Kitabevi, 1998.
- Diğiroğlu, Filiz. *Dersaadet'te Bir Acem Kitapçı: Kitap-Fürüş Hacı Hüseyin Ağa*. İstanbul: Turkuaz Yayınları, 2014.
- _____. "Osmanlı Matbuatında Acemler: Şirket-i Sahafiye-i İraniye". *Osmanlı Araştırmaları* 56, 2020, 225-258.
- Ekrem Reşad, Osman Ferid. *1325 Sene-i Maliyesine Mahsus Nevval-i Osmani*. Matbaa-i Ahmed İhsan [iç kapakta Matbaa-i Amedî], 1325.
- Emre, Ahmet Cevat. *İki Neslin Tarihi*. İstanbul: Hilmi Kitabevi, 1960.
- Erbil, Arif. *Bahaeddin Şakir Bey'in Bıraktığı Vesikalara Göre İttihat ve Terakki*. Yay. Haz. Erdal Aydoğan ve İsmail Eyyüpoğlu. Ankara: Alternatif Yayınları, 2004.
- Erişirgil, M. Emin. *Bir Fikir Adamının Romanı*. İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1951.
- Erkin, Behiç. "Atatürk'ün Selânik'teki Askerlik Hayatına Ait Hâtıralar". *Belleten* 80, 1956, 599-604.
- Eryüksel, Hasan. *Ziya Şakir Hayatı ve Eserleri*. İstanbul: Anıl Matbaası, 1949.
- Es, Hikmet Feridun. *Tanımadığımız Meşhurlar*. İstanbul: Ötügen Neşriyat, 2009.
- Germanus, Gyula. *Doğu'nun Büyüsü*. İstanbul: Muhayyel Yayıncılık, 2019.
- Giritli Bir Türk. *Fırak*. Kahire: Matbaa-i İctihad, 1906.
- Gökbel, Asaf ve Hikmet Şölen. *Aydın İli Tarihi*. Aydın: Aydın Halkevi Neşriyatı, 1936.
- Hanioğlu, M. Şükrü. *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.
- _____. *The Young Turks in Opposition*, New York: Oxford University Press, 1995.
- Hoca Muhyiddin. *Hürriyet Mücadeleleri Yahut Fırak ve Menfa Hatıraları*. Dersaadet: Selanik Matbaası, 1326.
- Hürmen, Fatma Rezan. *Ressam Naciye Neyyal'in Mutlakiyet Meşrutiyet ve Cumhuriyet Hatıraları*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2004.
- İbrahim Temo. *İbrahim Temo'nun İttihat ve Terakki Anıları*. İstanbul: Arba, 1987.
- İhtifalci Mehmet Ziya Bey. *Yenikapı Mevlevihanesi*. Yay. Haz. Murat A. Karavelioğlu. İstanbul: Ataç Yayınları, 2005.
- İnan, Arı. *Cami Baykurt'un Anıları ile Son Osmanlı Afrikasında Hayat Çöl İnsanları Sürgünler ve Jön Türkler*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2009.
- İttihat ve Terakki'nin Gizli Propaganda Faaliyetleri ve Abdülhamid. Yay. Haz. Türkmen Törel, Ankara: Kripto, 2012.
- Kadri, Hüseyin Kazım. *Meşrutiyetten Cumhuriyete Hatıralarım*. Yay. Haz. İsmail Kara. İstanbul: Dergah Yayınları, 2000.
- Kandemir, Feridun. *Jön Türklerin Zindan Hatıraları*. İstanbul: Muhit Yayınları, 1975.
- Kara, İsmail. "Ulema-Siyaset İlişkilerine Dair Önemli Bir Metin: Muhalefet Yapmak/Muhalefete Katılmak". *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 4, 1998, 1-25.
- _____. "Ulema-Siyaset İlişkilerine Dair Metinler- II Ey Ulema! Bizim Gibi Konuş". *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 7, 1999, 65-134.
- _____. "Tarikat Çevrelerinin İttihat ve Terakki ile Münasebetleri". *Dergah* 43, 1993, 14-15.
- _____. İsmail Kara, *Hilafet Risaleleri*, 1. c., İstanbul: Klasik Yayınları, 2002.
- Karabekir, Kazım. *İttihat ve Terakki Cemiyeti*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2009.
- Karaosmanoğlu, Yakup Kadri. *Gençlik ve Edebiyat Hatıraları*. Ankara: Bilgi Yayınevi, 1969.
- Kaygusuz, Bezmi Nusret. *Bir Roman Gibi*. İzmir: İhsan Gümüşkaya Matbaası, 1955.
- Korkmaz, Mehmet. *Bahriye Mektebinde Bir Jön Türk Muhittin Atayığıt'ın II. Abdülhamid Dönemi Bahriye Mektebi Hatıraları (1892-1898)*. İstanbul: Büyüyen Ay, 2023.
- Kuran, Ahmed Bedevi. *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*. İstanbul: Tan Matbaası, 1945.

- _____. *Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele*. İstanbul: Baha Matbaası, 1956.
- Kuran, Ahmet Bedevi. *Harbiye Mektebi'nde Hürriyet Mücadelesi*. İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, 2009.
- Leskovikli Mehmet Rauf. *İttihat ve Terakki Ne İdi?*. Yay. Haz. Bülent Durbaş. İstanbul: Arba Yayınları, 1991.
- Mardin, Şerif. *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*. İstanbul: İletişim, 2005.
- _____. *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.
- Menteşe, Halil. *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Mentешenin Anıları*. İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1986.
- Midhat Paşa'nın *Hatıraları Mir'at-ı Hayret*. 2 cilt. Yay. Haz. O. S. Kocahanoğlu. İstanbul: Temel Yayınları, 1997.
- Muallim Vahyi. *Bursalı Tahir Bey*. İstanbul: Matbaa-i Orhaniye, 1334.
- Muammer Göçmen, *İsviçre'de Jöntürk Basını ve Türk Siyasal Hayatına Etkiler*. İstanbul: Kitabevi, 1995.
- Mustafa Ragıp. *Meşrutiyetten Önce Manastır'da Patlayan Tabanca*. Yay. Haz. Raşan Aktaş. İstanbul: Bengi Yayınları, 2007.
- Okar, Mehmet Ali. *Osmanlı Balkanlarının Son On Yılı*. Yay. Haz. Ahmet Mesut Okar. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2013.
- Onbulak, Sermet. *Osmanlı İmparatorluğu'ndan Cumhuriyet'e Operatör Doktor Ali Osman Onbulak ve Ailesinin Hayat Öyküsü*. İstanbul: VTT Yayıncılık, 2017.
- Osmanlı Terakki ve İttihat ve Cemiyeti Paris Merkezi Yazışmaları Kopya Defterleri (1906-1908)*. Yay. Haz. C. Emiroğlu, K. Emiroğlu. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2017.
- Öksüz, Mert. *Muharrir ve Matbuat: On Dokuzuncu Asırda Yazarlık Mesleği ve Babıali*. İstanbul: Libra, 2022.
- Önder, Ali Rıza. *Kayseri Basın Tarihi*. Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1972.
- Özgül, M. Kayahan. *Son Jön Türk Kalesi Ahmed Kemal Akunal*. İstanbul: Kitabevi, 2010.
- Renda, Abdulhalik. *Hatırat*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2018.
- Sağlam, Tevfik. *Nasıl Okudum*. Yay. Haz. Hüsrev Hatemi-Aykut Kazancıgil. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Atatürk'ün Yüzüncü Yılı Kutlama Yayınları, 1981.
- Suat, Efzayış. *Hüseyin Suad Yalçın ve Şiirleri*. İstanbul: İstanbul Halk Basımevi, 1943.
- Süleyman Tevfik [Öztorluoğlu]. *II. Meşrutiyetten Cumhuriyete Elli Yıllık Hatıralarım*. İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları, 2011.
- Şemseddin Sami. *Kamus-i Türki*. Dersaadet: İkdam Matbaası, 1317.
- Tahirü'l Mevlevî. *Edebiyat Lugati*. İstanbul: Enderun Kitabevi, İstanbul, 1994.
- Tarım, Cevat Hakkı. *Atatürk Kırşehir'de-İnkılapçı Bir Öğretmen Habip Arıöz*. Ankara: Memleket Matbaası, 1956.
- Tekçe, Güngör. *Zafır Konağında Bir Tuhaf Zaman*. İstanbul: YKY, 2007.
- Tengirşek, Yusuf Kemal. *Vatan Hizmetinde*. İstanbul, 1967.
- Tepeyran, Ebubekir Hazım. *Hatıralar*. İstanbul: Pera Yayınları, 1998.
- Tugay, Asaf. *İbret*. 2 cilt. İstanbul: Okat Yayınevi, 1962.
- Uşaklıgil, Halid Ziya. *Kırk Yıl*. İstanbul: Matbaacılık ve Neşriyat T. A. Ş., 1936.
- Uzer, Tahsin. *Makedonya Eşkıyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1979.
- Vardar, Galib. *İttihat ve Terakki İçinden Dönenler*. Yay. Haz. Samih Nafiz Tansu, İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1960.
- Yahya Kemal [Beyatlı]. *Çocukluğum, Gençliğim, Siyasi ve Edebi Hatıralarım*. İstanbul: Baha Matbaası, 1973.
- Yalçın, Hüseyin Suat. *Hem Hatırlar Hem Gülerim*. Ankara: Çolpan Kitap, 2021.
- Yalman, Ahmet Emin. *Modern Türkiye'nin Gelişim Sürecinde Basın*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018.
- Yeğenağa, Ali Münif. *Ali Münif Bey'in Hatıraları*. Yay. Haz. Taha Toros, İstanbul: İSİS, 1996.
- Yenilmez, Hasan. "II. Meşrutiyet Arifesinde İran'da Bir İttihatçı: Ömer Naci (1878-1916)". *Türkiye İnan Araştırmaları Dergisi* 2, 2022, 29-55.
- Yıldız, Güllü. "İstanbul'da Bir Acem Matbaası: Kitapçı Tahir ve Ahter". *Osmanlı Araştırmaları* 50, 2017, 175-218.
- _____. "Farsça Neşriyat Bağlamında İstanbul ve Ahter Matbaası". *Kebikeç* 52, 2021, 69-104.

Elektronik Kaynaklar

<https://www.youtube.com/watch?v=J2-KY42PH3U&t=1559s>, Son Erişim Tarihi: 02.04.2024.

Sopalı Sansür: Zaptiye Müşiriyeti ve Erken Dönem Osmanlı Sansür Mekanizmasındaki Yeri (1858-1876)

OKAN KOZANOĞLU

Central European University
Kozanoğlu_okan@student.ceu.edu

ORCID: 0000-0002-0322-4515
Makale geliş tarihi: 6 Mayıs 2024
Makale kabul tarihi: 18 Haziran 2024

Özet

Bu makale, 1858-1876 yılları arasında Osmanlı sansür mekanizmasının önemli bir aktörü olan Zaptiye Müşiriyeti'nin vazifelerini ve bu mekanizma içerisindeki konumunu irdelleyecek. Osmanlı'da sansür üzerine yapılan çalışmalar sansürün sebepleri ve temel prensiplerini irdelerken, sansürün sahada nasıl uygulandığı meselesini göz ardı eder. Özellikle 1864 yılındaki Matbuat Nizamnamesi ile kanunun yürütmesi üzerindeki salahiyeti artırılmış olan Zaptiye Müşiriyeti, Osmanlı sansür ağının tamamlayıcı bir unsuru olarak karşımıza çıkar. Bu bağlamda Zaptiye Müşiriyeti ile Maarif ve Hariciye Nezaretleri arasındaki yazışmaların önemli bir kısmı, sansür mekanizmasının yalnızca masa başında yürütülmediğini ortaya koyar. Makale ilk olarak, Zaptiye Nezaret'i'nin Osmanlı sansür mekanizmasına nasıl entegre olduğunu tartışacak. Ardından, söz konusu döneme ait arşiv belgelerini değerlendirerek, Zaptiye Müşiriyeti'nin sansür yasasının uygulanmasındaki temel sorumluluklarını irdelleyecek. Makalenin temel hedefi, Zaptiye Müşiriyeti'nin Osmanlı sansür mekanizması içerisindeki rolünün ne derece etkin olduğunu tartışmaya açmak olacak.

Anahtar Kelimeler: Zaptiye Müşiriyeti, kitap sansürü, matbuat kültürü, basım öncesi denetim, basım sonrası denetim

Abstract

Censorship of Clubs: The Police Forces Command (Zaptiye Müşiriyeti) and Its Role in Early Ottoman Censorship Mechanism (1858-1876)

This paper examines the role and position of the Police Command Forces (*Zaptiye Müşiriyeti*) as a pivotal actor within the Ottoman censorship mechanism from 1858 to 1876. While existing studies on censorship in the Ottoman Empire explore the reasons and fundamental principles of censorship, they often overlook the practical implementation of censorship in the field. Notably, with the enactment of the Printing Regulation (*Matbuat Nizamnamesi*) in 1864, the Police Forces Command gained increased authority in the execution of the law, emerging as an integral element of the Ottoman censorship network. In this context, a significant portion of the correspondence between the Police Forces Command, the Ministry of Education (*Maarif-i Umumiye Nazareti*), and the Ministry of Foreign Affairs (*Hariciye Nezareti*) reveals that the censorship mechanism was not confined to desk work alone. This paper begins by exploring how the Police Forces Command became integrated into the Ottoman censorship mechanism. It then examines archival documents from the relevant period to clarify the primary responsibilities of the Police Forces Command in enforcing censorship laws. The central objective of this paper is to discuss the effectiveness of the Police Forces Command's role within the Ottoman censorship mechanism.

Keywords: The Police Forces Command, book censorship, print culture, prior restraints, post-publication censorship

Giriş

Birçok devlette olduğu gibi, Osmanlı Devleti'nin bilgiyi ve bilginin taşındığı kitapları kontrol etme ihtiyacı, "sahih kitap/bilgi" dolaşımını sağlamak isteğinden doğar. Bu denetim her ne kadar klasik ve erken modern dönemde ağır şekilde gözlemlenirse de özellikle matbaacılığın Müslüman Türk nüfusça kullanılmaya başlandığı 18. yüzyıl ortasında devlet, bu tedavülü kontrol etmek için somut adımlar atar. 19. yüzyılda ise matbaacılık faaliyetlerinin önce devlet tekelinde, sonrasında şahsi teşebbüsler aracılığıyla yaygınlaşması ile hükümet yalnızca neyin söylenmeyeceğine değil, neyin söyleneceğine dair kararları vermeye başlayarak matbu kitap kültürü üzerinde yalnızca siyasal denetimle açıklanamayacak genişlikte bir denetim mekanizması oluşturmaya başlar. Özellikle 1858'de yürürlüğe giren Matbaalar Nizamnamesi ile Osmanlı Devleti, bir taraftan matbaacılık üzerindeki tekelini özel teşebbüslere bırakmaya başlarken, diğer taraftan Maarif-i Umumiye Nezareti ve Hariciye Nezareti çatıları altında basım öncesi ve basım sonrası denetim mekanizmaları oluşturarak bu teşebbüsleri kontrol altına almayı hedefler. 1864 yılında yürürlüğe konan Matbuat Nizamnamesiyle hükümet kitap ve gazete basımı sonrası denetimleri daha da yaygınlaştırır. Bu denetimlerin Dahiliye Nezareti çatısı altında gelişimi ve kapsamlı hale gelişi ise II. Abdülhamid devrinde gerçekleşir. Bu çalışmanın kapsamı kitap sansürüyle sınırlı olacağından, gazete basımı denetiminden ayrı olarak matbaa ve matbu kitap denetimine odaklanacağım.

Geç Osmanlı döneminde sansürle ilgili son yirmi yıldır yapılan çalışmalar, büyük oranda bu dönemdeki sansürün yalnızca temel prensiplerini ve kurumlarını ortaya koymakla kalmamış, aynı zamanda bu fenomenle ilgili yaygın fikirlerin kırılmasına da zemin hazırlamıştır. Elbette matbuat tarihi denildiğinde akla ilk gelen isimlerden Server İskit'in 1939'da yayımlanan *Türkiye'de Matbuat Rejimleri* ve 1943 yılında yayımlanan *Türkiye'de Matbuat İdareleri ve Politikaları* isimli kitapları, geç dönem Osmanlı bürokrasinde sansür ve denetim mekanizmalarının nasıl geliştiğini ve bu politikaların hangi saiklerle ortaya çıktığını ortaya koyar.¹ Bu politikaların kurucu metinlerini, Meclis-i Mebusan'da ve TBMM'de bu metinlerin nasıl tartışıldığını sunan bu eserler, kanımca sansür ve denetim çalışmaları için bugün dahi başat metinlerdir. Öte yandan bu metinler dışındaki çalışmalar yalnızca bu metinlere bağlı kalarak devam etmiş ve geç dönem Osmanlı'da sansürün tam anlamıyla çalışılması 2000'lerin başında başlamıştır.

2000'lerden itibaren sansürle ilgili yapılan çalışmalar, Osmanlı'da sansür ve denetimle ilgili yaygın olarak bilinen çalışmalara karşı çıkmaya yöneliktir. İpek Yosmaoğlu'nun 2003 yılında yayımlanan "Chasing the Printed Word: Press Censorship in the Ottoman Empire, 1876-1913" isimli makalesi, II. Meşrutiyet devrinde matbuatın aniden özgürleşmediğini, tam aksine II. Abdülhamid tarafından oluşturulan Yıldız Sarayı merkezli patriyarkal sansür sisteminden çıkıp daha rasyonel ve gayri şahsi hale geldiğini iddia eder.² Ali Birinci'nin 2006 yılında yayımlanan "Osmanlı Devletinde Matbuat ve Neşriyat Yasakları Tarihine Medhal" isimli makalesi ise II. Abdülhamid devrinde uygulanan sansürün aslında öncesi ve sonrasındaki dönemden bir farkı bulunmadığını dönemin

1 Server Rifat İskit, *Türkiyede Matbuat Rejimleri* (İstanbul: Başvekalet Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü, 1939) ve Server İskit, *Türkiye'de Matbuat İdareleri ve Politikaları* (İstanbul: Başvekalet Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü, 1943).

2 İpek K. Yosmaoğlu, "Chasing the Printed Word: Press Censorship in the Ottoman Empire, 1876-1913", *The Turkish Studies Association Journal* 27/1/2 (2003): 15-49, <https://www.jstor.org/stable/43383672>.

sansür kurumlarını, prensiplerini ve örneklerini sunarak açıklar.³ Ebru Boyar'ın aynı yıl çıkan "The Press and the Palace: The Two-Way Relationship between Abdülhamid II and the Press, 1876-1908" isimli makalesi de yine bu dönemde saray ve matbuat hayatı arasında çıkar merkezli bir etkileşimin varlığını ortaya koyar.⁴ Fatmagül Demirel'in 2007 yılında yayımlanan *II. Abdülhamid Döneminde Sansür* kitabı ise yine bu dönemin sansür pratiklerinin tarihsel bir bağlama oturtulmasında önemli bir pay sahibidir.⁵ Bu yıllarda yayımlanan bu yöndeki ismini zikretmediğim diğer çalışmalar, geç dönem Osmanlı'da matbu materyalin (kitap, gazete, kartpostal, afiş, vb.) sansürüne dair önemli izlenimler edinmemizi sağlamıştır.

Öte yandan bu çalışmaların iki önemli eksiği olduğunu gözlemliyorum: Birincisi, bu çalışmaların çoğunlukla II. Abdülhamid devrine (1876-1909) ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin (1909-1918) iktidarı yıllarına odaklanmasıdır. Osmanlı tarihi boyunca II. Abdülhamid dönemi modern denetim metotlarının en yoğun uygulandığı ve denetim mekanizmasının kurumsallaşmasında en olgun dönem olduğu için bol miktarda evrak üretilmiş, bu evraklar da araştırmacıların sistemi en ince ayrıntılarına kadar ele alabilmesini mümkün kılmıştır. Ayrıca arşivlerde Hamidiye devri öncesindeki sansür pratiklerine dair kayıtların daha az sayıda bulunması, araştırmacıları II. Abdülhamid devrine ve sonrasına odaklanarak Osmanlı sansürünü çalışmaya sevk etmektedir. İkinci nokta ise, makale boyunca vurgulanacağı üzere, bu çalışmaların genellikle sadece bir masa işi olarak tasvir ederek sansürün yalnızca kağıt üzerinde kurallardan ibaret olduğunu varsaymasıdır. Bu çalışmaların sunduğu katkıları göz ardı etmemekle birlikte, sansür meselesinin, her bürokratik uygulamada olduğu gibi, sahada pratiğinin ortaya koyduğu bir düzlemin daha olduğunu kabul etmek gerekir. Özellikle sansür pratiklerinin sistematik anlamda ortaya çıktığı 1860'lardan itibaren, masa başında yürütülen sansürün yanında kolluk güçleri tarafından uygulanmakta olan bir "sopalı sansürün" varlığından da söz etmek gerekir.

Bu bağlamda, bu makale 1858-1876 yılları arasında Osmanlı kitap sansürüne odaklanacak ve özellikle Zaptiye Müşiriyeti'ne gönderilen emirler ve dilekçelere özel bir önem verecektir. Devlet Arşivleri'nde 1860'lardan kalma belgeler nicelik olarak az olmakla birlikte, özellikle 1870'lerin başlarında yapılan yazışmaların incelenmesi, sansürün kanuni yaptırımlarının sahadaki karşılıklarını somut olarak görebilmek adına önemli bir kapı açacaktır. Bu sebeple çalışmanın ilk kısmı Zaptiye Müşiriyeti'nin kısa bir tarihçesini verip sansür mekanizmasındaki yerini kanun metinleri üzerinden inceleyecektir. İkinci kısım ise kolluk kuvvetlerinin sansürün basım öncesi ve basım sonrası denetime dahilini örnekleriyle inceleyerek bu kurumun sansür mekanizmasındaki yürütme görevini irdelenecektir. Makalenin amacı, Zaptiye Müşiriyeti örneği ile sansürün sahada uygulamasının nasıl yürütüldüğünü ve kolluk kuvvetlerinin buradaki konumunu tartışmak olacaktır.

³ Ali Birinci, "Osmanlı Devleti'nde Matbuat ve Neşriyat Yasakları Tarihine Medhal", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 7 (2006): 291-349.

⁴ Ebru Boyar, "The Press and the Palace: The Two-Way Relationship between Abdülhamid II and the Press", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 69, 3 (2006): 417-432.

⁵ Fatmagül Demirel, *II. Abdülhamid Döneminde Sansür* (İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 2007).

Bâb-1 Zaptiye ve Osmanlı Sansüründe Kolluk Kuvvetleri

Kolluk kuvvetlerinin Osmanlı sansürüne dahilinden önce Zaptiye teşkilatının Osmanlı Devleti'nde ortaya çıkışıyla başlamak tarihsel bağlamı sunmak açısından önemlidir. Özellikle klasik ve erken modern dönemde, Osmanlı Devleti'nin başkenti İstanbul'da güvenliği Yeniçeri Ocağı sağlarken taşrada tımarlı sipahiler güvenlikten mesuldü.⁶ 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın lağvedilmesinin ardından kurulan Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye İstanbul'un güvenliğini devraldı. Görev dağılımına göre 1830'lar ve 1840'larda bu ordunun nizamiye askerleri Suriçi bölgesinin güvenliğinden sorumlu tutulurken, Kasımpaşa ve Eyüp bölgesinde bahriye askerleri, Galata ve Beyoğlu civarında topçu askerleri, Üsküdar'da ise Hassa Ordusu'nun askerleri güvenliği sağlamak üzere görevlendirildi.⁷ Taşrada ise bu görev 1843'te redif askerlerinin kontrolüne bırakıldı ve tüm tımarlı sipahiler emekliye sevk edildi.⁸ Öte yandan, özellikle 1840'ların ortasında çeşitli birimlerin denetimindeki iç güvenlik meselesini tamamen bağımsız bir yapı olarak örgütlemek isteyen Osmanlı Devleti, 10 Nisan 1845'te Tophane-i Amire Müşiriyeti çatısı altında yeni bir polis teşkilatı oluşturdu.⁹ Bu teşkilatın nizamnamesine göre bu kurumun başlıca görevi yabancıların İstanbul'a giriş çıkışlarını denetlemek, pasaport ve mürur tezkiresi kontrolünü yapmaktı.¹⁰ Bundan bir yıl geçmeden, 15 Şubat 1846 tarihinde ise Zaptiye Müşiriyeti ismiyle yeni bir birim kurularak kolluk kuvvetleri askeri birimlerin denetimi altından çıkarıldı.¹¹ Bu tarihten itibaren polis, jandarma ve zabıta olarak görevlendirilen memurlar bu kurumun altında, Zaptiye Müşiri'nin komutasında toplandığından, bu döneme "tevhid-i zaptiye" de denilmektedir.¹²

Zaptiye Müşiriyeti'nin sorumluluk alanına kitap ve matbaa denetimlerinin dahil, 1857'de çıkarılan ilk matbuat kanunu ile başlar. Matbaalar Nizamnamesi olarak bilinen on maddelik bu kanun, matbaa açmak ve herhangi bir matbu metni basmak isteyen kişilerin hangi kurallara tabi olduğunu belirler. Nizamnamenin ilk maddesi, Zaptiye'nin basım öncesi denetime dahilini belirler:

Birinci Madde: Dersaadet'te gerek litografya ve gerek huruf ile kitap tabetmek isteyenlerin keyfiyetleri Meclis-i Maârif ve Zaptiye marifetleriyle tahkik olunduktan sonra meclis-i mezkurdan bâ-mazbata makam-ı âlî-i sadâret-uzmâdan istîzân ile cânib-i zaptiyeden mezuniyeti hâvî yedlerinde sened-i mahsusları olmadıkça basmahane küşad edemeyeceklerdir.¹³

Bu madde Meclis-i Maarif'in vereceği mazbatanın yanında Zaptiye Müşiriyeti tarafından verilecek bir izin belgesinin de senet olarak alınması gerekliliğini şart koşar. Zaptiye'nin basım sonrası denetimde rolü daha da aktiftir:

6 Zafer Toprak, "Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Kolluk Kuvvetleri", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* 5 içinde, haz. Murat Belge ve Fahri Aral (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985), 1269.

7 Halim Alyot, *Türkiye'de Zabıta: Tarihi Gelişim ve Bugünkü Durum* (Ankara: Kanaat Basımevi, 1947), 70.

8 Toprak, "Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Kolluk Kuvvetleri", 1269.

9 Toprak, 1270.

10 Ali Sönmez, "Polis Meclisinin Kuruluşu ve Kaldırılışı (1845-1850)", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 24/37 (2005): 263.

11 Glen W. Swanson, "The Ottoman Police", *Journal of Contemporary History* 7/1-2 (1972): 252-253.

12 Toprak, "Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Kolluk Kuvvetleri", 1270.

13 BOA, İ. MVL 367/16095, (12 Cemaziyelahir 1273).

Yedinci Madde: Memâlik-i mahrûsede mülkçe ve devletçe muzır olan kütüp ve resâili tabettirmeğe cesaret eden olur ise o makûlelerin bastırdıkları şeyler cânib-i zaptiyeden derhal ahz ü zabt olunacaktır.

Dokuzuncu Madde: Bu nizamâtın hilâfına hareket edenlerin basmahaneleri Zaptiye Nezareti ve vülât marifetiyle derhal kapattırılıp buna mütecasir olanların derece-i töhmetlerine göre kanunname-i hümayunda münderic ceza ile mücazâtı icra olunacaktır.¹⁴

Bu maddeler özelinde bakıldığında yasak kitap veya risale basanların ve nizamnameye aykırı hareket edenlerin cezalandırılmalarının Zaptiye Müşiriyeti eliyle yapıldığı görülür. 1857'deki Ceza Kanunnamesi'nin matbuatla ilgili suçlar kısmında ve 1864'te yürürlüğe giren Matbuat Nizamnamesi maddelerinde Zaptiye'nin ismi geçmez; yalnızca Matbuat Nizamnamesi'nin otuz dördüncü maddesinde belirli maddeler dışında kalan suçların karara bağlandığı merci olarak Zaptiye Mahkemeleri gösterilir.¹⁵ Özellikle gazeteleri denetlemesi için sorumlulukları artırılan Zaptiye Müşiriyeti, 14 Ocak 1865 tarihinde kanuna aykırı hareket edenleri soruşturmak üzere bünyesinde bir komisyon kurulması ile gazete denetiminden mesul tutulur.¹⁶

Yukarıdaki kanun metinlerine göre Zaptiye'nin görev alanını kabaca "basım öncesi denetim" ve "basım sonrası denetim" şeklinde tanımlayabiliriz. Zaptiye'nin her ne kadar basım öncesi denetimdeki rolü sınırlı olsa da asıl işlevi basım sonrası denetimdir. Bu denetimdeki esas görev ise izinsiz bir matbaanın basım yapmasını ve yasaklı bir neşriyatın dolaşımını engellemektir. Tespit edebildiğim kadarıyla basım öncesinde yapılan "tahkikat" ile basım sonrasında gerçekleştirilen "tetkik" aşamalarının birbirinden ayrı görevler olarak değerlendirilmesi gerekir. Özellikle Maarif-i Umumiye Nezareti ile Hariciye Nezareti tarafından Zaptiye Müşiriyeti'ne gönderilen sınırlı sayıdaki evrak üzerinden, bu görevin işleyişiyle ilgili bilgiye sahip olmak mümkündür. Bundan sonraki kısımlarda da bu görevlerin belgelerde nasıl tanımlandığına bakılacaktır.

Tahkikat: Basım Öncesi Denetimde Zaptiye

Osmanlı sansürünün ilk aşaması olan basım öncesi denetim, 1857 Matbaalar Nizamnamesi'nde Meclis-i Maarif ve Zaptiye Müşiriyeti'ne verilmiş bir görevdi. Meclis-i Maarif, matbaa açmak isteyenlere mazbata verirken Zaptiye Müşiriyeti'ne de bu mazbatayı vermeden önce şahıslarla ilgili hukuki gerekliliği yapmasını bildirirdi. Örneğin bu bildirimlerden biri, 12 Mayıs 1873 tarihinde Valide Han'da matbaa açmak isteyen İranlı Abdülcélil Ağa'nın talebi üzerine gönderilir ve Meclis-i Maarif'e gelen tebliğ üzerine Zaptiye Müşiriyeti'nden "Matbaa Nizâm-nâmesi ahkâmının merkum hakkında icrası" istenir.¹⁷ Burada Matbaa Nizamnamesi ahkamı olarak bildirilen bu denetimin ne olduğu, başka belgelerde daha net şekilde izah edilir.

Maarif-i Umumiye Nezareti'nden Zaptiye Müşiriyeti'ne gönderilen bu arzuhaller incelendiğinde Zaptiye'nin görevinin kişiler hakkında adli soruşturma yapmak (tahkik-i ahvâl) ve kişileri kefalet altına almak (kefâlete rabt) olduğu görülür. Örneğin bu görev-

¹⁴ BOA, İ. MVL 367/16095, (12 Cemaziyelahir 1273).

¹⁵ BOA, A} DVN. MKL 5/9, (5 Receb 1281).

¹⁶ BOA, MVL 868/62, (16 Şaban 1281).

¹⁷ BOA, MF. MKT 10/69, (14 Rebiülevvel 1290).

lerin icrası, 5 Mart 1873'te Vezir Han'ında bir litografya matbaası açmak isteyen sahaf esnasından Hacı Hüseyin Efendi hakkında yazılan bir belgede emredilmiştir.¹⁸ 24 Ekim 1872 tarihinde Maarif-i Umumiye Nezareti'nden Zaptiye Müşiriyeti'ne gönderilen bir başka belgede, matbaacılık mesleğine aşına olduğundan bahsederek matbaa açmak isteyen Rıfat Efendi hakkında "usul ve nizamına tatbiken tahkik-i ahvâliyle kefâlete rabtı" istenir.¹⁹ Tüm bu belgelerden anlaşılın, Meclis-i Maarif'e matbaa açmak üzere yapılan başvuruların, tahkikat ve kefalet alımı için Zaptiye Müşiriyeti'ne havale edildiğidir.

Adli tahkikatın niteliği hakkında bir bilgi bulunmasa da iki bilginin bu tahkikatlar sırasında önemli olduğunu görmek mümkündür. Birincisi Maarif'ten Zaptiye'ye giden her belgede matbaa açacak kişinin isminin bulunmasıdır. İkinci ve daha önemli olan bilgi ise matbaanın nerede açılacağı bilgisidir. Bu bilginin yer almadığı arzuhallerde ise yer bilgisinin alınması Zaptiye Müşiriyeti'nden istenir. Örneğin Maarif-i Umumiye Nezareti, 10 Ekim 1872 tarihinde Zaptiye Müşiriyeti'ne gönderdiği bir yazıda, Zacharie isimli bir kişinin matbaa açmak için ruhsat istediğini bildirerek yine kişi hakkında tahkikat ve ruhsat öncesi kefaletinin alınmasını istedikten sonra "mezkûr matbaayı ne tarafta açacağını" öğrenilmesini talep eder.²⁰

Yer bilgisinin neden önemli olduğu, 22 Aralık 1873'te Maarif-i Umumiye Nezareti tarafından Bâbîâlî'ye gönderilen bir yazıdan anlaşılır. Bu yazıya göre, "hükûmet ve zâbıta memûrlarının her bâr nazar-ı teftiş ü tahkikinde tutulmasında müşkilât olacak" ve matbaa açıldığına dair tutulacak kaydın kaybolma riskinin olduğu yerlerde matbaa açılmasının uygun görülmeceği belirtilir.²¹ Burada teftişe zorluk çıkaran yerlerin bir listesi elimizde bulunmadığından, bu ifade ile kastedilen mahallerin neresi olduğunu bilmemiz mümkün değil. Yine de Zaptiye memurlarının teftiş etmesinin ve istediğinde ruhsat kaydına ulaşmasının kolay olacağı lokasyonların, matbaa ruhsatı verilirken göz önünde bulundurulduğu sonucuna varılabilir. Özetle, Zaptiye Müşiriyeti'nin erken dönemde basım öncesi denetimde dahil daha çok adli tahkikat ve kefalet alma işlemleriyle sınırlı kalır.

Tetkik: Basım Sonrası Denetimde Zaptiye

Zaptiye Müşiriyeti'nin Osmanlı sansüründeki esas vazifesi özellikle 1864'teki Matbuat Nizamnamesi'nin ardından kapsamı genişletilen basım sonrası denetimdir. Müşiriyetin asıl işlevi ise, çeşitli sebeplerden dolayı neşri ve dağıtımı zararlı kabul edilen kitapların toplatılması ve bu kitapları basan matbaaların geçici olarak ya da tamamen kapatılmasıdır. Örneğin, 2 Ocak 1861 tarihinde Hariciye Nezareti'nden Zaptiye Müşiriyeti'ne gönderilen bir belge, kendilerine gönderilen bir kitabın yasaklanması gerekliliğinin görülmesi üzerine, Zaptiye memurlarının yeterli miktarda kısıtlama ile bu tür zararlı kitap ve risalelerin tedavülüne engel olmasını emreder.²² 1 Ekim 1872 tarihli Maarif-i Umumiye Nezareti'nden gönderilen bir diğer belge de *Mektûbât ve Muharrerât-ı Nâdire* isimli iki kitabın izinsiz basımıyla ilgili olarak bu ve benzer kitaplar hakkında "hüküm-i nizâmın

¹⁸ BOA, MF. MKT 9/57, (5 Muharrem 1290) Hacı Hüseyin Efendi'nin kitapçılık faaliyetlerine dair bkz. Filiz Dıġırođlu, *Dersaadet'te Bir Acem Kitapçı: Kitap-füruş Hacı Hüseyin Ağa*, (İstanbul: Turkuaz Yayınları, 2014).

¹⁹ BOA, MF. MKT 6/145, (21 Şaban 1289).

²⁰ BOA, MF. MKT 6/11, (7 Şaban 1289).

²¹ BOA, MF. MKT 16/2, (2 Zilkade 1290).

²² "...takayyüdât-ı kâfiyye icrâsiyla bu güne evrâk ve resâil-i muzırranın men-i tedâvül ve intişârı..." BOA, HR. MKT 361/78, (19 Cemaziyelahir 1277).

icrâsı" yolunda emir verir.²³ Her iki belge de üst mercilerin Zaptiye'den yalnızca ilgili hükümlerin uygulanmasını istediği yönünde muğlak ifadeleri içerdiğinden bu hükümlerin nasıl uygulandığıyla ilgili net bilgilere sahip değiliz. Fakat diğer bazı belgeler incelendiğinde, Zaptiye memurlarının basım sonrası kitap denetimine müdahil olduğu üç yer görülebilir: Kitapçılar ve bunların bayileri, seyyar kitap satıcıları ya da belgelerde geçen isimle "kitap gezdiricileri" ve bu kitapların basıldığı matbaalar.

Kitapçılar, Zaptiye'nin denetimlerinden en fazla nasibini alan mekanlar olup genellikle zararlı kabul edilen kitapların toplatıldığı ilk yerlerdir. Kitapçılara yapılan bir müdahale örneği, 25 Haziran 1862 tarihinde Meclis-i Vâlâ'dan Zaptiye Müşiriyeti'ne gönderilen bir yazıda izah edilir: Tahtakale'de Mahmutpaşa Camii civarında İslam karşıtı Türkçe bir kitabın Maarif Nazırı tarafından yazılan tezkire üzerine değerlendirilmesinin ardından, satışının münasip olmadığına kanaat getirilir. Belgede Meclis-i Vâlâ emriyle "mezkûr kitaplar Bâb-ı Zaptiye'ye celb ve satılan mahaller sedd ettirildikten sonra bayilerinin dahi istintâkları icrâ kılınarak" alınacak kararın bildirilmesi emredilir.²⁴ Bu belgede Maarif-i Umumiye Nazırı ve Meclis-i Vâlâ'nın karar mercii olduğu bilgisinin yanında Zaptiye memurlarının kitapları toplamak, satış yapılan yerleri kapatmak ve satış yapan kişileri sorgulamakla görevlendirildiği görülür. Kitapçılara dair bir diğer müdahale örneği, belgede kitapçı dükkânı olarak belirtilen Bible House'ta²⁵ yapılan arama hakkında Hariciye Nezaretî'nden Amerikan Sefaretî'ne verilen 26 Şubat 1874 tarihli layihada ortaya çıkar. Belgede, Kanunisanı ayı ortasında Maarif ve Zaptiye memurlarının başlangıçta birlikte teftiş yaptığı, dükkânda bulunan Türkçe Tevrat ve İncil'in, kitapçının elinde bu kitapların basım ve satışına hükümet tarafından muhalefet olunmaması yönünde teminat bulunmasından dolayı toplanmadığı, ancak sadareten gelen bir tezkere üzerine, aynı ayın on altıncı günü bu kitapların Zaptiye memurları tarafından toplandığı bilgisi yer alır.²⁶ Yukarıdaki belgelerin içeriklerinden anlaşıldığı üzere Zaptiye Müşiriyeti, kitapçı dükkânlarında kanun hükmü gereği arama yapma, kitap toplama, gerektiğinde dükkân kapatma ve dükkân sahiplerine hukuki işlem yapma hakkına sahiptir.

Zaptiye Müşiriyeti'nin ikinci müdahale yeri, "kitap gezdiricileri" olarak tanımlanan seyyar satıcılarıdır. Zaptiye memurlarının görevi, bu kitap satıcılarını mümkünse suçüstü yakalamak ve sattıkları kitaplara el koymaktı. Fakat bu görevin zor olduğunun hükümet de farkındaydı, nitekim Şura-yı Devlet tarafından 28 Ağustos 1874 tarihinde kaleme alınan bir mazbatada "gezdiricilerin külliyyen men'i gayr-i mümkün bulunmuş" ve bunların kitap satışının yasallaştırılması için bir yol aranmıştı.²⁷ Kitap gezdiricilerine yapılan 30 Mart 1875 tarihli bir müdahale emri örneği, bu müdahalenin boyutunun yalnızca Zaptiye memurlarıyla sınırlı olmadığını da ortaya koyar: İran tebaasından ve

23 BOA, MF. MKT 5/114, (28 Receb 1289).

24 BOA, A) MKT. NZD 427/27, (27 Zilhicce 1278).

25 Bu lokasyonun, ABCFM'in (*American Board of Commissioners for Foreign Missions*) 1872'de tamamlanan ve merkezi İstanbul'da Fincancılar Yokuşu'nda olan Bible House'un litografi ve elektrikli klişe yöntemleriyle baskı yapılan kısmı olması muhtemeldir. Konuyla ilgili bir diğer yazışmada geçen "Mösyö Bliss" isminin, bu binanın kurucusu olan Isaac Grout Bliss olduğu da göz önünde bulundurulduğunda bu ihtimal kuvvetlenir. BOA, HR. MKT 827/22, (20 Safer 1291/ 8 Nisan 1874); Joseph K. Greene, *Leavening the Levant* (New York: The Pilgrim Press, 1916), 129-130; Nalan Turna, "19. ve 20. Yüzyıl İstanbulunda Fincancılar Yokuşu, Amerikan Hanı ve Matbaacılık Faaliyetleri," *Ankara Üniversitesi İLEF Dergisi* 7/1 (2020): 78.

26 BOA, HR. TO 147/69, (9 Muharrem 1291).

27 BOA, ŞD 207/20, (15 Receb 1291).

çeşitli gayrimüslim milletlerden bazı kitap gezdiricilerinin okul önlerinde Türkçe İncil ve "adaba ve mezhebe aykırı" bazı kitaplar sattığının ihbar edilmesi neticesinde ve "çocukların zihinlerinin kötü etkileneceği" anlaşılmıştır. Dolayısıyla öğrencilerin bu gibi kitapları almaktan men edilmesi, bu kitapları satanların okul önlerinden defedilmesi ve muallimlerin de bu gibi durumları gördüğü takdirde her okulun yakınında bulunan zabıta memurlarına müracaat etmesi Meclis-i Maarif tarafından Zaptiye Müşiriyeti'ne emredilir.²⁸ Bu belgede görüldüğü üzere Zaptiye memurlarının okul önlerinde kitap satan bu seyyar satıcıları kovması için okul hocaları da bu denetim mekanizmasına dahil edilir. Bu iki belge, yasaklı kitap satan gezdiricilerin aktif olarak aranması ve bu kitapların satışına engel olunmasında Zaptiye'nin rolünü ortaya koyar.

Zaptiye memurlarının müdahalede bulunduğu üçüncü -ve kanımca en önemli- lokasyon, zararlı yayınların basıldığı matbaalardır. Buralarda Zaptiye memurlarının daha aktif şekilde görev aldığını görmek mümkündür. Örneğin 17 Mart 1867 tarihinde Meclis-i Vâlâ'dan gönderilen ve Zaptiye Müşiriyeti tarafından cevaplanan bir örnek vaka, bu görevin niteliğini açıklar: Trabzonlu Hoca Emin Efendi isimli bir yazar, tütün hakkında bazı yasaklı ifadeleri içeren birtakım risaleler bastırması sebebiyle tutuklanmasının ardından iki yılına Kütahya'ya sürgün edilir. Bu risaleleri bastıran matbaacı Bosnevî Ali Efendi'nin matbaası bir aylığına kapatılarak on Mecidiye altını para cezası kesilir. Risaleleri sattığı için tutuklanan ve Emin Efendi'nin öğrencisi olan Abdullah Efendi'nin ise "hocasının emri için infaza mecbur bulunmak" sebebiyle şimdiye kadarki tutukluluk süresinin yeterli bir ceza olmasından dolayı salıverilmesine karar verilir. Ayrıca risalelerin karar mercii Meclis-i Vâlâ olsa da tutuklama, sürgün etme, para cezası alma, yasaklı kitapları imha etme gibi uygulamalar Zaptiye Müşiriyeti'nin sorumluluğundadır. Özellikle kağıttaki 23 Şubat 1873 tarihli "Müşiriyet-i Zaptiyye" yazılı soğuk damga ve Zaptiye Müşiri İzzet Paşa imzasından Zaptiye Müşiriyeti tarafından gönderildiği anlaşılan aşağıdaki belge, Zaptiye memurlarının kanuni muamelenin uygulanması yönünde emir aldığı anda ne yaptıklarını açık şekilde gösterir:

Marûz-ı çâker-i kemîneleridir ki,

Perî-peyker ve Evrâk-ı Perişân ve Heft Peyker ve Dağarcık ve Sindbad-ı Bahrî nâm risâlelerin tab'ı için Maârif'e müracaatla ruhsatnâme istihsâl olunmamış olduğundan mezkûr risâleleri bilâ-ruhsat basmış olan matbaalar hakkında muâmele-i nizâmîyyenin icrâ ettirilmesi ifadesine dair Maârif Nezâret-i Celîlesinden takdîm kılınan tezkirenin leffîyle icrâ-yı îcâbı irâdesini şâmil makâm-ı muallâ-yı cenâb-ı sadâret-penâhîlerinden şeref-vârid olan fî 8 Zilkade sene 89 tarihli ve 1015 numarolu tezkire-i sâmiyye üzerine mezkûr risâlelerin buldukları matbaalarda taş üzerinde olan tasviri bozduklarını bademâ nezâret-i müşârûn-ileyhâdan ruhsat alınmadıkça kütüb ve resâil-i sâire tab' edememeleri zımnında ashâbı temînât-ı kavîyyeye rabt olunarak yedlerinden alınan senedâtın hıfz ettirildiği lede'l-havâle cânib-i zâbitadan ifade ve tezkire-i merkûme leffen takdim ve iade kılınmış olmağla ol bâbda emr ü fermân hazret-i men-lehü'l-emrindir. Fî 25 Zî'l-hicce sene [12]89 ve fî 11 Şubat sene [12]88

İzzet³⁰

28 BOA, MF. MKT 26/137, (22 Safer 1292).

29 BOA, A} MKT. MHM 376/89, (11 Zilkade 1283).

30 BOA, ŞD 205/7, (25 Zilhicce 1289).

Bu belgeden anlaşıldığı üzere Zaptiye memurları, zararlı yayın yapan litografya matbaalarında baskıda kullanılan taşları bozdurup matbaa sahiplerinin ruhsatlarını ellerinden alır. Bu belgenin doğrudan Zaptiye Müşiri tarafından gönderilmesini, Zaptiye'nin oynadığı rolü daha belirgin şekilde tasviri bakımından kıymetli buluyorum.

Zaptiye Müşiriyeti'nin bu dönemde Maarif Nezareti ile nasıl çalıştığını daha net bir şekilde göstermek adına, 24 Şubat 1874 tarihinde patlak veren bir örnek vakaya bakılabilir. Maârif-i Umûmiye Nezâretî'nden bu tarihte yazılan bir tezkirede, Stefan Bobçev isimli bir Bulgar Mekteb-i Tıbbiye öğrencisinin yazıp bastırmak üzere ruhsat aldığı Bulgarca bir risaleye politikayla alakalı bazı ifadeler eklemiş olduğu ve bu şekilde bastırıldığı anlaşıldığından Bobçev'in Meclis-i Maarif'e gelerek izahat vermesi talep edilir.³¹ 14 Mart 1874 tarihli diğer bir belgeden anlaşıldığı üzere, Bobçev eserin basımı için aldığı ruhsatı Kara Petro isimli bir matbaacıya satmıştır dolayısıyla bu matbaacının sorgulanması, gerektiği takdirde Bobçev ile yüzleştirilmesi istenir.³² Bahsi geçen sorgulamanın Zaptiye tarafından yapıldığı, 17 Nisan 1874'e tarihlenen bir Zaptiye dosyasında görülür. Bu dosyada yer alan 15 Nisan 1874 tarihli, "Nezâret-i Umûr-ı Zabtiyye" yazılı soğuk damga ve dönemin Zaptiye Müşiri Ahmed Hamdi Paşa'nın imzasının bulunduğu bir belgede, Mekteb-i Tıbbiye'den Stefan Bobçev'in iki gün sonra Bâb-ı Zaptiye'ye gelmesinin gerektiği bildirilir.³³

Bu dosyanın ilerleyen sayfalarında matbaacı Kara Petro'nun, ortağı kitapçı Yuan'ın ve *Seyâhat-i Âlem* isimli risalenin mütercimi Stefan Sava Bobçev'in istintaknameleri yer almaktadır. Bu istintaknamelerden anlaşıldığı kadarıyla Kara Petro ve Yuan birer kere, Stefan Bobçev ise iki kere sorgulanarak meselenin mahiyeti anlaşılmaya çalışılır. Sorgularda her üç kişinin birbirini tanıyıp tanımadığı sorularak olayın nasıl geliştiği, kitabın içeriğinden kimin haberinin olup olmadığı sorgulanır. Bu sorgulamaların ardından Zaptiye tarafından yazılan fezlekedede, Bobçev'in Fransızcadan Bulgarcaya tercüme ettiği bu risaleye Bulgarca gazete ve risalelerden "politikaca muzır" kabul edilen eklemeler yaptığı, Kara Petro ve Yuan'ın ise risalenin ruhsatını ve eklemeler yapılmış müsveddesini on liraya satın alarak ruhsatını üzerlerine almak üzere başvuruda bulunduğu ve bu başvuru arzuhalinde Kara Petro'nun Bobçev'in imzasını taklit ederek sahte imzayla bir ruhsat başvurusunda bulunduğu kaydedilir. İfadelerine göre Kara Petro'nun ve Yuan'ın risalenin içerisinde yer alan muzır ifadelerden haberleri yoktur; kendileri de kitaba Maarif Nezareti tarafından ruhsat verilmiş olmasından dolayı kitabın içeriğini kontrol etmediklerini belirtir.³⁴ Bu davanın sonucuna dair bir arşiv kaydına rastlamamış olmakla birlikte Zaptiye memurlarının özellikle zararlı yayın yapma işine karışmış kişileri kapsamlı sorgulara aldığı ve sorgulama sonuçlarını Maarif Nezareti'ne fezleke halinde bildirdiği görülür. Bu gibi belgeler ve vakalar, Zaptiye memurlarının sansür mekanizmasındaki nispeten merkezi olmayan rollerini gösterdiği gibi sansür ve denetimin sahadaki uygulamasında vazgeçilmez bir unsur olduğunu da gösterir.

³¹ BOA, MF. MKT 17/40, (7 Muharrem 1291).

³² BOA, MF. MKT 17/108, (25 Muharrem 1291).

³³ BOA, ZB 6/7, (27 Safer 1291).

³⁴ BOA, ZB 6/7, (29 Safer 1291).

Sonuç

Bu makalede, 1858-1876 yılları arasında Osmanlı Devleti'nde kitap sansürü uygulamalarında Zaptiye Müşiriyeti'nin sansür mekanizmasındaki rolünü ve diğer kurumlarla olan ilişkisini detaylandırmıştır. Maarif Nezareti, Hariciye Nezareti ve Dahiliye Nezareti gibi merkezi kurumların yanında Zaptiye Müşiriyeti, her ne kadar karar mercii makamlar kadar belirleyici bir rol edinmese de özellikle sahadaki denetim ve uygulamalar açısından vazgeçilmez bir kurum olarak çalışmıştır. Meclis-i Maarif'in matbaa açma izni verirken Zaptiye Müşiriyeti'nin adli soruşturma ve kefalet alımı görevlerini yürütmesi, bu iki kurumun nasıl eş güdümlü çalıştığını ortaya koyar. Basım sonrası denetimlerde ise, Meclis-i Vâlâ ve Meclis-i Maarif'ten gelen emirler üzerine Zaptiye Müşiriyeti'nin yasak kitapların toplatması, izinsiz matbaaların kapatılması ve zararlı görülen yayınların imha edilmesi gibi kritik görevleri üstlendiği belgelerle sabittir. Bunun yanında işlenen suçlar hakkında soruşturmalar yapması, karar mercii kurumların verdiği ceza kararlarının uygulanması ve sahada izinsiz yayınların dolaşımına engel olması da Zaptiye Müşiriyeti'nin sahada var olan bir denetim mekanizmasının aktif görevlisi olarak rol aldığını gösterir. Zaptiye Müşiriyeti, teoride hiçbir zaman merkezi bir role sahip olmasa da pratiğe döküldüğünde denetimdeki konumu oldukça kritiktir. Diğer merkezi kurumlarla eş zamanlı işleyişi, sansür mekanizmasının etkinliğini artırmış ve Zaptiye'yi, Osmanlı Devleti'nin bilgi kontrolü politikasında vazgeçilmez bir kurum haline getirmiştir. Sahadaki uygulamalarıyla, merkezi kararların hayata geçirilmesinde önemli bir fonksiyon üstlenen Zaptiye Müşiriyeti, özellikle geniş çaplı sansür mekanizmalarının faaliyette olduğu Hamidiye Devri'nden önce geniş bir kapsamda bu rolü yerine getirmiştir.

Bu çalışma her ne kadar Zaptiye Müşiriyeti'nin (ya da 1876'dan sonraki ismiyle Zaptiye Nezareti'nin) sansür mekanizmasındaki yerini tartışmak için yazılmışsa da bu dönemde Zaptiye memurlarının ne derece mukavemetle karşılaştığına ya da görevlerini hakkıyla yerine getirip getirmediğine dair şüpheleri de uyandırmalıdır. Bununla ilgili bir belgeyle karşılaşmamış olmakla birlikte daha geç dönemde bunun örneklerinin görülmesi, Zaptiye'nin görevlerini uygularken çeşitli zorluklarla karşılaşmış olabileceğini işaret etmektedir. Ayrıca, sansür uygulamalarının özellikle dönemin süreli yayınları üzerinden toplumsal ve kültürel etkilerini değerlendirmek, Zaptiye Müşiriyeti'nin görevlerini yerine getirirken hangi tür tepkilerle karşılaşmış olabileceğini anlamak açısından önemlidir. Bu açıdan, Zaptiye'nin sahadaki faaliyetlerinin daha derinlemesine incelenmesi, sansür mekanizmasının işleyişi hakkında daha kapsamlı bir anlayış sağlayacaktır. Bununla birlikte Zaptiye Müşiriyeti'nin yalnızca kitap sansüründe değil, süreli yayın sansüründe de ne derece etkili olduğunun ayrıca incelemeye tabi tutulması gereklidir. Daha önce de belirtildiği üzere 1865 yılı başında Zaptiye Müşiriyeti çatısı altında, kanuna aykırı hareket eden gazete sahipleri hakkında tahkikat yürütecek bir komisyon kurulmuştur. Bu komisyonun üyelerinin Türkçe, Fransızca, İngilizce, Rumca ve Ermenice dillerini bilmeleri beklendiğinden, bu dildeki tüm gazetelerle ilgili tahkikatların Zaptiye Müşiriyeti tarafından yapıldığı yorumu yapılabilir. Bu ve bunun gibi belgeler üzerinden Zaptiye'nin özellikle gazete sansüründe de aktif bir rol oynadığını söylemek mümkündür.

Bâb-1 Zaptiye ve sansür mekanizması içerisindeki konumu üzerine yapılabilecek araştırmaların bir başlangıcı olan bu çalışma, Zaptiye memurlarının da en az Maarif-i Umumiye ya da Hariciye Nezareti memurları kadar önemli bir rol oynadığını, bu rolün sansürün hukuki ve cezai yaptırımlarını kapsadığını göstermek üzere hazırlanmıştır. Bu çalışmanın konu aldığı dönemin 1860'lar ve 1870'ler olduğu da göz önünde bulundurulduğunda, Osmanlı Devleti'nin özel teşebbüslerin matbaacılık faaliyetlerine izin vermesinin üzerinden çok fazla zaman geçmeden kapsamlı bir sansür mekanizması oluşturduğunu gösterir. Bu durum da yine daha az raporlanmış olmasına karşın bu dönemde başka matbu materyallere (tiyatro metinleri, el ilanları, kartpostallar gibi) yönelik sansür uygulamalarının da varlığını düşündürmektedir. Zaptiye Müşiriyeti'nin bu geniş yelpazedeki denetim ve sansür faaliyetlerini irdelemek, hem bu kurumun Osmanlı'da sansür mekanizmasına dahilini açığa çıkarırken hem de Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyıl ortalarından itibaren uygulamaya koyduğu bilgi kontrol politikalarının ne denli kapsamlı ve organize olduğunu ortaya koyacaktır.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)
Sadaret Mukavelenamereler (A}DVN. MKL)
Sadaret Mektubî Mühimme Kalemi (A}MKT. MHM)
Sadaret Mektubî Kalemi Nezâret ve Devair (A}MKT. NZD)
Hariciye Nezareti Mektubî Kalemi (HR. MKT)
Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR. TO)
İrade Meclis-i Vâlâ (İ. MVL)
Maarif Nezareti Mektubî Kalemi (MF. MKT)
Şura-yı Devlet (ŞD)
Zaptiye (ZB)

Kitap ve Makaleler

Alyot, Halim. *Türkiye'de Zabıta: Tarihi Gelişim ve Bugünkü Durum*. Ankara: Kanaat Basımevi, 1947.
Birinci, Ali. "Osmanlı Devleti'nde Matbuat ve Neşriyat Yasakları Tarihine Medhal". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 7, 2006, 291–349.
Boyar, Ebru. "The Press and the Palace: The Two-Way Relationship between Abdülhamid II and the Press." *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 69, 3, 2006, 417-43.
Demirel, Fatmagül. *II. Abdülhamid Döneminde Sansür*. İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 2007.
Dığıroğlu, Filiz. *Dersaadet'te Bir Acem Kitapçı: Kitap-füruş Hacı Hüseyin Ağa*. İstanbul: Turkuaz Yayınları, 2014.
Greene, Joseph K. *Leavening the Levant*. New York: The Pilgrim Press, 1916.
İskit, Server Rifat. *Türkiyede Matbuat Rejimleri*. İstanbul: Başvekalet Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü, 1939.
İskit, Server. *Türkiye'de Matbuat İdareleri ve Politikaları*. İstanbul: Başvekalet Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü, 1943.
Sönmez, Ali. "Polis Meclisinin Kuruluşu ve Kaldırılışı (1845-1850)". *Tarih Araştırmaları Dergisi* 24/37 (2005): 259–275.
Swanson, Glen E. "The Ottoman Police". *Journal of Contemporary History* 7, 1, 1972, 243-60.
Toprak, Zafer. "Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Kolluk Kuvvetleri". *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* 5 içinde, haz. Murat Belge ve Fahri Aral, 1269–71. İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.
Turna, Nalan. "19. ve 20. Yüzyıl İstanbulunda Fincancılar Yokuşu, Amerikan Hanı ve Matbaacılık Faaliyetleri". *Ankara Üniversitesi İLEF Dergisi* 7, 1, 2020, 73-94.
Yosmaoglu, Ipek K. "Chasing the Printed Word: Press Censorship in the Ottoman Empire, 1876-1913". *The Turkish Studies Association Journal* 27, 1/2, 2003, 15-49.

"Ortodoksluğun Muhafazası": Misyoner Karşıtı Karamanlıca Literatür

STEFO BENLİSOY

İstanbul Teknik Üniversitesi
Sosyoloji Bölümü (İTB)
benlisoy@itu.edu.tr

ORCID: 0000-0003-4243-9161
Makale geliş tarihi: 5 Mayıs 2024
Makale kabul tarihi: 18 Haziran 2024

Özet

Protestan misyonerlerin Anadolu'ya yerleşmeye başladığı 1830'lardan itibaren Rum Ortodoks kilise hiyerarşisinin, Anadolu'nun Türkçe konuşan Ortodokslarına ilişkin endişeleri artmıştı. Bu endişelerin temelinde, bu toplulukların kilisenin ayın dilinden bihaber olmaları nedeniyle misyonerlerin etkisine açık olmaları yatmaktaydı. Bu çalışma, bu kaygıları Karamanlıca yani Yunan harfli Türkçe neşriyat üzerinden takip ederek Karamanlıca yayıncılığa yansımalarını inceleyecektir. Karamanlıca literatür, ağırlıklı olarak 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren üretilen, romanlar başta olmak üzere din dışı temalara ağırlık vermiştir. Mevcut yazıda ise Protestan misyonerlerin ürettikleriyle birlikte düşünüldüğünde Karamanlıca basılı kitap üretiminin önemli bir ekleni olmaya devam eden ama literatürde aynı ölçüde yer bulamamış Karamanlıca dini içerikli eserler meselesi gündeme getirilecektir. Anadolu Türkçe konuşan Rum Ortodokslarına yönelik dini kitap yayıncılığı 18. yüzyılın başından beri vardı ancak Protestan misyonerlerin Karamanlıca, basılı literatürün önemli bir üreticisi olarak devreye girmesiyle birlikte yeni bir evre başlamış oldu. Anadolu Türkçe konuşan Ortodokslar tarafından dini meselelerde bilgi düzeyini arttırmak ve misyonerlere yanıt vermek amacıyla Karamanlıca dini içerikli kitap üretimi yeni bir ivme kazandı. İçlerinde misyonerleri doğrudan hedef alan polemik/yerği niteliğine sahip Karamanlıca kitapların da bulunduğu geniş bir yayın portföyü oluştu. Bu makale söz konusu literatürden yararlanarak bilhassa Karamanlıca misyoner karşıtı dini içerikli metinlerin izini sürecektir. Bu literatüre dahil edilebilecek başlıca kitaplardan örnekler vererek bunların içerikleri, yazılış sebepleri, çevirmen/yazar kimlikleri, ulaşmak istediği potansiyel okur kitlesinin niteliklerinin nasıl algılandığı, diğer taraftan bu potansiyel okur kitlesinin dini metinlere ilgisinin niteliği gibi meseleleri değerlendirmeye çalışacaktır.

Anahtar kelimeler: Türkçe konuşan Anadolu Rum Ortodokslar, Karamanlıca, Karamanlıca kitap üretimi, Karamanlıca basın, Protestan misyonerler, Evangelinos Misailidis

Abstract

Defending Orthodoxy: Polemical Literature Against Missionaries in Karamanlidika

Beginning in the 1830s, as Protestant missionaries began to settle in Anatolia, the Orthodox Church hierarchy became increasingly concerned about the Turkish-speaking Orthodox population of Anatolia. These concerns were based on the fact that these communities were ignorant of the liturgical language of the Church and thus vulnerable to the influence of the missionaries. This study examines the impact of these concerns on the publication of *Karamanlidika*, i.e., Turkish with Greek script. Literature on the *Karamanlidika* has mainly focused on non-religious themes, especially novels published since the second half of the 19th century. In the present article, the topic of religious works in *Karamanlidika* will be addressed, as these works, together with those produced by Protestant missionaries, constitute an important axis of *Karamanlidika* printed book production, but have not been given due attention in literature to the same extent. Religious book publishing for the Anatolian Turkish-speaking Rum Orthodox had existed since the beginning of the 18th century, but a new phase began with the entry of Protestant missionaries as important producers of printed literature in *Karamanlidika*. In response, the Turkish-speaking Orthodox in Anatolia started to publish religious literature in *Karamanlidika* to increase their religious knowledge and counter the missionaries' influence. A large portfolio of publications emerged, including polemical/critical books in *Karamanlidika* that directly targeted the missionaries. The article will trace the religious anti-missionary texts in *Karamanlidika*. By providing examples of the most important books in this literature, it will evaluate issues such as their content, the reasons for their writing, the identities of the translators/authors, their perceptions of the potential readership's qualities, and the nature of this readership's interest in religious texts.

Keywords: Turkish speaking Anatolian Rum Orthodox, *Karamanlidika*, *Karamanlidika* book production, *Karamanlidika* periodical press, Protestant missionaries, Evangelinos Misailidis.

Türkçe konuşan Anadolu Rum Ortodokslara yönelik Karamanlıca, yani Yunan harfli Türkçe basılı literatürün geç Osmanlı bağlamında önemli bir üreticisi Protestan misyonerdlerdir.¹ American Board of Commissioners for Foreign Missions'a (ABCFM) mensup misyonerler Doğu Akdeniz'e 19. yüzyılın başında ulaşmış, Anadolu'ya ilk Protestan misyonerlerse 1820 yılında Plinius Fisk ve Levy Parsons adlı rahiplerin İzmir'e ayak basmasıyla gelmişti. Protestan misyonerlerin, Katolik misyonerlere kıyasla, Anadolu'ya oldukça geç intikaline rağmen, hayırseverlik ve özellikle eğitim ve yayın faaliyetleri, yerleşik Ortodoks kilise hiyerarşisi ve mevcut cemaat düzeni açısından kadim Katolik misyonlardan çok daha zorlu bir rakip olarak görülmüştür. Bunun nedeni Protestan misyonerlerin dini, eğitsel ve hayırsever faaliyetlerinin doğası ve içeriğiydi. Protestan misyonerlerin anadilde ve konuşulan sade dilde eğitime, pozitif bilimlere, kitlesel okuryazarlığa, pratik eğitime ve özellikle kız çocuklarının öğrenimine verdikleri önem oldukça devrimci girişimler olarak değerlendirilmiştir. Teorik olarak Protestan kilisesine üye olmak için başvuran herkesin İncil'i kendi dilinde okuyabilmesi gerekiyordu. Misyonerler, genel "demokratik" ve liberal davranış kurallarıyla birlikte, yerleşik otoritelere karşı eleştirel bir tutumu vurguladıkları bireysel bilgi arayışına da büyük önem veriyorlardı. Açıkçası, Protestan misyonerler tarafından verilen eğitimin bu nitelikleri sadece teolojik bir tehdit değil, aynı zamanda geleneksel hiyerarşik değerlere bir meydan okuma ve mevcut toplumsal düzene bir tehdit anlamına geliyordu.

Başlangıçta Ortodoks Patrikhane misyonerlere karşı daha hoşgörülüydü. Bunun sebebi o dönemde Katoliklere duyulan ortak düşmanlığın daha egemen olmasıydı. Bu bağlamda misyonerlerin eğitsel girişimleri, özellikle kızların eğitimiyle ilgili olanlar hoş karşılanıyor ve yakından gözlemleniyordu.² Bu dönemde misyonerlerin ayrı Protestan kiliseleri oluşturma niyeti yoktu, aksine Doğu kiliselerinin kendi üyeleri tarafından içerdiren reform edilmesini hedefliyorlardı. Protestan misyonerler, eğitilmiş, "önyargı ve batıl inançlardan" arınmış yeni nesillerin oluşturulması yoluyla Ortodoks Kilisesi'nin kendi içinde reformdan geçirilmesinin, kademeli olarak Protestanlaştırılmasının ve "nominal" Hıristiyanların "aydınlanmış" Hıristiyanlara dönüştürülmesinin mümkün olacağına inanıyorlardı. Ancak bu kısa dönemden sonra misyonerlerin çabaları kilise hiyerarşisinin çetin direnci ve düşmanlığıyla karşılaştı, Protestanlarla bağlantılı kişiler Ortodoks cemaatlerden aforoz edildi. Bu sertleşen tutum 1846'dan sonra Protestan kiliselerinin kurulmasına yol açtı.³

Kutsal metinlerin Doğu Akdeniz'de konuşulan farklı dillere çevrilmesi ve Protestan misyonerlerin kapsamlı yayıncılık faaliyetleri de büyük bir endişe yaratıyordu zira bu faaliyetlerin Ortodoks kilisesi içindeki merkezkaç eğilimleri güçlendirdiği düşünülü-

1 Türkçe konuşan Anadolu Rum Ortodokslar ve Karamanlıca için bkz. Evangelia Balta, *Gerçi Rum isek de, Rumca Bilmez Türkçe Söylerez* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları 2012); Evangelia Balta, *Karamanlı Yazınsal Mirasının Ocaklarında Madencilik*, çev. Ayşe Nihal Akbulut (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları 2019).

2 Effi Gazi, "Revisiting Religion and Nationalism", *The Making of Modern Greece Nationalism, Romanticism, and the Uses of the Past (1797-1896)*, yay. haz. Roderick Beaton ve David Ricks (Londra: Ashgate 2009), 99.

3 Paulina Nasioutzik, *Αμερικάνικα Οράματα στη Σύμωρη τον 19ο Αιώνα Η συνάντηση της Αγγλοσαξονικής Σκέψης με την Ελληνική* [19. yüzyıl İzmir'inde Amerikan vizyonları: Anglo-Sakson düşüncesinin Yunanlarla karşılaşması] (Atina: Estia 2002), 205-233. Anadolu'daki çeşitli Rum Ortodoks cemaatlerle Rum Protestanlar arasında yaşanan ihtilaf, cezalandırma ve şiddet vakalarına dair bkz. Merih Erol, "Becoming Protestant: Greek Orthodox Responses to Conversion in 19th Century Ottoman Anatolia", *Adalya* 21 (2018): 335-362.

yordu.⁴ Misyonerlerin, cemaatlerin yerel dillerinde vaaz vermeleri ve Pazar okulları düzenlemeleri Ortodoks kilisesinde daha fazla endişeye neden olmaktaydı.⁵

Bu arka plan bağlamında, Rum Ortodoks kilise hiyerarşisinin, Anadolu'nun Türkçe konuşan Ortodokslarına ilişkin kaygıları artacaktır. Bu kaygıların temelinde, bu toplulukların kilisenin ayin dilinden bihaber olmaları nedeniyle misyonerlerin etkisine açık olmaları ve İslamlaşma tehdidi altında bulunmaları yatmaktaydı. Protestan misyonerlerin Anadolu'da Türkçe vaaz vermeye başladığı 1830'lardan itibaren Patrikhane, bu cemaatlerin Yunanca'yı "yeniden edinmeleri" için özellikle eğitim yoluyla ciddi çaba sarf etmeye başlayacaktır.⁶ Bu kaygılar, Türkçe konuşan Anadolu Ortodokslarına hitap eden dönemin Karamanlıca basınına da geniş ölçüde yansımıştır. Okumakta olduğunuz çalışma Karamanlıca neşriyat üzerinden bu kaygıları takip ederek aslında bu ve benzeri gündemlerin/kaygıların Karamanlıca yayıncılığa yansımalarını inceleyecektir. Karamanlıcaya ilişkin literatür ağırlıklı olarak 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren üretilen din dışı temalara ağırlık vermiştir. Mevcut yazıda ise Protestan misyonerlerin ürettikleri dini içerikli Karamanlıca kitaplarla birlikte düşünüldüğünde Karamanlıca basılı kitap üretiminin önemli bir eksenini olmaya devam eden ama literatürde bu ölçüde kendisine yer bulamamış Karamanlıca dini eserler meselesi gündeme getirilecektir. Anadolu'da Türkçe konuşan Rum Ortodoksların 18. yüzyılın başından beri dini kitap yayıncılığı vardı ancak Protestan misyonerlerin Karamanlıca, yani Yunan harfli Türkçe basılı literatürün önemli bir üreticisi olarak devreye girmesiyle birlikte yeni bir evre başlamış oldu. Çünkü tehdit altında buldukları varsayılan Anadolu'da Türkçe konuşan Rum Ortodokslar tarafından dini meselelerde bilgi düzeyini arttırmak ve misyonerlere yanıt vermek amacıyla Karamanlıca dini içerikli kitap üretimi yeni bir ivme kazandı. İçlerinde misyonerleri doğrudan hedef alan polemik/yerli niteliğine sahip Karamanlıca kitapların da bulunduğu geniş bir yayın portföyü oluştu. Elinizdeki makale söz konusu zengin literatürden yararlanarak bilhassa Karamanlıca misyoner karşıtı dini içerikli metinlerin izini sürecektir. Bu literatüre dahil edilebilecek başlıca kitaplardan örnekler vererek bunların içerikleri, yazılış sebepleri, çevirmen/yazar kimlikleri, ulaşmak istediği potansiyel okur kitlesinin niteliklerinin nasıl algılandığı, diğer taraftan bu potansiyel okur kitlesinin dini metinlere ilgisinin niteliği gibi meseleleri kaynakların el verdiği oranda değerlendirecektir. Özellikle misyonerlere karşı polemik niteliğine sahip metinlerin tema ve argümanlarına odaklanarak geç Osmanlı döneminde Karamanlıca yayıncılığın şu ana kadar nispeten az bilinen bir cephesine ışık tutacaktır.

---

4 O dönemde Bulgarca Kutsal Kitap'ın gözden geçirilmiş baskısını düzenlemek ve Ermenice, Ermenice-Türkçe ve Bulgarca çevirileri uyumlu hale getirmekle meşgul olan Dr. E. Riggs'in 1869'daki yorumları, Board'un Doğu Kiliseleri misyonerlerinin kutsal metinlerde farklı dillerin kullanımı ve bu metinlerle inananlar arasındaki ilişki konusundaki kökten farklı tutumunu ortaya koymaktadır: "İlhamın kutsanmış sözleri bir dilde olduğu kadar başka bir dilde de aynı ikna edici, dönüştürücü, eğitici ve teselli edici güce sahiptir. Ve diğer dillerdeki sözler, onları kullanan uluslar için kendi dilimizdekiler kadar tatlıdır. İnsan ırkının bu kadar büyük bir kısmının Kutsal Metinler'i kendi doğdukları dillere tercüme edilmiş ve erişilebilir halde bulmaları şükran ve övgü konusudur." *The Missionary Herald* (Mayıs 1869): 158.

5 Misyonerler, Pazar Okulu Dersleri'nin Ermenice, Türkçe ve Karamanlıca versiyonlarını (Giragi Mektebi Dersleri ve Κυριακή Μεκτεπί Δερσλερί) kapsamlı bir şekilde yayınladılar ve bunları Pazar okullarında ve ilmiyelerinde dağıttılar. Bu kitapların çeşitli baskıları için bkz. Evangelia Balta, "Καραμανλίδικες και Αρμενοτουρκικές Εκδόσεις των 'Sunday Schools Lessons' ['Pazar mektepleri derslerinin' Karamanlıca ve Ermeni harfli Türkçe edisyonları]", *Ta Ιστορικά* 53, 2010, 379-402.

6 Stefo Benlisoy, "Education in the Turcophone Orthodox Communities of Anatolia during the Nineteenth Century", (Doktora Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2011).

Protestan Misyonerler ve Karamanlıca Basın

İstanbul Rum cemaatinin değerler sistemine entegre olmuş, Türkçe konuşan Anadolu Ortodokslarının ileri gelenleri ve eğitilmiş kesiminin düşüncelerini dile getiren *Anatoli* gazetesi⁷, misyonerlerin Anadolu'daki cemaatlere yönelik faaliyetlerinin yarattığı tehlikeler konusunda okuyucularına sürekli uyarılarda bulunuyordu. Gazetenin yazarlarına göre, misyonerler Anadolu Ortodoksları için ölümcül bir tehditti. Ortodoksluğu terk etmeyi kişinin bireysel ve toplumsal kimliğini inkâr etmesi olarak gören gazete, bu nedenle sayfalarında sık sık misyonerlerin faaliyetleri hakkında bilgi veriyor ve okuyucularını uyarıyordu. Gazeteye göre Anadolu'da, özellikle Kayseri ve Konya bölgelerinde "Protestanlar, Rafıziler⁸ ve Cizvitler" büyük paralar harcıyor, bedava kitaplar dağıtıyor ve yavaş yavaş bölgedeki her köyde yer ediniyorlardı.⁹

Gazeteye göre, Anadolu Rumlarının (*Ανατόλ εκχαλί Ρουμεισι*) çoğunluğu, mensup oldukları mezhebin kurallarının anlamını yeterince bilmedikleri için "rafıziler" tarafından kolayca kendilerine celp edilebiliyordu. Bunlar her köye ve kasabaya vaizler göndererek ağlarını örerken, birçok köy misyonerlerin "tatlı sözlerine" kanarak inançlarını değiştiriyordu. Buna mani olmak için Ortodoks metropolitler, halkın misyonerlere karşı direnişini güçlendirmek için vaizler atmalı ve onlara mezheplerinin ilkelerini öğretmeliydiler. Gazete ayrıca Ortodokslar ile Protestanlığa geçenler arasında din bilgisi açısından büyük bir tezat olduğundan da yakınıyordu. Gazeteye göre "Anadolulular"ın en bilgileri bile yeni din değiştirmiş birisine cevap verememekteydiler. Bu durumun en büyük nedeni Ortodoks yüksek ruhbanın kayıtsızlığıydı.¹⁰ Öte yandan, Protestan misyonerlerin Türkçe konuşan Ortodoks cemaatlere Türkçe vaaz vermeleri ve İncil'in Türkçe çevirilerini yayınlayarak yaygın bir şekilde dağıtmaları büyük endişe yaratmaktaydı.

Gazeteye göre, Anadolu Rumları (*Ανατόλ Ρούμυγισσι*) arasında eğitilmiş kişi sayısı az olduğundan, mezheplerinin anlamını ve kurallarını bilmiyorlardı. Bu cehalet, misyoner vaizlerin propagandalarının onları cezbetmesine neden olmaktaydı. Üstelik gazeteye göre, 19. yüzyılın son on yılına gelindiğinde Yunanca bilmeyen Ortodokslar için Yunan harfleriyle yazılmış Türkçe basılı eserlerin (*ρουμί-ούλ χουρούφ βέ τουρκι-ούλ-ιπαρέ*) sayısında artış da bu durumu değiştirmemişti. Dini ya da mezhebe dair kitaplar (*μεζχεπί κιταπλάρ*) artık mevcut olmasına rağmen, "Anadolu ahalisi (*Ανατόλ εκχαλίσι*)" bunları satın almıyor, okumuyor ve para ödemek istemiyordu. Ancak yine aynı gazeteye göre Anadolu'da dolaşan misyonerler ve vaizlerse yarılarında çantalar dolusu kitap taşıyor ve

⁷ En eski ve sürekli Osmanlı gazetelerinden biri olan *Anatoli* gazetesi için bkz. Foti Benlisoy ve Stefo Benlisoy, "Reading the identity of 'Karamanli' through the pages of Anatoli", *Turcologica 83 Cries and Whispers in Karamanlidika Books*, yay. haz. Evangelia Balta ve Matthias Kappler (Wiesbaden: Harrasowitz Verlag 2010), 93-108; Şehnaz Şişmanoğlu Şimşek, "The Anatoli Newspaper and the Heyday of the Karamanli Press", *Turcologica 83 Cries and Whispers in Karamanlidika Books*, yay. haz. Evangelia Balta ve Matthias Kappler (Wiesbaden: Harrasowitz Verlag 2010), 109-123; Stefo Benlisoy, "Another newspaper in our language! Competition and polemic in the Karamanlidika Press", *Cultural Encounters in the Turkish Speaking Communities of the Late Ottoman Empire*, yay. haz. Evangelia Balta (İstanbul: The Isis Press 2014), 359-392; Stefo Benlisoy, "Bizden gayret, Anatollulardan Himmet': 19. Yüzyılın ikinci yarısında Gazeteciler ve Müşterileri", *Kebikeç 50* (2020), 89-124.

⁸ *Anatoli* gazetesi ve Karamanlıca polemik literatüründe misyonerlere, özellikle de Protestanlara "rafızî (rafazî)" denilerek, bunlar gerçek mezhepten ayrılmış ve inançları bozuk kişiler olarak tanımlanmaktadır.

⁹ *Ανατολή*, N. 5133, 14.10.1895, 2.

¹⁰ "Ορθοδοξίανην Μουχαφαζασή [Ortodoksiyanın Muhafazası]", *Ανατολή*, 12.02.1894, N. 4773, 1.

insanları cezbetmek için Patrikhane tarafından onaylanmamış İncil, Eski Ahit ve benzeri kitapları ya da çevirileri ve gazeteleri ücretsiz ya da çok düşük bir ücretle dağıtıyorlardı.¹¹

Gerçekten de misyonerlerin basım faaliyetlerinin önemli bir kısmı Türkçe konuşan Anadolu Ortodokslarına yönelikti. Evangelia Balta'nın gösterdiği gibi, başta *British and Foreign Bible Society* ve ABCFM olmak üzere, Protestan misyonerlerin ürettikleri dini içerikli Karamanlıca kitapların sayısı 140 olup bunlar Karamanlıca basılı literatürün yüzde otuzunu, Karamanlıca dini kitapların da yüzde kırkını oluşturmaktadır.¹² En önemlileri İncil olan bu dini kitaplar çok sayıda (genellikle beş bin) basılıp misyonerlerin Anadolu'da faaliyet gösterdikleri bölgelerde ücretsiz olarak dağıtılmaktaydı.¹³

Bu bağlam içerisinde tehdit altında buldukları varsayılan Anadolu Türkçe konuşan Rum Ortodoksların dini meselelerde bilgi düzeyini arttırmak ve misyonerlere yanıt vermek amacıyla dini içerikli kitaplar yani ilmihal, mezmurlar kitabı, azizlerin yaşam öyküleri, dini şiirler vb., arasında misyonerleri doğrudan hedef alan polemikleri içeren Karamanlıca kitaplar yayımlanmaya başlanacaktır. Dönemin önemli yerel aydınlarından Anastasios Levides'in (1834-1918) vurguladığı üzere, yeterli eğitim olanakları ve Türkçe vaaz gibi imkânlardan mahrum olan anadili Türkçe olan Rum Ortodokslarının kendilerini yetiştirmelerinin tek yolu "hurufatı *ellinika* [Yunanca] olup da ibaresi istimal olan adı Türki lisanında (*χουρουφατή ελληνικά ολόπδα παρеси ιστιμάλ όλάν αδι Τουρκί λισανηνδά*)" yazılmış din ve ahlak kitaplarını incelemektir.¹⁴

Doğru Dinin Talimi

Karamanlıca misyoner karşıtı polemik literatürünün ilk örneğini 1832 ile 1871 yılları arasında Kayseri metropoliti olan Paisios (1780-1871) verir. Kendisi de Kapadokya'nın Farasa köyünde doğan Paisios uzun yıllar, Zincidere'deki, bölgenin en önemli manastırı olan Vaftizci Yahya manastırının yöneticisi (*ηγουμένος*) ve buradaki okulun müdürü olarak görev yaptıktan sonra Kayseri metropoliti olarak atanır. Paisios, piskoposluk bölgesinde artan misyonerlik faaliyetlerinden duyduğu endişe nedeniyle, 1839 yılında Moskovalı Platon'un Kutsal İlmihalini *Doğru Dinin Talimi* (*Τογρού Τινίγν Ταλιμι*) başlığıyla Karamanlıcaya çevirir. Bu çeviri, Karamanlıcada 19. yüzyılın ilerleyen yıllarında hızla artan Protestan karşıtı polemik ya da yergi edebiyatının ilk örneğini oluşturur.¹⁵ Paisios, Karamanlıcaya, yani Türkçeye tercüme edilen Yeni Ahit'in tashihini de gerçek-

11 "Ορθοδοξίανην Μουχαφασή [Ortodoksiyanın Muhafazası]", *Ανατολή*, 15.02.1894, N. 4774, 1.

12 Balta, *Gerçi Rum isek de*, 170-2.

13 Misyonerlerin Karamanlıca yayınları hakkında bkz. Richard Clogg, "Notes on some Karamanli Books printed Before 1850 now in British Libraries, with Particular Reference to the Bible Translations of the British and Foreign Bible Society", *Μικρασιατικά Χρονικά*, XIII (1967): 521-563; Richard Clogg, "The Publication and Distribution of Karamanli Texts by the British and Foreign Bible Society before 1850 Part I", *Journal of Ecclesiastical History*, XIX/1 (1968): 57-81; Heather J. Sharkey, "Bibles for Ordinary People The British and Foreign Bible Society and Middle Eastern Vernacular Publishing", *Partibus Fidelium: Missions du Levant et Connaissance de l'Orient Chrétien (XIXe-XXIe siècles)*, yay. haz. Marie Levant ve Philippe Bourmaud (École française de Rome, 2022).

14 Anastasios M. Levides, "Διπάδζε [Dibaçe]", *Μιράτη Φεζαίλ βέ Μεάγιπ γιάνι Φαζίλέτ βέ Κεμλικερίν Αϊνεσί* (İzmir: Proodos Matbaası, 1875), 21-24.

15 Richard Clogg, "The Publication and Distribution of Karamanli Texts by the British and Foreign Bible Society before 1850 Part II", *Journal of Ecclesiastical History*, XIX/ 2 (1968): 382-383.

leştirse de muhafazakâr Patrik VI. Grigorios eski rakibinin “Kutsal metinleri” tercüme etme girişimine karşı çıkar.¹⁶ Paisios’un iyi Türkçesinin, ayın yaptığı her yerde Türkçe vaaz vermesini ve cemaatini misyonerlerin faaliyetlerine karşı uyarmasını sağladığını da vurgulamak gerekir.¹⁷

Paisios tercüme ettiği kitabın hemen girişinde Patrik VI. Grigorios¹⁸ ve Kutsal Sinod’a hitaben kitabı tercüme etmekteki maksadını şöyle ifade eder:

“İki seneden beri vakit vakit hakire gelen heraretli namelerinizden, ve aralık aralık İstamboldan gelen emin Hristiyan kullarınızın takrirlerinden mümin dinimiz için ve bütün dünyada bulunan dindaşlarımız için gece ve gündüz ettiğiniz gayreti ve çektiğiniz zahmetleri öğrendikça, ve bu esnalarde mesebsiz Loturanların oyunlarını, ve tuzaklarını, ve şeytani niyetlerini doyunca bizim millete dolaşıp ebleh kardaşlarımızı yanıltmaya, ve hem bu fani dünyada peruşan, hem Allahın ulu divanında hecil etmeye kast garaz ettiklerini fehm ettikça, ve fena feyilleri hem bu küçük anatoluya da yaklaşıyoruduğunu çok emin hristiyanlardan, ve mektuplardan eşittikça, duramadım, ve niyet ettim ben da şerik olayım sen faziletlu efendimin, ve siz ruhani karındaşlarımın gayretine, ve zahmetlerine gücüm yettiği kadar.”¹⁹

Paisios gerek manastır idareciliği gerek hocalığı gerekse de çeşitli bölge cemaatlerinde vaazlar vermesi dolayısıyla “Anadolu Hristiyanları” ile otuz beş senedir vakit geçirdiğinden onların ruhani durum ve dini işlerini kavramış bulunduğunu vurgular. Türkçe konuşan Anadolu Hristiyanlarına ve bu cemaatlerdeki ruhbanlara ilişkin kanaatlerini aşağıdaki satırlarla tanımlar:

“[...] Cümlesi pek eyi adamlardır, cümlesinin meyli ve havesi Hristiyanlığa yakışan eyilikleredir; anca yad milletlerin arasında kaldılar, ve hristiyan lisanını gayip etmekilen, aziz ekklisialarda [kiliselerde] okunan ilahi kelamlardan birini ağnamazlar. Papazları da itikatlu adamlardır; emma onnardan da pek az bulunur [...] hal bu iken, genç uşaklara hristiyan lisanını öğretecek, ve dinin talimini edecek, ve aziz ekklisialarda [kiliselerde] papazlara, ve cemi hristiyanlara incil-i şerifi tefsir edecek, ve mümin dinimizin şurutlarını Türk lisanı ile vaz edecek didaskaloslar [öğretmenler] da pek nadir buldukları için, o kadar cannar mahsun olup, Ruhani hususların iktizalı şurutlarında, ve amellerinde çok eksikler, ve çok kusurlar ediyorlar.”²⁰

16 Kyriaki Mamoni, “Ο Πατριάρχης Γρηγόριος ΣΤ’ και η Καραμανλίδικη Μετάφραση της ‘Ορθόδοξης Διδασκαλίας’ του Πλάτωνος Μόσχας από τον Παΐσιο Καισαρείας [Patrik Grigorios VI ve Ortodoks İlmihal’in Paisios tarafından Karamanlıcaya çevrilmesi]”, *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 7 (1988-1989): 133.

17 Ioannis H. Kalfoglu, *Ζινδζιδερέ καργεσινδέ πολυουνάν Ιωάννης Πρόδρομος Μοναστηρή γιάχοδ Μονή Φλαβιανών* (Dersaadet, 1898), 364-5. Kalfoglu ayrıca Paisios’un 1851 yılında İstanbul Arnavutköy’de Stephanos Mousouris Bey’in düğün ayinini Sultan Abdülmecid’in huzurunda gerçekleştirirken, ayinden sonra tüm düğün dileklerini Türkçe okuduğu için Sultan tarafından bizzat övüldüğünden bahseder. Bkz. Kalfoglu, *Ζινδζιδερέ καργεσινδέ*, 468d-468e.

18 Paisios, 1835 yılında Patriklik tahtına aday oldu ve sonraki dönemde de Patrik VI. Grigorios karşıtı hizbin önemli isimlerinden olmaya devam etti. Dimitrios Stamatopoulos, *Μεταρρύθμιση και Εκκοσμίκευση Προς μια ανασύνθεση της Ιστορίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου τον 19ο αιώνα* (Athens: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια 2003), 42.

19 *Τογρού Τινίγν Ταλιμί* [Doğru Dinin Talimi] (Asitanede: Kudüs Şerifin Basmahanesinde, 1839), η.

20 *Τογρού Τινίγν Ταλιμί*, Θ.

Paisios daimi gayesinin "bu kadar naçarlıkta bulunan Hristiyanlara cüzzi bir fayda"da bulunmak olduğunu belirtir ama şimdiye kadar bunu istediği ölçüde gerçekleştiremediğine hayıflanır. Anadolu'da "Loturan hareketi" görününce üstlendiği tüm sorumluluklara rağmen "küçük Anadolu'da²¹ mevcut Hristiyan lisanını bilmeyen cem-i Ruhani evlatlara Türkçe lisanı ile pek iktizalı bir kitap meydana getirmeye niyet" ettiğini ifade eder. Paisios'a göre "Loturannarın" asıl hedefi Ortodoksların "bön ve eblehlerini ve dinimizin temelini eyice bilmeyenleri" aldatıp kendi "mesepsizliklerine" çekmektir.²² Bu tema, yani misyonerlerin asıl olarak mezheplerinin kaide ve gereklerini bilmeyen, bilgisiz ve cahilleri hedeflediği iddiası sonraki yıllarda da sıklıkla tekrarlanan bir tema olacak ve "mezhebi kitap" ve misyoner karşıtı polemik nitelikli eserlerin yayımlanmasının temel gerekçesi olarak öne çıkarılacaktır. Paisios da işte tercümeyle girişmesinin arkasında bu nedenin yattığına işaret eder:

"[...] ve düşündüm, ki mümin dinimizin temelini, ve tekmilini tarif eden bir kitaba pek mohtaç oldukları cümleye muayyandır, zira Türk lisanında bu çeşit tarifi eden bir yedek kitap olmadığından, bu Ruhani evlatlara, çok ziyen olur candan ve tenden yana."²³

Paisios tercüme etmek için çok sayıda kitabı incelediğini ancak neticede aralarında en uygun olanın Moskova Metropoliti Platon'un eseri olduğunu belirtir. Öte yandan Paisios kendini bir çeviriyle sınırlamaz. Metnin okur tarafından anlaşılabilmesi için sadece anlaşılır kelimeler ve sade bir dil kullanmakla kalmaz aynı zamanda metnin kendisinde anlam değişikliğine yol açmadan kısaltmalar, eklemeler ve değişiklikler yaptığını da ifade eder.²⁴ Bu noktada Paisios kitabın yayımlanma öyküsüne dair bazı ilginç ayrıntılara da değinir. Buna göre, Nazianzos Episkoposu Nektarios ve Zincidere'deki Vaftizci Yahya manastırındaki Hrisanthos ismindeki bir ruhani (ιεροδιάκονος), böyle bir kitabın basımı için gerekli masrafları karşılamak amacıyla önceden para göndermeleri için İstanbul ve yöredeki Hristiyanlara mektuplar yazıp haber gönderirler. Neticede dört beş yüz kadar Hristiyan bu çağrıya olumlu yanıt verir ve kitap başına sekizer kuruş para toplanır. Ama bu noktada en doğrusu Paisios'un satırlarını aktarmak olacak:

"[...] iki seneden beri bir faydalı kitabın Türkçe basılıp meydana çıkmasına, ve cem-i Anadolu Hristiyanlarına menfaat olmasına sebep olmak için yüreklerine bir azim heraret düşmek ile çok taraflara mektuplar, ve haberler göndürüp kitabın basılmasına iktiza eden mesarifler için adet üzere önden biraz para istedilerise kitabı sonra alacak olan Hristiyanlardan, dört beş yüz kadar Hristiyanlardan kitabın her birine sekizer gruş nısıf paha para geldi, ve bizim hiç haberimiz yoğiken, Episkoposumuz gelip bir kitap Türkçaya tercüma olup basmaya verilmesini reca ederek iki seneden beri yüreklerinde olan herreti, ve çok taraflara yazdıklarını ve cümlesi kitap gözettiğini bize ağnatınca, taaccüp ettik, ve hiç şüphemiz kalmadı yüreğimizin arzusu üzere Allahın da murad-ı aliyesi olduğuna; onun için sair-i işlerimizin cümlesini ber

²¹ Burada Paisios, küçük Anadolu" ifadesiyle Yunanca'da Anadolu için kullanılan Küçük Asya (Μικρά Ασία) tabirini kullanıyor.

²² Τογροῦ Τινίην Ταλιμί, v.

²³ Τογροῦ Τινίην Ταλιμί, ι.

²⁴ "Gücüm yettiği kadar çalıştım, ki Hristiyanların anlayacakları logatlar bulunsun, ve açık tabir olunsun cemi maneleri. Bazı tenzille, ve zamlar, ve tebdillikleretim kitabın çok taraflarında; lakin manesinden zinhar sapmadım. İlla cemiyesini manelerin daha eyi anlaşılması için ettim." Τογροῦ Τινίην Ταλιμί, ι.

taraf edip bu işe başlamamız, ve geceyi gündüze katıp vicude getirmemiz iktiza etti. Zira Allahın emri olduğu ispat oldu, ve geri kalmamak olmaz.”²⁵

Bunun akabinde Moskova Metropoliti Platon tarafından 1765'te kaleme alınmış ve o günden beri birçok dile çevrilen kitabı, bu ruhani hazineden mahrum olan "Anadolu'da bulunan Hristiyanlar"ın anlayacağı lisana çevirip, kolay anlaşılması için de "birkaç tenziller, zamlar, ve tetbillikler" eklediğini ifade eden Paisios bu bahsi şöyle noktalar:

"[...] basmaya verilsin için İstanbula gönderüyoruz; mahsus Şarköylü Dositheos diyakosumuza üzerine tayin ediyoruz, ki hem çabık meydana gelsin, ve hem her tarafı ehtimamlı olsun, keati ve mürekkebi, ve sairî gereçleri eyi olsun, ve bir yanlışı da olmasın. Zira din kitabında noksan olmamalı.”²⁶

Paisios kitabı alacaklara Pazar ve yortu günlerinde eşlerini, çocuklarını, okuma bilmeyen komşularını okul misali hanelerine toplayarak burada kitabı toplu biçimde okumalarını da tavsiye eder.²⁷ Yine okullardaki hocaların da bu kitabın bölümlerini ve tembihlerini haftada bir veya iki gün öğrencilerine tarif etmelerini salık verir. Ona göre kitap sadece ruhban olmayanlara (κοσμικός) değil ruhbanlara da hitap etmektedir zira bunlar önce kendileri öğrenmeli ve sonra da Hristiyanlara öğretmelidirler.²⁸ Evangelinos Misailidis'in etrafında yetişen Karamanlıca gazetecilik ve yayıncılığın genç kuşak isimlerinden Yoannis I. Kalfağlı (1871-1931) *Doğru Dinin Talimi*'nin Zincidere'deki Vaf-tizci Yahya manastırında kurulmuş ahşap baskı makinesinde bastırıldığını iddia eder. Oysa yukarıda Paisios'un satırlarından gördüğümüz üzere kitap baskı için İstanbul'a götürülmüş ve burada Fener'deki Kudüs Patrikhanesi kilisesinde bulunan matbaada basılmıştır. Yine de Kalfağlı'nun bahsettiği üzere kitabın bir provasının Kayseri'deki manastırda bulunan ahşap matbaada yapıldığını varsaymak da pekâlâ mümkün.²⁹ *Doğru Dinin Talimi* kitabın sonunda oldukça geniş bir abone listesine sahip ve bizzat Patrik VI. Grigorios'un Anadolu'daki tüm Türkçe konuşan Ortodoks cemaatlere dağıtılmasına gayret etmesi nedeniyle dönemi için oldukça geniş bir okur kitlesine ulaştığını varsaymak gerek.³⁰

Evangelinos Misailidis ve Misyoner Karşıtı Polemikler

Karamanlıca süreli yayınlar, edebiyat ve yayıncılığın gelişiminin öncüsü Evangelinos Misailidis (1820-1890), Karamanlıca misyoner karşıtı literatürde de önemli bir yere sahiptir. Zaten üretken yayıncılık faaliyeti, Karamanlıcada bilinen eserlerin yaklaşık üçte birinin yazar, çevirmen, yayıncı, derleyici veya editör olarak onun veya matbaasının adını taşımasından anlaşılabilir. Misailidis aynı zamanda, bu dönemde Karamanlıca basılı literatürün önemli bir parçası haline gelen Protestan ve Katolik misyonerlere karşı dini polemik yazınının ve kilise kanunları ile ayınlara ilişkin kitapların çevrilmesi

²⁵ Τογρού Τινίγν Τολμί, ο.

²⁶ Τογρού Τινίγν Τολμί, π.

²⁷ Τογρού Τινίγν Τολμί, σ.

²⁸ Τογρού Τινίγν Τολμί, 14.

²⁹ Kalfağlı, söz konusu baskı makinesinin kuruluşundan kısa bir süre sonra tahrip edildiğini ve kalıntılarının Zincidere Ruhban Okulu'nda öğrenci olduğu 1880'li yılların sonlarında Manastır'ın bir odasında hâlâ görülebildiğini ileri sürmektedir. Kalfağlı, *Ζινδζίδερέ καργεσινδέ*, 383-4.

³⁰ Mamoni, "Ο Πατριάρχης Γρηγόριος ΣΤ", 132-9.

ya da yayımlanması konusunda da oldukça aktifti. Bu kitaplar arasında yer alan, *Ecvi-be-i Diniye yani beher Orthodoxos Hristiyanın Papistanlara ve Protestanlara Virmesi Lâzım Gelen Cevap* başlıklı kitap Evangelinos Misailidis Tabhanesinde 1864 yılında yayımlanır. Kitap, Niğde Fertekli Samuil A. Alektoridis tarafından "kütüb-i muhtelifeden icmal ve *Απάντησις Ορθόδοξου* [Ortodoksun Cevabı] ünvanı ile tercüme iderek Anadolu'da bulunub, lisan-ı Rumi-i latifden bi behre olan Orthodoxos Hristiyan karındaşlarımız mütaalasından faidemend olmaları için" Misailidis'e verilir. O da kitabın bazı bölümlerini "tashih" ederek *Ecvi-be-i Diniye* başlığıyla yayımlar. Misailidis, kitap mezhebe ilişkin malumatla dolu olduğundan hemvatan arasında makbule geçeceğinden emindir.³¹ Misailidis, kitabın girişinde ifade ettiği "tashih"i ne anlam ve kapsamda kullandığını, kendisine basılmak üzere gönderilmiş olan kitabı "mümkün mertebeye tashih ve asr-ı hazırın politikasına elvermeyecek bazı lafzları tebdil iderek, basmaya" verdiğini ifade ederek açıklamakta. Onun bu yaptığı tashih ve müdahaleler arasında Alektoridis'in Protestanların bilhassa Ermenileri kendilerine celp ettikleri vurgusuna ilişkin itirazı zikredilmeye değer. Misailidis'e göre "Ermeniyan milleti"nde bir ara Protestanlığa iltica etmek moda haline gelmişse de şimdi artık bu durum değişmiştir. Hatta Misailidis'e göre Ermeniler Ortodoksluğa yakınlaşmışlar ve bu nedenle "Ermeniyan Milleti ile Rumiyan Milleti arasında [...] ruhaniyetçe birleşmeklik" zaman içerisinde kendi doğallığında ortaya çıkacaktır.³²

Misailidis'e göre Hıristiyan kişi "aramızda koyun kıyafetli kurt kalpli gezen bir takım din kavaflarından aldanmamak için kendü mezhebini tekmiil bilmeye borçludur." Fakat çoğunluğun Tevrat ve İncil'deki yazıların şerhlerinden haberdar olmaması nedeniyle bunların anlamları sorulduğunda cevap verilemediğinden bahseder. Üstelik Misailidis'e göre de "şimdiki devirde bu gibi sualleri de sual idenler" çoktur.³³ Misailidis'in bu vurgusu önemlidir zira bilhassa Protestan misyonerlerle birlikte dini metin ve bilgiyle kurulan ilişkinin değişen doğasına işaret etmektedir. Yukarıda ifade edildiği gibi Protestan misyonerlerin asıl olarak dini bilgiden yoksun olanları hedeflediği algısı cemaatin ve her müminin bu konudaki eksikliklerini giderme ve artık "rekabetçi" bir dini ortamda sadece inanmak değil itikada ilişkin sorulara da rasyonel ve tutarlı yanıtlar verebilmenin hayati hale geldiği yeni bir bağlama işaret etmektedir.

Misailidis'in bu kapsamda bastığı bir diğer eser ise 1883 yılında yayımlanan *Hami-i Ortodoksiya* başlıklı Protestan misyonerleri karşıtı eserdir. Önce Patrikhanenin *Alitheia* (*Αλήθεια*-Gerçek) gazetesinde yayımlanıp sonra da ayrıca basılan eser, Misailidis tarafından Türkçeye çevrilerek gazetesi *Anatoli*'de yayımlanır ve ardından kitap olarak da basılır. Misailidis kitaba, herkesin Protestanlığın ne anlama geldiğini ticari işlerden, "protesto yani iddia ve itiraz etmekten" anlayabileceğini bildirerek başlar. Öte yandan ona göre Protestanların yalnız Katolik yani "Papa Kelisası [...] hakkında Protesto etmeye hakları vardır", eğer Ortodoks Kilisesinin "akaid ve şeraitine de dil uzatacak olurlarsa" gemilerini kayaya çarpmış olacaklardır. Çünkü ona göre, Ortodoks Kilisesinin temeli "Protestanlık gibi kum üzerine olmayıb, [...] metin ve çetin kaya üzerine kurulmuştur". Misailidis dönemin askeri terminolojisine de başvurarak "Protestanların patlangaçtan

³¹ *Εδξβιπει Δινιέ γιάνι πε χειρ Ορθόδοξος Χριστιανήν Παπιστανλάρά βε Προτεστανλάρά Βιρμεισι Λιαζήμ Κελέν Δζεβάπ* [Ecvi-be-i Diniye yani beher Orthodoxos Hristiyanın Papistanlara ve Protestanlara Virmesi Lâzım Gelen Cevap] (Dersaadet: Evangelinos Misailidis Tabhanesinde, 1864), 3.

³² *Εδξβιπει Δινιέ γιάνι πε χειρ*, 87-8.

³³ *Εδξβιπει Δινιέ γιάνι πε χειρ*, 89.

daha zayıf tüfenkleri" değil, "Armstrong ve Krupp topları" benzeri silahlarla bile Ortodoks kilisesine galip çıkıp ve fethedemeyeceklerini vurgular.³⁴

Bu bağlamda Misailidis, Karamanlıca bu tür literatürde pek dile getirilmeyen bir görüşü, Protestan misyonerlerin nüfuz siyaseti bağlamında hareket ettikleri iddiasını gündeme taşır. "Anatoli cihetine çekirge tarzı dökülen Protestan Misyonerlerinin maksadı eğerçi Politikaca nüfuz peyda itmek ise, orasını bilemeyiz" diye yazan Misailidis'e göre bu ihtimal yabana atılamaz ve misyonerlerin amacı "dindış arttırıp, iltimas hukuku iddiasına kalkış"mak olabilir. Fakat ona göre eğer yanlış itikatlarından dolayı "Anatoli Hristiyanları"na telkin etmek istiyorlarsa daha da büyük bir yanlış yapmaktadırlar.³⁵

Misailidis ardından Protestan misyonerlere yönelik Ortodoks Rum ruhbanın yaygın bir eleştirisini tekrar eder. Ona göre eğer Protestanlar "Hristiyanları Hristiyanlığa davet etmeklik divaneliğinden" vazgeçip Hz. İsa'yı tanımayan milletleri Hristiyanlığa davet edecek olurlarsa, İncil'in emrini yerine getirmiş olacaklarından o zaman kendilerinin onları övmekten başka diyecek bir şeyleri olamayacağını vurgular.³⁶ Ama Misailidis'e göre "Anatolidaki" Protestanların tuttuğu yol Hristiyanlığa aykırıdır ve en önemlisi Hristiyanlar arasında bölünme ve nifaklara yol açmaktadır. Aileler arasında muhabbet yerine fesat yaratmakta, oğulları ataları ve ataları oğulları aleyhinde kavgaya sevk etmektedirler. Anadolu'daki Hristiyanlar "ya cehalet ya zaruret sebebine" aldanarak paha biçilmez mezheplerini terk etmektedirler. Bu noktada Misailidis kitabının ne maksatla neşredildiğini vurgulamaya girişir:

"[...] Anatolidaki Protestanlar bu ane değin köpeksiz köy bulmuşlar da değneksiz gezip, kendü kitaplarımızla bir takım cahillerimizi aldatamamaları için, anlerin taklid eylediği kütüb-i şerifeden delalet getirerek, yalan yanlış telkin ettiklerini anlatacağız ve cerh itmeye de kudretleri olamayacaktır."³⁷

Misailidis'e göre Anadolu'daki papazların büyük bölümü cahil ve hatta kendileri eğitime muhtaç durumdadır, Metropolitler ise başka işlerle uğraştıklarından halkı eğitmeye vakitleri yoktur. Bu sebepten "Anatoli Hristiyanları" sahip oldukları hazineden bihaber olup, Protestanların anlattıklarının "Ortodoksluk hazinelerinden alınmış" olduğunu bilmeyerek, bunların telkinlerini işittiklerinde, "ne güzelce söyleyorlar deyu hayretde kalıyorlar, hiç bilmezler ki, eşitdikleri kelimeler Ortodoksiyanın tükenmez hazinesinden alınmıştır".³⁸

³⁴ Χαμίη Ορθοδοξία (Προσάτης της Ορθοδοξίας) γιάνι Προτεστανλήκ δεσισελερινέ καρσού Ορθοδοξιαί χημαγέ, βέ Προτεστανληγήν ιπιτδίαί ζουχουρινί βέ ιίτικαδηνή ιφαδέ ιδέρ πέρ κιάπη μοθσετάπηρ [Hami-i Ortodoksiya yani Protestanlık desiselerine karşı Ortodoksiayı himaye, ve Protestanlığın iptidai zuhurini ve itikadını ifade ider bir kitabdır] (Dersaadet: E. Misailidis Matbaasında 1883), 9-10.

³⁵ Χαμίη Ορθοδοξία (Προσάτης της Ορθοδοξίας), 10.

³⁶ Misyonerlere yönelik tıpatıp aynı eleştiriyi yani eğer samimiyseler "putperest milletlere" gitmeleri gerektiğini, 1872'de Talas'a yerleşmiş üç Amerikan Protestan misyonerine (W. A. Fransworth, S. Barlett ve O. Barrows) karşı yazdığı ve daha sonra Karamanlıca Terakki dergisinde Türkçeye de çevrilen mektuplarında, 1871-76 yılları arasında Kayseri metropoliti olan Efsthios Kleovoulos da yapar. Aynı şekilde Kleovoulos da misyonerlerin "kandırdıkları" kişilerin "bilgisiz, ölçüp karar veremeyen" ve kolay kanan gençler ve kadınlar olduğunu zikreder. Anılan mektuplar için bkz. Stefo Benlisoy, "Karamanlıca Terakki Dergisi: 'Anatolluları dalmış oldukları uykudan uyandırmak'", *Kebikeç*, 47 (2019), 355-358.

³⁷ Χαμίη Ορθοδοξία (Προσάτης της Ορθοδοξίας), 11-2.

³⁸ Χαμίη Ορθοδοξία (Προσάτης της Ορθοδοξίας), 13-4.

Ama tüm bu eleştirilerine rağmen Misailidis'e göre yapılması gereken Protestan Misyonerlerin yaptıklarını yapmaktır. Yani "akaid ve şerait-i diniyemizi taallim ve halkı güzel amellere teşvik" etmek gerekmektedir. Ona göre Protestanlar Ortodoksları mevcut eğitimsiz ve cahil hallerinden yola çıkarak "din yetimleri ve öksüzleri" zannedip onlara vasilik etmeye kalkışmışlardır. "Anatolida Hristiyanlar"ın adet yerini bulsun diye kiliseye gittiklerini, burada işittiklerini anlamadıklarını, üstelik kiliselerde Protestan misyonerleri gibi vaaz veren vaizlerin ender olduğunu vurgulayan Misailidis'e göre Anadolu Hristiyanlar kiliseden girdikleri gibi çıkarlar ve faydalı bir söz işitmediklerinden "dince harareti de soğur, ve böyle bir zaafiyette düşman gelir [onları] kapar."³⁹ Misailidis'e göre Patrikhane "Anatolının diyanetçe ahvaline pek de aşına değildir". Diğer taraftan "Anatolumuzun 'alâ takımı" da ticaretle meşgul olup, neme lazım havasında gezmektedirler, "ednâ takımı [aşağı tabaka] da geçincemeden aciz, Metropolitler de maiyetlerinde birer ikişer vaiz bulundurmaya kudretleri taalluk idemez."⁴⁰

Misailidis'e göre bu durumun çözümü basittir. Ona göre Anadolu Ortodoks Hristiyanlar Protestan Misyonerlerin "telkin-i din maddesini" reddederken diğer amellerini benimsemeli ve bunları hayata geçirmelidir. Zira ona göre her şeye rağmen Protestan misyonerlerin din uğruna göstermekte oldukları gayret ve hararet övgüye değerdir. Yani ona göre Protestan misyonerler gibi muhtaçlara yardım etmeli, bedelsiz veya yok pahasına kitaplar ve gazeteler dağıtmalı, şehir, kasaba ve köylerin her köşesinde yardım kutuları dolaştırmalı ve belki de en önemlisi "kitap şirketleri" oluşturmalıdır. Ona göre bunun yolu, her tarafta cemiyet ve kulüpler, fukaraperver uhuvvetler (*Silloğoslar* [cemiyetler], *Leshiler* [kulüpler], *Fukaraperver Adelfotisler* [uhuvvetler]) kurularak mektepler ve fukaralara yardım edildiği gibi "bir de umum Milletçe bir 'Vivliki Etairia' yani Kitap Şirketi" kurularak her beldede "kutular gezdirilip" herkesin gücüne göre yardım toplanılarak elde edilen gelirle kitaplar basılarak "fukara ve zuafaya meccanen" hali olanlara da bedeline satılmalıdır. Buradan elde edilen gelirle de Misailidis her beldenin fukarasına iane verilebileceğini ve hatta Anadolu'nun "fukara karyelerine meccanen birer gazeta" (Misailidis muhtemelen burada kendi gazetesi *Anatoli'yi* kastetmektedir) gönderilebileceğini ifade etmektedir:

"Bu işlerin icrası Milletin bir isteğine mahsusdur; ve eğerçi bir takım Airetikosların [sapkınların] tasallutundan kurtulmak arzu ider isek, her halde bu tariki tutmalıyız, başka çaremiz yokdur. Buna Patrikhanemiz de Mitropolitler de, Pappaslar [papazlar] da, ve Milletin ağnâsı da gayret iderek, icrasının çaresine bakmalıdırlar."⁴¹

Kitabın hemen sonundaki müşteri listesi örneğin yukarıda *Doğru Dinin Talimi*'nde zikredilmiş müşterilerin sayısına kıyasla çok daha sınırlıdır. 46 isimden ibaret olmakla birlikte listenin sadece seçkin bir topluluktan müteşekkil olduğu düşünülebilir. İçerisinde çok sayıda metropolitin de bulunduğu listede müşterilerin her biri 50 ile 1 adet kitaba abone olmuşlardır.⁴²

Misailidis *Hami-i Ortodoksiya*'nın basımından iki yıl sonra, 1885 yılında, bu defa Katolik kilisesi ve misyonerlerini hedefleyen *Nur-i Ortodoksiya'yı* (*Νούρι Ορθοδοξία*) ya-

³⁹ *Χαμίη Ορθοδοξία (Προσπάτης της Ορθοδοξίας)*, 14-5.

⁴⁰ *Χαμίη Ορθοδοξία (Προσπάτης της Ορθοδοξίας)*, 15.

⁴¹ *Χαμίη Ορθοδοξία (Προσπάτης της Ορθοδοξίας)*, 16-8.

⁴² *Χαμίη Ορθοδοξία (Προσπάτης της Ορθοδοξίας)*, 335-6.

yımlar. Kitabın girişinde Misailidis bu eseri çevirmekteki niyetini açıklarken bu tür kitapları çevirmenin ve yayımlamasının arkasında yatan duruşunu ve niyetini de ortaya koymaktadır. "Papa Kelisasi"nın öteden beri Ortodoks Kilisesine karşı desise ile galip olmaya çalıştığını vurgular Misailidis: Bu amaçla Avrupa'daki kendi "mezhepdaşları ve milletdaşları" nezdinde dahi eleştirilen Cizvit ve Kapusen keşişlerini "Ortodoks Anadolu"ya göndermiştir. Bunlar da hakları olmadığı halde birçok beldede mektepler ve kiliseler inşa ederek bir takım saf Ortodoksları iğfal etmeye çalışmaktadırlar. Kendi doğru yollarında gitmek istemekte olan "hemvatanlarımız"ı gittikleri eğri yola davet etmekten geri durmamaları ahali ve familyalar arasında fesada sebep olmaktadır. Bundan ötürü "hemvatani" Ortodoks dindaşlarını bunların "desisekâr iğfalatından mimkin mertebe" uzak tutup gafletten uyanık tutmak ve Ortodoksluğu himaye etmek maksadı ile öteden beri Ortodoks Kilisesi ile Papa Kilisesi arasındaki ihtilafları ve "Papalar tarafından vukua gelen mugair-i din hareketi, ve güya moda ihdas idercesine Papa Kelisasının vakıt be vakıt eylediği bir takım batıl itikadâtı işbu kitapcağaza toplayıp 'Nur-i Orthodoksiya' tabir eyledim ki kâffe-i Orthodoksların ezhanını tenvir eyleyerek, Papa tuzaklerine düşmekten hali olabilsinler."⁴³

Misailidis maksatlarının kilise tarihini kaleme almak olmadığını zira bunun muvassal bir iş oluşunu ve "hamvatanlarımızın istimal eyledikleri ve anlayabildikleri lisana tercüme ve tab etmek" için çok masraf ve uzun zaman gerektiğini ifade eder. Öte yandan ruhani reisler arasında umdukları harareti bulamadıkları ve halk tarafından da satın alınması için gerekli cesaretin ender olduğuna işaret ederek böylesi faydalı bir kitabın yayımından üzülererek sakındıklarını vurgular. Dolayısıyla maksatlarının, Ortodoksların desiselere aldanmamaları için Ortodoks yani Şark Kilisesi ile Garp Kilisesinin farkını "yedi bab ve elli bent ile anlatmak" olduğunu belirtir.⁴⁴

Misailidis'in bu noktada Protestan ve Katolik misyonerler arasındaki farklara değindiği satırlar da ilginçtir. Ona göre Ortodoks mezhebi "Protestan Misyonerlerinden de az ızdırap çekmedi ise de, bu mezhepde birlik (ενότης) olmayub türlü şubelere munkasım olduğundan, ve gizli düşman gibi tebdil-i kıyafetle gelmediklerinden" ötürü onlardan korkulmasına gerek yoktur. Yine de "Anatollu mezhepdaşları"nın bunların desiselerine aldanmamaları ve kendilerini koruyabilmeleri için "Krup topu misali" *Hami-i Orthodoksiya* kitabını yayımladığını hatırlatmaktan da geri durmaz. Öte yandan Katolik Kilisesi Ortodoksluk karşıtı kaideler ve "mugair şeriat" ile doluysa da "birlik kaidesini tuttuğundan", ve Uniat kiliselerini⁴⁵ kastederek "Orthodoksos ruhbanı kılık kıyafetinde ve lisanında gizli düşman gibi yaklaştıklarından" korkulmaları gerekmektedir. İşte bu nedenle *Nur-i Orthodoksiya* başlığıyla bu kitabı yayımlamayı gerekli gördüğünü ifade eder.⁴⁶

⁴³ *Νούρι Ορθοδοξία (Φώς της Ορθοδοξίας)* [Nur-i Orthodoksiya] (Dersaadet: Evangelinos Misailidis Matbaasında, 1885), 5-7.

⁴⁴ *Νούρι Ορθοδοξία*, 10-11.

⁴⁵ İlk örnekleri 18. yüzyılda ortaya çıkan, kendi ayin biçimlerini ve dillerini koruyan ama Papa'nın otoritesini kabul eden Ortodoks ve Doğu Ortodoks Kiliselerine Doğu Katolik Kiliseleri veya Uniat Kiliseler denir. Özellikle Ortodoks kilisesinde Bulgar meselesinin gündeme geldiği yıllarda bir dönem Bulgar Ortodokslar için Patrikhanenin otoritesinden ayrı bir seçenek olarak öne çıkacaktır.

⁴⁶ *Νούρι Ορθοδοξία*, 12. Dönemin bazı Rum Ortodoks münevverlerince Katolikliği merkezîyetçi ruhani bir tiranlık, Protestanlığı sonu anarşiye varan ruhani bir dizginsiz demokrasi olarak tanımlayıp Ortodoksluğu bunların arasında makul ve mutedil bir anayasal monarşi olarak tanımlayan ilginç değerlendirmeler için bkz. Dimitrios Stamatopoulos, "Papism is a centre without Periphery, Protestantism is a Periphery without

Misailidis'in bu velüt yayıncılık faaliyeti vefatına kadar sürecektir. Üstelik yayımladığı eserler ölümünden sonra da yeniden basılmaya devam edecektir. Örneğin Türkçe konuşan "hemvatanlarını" aydınlatmak ve onları misyonerlere karşı savunmak için Türkçeye çevirip 1860 yılında yayımladığı *Ταμείον Ορθοδοξίας* [Ortodoksluk Hazinesi] ölümünden hemen sonra, 1891 yılında yeniden yayımlanır. Burada da, "Anatoli kıtasındaki Rumlar ekseriya Türki-ül mütekellim olduklarından" kiliselerde ayin dilinin "Yunani lisanında" olduğu hatırlatılarak gerek mukaddes kitap gerekse de Kilise ayinlerini gereği gibi anlamadıklarından yakınılır. Bunun ortadan kaldırılması için "akait ve şerait din-i Mesihiden" bahseden bu kitabı Türkçeye tercüme edip yayımlayarak hemşehrilerine vicdani hizmette bulunmuş olduğu ve her zaman Ortodoksları iğfal etmeye çalışan yabancı misyonerlerin taarruzuna karşı durmuş olduğu vurgulanır.⁴⁷

Evangelinos Misailidis ve matbaasının misyoner karşıtı polemik literatüründe önemli ağırlığa sahip olduğu Ekümenik Patrikhanenin resmi yayın organı *Εκκλησιαστική Αλήθεια* (Kilise Hakikati) tarafından da kabul edilecektir. Misailidis'in vefatının hemen ardından ona ithafen yayımlanan makalede Misailidis'in "Türkçe konuşan dindaşları arasında öğrenme sevgisini yayma ve özellikle Küçük Asya'daki Protestan propagandasına karşı çok sayıda dini ve ahlaki kitabı Türkçeye çevirecek onların dini duygularını destekleme" çabaları övülecektir.⁴⁸ Öte yandan yukarıda görüldüğü üzere Misailidis'in vefatının ardından matbaanın yönetimini üstlenen Misailidis biraderler, Hristos (1853-1923) ve Theagenis, onun bu sahadaki çabalarını sürdürecektir. Üstelik Misailidis'in matbaası ve yayıncılık faaliyetleri, Anadolu'dan İstanbul'a okumaya gelen genç aydınlardan oluşan bir çekirdek yarattığından, bunlar da Türkçe konuşan dindaşlarını aydınlatmak için *Anatoli* gazetesi ve matbaa etrafında Misailidis'in çalışmalarını devam ettirirler.

Ortodoks Hristiyanlıkta Hazreti Meryem'in işgal ettiği merkezi konum Protestan misyonerlerle Ortodokslar arasında zaman zaman Karamanlıca basında da yer bulacak ölçüde önemli bir mesele haline gelecektir. Örneğin yukarıda zikrettiğimiz Misailidis tarafından tercüme edilip basılan *Ham-i Ortodoksiya*'da gerek Ortodoks gerek Katolik tüm kiliselerin "aziz bikir Maryam hazretini Validetullah olduğundan, medh ü sena ider, Protestanlar ise adi bir hatun nazarı ile bakıp, itibar itmezler" diye yazarak ona "adi bir dişehli nazarıyla" baktıklarını vurgular.⁴⁹ Bu bağlamda Ignatios K. Ignatiadis tarafından, "asıl muharrir bulunduğu Rumca lisanından ilk defa olarak Türkçeye" tercüme olup 1902 yılında Anatoli matbaasında basılan "Validetullah Panaghianın Ömrü"nü

Center' Tanzimat as Re-confessionalisation? The Political Theology of Constitutionality in the Late Ottoman Empire". *Orthodoxy in the Agora: Orthodox Christian Political Theologies Across History*, yay. haz. Mihai-D. Grigore ve Vasilios N. Makrides (Vandenhoeck & Ruprecht, 2024), 115-130.

⁴⁷ "[...] Ekklesialarda [kiliselerde] kiraat olunan ibadet ve icraat-ı resm-i ayin u adet Yunani lisanında olub, Anatoli kıtasındaki Rumlar ekseriya Türkiü'l-mütekellim olduklarından, gerek kütüb-i mukaddeseye ve gerek ibadati Keliseviyeyi gereği gibi istifham idemediklerinden, kavaid ve akaid-i diniyeye kari cehilde bulundukları merhuma dahi derun olmağıla, heman bu muhtaciyetin mimkin mertebe izalesini say idub, kütüb-i mukaddeseden haylucisini Türkçe lisana terceme ve nafi nafi risale ve makaleler tab u neşr ile, hemşehrilerine hıdmet-i vicdaniyede bulunmuş ezcümle *Ταμείον Ορθοδοξίας* [Ortodoksluk Hazinesi] nam akait ve şerait din-i Mesihiden, bahs kitab-ı müstetabı dahi Türkçeye terceme ve neşr idup, ol zeman Ortodoksosları iğfal ü idlale çalışan ecnebi Misyonerlerin muhacematına karşı durmuş [...] *Anatoli* N. 4293, 7 Şubat 1891.

⁴⁸ *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, 5 Ocak 1890.

⁴⁹ *Χαμίτ Ορθοδοξία (Προστάτης της Ορθοδοξίας)*, 23-4.

konu edinen eser de rahatlıkla Protestan misyonerleri karşısı literatürün bir parçası sayılabilir. *Hazret-i Maryamın Tercüme-i Hali ve bikir kalması ile Theotokos isimlenmesi* başlığını taşıyan eserin mukaddemesinde kitabın "musannifi" yani tertip edeni olarak zikredilen Ignatiadis "merhum ve meşhur hocamız EVANGELİNOS MİSAİLİDİS efendinin gayreti ile, terceme, tanzim ve tab itirdiği" kitaplardan başka "lisanımız" olarak ifade ettiği Karamanlıcada mezhebi meselelerden bahseden çok az kitap bulunduğunu vurgular. Bunun "Anatollu Hristiyanların" bu tür eserlere yeterince rağbet etmemelerinden kaynaklandığına inanmadığını belirterek kendilerinin ellerinden gelen gayreti gösterdikleri, "Anatollu hemşehrileri"nin de kitabı satın alarak ellerinden gelen gayreti göstereceklerine inandığını belirtir. Gerçekten de kitabın hemen sonunda yer alan listeden kitabın 340 civarında müşteriye sahip olup, toplamda beş yüzü aşkın kitapçık siparişi yapıldığı bilgisini ediniyoruz.⁵⁰ Ignatiadis sadece Yunanca'dan "Validetullah Panaghianın Ömrü"nü konu edinen bir eseri tercüme etmeyip kitabın sonuna Protestan misyonerlerin ya da onun ifadesiyle "rafazıların" Hz. Meryem hakkındaki uygunsuz söz ve yanlış fikirlerini de Kitab-ı Mukaddes'ten ispatlar ile çürüttüğü ilave bir bölüm de ekler.⁵¹

Anadolulu Ortodoksların "mezhebi kitaplara" ne ölçüde ilgi gösterdiği sorusuna ancak kısmen yanıt verebiliyoruz. Bu konudaki yukarıda zikredilen türden hayıflanmalara sıklıkla rastlansa da bu türden kitapların hem Karamanlıca kitap üretiminin büyük bir bölümünü oluşturmaya devam etmesi hem de yaygın sayılabilecek biçimde dağıtılması tam aksi bir yargıyı teşvik ediyor bile denilebilir. Yine de "mezhebi kitaplar" yerine daha dünyevi içerikli temaların ve özellikle romanların her yaştan ve cinsiyetten Anadolu Ortodokslar nezdinde büyük ilgi uyandırdığı da açıktır. Öyle ki bu husus 1891'de Anadolu matbaasında basılan ve Ortodoks yortuları ve azizlerin yaşam öykülerini ihtiva eden *İmerologion* başlıklı kitabın girişinde de eleştirilecektir. Kitabın yazarına göre okuma hevesi insanın hevesleri içinde en "uluviyetli ve en faidelilerindendir". Okumak hevesini ortaya çıkaransa ona göre öğrenme ihtiyacıdır. Kitapların yazılması, dizilmesi ve basılmasının da amacının insanlara gerekli bilgileri bildirmek olduğunu vurgulayan yazara göre okuma yazma yeteneği olmasa insanların hayvanlara üstünlüğü olmayacaktır. Her insanda öğrenme ve okuma hevesi bulunduğunu belirten yazar bu hevesin gelişmesine çalışmanın da "alem-i insaniyete" faydalı bir hizmet olduğunu vurgular.⁵² Yazara göre "insan [...] çeşitliliği sevdiğinden, hikâye kitaplarına heveskârdır". Bundan dolayı "Roman tabir olunan hikâye kitaplarına müptelalık hemşehrilerimize dahi sirayet" ettiği tespitini yapar. Bu noktada yazarın romanlar hakkındaki görüşlerini doğrudan aktarmakta fayda var:

---

50 *Χαζρέτι Μαρταμίν Τερδζεμέ-ι Χάλη βέ Πικίρ Καλμασή İλε Θεοτόκος Ισιμιλένμεισι* (Hazret-i Maryamın Tercüme-i Hali ve bikir kalması ile Theotokos isimlenmesi), yay. haz. Ignatios K. Ignatiadis (Dersaadet: Anatoli Matbaası 1902), α-γ.

51 "[...] ahiren elimize geçen rumca nam eser-i nadideyi maksada muvafık gördüğümüzden hemen tercüme iderek ve hitamına da bazen rafazılar tarafından Maria'nın Hristos'u tevlit eyledikten sonra İosifin familyası oldu tarzında verilen na seza sözlerine kütüb-i Mukaddesin ispatları ile yanılıyor olduklarını ilave eyleyerek tabına mübaşiret eyledik." *Χαζρέτι Μαρταμίν Τερδζεμέ-ι Χάλη βέ Πικίρ*, s. γ. "[...] Protestanların Panaghia [Hz. Meryem] üzerine olan yanlış efkâlarını şu zirdeki eserimiz ile fesh edup yanıldıklarını belli eylemeye ictisar ettiğimizi aşikâr eyleriz", *Χαζρέτι Μαρταμίν Τερδζεμέ-ι Χάλη βέ Πικίρ*, 45.

52 *Ημερολόγιον γιάνι Σερίφ Ορθόδοξος Ανατολική Εκκλησίανην Καράρ βέ Τενσίπι İλέ Ταχσίς Οληνάν Δεσποτικαί βέ Θεομητορικαί Εορτήλερίν Εσπάλην* [İmerologion yani Şerif Orthodoxos Anatoliki Ekklesianın Karar ve Tensibi ile Tahsis Olan Despotikai ve Theomitorikai Eortilerin Esbabı] (Dersaadet: Anatoli Matbaası, 1891), 1-3.

"Roman kitapları hayali hikâyattan ibaret olup, esasen insanların ibret alub, kötülükten geri durmaları ve eyliğe rağbet itmeleri maksadı ile tertip olunmuş kitaplar ise de, bir takım cinayat ve mugair-i edep vukuat tasviri eksik olmadığından, bu kitapların okunmasından hasil olan fenalık faidesine galip çıkıyor. Tebeyün itmişdir ki, tecribesiz çocuklar Roman okuyarak, kötü tesiratının saikası ile kötü yollara sapmışlardır."⁵³

Yazara göre romanların bu olumsuz tesirleri herkes tarafından kabul edilmiş olsa ve okunmaması için pek çok makaleler ve kitaplar yazılmışsa da "insanları bu iptiladan vaz geçirmek" mümkün olamamıştır. Bu konuda çözümün "okunmasından yalnız faide hasil olan kitapların çoğalması" olduğu tespitini yapan yazar bu amaçla önceden *Anatoli* gazetesinde yayımladığı Hristiyan azizlerin "terceme-i hallerini" kitap olarak bastırmaya karar verdiğini vurgular. Yazar, "Rumi huruf ile Türkçede azizlerin terceme-i halleri"nin birkaç defa basıldığından bahseder, çocukluğunda büyükannesinin hanelerinde toplanan kadınlara bu gibi kitapları okuduğunu hatırlamaktadır.⁵⁴

Yukarıda da ifade edildiği üzere Protestan misyonerlerin taraftar toplamasının önemli bir nedeni, kiliselerinde dualarını Türkçe okumalarıydı. Bunun önüne geçmek için ayin ve ilahilerin Yunancadan Türkçeye çevrilmesi girişimleri Karamanlıca yayıncılığın önemli bir parçasını oluşturacaktır. Örneğin Panayotis S. Köseoğlu, Anadolu Ortodoks Hristiyanlarını (*Ανατολή Ορθόδοξος Χριστιανλαρημής*) "rafazilerin" yanlış çevrilmiş kitaplarından kurtarmak ve önemli bir eksikliği gidermek için 1895 yılında ilahilerin Karamanlıca çevirisini yayımlar. Köseoğlu, çevirinin Ortodoks inancına uygun ve kolay anlaşılır bir dilde olduğunu iddia eder. Son olarak, kitabın misyonerlerinkinden daha kolay erişilebilir olması için sadece beş kuruşa satılacağını duyurur.⁵⁵ Gerçekten de kitabın sonunda yayımlanan müşteri listesinde 650 civarında İstanbul ve taşradan müşteri ismi yer alması bu amaca ulaşıldığına delalet etmektedir. Üstelik bu müşterilerin bir kısmı da birden fazla (2, 5 ve hatta 20) kitaba müşteri gözükmektedirler.⁵⁶

Bir başka örnekte, *Anatoli* gazetesinde toplanan Karamanlıca yayıncılık ve gazeteciliğin genç kuşak yazarlarından Nevşehirli Savvas S. Alagözoğlu, Kutsal ayini Türkçeye çevirecek ve önce *Anatoli* gazetesinde tefrika halinde yayınlıyacaktır. Kısa bir süre sonra bu çeviriler kendisi ve Misailidis biraderler matbaası tarafından ayrı bir kitap olarak da yayımlanacaktır. Alagözoğlu'na göre Yunanca bilenler bile Kutsal Ayin'in karmaşık ve kinayeli anlamını kavramakta güçlük çekerken, sadece Türkçe bilenler ayini sağır ya da kör gibi dinlemekte ve ondan hiçbir şey anlamamaktadır. Bu nedenle birçok kişi ayin sırasında hayallere dalarak dünyevi düşüncelere ve kaygılara dalmaktadır. Hatta bazı gençler ve sigara, kahve ya da nargile bağımlıları ayinin bitmesini dört gözle beklemekte ve kiliseden çıkmak için acele etmektedirler. Ona göre, eğer bu kişiler okunan ayin ve ilahilerin anlamını anlayabilselerdi, bu tür hatalara düşmeyeceklerdi. Öte yandan aynı kişilerin kahvelerde kâğıt, tavla ve bunlar gibi oyunlara daldıklarında veya tiyatrolara, balolara ve türlü eğlence yerlerine gittiklerinde sabahla-

⁵³ *Ημερολόγιον γιάνι Σεριφ Ορθόδοξος*, 2.

⁵⁴ *Ημερολόγιον γιάνι Σεριφ Ορθόδοξος*, 2.

⁵⁵ *Anatoli*, 13.07.1895, N. 5061, 3. Yine bkz. Panayotis S. Kioseoglou, *Ψαλτήριον γιάνι Νεμπι ους Σουλταν Δαβίδιν Μεζμούρη* [Psaltirion yani nebi us Sultan David'in Mezmuru] (Dersaadet: Aleksandros Nomismatides Matbaası, 1895).

⁵⁶ Kioseoglou, *Ψαλτήριον γιάνι Νεμπι*, 286-302.

ra kadar orada kaldıklarını, hatta günlerce uykusuz kalsalar bile bunu dert etmediklerini eleştirir.⁵⁷ Halbuki Alagözoğlu'na göre kilisede icra edilen ruhani ayinin mealini ve okunan ya da söylenenlerin anlamlarını anlayacak olsalar bu hataları işlemecekler, "yaratıcımıza daha eyi secde iderek canımıza faydeli bir çok şeyler öğreneceğimiz gibi kalbimiz itikad ve sururi mukaddes ile mala mal olarak her zaman Ekklesiamıza [kilise] kemal-i hasisle devam ideceğiz."⁵⁸ İşte bu nedenle, Anadolu'luların yararlanması için, Yunan teolog Ioannis Mesoloras (1851-1942) tarafından yapılan ve Yunan dergisi *Īeros Syndesmos*'ta (*Ἱερός Σύνδεσμος*) yayınlanan Kutsal Ayin tefsirini (*τεφσίρ*) tercüme (*τερδζεμέ*) eder.⁵⁹ Alagözoğlu'nun çevirisinin sonunda yer alan müşteri listesinden de kitabın hatırı sayılır bir müşteri listesine, İstanbul'da 204 "taşralarda" ise 326 müşteriye sahip olduğunu öğreniyoruz.⁶⁰

Aldatanlar ve Aldananlar

Misailidis'in kendisi ve ardıllarının bu alandaki ağırlıklarına rağmen başka kişi ve matbaalar da polemik nitelikli "mezhebi kitaplar" basmaktan geri kalmamışlardır. Bunlar arasında Ürgüplü Stefanos H. Yoannu tarafından kaleme alınıp 1876 yılında Atina'da yayımlanan *Tekzibü'l Protestan* sayılabilir. Stefanos Yoannu bu eseri kaleme almasının ardındaki saikleri şöyle aktarıyor:

"Cümlesine malum olduğu minval üzere, bütün dünyayı dolaşmakta olan Amerika misyonerleri tabir olan Protestanların yani yırtıcı kurtların yalancı tarifçileri, epeyi vakitten beru nevsî Anadolu'ya dahi vasıl olmakle, nece hem vatan bulunan kardaşlarımızı iğfal etmekten dur olmadıkları cümlemin malumudur. Göya bunlar Orthodoxos mezhebimizin, akaidi ruhaniyesine bir çok özür bularak insan uydurması kıyası ile, türlü maneler vererek iğfal etmeye savaştıklarını, çok defalar eşidup ve diğnemekte olduğumdan, [...] şu yarım dakikalık ömrümüz içinde bir eser-i hayriye ile yad olunmaklığımız, cümlemize faraza-i lazımeden, ve iktizai elzemiyetten olduğunu bil idrak tahkik bildiğimden, [...] hayli müddetten beru, iş bu Protestanlar hakkında bunların suallerine mefhum bir Risale yapmalık emel u arzusunda isem de [...]"⁶¹

Yoannu kitabı Protestanların tanıyıp kabul ettikleri Ahd-i Atik, Ahd-i Cedit, Resullerin Amelleri ve tariflerini inceleyip onların her bir sorusunu yanıtlamak üzere ispatlar bu-

57 "[...] Mutlaka şu manâları anlayamadığımızdandır ki Ekklesia [kilisede] durduğumuz yerde eftikleriz, çarşu pazarımıza yahod daha bin bir çeşid dünyevi mülahazalara dalarız. Hele bir takım gençlerimiz ile sigara, kahve ve nargile tiryakilerimiz haftada yahod ayda yılda bir defa ekklesia [kilise] yüzü gördüğümüz halde bile, çeyrek saat beklemeye dayanamayub, yetişebildiğimiz dakikadan itibaren kimimiz Evaggelion [İncil] hitamını, kimimiz "Πάτερ ἡμῶν", kimimiz Aghiaları kanca ile çekeriz; ve lakin kahvelerde kâğıt, tavli ve daha sair oyunlara koyulduğumuzda yahod Theatrolara [tiyatrolara], balolara ve buna muması eğlence mahallerine gitiğimizde sabahlara kadar, ihtimaldir günlerce uykusuz kalacak olsak başka bir şey hatırımıza gelmedikten maada ferahlanır, sevinir, ve açlığımız dahi unutturuz... Ne kadar büyük hata! Ne kadar!" *Λειτουργικά γιάνι Σερίφ Λειτουργίανην Τεφσίρι* (Leitourgika yani Şerif Leitourghianın Tefsiri), yay. haz. Ioannis Mesoloras, çev. Savvas S. Alagözoğlu, (Dersaadet: Misailidi Biraderler Matbaası, 1898), 3-5.

58 *Λειτουργικά γιάνι Σερίφ*, 3-5.

59 *Λειτουργικά γιάνι Σερίφ*: *Ανατολή*, N. 5442, 20.01.1897, 2-3.

60 Alagiozoglou, *Σερίφ Λειτουργίανην Τεφσίρι*, 255-270.

61 Stefanos H. Ioannou, *Ἐλεγχος Διμαρτυρομένων γιά χος Τεκζίπ-ουλ Προτεστάν* [Tekzibü'l Protestan] (Atina: Τύποις Χ. Ν. Φιλαδελεφέως, 1876), 11-2.

larak bu risaleyi meydana getirdiğini ve bundan “hemşehrileri”nin istifade edeceklerinden emin olduğunu vurgular.⁶²

Karamanlıca dini polemik literatürü kapsamındaki bir başka örnekse, 1898 yılında basılmış *Aldatanlar ve Aldananlar* başlıklı Kapadokyalı ruhban Ierotheos Teknopulos tarafından kaleme alınan kitaptır. Telif bir eser olan kitap, Teknopulos’un Kumkapı *Aghia Kyriaki* kilisesinde ve Samatya’da, bu semtlerde ikamet eden Türkdil Anadolu Ortodoksları için verdiği Türkçe vaazlara dayanmaktadır. Teknopulos verdiği her derste farklı sorulara cevap veriyordu ve *Anatoli* ve Patrikhanenin yayımı *Kilise Hakikati* (*Εκκλησιαστική Αλήθεια*) gazetelerine bakılırsa dersler büyük rağbet görmekteydi.⁶³

Kitabının mukaddemesinde Teknopulos, uzun yıllardır çeşitli fırkaların “Mikra Asia’da [Küçük Asya] ikamet eden Orthodoxos Hristiyanların arasında girerek” Hz. İsa’nın sürüsünde bulunan koyunları çalmaya çalıştıkları tespitinde bulunur. Teknopulos’a göre bu fırkalar arasında Protestan fırkasının “Mikra Asia Orthodoxos Hristiyanlarına” yaptıkları “mezhebi ve meşrebi” zararlar çok daha büyüktür. Çünkü bunlar bir yandan bazı Ortodoksları kendilerine çalarak Protestanlığa geçirmekte ama aynı zamanda daha büyük bir sayıda Ortodoksun ise “imanlarını zehirle”mektedir. Bunlar dışarıdan Ortodoks olmaya devam etseler de Protestanların talimlerinden “zehirlenerek” Ortodoksluğun “tariflerinin çoklarının gerçek olduğuna şüphe ederler”.⁶⁴ Ama Protestan misyonerlerin Ortodokslara verdikleri zararlar bu ikisiyle sınırlı kalmaz. Teknopulos’a göre:

“Bunlar Orthodoxosların beynine ittifaksızlık tohumunu saçtılar, zevceleri kocalarından, ataları evlatlarından ayırdılar, dostu dosta, hısımı hısıma düşman eylediler. Bunlar yollarda, çarşılarda, kahvehanelerde, vapurlarda [...] aziz Anatoliki [Şark] Orthodoxos Ekklisasını [Kilisesini] zemm, istihza ve küfür ediyorlar!! Bunlar [...] Allahdan korkmaksız ve insandan perva itmeksiz puta tapıyorlar deyerek iftira ediyorlar!!”⁶⁵

Teknopulos’a göre Protestan misyonerler vicdanları para ile satın almaya uğraşmaktadırlar:

“[...] kimisini kitap satıcı, diğerini matbaada harf düzücü, sargısını hoca tayin ederek ve çoklarının da evlatlarını meccanen ilim tahsil itdirerek, elbise ve kitap vererek, bazılarında diğer bir çeşit iş bularak, yahod evinin idaresini virerek. Nihayet diğer çok çeşit aldadıcı, binamus ve icbar idici tarikler ile ve diğer tataftan Kitab-ı Şeriflerin tefsirinde aksi ve bilgisiz manalar virerek bazı bilgisiz ve İlm-i İlahi [teoloji] fenninden bihaber zavallı Orthodoxosları aldatmaktadırlar.”⁶⁶

Protestan misyonerler şeytanlık ve hilebaz tuzaklarla bilgisiz Ortodoksları aldatsalar da Teknopulos’a göre yanlış imanları ve kutsal kitapları yanlış tefsir ettikleri için ken-

⁶² Ioannou, *Έλεγχος Διμαρτρομένων*, 12.

⁶³ *Ανατολή*, N. 4503, 13.02.1892. Yine bkz. *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, 05.06.1892, cilt 14, 106; *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, 03.06.1892, cilt 18, 137.

⁶⁴ Ierotheos Teknopoulos, *Πλανώντες και Πλανωμένοι γιάνι Αλδατανλάρ βέ Αλδανανλάρ* [Aldatanlar ve Aldananlar], (Dersaadet: Patrikhane Matbaası, 1898), α-β.

⁶⁵ Teknopoulos, *Πλανώντες και Πλανωμένοι*, γ.

⁶⁶ Teknopoulos, *Πλανώντες και Πλανωμένοι*, γ-δ.

dileri de aldanmaktadır. Dolayısıyla önce kendileri aldanmakta ve akabinde Ortodoksları aldatmaktadır. Teknopulos işte bu nedenle kitabına "Aldatanlar ve aldananlar" başlığını koyduğunu ifade eder.⁶⁷

Teknopoulos çeviri (*τεροδζεμέ*) ve yorum (*τεφσίρ*) arasında da önemli bir ayrım yapar. Ona göre bir kitabı Yunancadan Türkçeye veya Ermeniceye çevirmek başka bir şeydir, kutsal kitapları yorumlamak, yani oradaki fikirlerin gerçek ruhunu tanımlamak ve onları açıklamak (*ιζαχάτ*) başka bir şeydir. Protestan misyonerlerin pek çok dini metni Yunanca ve Türkçeye çevirdiğini kabul etse de bu kutsal kitapları yorumlama biçimlerinin hatalı ve Kutsal Kitap'a aykırı olduğunu da ekler. Protestan Kilisesi ile ilgili Teknopulos'un temel itirazı, kutsal kitaplarda bireysel hakikat arayışına vurgu yapmasıdır. Dolayısıyla ona göre misyonerler, her Hıristiyan'ın kutsal kitapları okuyarak istediğini anlayabileceğini ve buna göre hareket edebileceğini vurgulamaktadırlar. Teknopulos, bu tür bir anlayışın bölünmelere ve ayrılıklara yol açtığını, bu nedenle kilisede düşünce ve inanç birliğinin sağlanmasının mümkün olmadığını, aksine her insanın ayrı bir kilise haline geldiğini ve bunun da kendisine göre saçma olduğunu vurgulamaktadır.⁶⁸

Dört cilt olarak yayımlanması düşünülen ve Patrikhane matbaasında basılan kitabın birinci cildinin fiyatı 5 kuruş iken kitabın sonunda yer alan müşteri listesinde 274 isim yer almaktadır. Öte yandan, Teknopoulos'un kuzeni, J. Teknopoulos'un Küçük Asya Araştırmaları Merkezi'nde bulunan biyografisine bakılacak olursa kitap Anadolu'daki cemaatlere yaygın biçimde dağıtılmış ve Anadolu'daki Ortodoksların Protestan misyonerlere karşı inançlarını korumalarında önemli bir etken olmuştu.⁶⁹ Yine kitapta yer alan malumattan kitabın Galata'daki Yeorgios Şeytanidis kitaphanesinden ve Kumkapı'daki Aghia Kyriaki Kilisesi'nde yer alan okuma salonundan (*θηρησκευτικόν αναγνωστήριον*) satın alınabileceği belirtilmektedir.⁷⁰

Sonuç yerine

Misyoner karşıtı dini polemik literatürünün Anadolu'da Ortodokslar nezdinde ne ölçüde etkili olduğu meselesine dair nihai bir kestirimde bulunmak güç. Karamanlıca basınının amiral gemisi sayılabilecek *Anatoli* gazetesinde yayımlanan bu konudaki kimi değerlendirmeler, gazetenin kendisi bu literatürün en önemli kaynağı olan Misailidis matbaası tarafından yayımlandığından ihtiyatla karşılanmalı. Örneğin Evangelinos Misailidis'in vefatının ardından Misailidis biraderler tarafından Nikolaos Sullidis (1845-1903) idaresinde yayımlanan gazetede bir haberde Burdur'da Ortodokslardan birkaç kişinin "iğfal olunarak" Protestanlığa geçtiğinden bahseder. Fakat Pisidyâ Metropolitî Benediktos, bunun üzerine merhum Misailidis'in yukarıda da zikredilen *Hazine-i Ortodoksiya* kitabından birçok nüshayı satın alarak meccanen halka dağıtır ve gazeteye göre bu suretle "aldananların" büyük çoğunluğunun gözleri açılarak Ortodoks kilisesine geri döner. Habere göre geride kalanların da tövbe etmeleri yakındır.⁷¹

⁶⁷ Teknopoulos, *Πλανώντες και Πλανωμένοι*, δ.

⁶⁸ Teknopoulos, *Πλανώντες και Πλανωμένοι*, 23-30.

⁶⁹ Balta, *Gerçi Rum isek de*, 181.

⁷⁰ Balta, *Gerçi Rum isek de*, 135-143.

⁷¹ *Anatoli*, 12 Mayıs 1890.

Öte yandan yukarıdaki örneklerden de görülebildiği üzere kitapların müşteri listeleri hele kimi durumlarda, bunlar Patrikhane ve yüksek ruhban tarafından desteklendiklerinde, hatırı sayılır bir sayıya ulaşmaktadır. Kimi dini içerikli kitapların da yeni bas-kılar yapmaya devam etmesi buna ilave edildiğinde bu kitapların geniş sayılabilecek bir okur kitlesine sahip bulduklarını düşündürtebilir. Yine yukarıda da vurgulandığı üzere 19. yüzyılın son dönemlerine gelindiğinde, başta roman olmak üzere, din dışı te-malar Karamanlıca basılı eserler içerisinde giderek daha fazla yer kaplasa da "mezhebi kitaplar"ın kendisi Karamanlıca yayıncılığın temelini oluşturmaya devam edecektir.

Misyonerlerin eğitim ve yayın faaliyetleri, Patrikhane ve Ortodoks cemaatinin ileri ge-lenlerini eğitim ve yayıncılık faaliyetlerini kendi cemaatini yabancı tecavüzlerden ko-rumak için daha enerjik bir şekilde ele almaya zorlamıştır. Fakat bu tepki, Protestan ahlâk ve pratiğinin Ortodoks Kilisesi tarafından tümüyle kenara atıldığı anlamına da gelmemektedir. Aksine birçok durumda, bunlar ruhban kesimlerine ve Ortodoks top-lumsal bağamlarına sirayet edip uyum göstermişlerdir. Hatta 1862 yılında kabul edi-len Milli Nizamnamelerle ruhban olmayan sivillere Patrik seçimi ve cemaat işlerinin yürütülmesinde katılımlarına dair tanıyan hakların dahi diğer faktörlerin yanında belli bir Protestan etkisiyle de açıklanabileceği rahatlıkla ileri sürülebilir.⁷² Yine ahlâki bi-reycilik, saygıdeğerlik ya da makbul davranışlara ilişkin belli Protestan değer ve tutum-lar bütünüünün benimsenmesi ya da gördüğümüz üzere dini inancın tahkim edilmesi için konuşulan sade dilin kullanımının savunulması gibi çok sayıda başlıklarda zaman içerisinde önemli bir etkilenme yaşanmıştır.⁷³

KAYNAKÇA

Sürelî Yayınlar

- Anatoli (1890-1891-1892-1894-1895-1897)
Ekklesiastiki Alithia (1890-1892)
The Missionary Herald (1869)

Makale ve kitaplar

- Balta, Evangelia. "Καραμανλίδικες και Αρμενοτουρκικές Εκδόσεις των 'Sunday Schools Lessons'" ['Pazar mektepleri derslerinin' Karamanlıca ve Ermeni harfli Türkçe edisyonları]. *Ta Ιστορικά* 53, 2010, 379-402.
- _____. *Gerçi Rum isek de, Rumca Bilmez Türkçe Söyleriz*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları 2012.
- _____. *Karamanlı Yazınsal Mirasının Ocaklarında Madencilik*. Çev. Ayşe Nihal Akbulut. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları 2019.
- Benlisoy, Foti ve Stefo Benlisoy. 'Reading the identity of 'Karamanli' through the pages of Anatoli', *Turcologica 83 Cries and Whispers in Karamanlidika Books*. Yay. Haz. Evangelia Balta ve Matthias Kappler. Wiesbaden: Harrasowitz Verlag, 2010.
- Benlisoy, Stefo. "Education in the Turcophone Orthodox Communities of Anatolia during the Nineteenth Century". Doktora Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2011.
- _____. "Another newspaper in our language! Competition and polemic in the Karamanlidika Press", *Cultural Encounters in the Turkish Speaking Communities of the Late Ottoman Empire*. Yay. Haz. Evangelia Balta, 359-392. İstanbul: The Isis Press, 2014.
- _____. "Karamanlıca Terakki Dergisi: 'Anatolluları dalmış oldukları uykudan uyandırmak'". *Kebikeç* 47, 2019, 337-358.
- _____. "Bizden gayret, Anatollulardan Himmet': 19. Yüzyılın ikinci yarısında Gazeteciler ve Müşterileri". *Kebikeç* 50, 2020, 89-124.
- Clogg, Richard. "Notes on some Karamanli Books printed Before 1850 now in British Libraries, with Particular Reference to the Bible Translations of the British and Foreign Bible Society". *Μικρασιατικά Χρονικά* XIII, 1967, 521-563.

⁷² Stamatopoulos, "Papism is a center without Periphery", 129-30.

⁷³ Gazi, "Revisiting Religion and Nationalism", 101.

- _____. "The Publication and Distribution of Karamanli Texts by the British and Foreign Bible Society before 1850 Part I". *Journal of Ecclesiastical History* XIX, 1, 1968, 57-81.
- _____. "The Publication and Distribution of Karamanli Texts by the British and Foreign Bible Society before 1850 Part II". *Journal of Ecclesiastical History* XIX, 2, 1968, 382-383.
- Εδξβιπειΐ Δινιέ γιάνι πε χερ Ορθόδοξος Χριστιανήν Παπιστανλάρά βε Προτεστανλάρά Βιρμεσί Αιαζήμ Κελέν Δξέββίπ [Ecvibe-i Diniye yani beher Orthodoxos Hristiyanin Papistanlara ve Protestanlara Virmesii Lâzım Gelen Cevap].* Dersaadet: Evangelinos Misailidis Tabhanesinde, 1864.
- Erol, Merih. "Becoming Protestant: Greek Orthodox Responses to Conversion in 19th Century Ottoman Anatolia". *Adalya*, 21, 2018, 335-362.
- Gazi, Effi. "Revisiting Religion and Nationalism", *The Making of Modern Greece Nationalism, Romanticism, and the Uses of the Past (1797-1896)*. Yay. Haz. Roderick Beaton ve David Ricks. Londra: Ashgate, 2009.
- Hami-i Ortodoksiya (*Προστάτης της Ορθοδοξίας*) yani *Protestanlık desiselerine karşı Orthodoxiayi himaye, ve Protestanlığın iptidai zuhurini ve itikadını ifade ider bir kitabdır.* Dersaadet: E. Misailidis Matbaasında, 1883.
- Ημερολόγιον γιάνι Σεριφ Ορθόδοξος Ανατολική Εκκλησιανήν Καράρ βέ Τενσίπι ιλέ Ταχσίς Οληνάν Δεσποτικάί βέ Θεομιτορικά Εορτήλερίν Εσπάτη [İmerologion yani Şerif Orthodoxos Anatoliki Ekklesianin Karar ve Tensibi ile Tahsis Olunan Despotikai ve Theomitorikai Eortilerin Esbabı].* Dersaadet: Anatoli Matbaası, 1891.
- Ioannou, Stefanos H. *Έλεγχος Διμαρτυρομένων γιά χοτ Τεκζίπ-ουλ Προτεσταν* [Tekzib-ül Protestan]. Atina: Τύποις Χ. Ν. Φιλαδέλφειως, 1876.
- Kalfoğlu, Ioannis H. *Ζινδξίδερε καργεσινδέ πουλουνά Ιωάννης Πρόδρομος Μοναστηρή γιάχοδ Μονή Φλαβιανών.* Dersaadet: 1898.
- Kioseoglou, Panayotis S. *Ψαλτήριον γιάνι Νεμπι ους Σουλτάν Δαβίδιν Μεζμούρη* [Psaltirion yani nebi us Sultan David'in Mezmuiri]. Dersaadet: Aleksandros Nomismatides Matbaası, 1895.
- Levides, Anastasios M. "Διπάδξε [Dibaçe]". *Μιράτη Φεζαίλ βέ Μεάγιπ γιάνι Φαζιλέτ βέ Κεμικλερίν Αϊνεσί.* İzmir: Proodos Matbaası, 1875.
- Λειτουργικά γιάνι Σεριφ Λειτουργιανήν Τεφσίρι (Leitourgika yani Şerif Leitourghianın Tefsiri),* Musannifi İoannis Mesoloras, Mütercimi Savvas S. Alagözoglu, Dersaadet: Misailidi Biraderler Matbaası, 1898.
- Mamoni, Kyriaki. "Ο Πατριάρχης Γρηγόριος ΣΤ΄ και η Καραμανλιδική Μετάφραση της 'Ορθόδοξης Διδασκαλίας' του Πλάτωνος Μόσχας από τον Παΐσιο Καισαρείας [Patrik Grigorios VI ve Ortodoks İmihal'in Paisios tarafından Karamanlıcaya çevrilmesi]". *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 7, 1988-1989, 129-140.
- Nasioutzik, Paulina. *Αμερικάνικα Οράματα στη Σμύρνη τον 19ο Αιώνα Η συνάντηση της Αγγλοσαξονικής Σκέψης με την Ελληνική* [19.yüzyıl İzmir'inde Amerikan vizyonları: Anglo-Sakson düşüncesinin Yunanlarla karşılaşması]. Atina: Estia, 2002.
- Νούρι Ορθοδοξία (Φώς της Ορθοδοξίας) [Nur-i Ortodoksiya].* Dersaadet: Evangelinos Misailidis Matbaasında, 1885.
- Stamatopoulos, Dimitrios. *Μεταρρύθμιση και Εκκοσμίκευση Προς μια ανασύνθεση της Ιστορίας του Οικουμενικού Πατριαρχείου τον 19ο αιώνα* [Reform ve Dünyevileşme 19. Yüzyıl Ekmüenik Patrikhane Tarihinin Yeni bir Sentezine Doğru]. Atina: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια 2003.
- _____. "Papism is a centre without Periphery, Protestantism is a Periphery without Center' Tanzimat as Re-confessionalisation? The Political Theology of Constitutionality in the Late Ottoman Empire", *Orthodoxy in the Agora: Orthodox Christian Political Theologies Across History*. Yay. Haz. Mihai-D. Grigore ve Vasilios N. Makrides. 115-130. Vandenhoeck & Ruprecht, 2024.
- Sharkey, Heather J. "Bibles for Ordinary People The British and Foreign Bible Society and Middle Eastern Vernacular Publishing", *Partibus Fidelium': Missions du Levant et Connaissance de l'Orient Chrétien (XIXe-XXIe siècles)*. Yay. Haz. Marie Levant ve Philippe Bourmaud. École française de Rome, 2022.
- Şimşek, Şehnaz Şişmanoğlu. "The Anatoli Newspaper and the Heyday of the Karamanli Press", *Turcologica 83 Cries and Whispers in Karamanlidika Books*. Yay. Haz. Evangelia Balta ve Matthias Kappler. 109-123. Wiesbaden: Harrasowitz Verlag, 2010.
- Teknopoulos, Ierotheos. *Πλανόντες και Πλανομένοι γιάνι Αλδανανλάρ βέ Αλδανανλάρ (Aldatanlar ve Aldananlar)*. Dersaadet: Patrikhane Matbaası, 1898.
- Τογρού Τίνην Τολμί [Doğru Dinin Talimi].* Asitanede: Kudüs Şerifin Basmahanesinde, 1839.
- Χαζρέτι Μαριαμίν Τερδξεμέ-ι Χάλη βέ Πικίρ Καλμασή ιλέ Θεοτόκος Ισιμλένμεισι [Hazret-i Maryamın Tercüme-i Hali ve fikir kalması ile Theotokos isimlenmesi].* Yay. Haz. Ignatios K. Ignatiadis. Anatoli Matbaası, 1902.

Siyaset, Kitap ve Çeviri: 1885-1887 Arasında Yayımlanan Edebi Kitap Çevirileri Üzerine

ÖZGÜR TÜRESAY

École pratique des hautes études, Paris
ozgur.turesay@ephe.psl.eu

ORCID: 0009-0002-3483-3361
Makale geliş tarihi: 4 Haziran 2024
Makale kabul tarihi: 19 Haziran 2024

Özet

II. Abdülhamid döneminin dikkat çeken kültürel gelişmelerinden biri edebiyat çevirilerinin hızlı bir şekilde artmasıdır. Bu makalede 1885, 1886 ve 1887'de Arap, Yunan ve Ermeni harfleriyle Türkçeye çevrilip kitap olarak yayımlanan edebi çeviriler incelenerek o dönemde kitap yayıncılığı, çeviri faaliyetleri ve siyasi rejim arasında ne tür bir ilişki olduğu ve bu durumun arkasında yatan toplumsal dönüşüm süreci üzerine birtakım saptamalarda bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı yayıncılığı, kitap, edebi çeviri, siyaset, II. Abdülhamid

Abstract

Politics, Books and Translation: On Literary Book Translations Published Between 1885-1887

The rapid growth of literary translation during the reign of Abdülhamid II was one of the most remarkable cultural developments of the period. This article analyzes literary translations into Turkish in Arabic, Greek, and Armenian scripts that were published as books in 1885, 1886, and 1887. It then offers some observations on the relationship between book publishing, translation activities and the political regime of the period, and the social transformation process behind it.

Keywords: Ottoman publishing, book, literary translation, politics, Abdulhamid II

Fransız popüler romanından yapılan çeviriler, Osmanlı yayıncılık ve edebi alanını 1880'lerde neredeyse istila etmiştir. O kadar ki, yıllardır İstanbul'da ve Bulak matbaası faaliyete geçtiğinden beri Mısır'da basılan kitapların listesini düzenli bir biçimde yayımlayan¹ Fransız şarkiyatçılığının ana dergisi *Journal asiatique*, 1884 sonunda "son moda Fransız romanlarının alelade birer çevirisinden ibaret olan yirmi kadar başlığı listeden çıkarmak zorunda" kaldığını ilan edip ekliyordu: "bu listeyi dikkat ve özenle hazırlayan büyük alimin kararına okurlarımızın bir teki bile hayıflanmayacaktır".² Dergiyi hazırlayan alimler bu etkinin önlenemez bir ivme kazanacağını henüz bilmiyorlardı. Nitekim, birkaç sene sonra 1891'de aynı büyük alim şöyle yazmak zorunda kalacaktı:

"Roman çevirilerinin ağırlığı Osmanlı yayıncılığında o kadar arttı ki, hepsini listemizden çıkarmak zorunda kaldık. Elimdeki liste³ bu türden yetmiş altı eser içeriyor. Hemen hepsi Fransızcadan çevrilmiş ve bu listenin kapsadığı son iki yılda yayımlanmışlardır. Gazetelerdeki tefrikaların doğrudan kitapçı raflarına çıktığı bir dönemde bu eğilimi izlemek ve size yansıtmak durumunda değiliz. Üstelik, bu tür bir edebiyat bu listenin okurlarının ilgisini hak etmiyor. Söz konusu olan, gereksiz ve faydasız eserleri çevirmeye yönelik hatırı sayılır bir düşünsel faaliyet. Dergimiz okurunun ilgisini pek çekemeyecek ürünler ortaya çıkaran şu hummalı faaliyete harcanan enerjiye hayıflanmamak mümkün değil. Osmanlıca konuşanların Batı'nın terakkisini bir an önce özümsemek arzusunu anlıyoruz anlamasına da, ihtiyar Doğu'nun ahlakına hayli ters hafifmeşrep romanların uyarlamalarına bu kadar meraklı olmasına doğrusu anlam veremiyoruz [...] Aşağıdaki sayfalar duyurulmayı hak eden daha saygın eserlerin bibliyografik listesini içermektedir. Bu eserler, Fransız romanı saplantısının ortaya çıkardığı zincirinden boşanmış çevirmenler güruhuna rağmen, piyasada halâ özgün ürünlerin de var olduğunu göstermeye yeter de artar".⁴

Journal asiatique'ten yaptığım bu alıntı Avrupa tarihinde "yüzyıl sonu" (*fin de siècle*) olarak adlandırılan ilginç dönemin kültür ve zihniyet tarihine dair güzel bir tarihi belge olarak okunabilir. Ne mutlu ki, o günden beri tarihçilerin araştırma sahası alabildiğine genişledi. Bugün, bir tarihçinin, popüler bir yazın türünün serpilmesine eleştirel bakmak şöyle dursun, tam tersine bundan hazzetmesi daha muhtemeldir. Makalemin konusu da bu. Ancak 1885, 1886 ve 1887'de Türkçeye çevrilen romanları incelemeye geçmeden birkaç ön tespit ve uyarıda da bulunmak şart.⁵ Öncelikle, bu konuda karşılaşılan

1 Bu konuda bkz. Johann Strauss, *The Egyptian Connection in Nineteenth Century Ottoman Literary and Intellectual History* (Beirut, Orient-Institut, 2000); Johann Strauss, "Turkish Translations from Mehmed Ali's Egypt. A Pioneering Effort and its Results", *Translation: (Re)shaping of Literature and Culture*, yay. haz. Saliha Paker (İstanbul: Boğaziçi University Press, 2002), 108-147 ve Ekmeleddin İhsanoğlu, *Mısır'da Türkler ve Kültürel Mirasları* (İstanbul, IRCICA, 2006).

2 Cl[ément] Huart, "Bibliographie ottomane. Notice des livres turcs, arabes et persans, imprimés à Constantinople durant la période 1299-1301 de l'Hégire (1882-1884)", *Journal asiatique* (Şubat-Nisan 1885), 231 dipnot 3.

3 Roman çevirileri çıkarıldıktan sonra verilen listede 300'ün üzerinde eser bulunmaktadır.

4 Cl[ément] Huart, "Bibliographie ottomane. Notice des livres turcs, arabes et persans, imprimés à Constantinople durant la période 1306-1307 de l'Hégire (1889-1891)", *Journal asiatique* (Mayıs-Haziran 1891), 358-359.

5 İncelemek için bu üç seneyi seçmemin nedeni 1885'ten itibaren ivme kazanan kitap formunda edebi çeviri sürecinin başlangıcına dair saptamalarda bulunabilme arzumu. Tek bir seneye odaklanılması aşağıda açıkladığım teknik sebeplerle pek kolay olmadığı gibi on yıllık ya da daha uzun süreli bir dönemin ele alınması da makale boyutunda bir araştırmada ortaya konulabilecek kimi ayrıntıların ister istemez gölgede ya da dipnotlarda kalıp görünmez olmasına yol açacaktır.

dört temel yöntem sorununu dile getireceğim. Ardından, 1880'lerin ikinci yarısındaki edebi çeviri faaliyetlerinin ne anlama geldiğinin değerlendirilebilmesi için Osmanlı yayıncılığının tarihçesini vereceğim. Söz konusu üç sene boyunca yapılan çevirileri hızlıca sunduktan sonra birkaç eğilimin altını çizerek bitireceğim.

Yönteme Dair Birkaç Hatırlatma: Diller, Takvimler, Kaynaklar ve Çeviri Biçimleri

Dilden başlayalım. Malum, Osmanlı İmparatorluğu'nun temel özelliklerinden biri çok dilli bir toplumsal yapı arz etmesidir. Bununla beraber, Türkçe yüzyıllar boyunca pek çok alanda hakim dil olmuştur. Yunanca, İtalyanca, Arapça ya da Farsça da imparatorluk yönetiminde kullanılmış olmakla beraber Türkçe 14. yüzyıldan itibaren idarenin esas dili olmuştur. Siyasi nedenlerle 19. yüzyılın ikinci yarısında "lisân-i osmâni" de denmeye başlayan üst düzey Türkçe, Arapça ve Farsçadan beslenerek zenginleşmiş (kimilerine göre bozulmuş), Osmanlı Devleti'nin kuruluşunun öncesinde başlayan yerel halkın Müslümanlaşma süreci bu kadim halkların bazı yerlerde Türkçeyi anadilleri haline getirmesiyle paralel ilerlemiştir. Anadolu'nun kadim ahalisinin bir kısmı dinlerini değiştirmemiş ama birkaç kuşak içinde Türkçe konuşmaya başlamışlardır. Özetlemek gerekirse, imparatorluğun nüfusu farklı etnik gruplardan oluşsa da gündelik Türkçe nüfusun hatırı sayılır bir bölümü için hakim dil ve *lingua franca* haline gelirken bir yandan da Arapça ve Farsçadan beslenerek zenginleşen edebi, siyasi ve idari bir dil olarak üst düzey bir Türkçe gittikçe gelişmiş, bununla birlikte Türkçe konuşan nüfus içinde başka örneklerde de görülen iki dillilik durumu ortaya çıkmamıştır.⁶ Bugün ulus-devlet zihniyetinde hayal edilmesi zor, son derece karmaşık etnolinguistik vakalar doğmuştur. Anadolu'da,⁷ atalarının dinlerini muhafaza edip anadillerini değiştiren topluluklar ortaya çıkmıştır. Konuşma dili olarak gündelik Türkçeyi kullanmasına rağmen Türkçeyi Yunan alfabesiyle yazan yüzbinlerce Karamanlı, ya da benzer şekilde Türkçe konuşup Ermeni alfabesiyle Türkçe yazan yüzbinlerce Ermeni 19. yüzyıla geldiğinde ciddi bir edebiyata sahip olmuşlardır.⁸ Aslında bu ilginç etnolinguistik manzara daha da fazla çeşitlilik arz eder. Türkçe İbrani, Kiril, Süryani alfabesiyle de yazılmışsa da bu kombinasyonlar görece marjinal kalır, "edebiyat" denebilecek dört başı mamur bir külliyat doğurmaz. Her halükârda, 19. yüzyıl Türkçe edebiyat üzerine yapılacak her inceleme Arap harfli Türkçe eserlerin yanı sıra Karamanlıca ve Ermeni harfli Türkçe olarak kaleme alınmış eserleri de göz önüne almak durumundadır.⁹

⁶ Johann Strauss, "Diglossie dans le domaine ottoman. Évolution et péripéties d'une situation linguistique", *Revue du monde musulman et de la Méditerranée* 75-76 (1995), 221-255.

⁷ Balkanlar ve Arap vilayetlerinde durum farklıdır. Anadolu'yu bu iki coğrafyadan ayıran temel unsur ana dili Türkçe olan toplulukların buraya Osmanlı devletinin kuruluşundan birkaç yüzyıl önce yerleşmeye başlamış olmalarıdır. Başka bir deyişle, Türkçe Anadolu'ya Balkanlar ve Arap vilayetlerinden daha önce girmiş ve yayılmıştır.

⁸ Masayuki Ueno, "One Script, Two Languages: Garabed Panosian and his Armeno-Turkish Newspapers in the Nineteenth-Century Ottoman Empire", *Middle Eastern Studies* 52/4 (2016), 605-622; Bedros Der Matossian, "The Development of Armeno-Turkish (*Hayatar Trk'erên*) in the 19th Century Ottoman Empire: Marking and Crossing Ethnoreligious Boundaries", *Intellectual History of the Islamicate World* (2019), 1-34; Jennifer Manoukian, "Cultural Nationalism and the Spread of a 'National Language' among Arabophone, Turcophone and Kurdophone Armenians in the Ottoman Empire, c. 1840 to c. 1860", *Middle Eastern Studies* 59/3 (2023), 359-376.

⁹ Burada Karamanlıca ve Ermeni harfli Türkçe edebiyat üzerine yapılan çalışmaların bir listesini vermek mümkün değil. 1990'lardan beri Johann Strauss ve Evangelia Balta'nın yayımladıkları çalışmalar bu alanda pek çok genç araştırmacıya ilham vermiştir. Johann Strauss'un pek çok kolektif kitap ve dergide yayımlanmış makalelerinin tam listesini vermek de imkânsız. Evangelia Balta'nın kişisel internet sayfasında (<https://evangeliabalta.com>) kendi çalışmalarının güncel listesi bulunuyor. Laurent Mignon,

İkinci olarak takvim meselesine değinmek gerek. 19. yüzyıl sonuna gelindiğinde yüz kadar dilin konuşulduğu, on küsur dilde yayın yapılan bir imparatorlukta aynı zamanda farklı takvimler de beraber kullanılmaktadır. Bu yüzden 1885, 1886, 1887'de şu ya bu kadar çeviri yapılmıştır gibi kesin bir sonuca varmak somut olarak pek kolay değildir.¹⁰ Genel olarak bilirse de burada tekrar etmekte fayda var: Devlet işlerinde Hicret'ten başlayan bir tür Jülyen takvimi olan Rumi takvim kullanılır; dini hayat her dini cemaatin kendi takvimini izler, örneğin Müslümanlar Hicri takvimi kullanır, Rumlar Jülyen takvimini. Ayrıca 19. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren artan bir şekilde Avrupa ülkeleriyle ilişkilerde Gregoryen takvim de kullanılmaya başlanır. Bu makalenin konusu açısından önemli olan matbuat dünyasında üç takvimin eş zamanlı olarak kullanılmış olmasıdır. Arap harfli Türkçe eserler için çoğunlukla Hicri nadiren Rûmî, Karamanlıca ve Ermeni harfli Türkçe eserler içinse Gregoryen takvim kullanılmıştır. Başka bir deyişle Arap harfli Türkçe eserlerde basım tarihi olarak Gregoryen takvimi kullanılmazken, Karamanlıca ya da Ermeni harfli Türkçe eserler bu takvim izlenerek tarihlendirilmiştir. Dolayısıyla bu makalede incelenecek eserlerin büyük bir kısmında basım tarihi olarak 1886 değil, 1302, 1303 ya da 1304 tarihlerini görürüz. Üstelik bu 1300'lü tarihlerin Hicri mi yoksa Rumi mi olduklarından da çoğu zaman kesin bir biçimde emin olma şansımız yoktur. Hicri 1303 senesi Gregoryen takvime göre 10 Ekim 1885-29 Eylül 1886'ya, Rûmî takvime göre de 28 Eylül 1301-17 Eylül 1302'ye tekabül eder. Kitaplarda sadece basım yılı belirtildiği, ay ve gün belirtilmediği için 1886'da Türkçe yayımlanan kitaplar ya da Türkçeye yapılan çeviri romanlardan bahsetmenin somut bir karşılığı yoktur. Belli somut verilere ulaşabilmek ve birtakım eğilimleri ortaya çıkarabilmek için ancak birkaç seneki yayınlara bir arada bakmak gerekir.

Üçüncü olarak bu tür bir araştırma için bugün elimizde bulunan kaynaklar zengin ve çeşitli olmakla beraber halâ bazı sorunlardan da mustarıptirler. Arap, Yunan ve Ermeni harfli Türkçe eserler üzerine pek çok katalog mevcut.¹¹ Maalesef hepsi eksiklik ve başka sorunlar içermektedir. Bu katalogların bir kısmı dijital ortama aktarıldığından nice liksel araştırmalar yapma imkânı doğmuşsa da bütün kataloglar eksik olduğu ve pek çok başlık farklı yazımlarla mükerrer şekilde girildiği için kesin sonuçlara varmak pek kolay değil. Unutulmamalı ki hepsi Türkçe de olsa Arap, Yunan ve Ermeni harfleriyle

---

Murat Cankara ve Şehnaz Şişmanoğlu Şimşek başta olmak üzere pek çok araştırmacı bu iki usta tarihinin ardından giderek bu alandaki çalışmalarını zenginleştirmeye devam ediyorlar. Makalemin dipnotlarında bu literatüre bolca gönderme yapacağım.

10 Farklı takvimlerin bir arada kullanılması konusunda Özgür TÜRESAY, "Le temps des almanachs ottomans: usage des calendriers et temps de l'histoire (1873-1914)", *Les Ottomans et le temps*, yay. haz. François Georgeon ve Frédéric Hitzel (Leyde: E. J. Brill, 2012), 129-157. Burada, makalenin hakemlerinden birinin haklı saptamasını da eklemek gerekiyor: "Takvimler muğlaklık yaratıyor ama 1885-1887 aralığında (veya başka herhangi bir tarih aralığında) çeviri/kitap sayısı üzerine belirgin sonuçlara varmanın önündeki temel engel olmadığını düşünüyorum. Cevval bir araştırmacı kitabın dışındaki kaynaklara (mesela süreli yayınlar ve arşiv belgelerine) dayanarak, çaprazlama sorgulamalarla kesin değilse bile kesine yakın verilere ulaşabilir. Külfetli bir iştir. literatürde pek yapılmaz ama teknik olarak mümkündür". Makalemin, araştırma sürecindeki bu eksiklik akıld tutularak okunması yerinde olur.

11 Arap harfli Türkçe kitaplar için bkz. Müjgân Cumbur, *Türkiye Basmaları Toplu Kataloğu. Arap Harfli Türkçe Eserler*, 6 cilt (Ankara: Milli Kütüphane, 1990-1998); Seyfettin Özege, *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, 5 cilt (İstanbul: 1971-1979) ve Kudret Emiroğlu ve İlker M. İzoğlu, *Eski Harfli Basma Türkçe Eserler Bibliyografyası (Arap, Ermeni ve Yunan Alfabeleriyle)* CD (Ankara: 2001); Ermeni harfli Türkçe kitap ve süreli yayınlar için bkz. Hasmik A. Stepanyan, *Ermeni Harfli Türkçe Kitaplar ve Süreli Yayınlar Bibliyografyası (1727-1968)* (İstanbul: Turkuaz Yayıncılık, 2005); Karamanlıca kitap ve süreli yayınlar içinse Evangelia Balta'nın hazırladığı kataloğlara bkz. Birkaç senedir, bir kitap koleksiyoncusu olan Talat Öncü'nün hazırladığı bir internet sitesindeki arama motoruyla Özege kataloğunda elektronik arama yapmak mümkün: <http://oncu.com/ozegearama/>

basılmış eserler söz konusu. Bu eserlerin başlıkları Latin alfabesine aktarılırken farklı yazımlar ortaya çıkması son derece anlaşılır bir durum. Dolayısıyla birtakım niceliksel sonuçlara varmaya çalışırken bu katalogların doğasından kaynaklanan sorunları akılda tutmak gerekiyor. Başka bir deyişle, bu tür işe soyunan tarihçi belli eğilimleri saptayabilir ancak niteliksel açıdan nihai ve kesin sonuçlar sunması kolay değil. Neyse ki son senelerde yapılan bazı doktora tezleri bu katalogları sistemli bir biçimde karşılaştırarak, çapraz okumalara girişerek bahsedilen sorunları nispeten aşan sonuçlara ulaşmayı başardılar. Makalemden bu yakın tarihlî değerli incelemelere dayanacağım.¹²

Son olarak, ele alınan dönemin Osmanlı edebiyat dünyasında çeviri kavramının bugünkü çeviri kavramından son derece farklı olduğunun altını çizmeliyim. Eski edebi kuramların etkisi altında gelişmeye devam eden Osmanlı edebi kültürü farklı yazım ve yeniden yazım türlerine sahipti. Bu türler Türkçede farklı isimlerle ifade edilen (*aynen terceme, mealen terceme, tevsien terceme, tahvil, hulâsa, ahz, idhal, taklid, imtisal, tefsir, beyan, şerh, tasnif, nazm nak eylemek, be-tazmin getürmek, nazire/tanzir, muhavere*) pek çok farklı çeviri süreçleri içermekteydi.¹³ Yüzyıllar boyunca Türkçe edebi yazım pratiklerinin çerçevesini belirlemiş olan bu önemli kavramlar 19. yüzyılda Osmanlı kültürel üretiminde belirleyici unsurlar olmaya devam ettiler. Osmanlı edipleri 13. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar Arap ve Fars edebi kültürlerinden Türkçeye sürekli çeviri yapmışlardı. 19. yüzyılın ortasından itibaren değişmeye başlayan çeviri biçimleri ve kavramı değil, çeviri yapılan kültürel mecradır. İslam kültürünün klasik eserleri çevrilmeye ya da özgün dilinde basılmaya devam etmekteydi, bununla beraber artık Batı edebiyatından da çeviriler yapılmaya başlandı. Bu çeviriler tiyatro ve roman gibi iki yeni türün de gittikçe daha fazla Türkçeye çevrilmesiyle birkaç on yıl içinde edebi alanın bütün çehresini değiştirdi. Öyle ki, yüzyıllar boyunca Türk-Arap-Fars kültürleri arası bir edebiyat alanı olarak teşekkül etmiş olan Osmanlı edebi üretimi¹⁴ 1850'lerden itibaren Osmanlı-Batı odaklı olarak şekil değiştirirken bütün bu dönüşüm süreci diller arası (özellikle Türkçe, Rumca, Ermenice ve Ladino) ve alfabeleri aşan bir çerçevede gerçekleşti.¹⁵

12 Günil Özlem Ayaydın Cebe, "19. yüzyılda Osmanlı Toplumuna ve Basılı Türkçe Edebiyatı: Etkileşimler, Değişimler, Çeşitlilik", (Doktora Tezi, Bilkent Üniversitesi, 2009); Günil Özlem Ayaydın Cebe, "Translate or not to Translate? 19th Century Ottoman Communities and Fiction", *Die Welt des Islams* 56 (2016), 187-222; Ahu Selin Erkul Yalçın, "Turkey's Reading (R)evolution: A Study on Books, Readers and Translations, 1840-1940", (Doktora Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2011); Etienne E. Charrière, "'We Must Ourselves Write About Ourselves': The Trans-Communal Rise of the Novel in the Late Ottoman Empire", (Doktora Tezi, University of Michigan, 2016).

13 Burada şu çalışmalara dayanıyorum: Cemal Demircioğlu, "From Discourse to Practice: Rethinking 'Translation' (Terceme) and Related Practices of Text Production in the Late Ottoman Literary Tradition", (Doktora Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2005); Haşim Koç, "Cultural Repertoire as a Network of Translated Texts: The New Literature after the Tanzimat (1830-1870)", (Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2004); Haşim Koç, "Osmanlı'da Tercüme Kavramı ve Tanzimat Dönemindeki Edebi Tercümelere Dair Çalışmalar", *TALİD* 4/7 (2006), 351-381. Yukarıda saydığım farklı çeviri süreçlerinin isimlerine Ladino edebiyatındaki çevirilerin bazılarının başlıklarında da rastlanması imparatorluk kültürel seçkinleri arasında ortak bir edebi kültürün varlığını göstermesi açısından son derece manidardır, bkz. Olga Borovoi, "The Role of Translation in Shaping the Ladino Novel at the Time of Westernization in the Ottoman Empire (A Case Study: *Hasan-Pasha and Pavlo y Virzhinia*)", *Jewish History* 16/3 (2002), 263-282, burada 264-265.

14 Salihia Paker, "Translation as *Terceme* and *Nazire* Culture-bound Concepts and their Implications for a Conceptual Framework on Ottoman Translation History", *Crosscultural Transgressions: Research Models in Translation Studies II: Historical and Ideological Issues*, yay. haz. Theo Hermans (Manchester: St. Jerome Publication, 2002), 120-143.

15 Laurent Mignon, "Notes sur l'histoire de la littérature turque des Tanzimat (1839) à la 'révolution des lettres' (1928)", *Slovo* 50 (2019), 169-190. Çeviri tarzlarının evrimi hakkında uzun süreli bir yaklaşım benimsemiş, Cumhuriyet dönemini de kapsayan bir çalışma bkz. Johann Strauss, "*Tercüme – Çeviri*. La

Telif hakkı kavramının 19. yüzyıl sonunda ortaya çıktığı bir edebi alan ortamında günümüzde yazar, editör, yayın yönetmeni, kültürel aktarıcı, popülerleştirici, çevirmen, fikir yayıcısı gibi kavramlarla birbirinden ayırt ettiğimiz birtakım kültürel işlevlerin kesin bir biçimde ayrıışmadığını, hepsinin tek bir kişide cisim bulduğu durumların nadirattan olmadığı unutmamalı. Telif kelimesi ve türevi müellifin anlamını hatırlatmak burada faydalı olabilir. Telif etmek uzlaştırmak, ayarlamak, uyarlamak demektir. Bu eylemi gerçekleştiren kişi olan müellifi bugünkü Türkçeye yazar olarak tercüme ettiğimizde bu anlam alanını kaybetme riskiyle karşı karşıyayız. Arap, Yunan ya da Ermeni harfli Türkçe eserleri ortaya çıkaran kişiler bu anlamda birer yazardan çok birer müelliftirler. Bu tür bir kültürel üretim ortamında, müellif her şeyden önce eserler düzenleyen, çoğunlukla şiir de yazan, metinler çeviren, uyarlayan, yeniden ifade eden, çoğunlukla kısaltarak yeniden yazan, özgün eseri ayrıca belirtmeye gerek bile duymadan kafasına, gönlüne göre yorumlayan, eli kalem tutan bir kişidir, kalem erbabıdır. Buna aslında "yenidenyazar" demek gerekir. Bu yazın pratikleri önce Osmanlı sonra da Türk kültürel ve edebi üretim alanında İkinci Dünya Savaşı ertesine kadar hakimdir. Dolayısıyla söz konusu alanın aktörleri hem yazar hem çevirmen olan, meslekleri Avrupa'dan kendi kültürlerine kültürel aktarım yapmaktan ibaret çok yönlü aydınlar olarak düşünölmeli. Pekii çeviri pratikleri bu insanlar için ne anlam ifade ediyordu? Karamanlıca edebiyatı uzmanlarından Evangelia Balta'nın dediğı gibi söz konusu dönemde "Yunan ve Türk dünyasında, çeviri, sadece Yunan ve Osmanlı edebiyatı arasındaki diyalogun ya da yabancı edebiyatlarla diyalogun başat unsuru olmakla kalmıyordu, daha genel bir biçimde, en ulvî edebi yazın türü idi".¹⁶

Bütün bunların elinizdeki makalenin konusu açısından anlamı nedir? Birazdan 1885, 1886 ve 1887 yıllarında Arap, Yunan ve Ermeni harfli Türkçeye yapılan edebi çevirilere dair yapacağım saptamalar sadece kitap formatında yayımlanmış ve çeviri olduğu açıkça belirtilmiş, başka bir deyişle çeviri olduğu açıkça kabul edilmiş eserlere dairdir. Bu külliyata kısaltılmış çeviriler de dahildir. Ancak, çeviri olduğu söylenmemiş, belirtilmemiş ciddi bir külliyat daha varsa da onları incelememin dışında bırakıyorum. Bu incelemeye dahil etmediğim külliyat çeviri gibi sunulmamış, özgün eserlermiş gibi basılmış olan ancak aslında derleme, uyarlama, yeniden yazım, yorumlama pratikleri ile kaleme alınmış, ezici çoğunluğu Fransız edebiyatından olmak üzere Batı edebiyatından esinlenmiş eserleri kapsıyor. Aslına bakılırsa bu ikinci külliyat da 19. yüzyıl Fransız edebiyatının olup Osmanlı kalem erbabının seçici yeniden yorumlama ve yeniden yazım süzgecinden geçmiş bir numunesidir. Bununla beraber, esinlenme meselesi edebiyat kuramlarını ciddi bir biçimde meşgul eden çetrefilli bir mesele olmasının yanı sıra bu tür eserlerin tespiti ve incelenmesi başka yöntemsel sorunları da içerdiğinden bu konuyu bu makalenin sınırları dışında bırakmayı tercih ediyorum. Makaleme dahil etmediğim bir diğer külliyat ise süreli yayınlardaki edebi çeviriler.¹⁷ Bunlara dair ikincil literatür henüz son derece kısıtlı olduğundan makale boyutunda bir çalışmada hakkıyla ele alınmaları neredeyse imkansızdır. Başka bir deyişle, 1830'lerden 1930'lara yaklaşık bin kadar süreli yayında basılmış olan onlarca farklı dildeki (Türkçe, Rumca, Ermenice, Ladino, Bulgarca, Arapça, Farsça, Arnavutça, Çerkez dilleri...) binlerce edebi çevirinin

---

transformation d'un art ancien à l'époque républicaine", *Déchiffrer le passé d'un empire: Hommage à Nicolas Vatin et aux humanités ottomanes*, yay. haz. Elisabetta Borromeo, Frédéric Hitzel, vd. (Louvain: Peeters, 2022), 139-166.

¹⁶ Evangelia Balta, "Novels Published in Karamanlidika", *Karamanli Legacies*, yay. haz. Evangelia Balta (İstanbul, ISIS Press, 2018) 49-70, burada 50.

¹⁷ Bu tefrikaların büyük bir kısmı akabinde kitap olarak yayımlanır.

genel bir manzarasını çizmek son derece kapsamlı ve zor bir iş olup, muhtemelen ancak kolektif ve uzun soluklu bir araştırma ile mümkün olabilir.

Yayıncılık Alanı ve Çeviri

Matbaa İstanbul'a İspanya'dan kovulan Sefaradlarla beraber 15. yüzyıl sonunda ulaştıysa da sosyoekonomik nedenlerle pek bir işlevi olmamış¹⁸, toplum üzerinde etkili bir araç olarak ortaya çıkması için 19. yüzyılın ikinci yarısını beklemek gerekmiştir. Kahire'de Bulak matbaasının açılışı ve 1828'de Mısır'da, 1831'de İstanbul'da resmi gazetelerin yayına başlaması matbaayı kültürel üretim ve yayımda yavaş yavaş öne çıkan bir kurum haline getirmiş, Arap, Yunan ve Ermeni harfli Türkçe ile Rumca ve Ermenice resmi olmayan ilk süreli yayınlar 1840'larda çıkmıştır. Avrupa'da 1848 devrimlerinin bastırılmasıyla Osmanlı topraklarına göç eden Leh ve Macar mültecilerin matbuat alanındaki faaliyetlerinin Osmanlı basınının gelişimine ne derece etki ettiği üzerinde düşünülmesi gereken bir mesele.¹⁹ Bunun yanı sıra, Kırım Savaşı'yla birlikte İstanbul'da gazetelere olan talebin artması anlaşılan eli kalem tutan kişilerin bazılarının kafasında yeni fikirler doğurmuştur. 1850'lerde Türkçe ve diğer dillerdeki gazetelerin sayısı böylece artmış, 1860'lara gelindiğinde en azından İstanbul'da modern yani bireylerarası iletişimin ötesinde var olan bir kamuoyu oluşmaya başlamıştır. Pek çok dilde yayımlanan, birbirleriyle giriştikleri polemiklerle gazetecilik alanını hem inşa edip hem de genişleten gazete ve dergilerin sayısı ve kamuoyu oluşturmaktaki etkisi o derece artmıştır ki 1860'larda sonunda hükümet birbiri ardına kararnameler çıkararak bu görece yeni ve denetime tabi olmayan kurumu iktidarın kontrolüne sokmak için çabalamak zorunda kalmıştır. Özetlemek gerekirse, 1830'lardan 1870'lerin ikinci yarısına kadar Osmanlı toplumunda matbuat kültürü önce haftalık sonrasında günlük Türkçe gazetelerin mutlak hakimiyetinde cereyan etmiştir. 1870'lerin ikinci yarısından itibaren siyasi nedenlerle gazetecilik gerilerken dergicilik ve kitap yayıncılığı başat hale gelmiştir.²⁰

Bu dönemde, yani 1880'lere kadar, matbu kitap, süreli yayınların gölgesinde kalır. Bu yüzden, edebi çeviriler konusunda da ilk yıllarda süreli yayınlar, özellikle de dergiler, önemli bir rol oynamıştır. Aslına bakılırsa bu durum Osmanlı toplumuna has bir durum da değildir. Batı Avrupa'da da 1830'lardan itibaren süreli yayınlar ile edebi üretim arasında çok sıkı bir bağ vardır. Bu yakın ilişkinin vücut bulmuş hali tefrika romandır.²¹ 1840'lardan itibaren Türkçeye çevrilen ilk romanlar da hep tefrika halinde gazete ve dergilerde yayımlanmıştır. 1870'lere kadar bunların hemen hepsi Karamanlıca ya da Ermeni harfli Türkçe çevirilerdir.²² 1840'lardan 1885'e kadar Türkçeye çoğunluğu Yu-

¹⁸ Orlin Sabeve, *Waiting for Mütefferika. Glimpses of Ottoman Print Culture* (Boston: Academic Studies Press, 2018).

¹⁹ Bu saptamayı makalemin hakemlerinden birine borçluyum.

²⁰ Osmanlı basını hakkında yakın tarihli bir özet için bkz. Erol A. F. Baykal, *The Ottoman Press (1908-1923)* (Leyde-Boston: Brill, 2019), 13-42.

²¹ Marie-Ève Thérenty, *La littérature au quotidien. Poétiques journalistiques au XIXe siècle* (Paris: Seuil, 2007), 130-152.

²² Bu konuda bkz. Şehnaz Şişmanoğlu Şimşek, "Karamanlıca Temaşa-i Dünya ve Cefakâr u Cefakeş'te Zaman, Mekân ve Kapanış: Polipathis'i Yeniden Yazmak", *Bilig* 84 (2018), 69-93; Şehnaz Şişmanoğlu Şimşek, "Le Comte de Monte-Cristo in Karamanlidika: In the Footsteps of Teodor Kasap", *Die Welt des Islams* (2022), 1-26; Matthias Kappler, "Monte-Christo in Modern Greek and the Ottoman Context: The Beginning of a Journey", *Journal of Arabic and Islamic Studies* 22/2 (2022), 1-25; Jale Baysal, *Mütefferika'dan Birinci Meşrutiyet'e Kadar Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar 1729-1875* (İstanbul: Hiperlink, 2010. Genişletilmiş ve gözden geçirilmiş 2. baskı); Erkul Yalçın, "Turkey's Reading (R)evolution",

nan ve Ermeni harfli olarak yaklaşık 120 roman çevrilmiştir.²³ Bunların büyük bir kısmı Fransız edebiyatındandır, 1860'lardan itibaren basının yükselişine paralel bir biçimde edebiyat çevirilerinin sayısının arttığı söylenebilir. Yine bu dönemde 120 romanın yanı sıra Racine, Crémieux, Chateaubriand, Hugo, Walter Scott, Schiller'in birkaç, Dumas'nın pek çok, Molière'in de onlarca tiyatro oyunu da farklı alfabelerle Türkçeye çevrilmiştir.²⁴ "Özgün" Türkçe romana gelince, bütün 19. yüzyıl boyunca otuz küsur yazar 1860-1899 arasında toplam 411 eser yayımlar.²⁵ Aynı dönemde yabancı dillerden ezici çoğunluğu Fransızcadan olmak üzere 684 roman çevrilmiştir. Türkçe edebiyatta 1860'lardan itibaren ortaya çıkan yeni bir tür olan roman bizi ilgilendiren 1880'li yılların ortasına gelindiğinde görece yeni olmakla beraber ciddi ivme kazanmış, çevirilerin aslan payını aldığı bir yazın türüdür.

Burada bütün bu rakamları verip genel manzarayı çizmeye çalışma nedenim 1885'ten itibaren üç yılda yayımlanan çeviri romanları Osmanlı yayıncılık tarihi bağlamına iyice yerleştirebilmek. Bu açıdan, on yıllık dönemlere bakmak belli eğilimleri gösterebilmek için gayet faydalı olacaktır. 1860 ile 1869 arasında Türkçede sadece 1 özgün ve 6 çeviri roman yayımlanır; 1870 ile 1879 arasında 28 özgün roman ve 50 çeviri; bu makalede bizi ilgilendiren on yıl için, yani 1880-1889 arası için bu sayılar 78 ve 200'dür. 1890-1899 arasında 304 özgün roman çıkar, çevirilerin sayısı da 428'i bulur. Burada bahsedilen "özgün" romanların da hatırı sayılır bir kısmının Batı edebiyatı, ezici çoğunlukla da Fransız edebiyatından mülhem eserler olduğuna şüphe yoktur.²⁶ Kısa süreli bir perspektif de ilginç sonuçlar verebilir. 1880'de 2 özgün, 11 çeviri roman çıkar; 1881'de,

---

257-260; J. Strauss, "Romanlar, ah! O romanlar! Les débuts de la lecture moderne dans l'Empire ottoman (1850-1900)", *Turcica* 26 (1994), 125-163 ve "Who Read What in the Ottoman Empire (19th-20th centuries)?", *Arabic Middle Eastern Literatures* 6/1 (2003), 39-76; Jitka Malečková, "Ludwig Büchner versus Nat Pinkerton: Turkish Translations from Western Languages, 1880-1914", *Mediterranean Historical Review* 9/1 (1994), 73-99; Laurent Mignon, "A Pilgrim's Progress: Armenian and Kurdish Literatures in Turkish and the Rewriting of Literary History", *Patterns of Prejudice* 48/2 (2014), 182-200; Balta, "Novels Published in Karamanlidika"; Ayaydın Cebe, "19. yüzyılda Osmanlı toplumu"; Ayaydın Cebe, "Translate or not to Translate?".

23 Karşılaştırmak açısından 1830 ile 1880 arasında Yunancaya 450'si Fransızcadan olmak üzere toplam 750 roman çevrilmiş olduğunu belirtmek faydalı olabilir, bkz. Kappler, "Monte-Christo in Modern Greek", 2. Ermeni yayıncılığıyla karşılaştırma için bkz. Jennifer Manoukian, "Literary Translation and the Expansion of the Ottoman Armenian Reading Public, 1853-1884", *Book History* 25/1 (2022), 128-171.

24 Ayaydın Cebe, "19. yüzyılda Osmanlı Toplumu", 331-343. Tiyatro Yunanca'ya yapılan çeviriler arasında da önemli bir yer kaplar, bkz. Etienne Charrière, "Borrowed Texts: Translation and the Rise of Greek-Ottoman Novel in the Nineteenth Century", *Syn-thèses* 6 (2013), 1-15 (burada 3). Iryna Prushkovska Türkçe'ye 1866 ile 1877 arasında 200 tiyatro oyunu çevrildiğini yazıyor, bkz. Iryna Prushkovska, "La traduction des œuvres littéraires en langue turque: tensions et adaptations culturelles", *Литання літературознавства / Problems of Literary Criticism* 103 "Accueillir l'Autre dans sa langue. La traduction comme dispositif de médiation", (2022), 85-109, burada 88.

25 1871'e kadar yayımlanan Türkçe romanların hepsinin Ermeni yazarların eseri olduğunun burada hatırlatılması yerinde olur, bkz. Mignon, "Notes sur l'histoire de la littérature turque", 174; söz konusu romanlardan üçünü tanıtan ve tartışan bir makale için bkz. Murat Cankara, "Ermeni Harfleriyle İlk Türkçe Romanlar üzerine", *Tanzimat ve Edebiyat: Osmanlı İstanbul'unda Modern Edebi Kültür*, yay. haz. Mehmet Fatih Uslu ve Fatih Altuğ (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2014), 116-137 ve Murat Cankara, "Comparative Glimpse of the Early Steps of Novelistic Imagination in Turkish. Armeno-Turkish Novels of the 1850s and 1860s", *Routledge Handbook on Turkish Literature*, yay. haz. Didem Havlioglu ve Zeynep Uysal (London: Routledge, 2023), 198-208.

26 Genel bir değerlendirme için bkz. Gül Mete-Yuva, *La littérature turque et ses sources françaises* (Paris: L'Harmattan, 2006). Bir vaka incelemesi için bkz. Arif Can Topçuoğlu, "Reading Ahmet Mithat's *Hasan Mellâh Yahut Sır İçinde Esrar* As an Adaptation of *Le Comte De Monte-Cristo*", *Journal of Arabic and Islamic Studies* 22/2 (2024), baskıda.

5 ve 17; 1882'de 6 ve 14; 1883'te 2 ve 12, 1884'te 7 ve 13. Bu rakamlar 1885'ten itibaren hemen hemen ikiye katlanır. 1885-1886-1887 yılları Türkçe roman çevirileri tarihinde ciddi bir yükselişin başladığı yıllara tekabül eder. Bu yıllarda kazanılan ivmenin artmasıyla yüzyıl sonunda roman çevirileri en yüksek noktasına ulaşacaktır.²⁷

1885, 1886 ve 1887'de Türkçeye Çevrilen Romanlar ve Tiyatro Oyunları

Bütün bu yönetime dair uyarılar ve genel ve özel bağlama dair saptamaların ardından artık 1885, 1886 ve 1887'de Arap, Yunan ve Ermeni harfli Türkçeye neler çevrildiğine yakından bakabiliriz.

1885'te 32 edebi çeviri var. Bunların 24'ü Fransızcadan, 5'i tiyatro oyunu, biri Farsça şiir, biri Arapça seçme metinler biri de Farsça halk hikayeleri.²⁸ Çevirilerin başlıkları çoğu zaman özgün başlıkla alakasız olduğu ve yazarların ismi de belirtilmediği için özgün metinleri ve yazarlarını tespit etmek hayli meşakkatli bir iş. Dijital ortama aktarılan kataloglarda yapılan çevirilerin başlıklarına tarih kısmında 1885 yazarak arama yaparak ulaşmak mümkün olduğundan burada tespit edebildiğim kadarıyla özgün eserlerin başlıklarını ve yazarlarını vereceğim. On yıllardır Osmanlı kültürel seçkinlerinin meftun olduğu *Telemak'ın Maceraları'nın* yeni bir çevirisi bir yana bırakılırsa,²⁹ şöyle bir listeyle karşı karşıyayız: Shakespeare (*The Two Gentleman of Verona*; *Romeo and Juliet*; *The Comedy of Errors*)³⁰; Gustave Desnoiresterres (*M. Prosper. Comédie en un acte. En prose*); ne özgün başlığını ne de yazarını tespit edemediğim tek perdelik bir tiyatro oyunu (K. Thièrè (?), *Timoti'nin hatıraları*, çevirmen Halid Fehmi); Contran Burys (*Le Cousin du diable*), Émile Richebourg (*La dame voilée*), Adolphe Belot (*Le Parricide; Dacolard et Lubin*), Eugène Sue (*La Colère. Tison d'enfer; Le Morne-au-diable ou l'Aventurier*), Xavier de Montépin (*La Sorcière rouge; Simone et Marie; Le Crime d'Asnières. L'entremetteuse; La Porteuse de pain*), Jules Mary (*La Marquise Gabrielle*), (Baba) Alexandre Dumas (*François Picault*, 31 sayfa, muhtemelen Comte de Monte Cristo'dan bir bölüm); (Oğul) Alexandre Dumas (*Césarine*); Adolf Mützelsburg (*Der Herr der Welt: Comte de Monte Cristo'nun devamı olan bir roman*); Paul Duplessis (*Les Boucaniers*); Georges Pradel (muhtemelen *Les Drame de l'honneur*), Jules Verne (*Voyage au centre de la Terre; Les Aventures du capitaine Hatteras*), Daniel Defoe (*Robinson Crusoe'nun Fransızca çevirisinden kısaltılmış bir çeviri*), Frédéric Soulié (1878'de bazı bölümleri çevrilmiş olan *Mémoires du diable* adlı devasa kitabının başka bölümleri); Christoph von Schmid (*Die kleine Lautenspieler*).³¹ Bu çevirilerin büyük bir kısmı dönemin Fransız popüler romanlarından.

²⁷ Son üç paragrafta verdiğim bütün rakamlar Ahu Selin Erkul Yalçın'ın tezinden alınmıştır (s. 76); özgün eser ve çevirilerin kronolojik listesi için bkz. 257-285.

²⁸ Birî Mehmed Dede, *Hikâye-i Ebu Ali Sina – Bülbülnâme – Destân-ı Hatem-i Taî*, çev. Seyyid Yahya Ziyaeddin (İstanbul: Hüseyin Efendi matbaası, 1302); *Hurdafürûş*, çev. Muallim Naci [Ömer Hûlusi] (İstanbul: Mihran matbaası, 1302); *Hurdeçin*, çev. Şemseddin Sami (İstanbul: Mihran matbaası, 1302).

²⁹ Bu konuda bkz. Arzu Meral, "Western Ideas Percolating into Ottoman Minds: A Survey of Translation Activity and the Famous Case of *Télémaque*", (Doktora Tezi, Leiden University, 2010).

³⁰ Türkçe'de Shakespeare için bkz. İnci Enginün, *Tanzimat Devrinde Shakespeare Tercüme ve Tesiri* (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1979). 1884'te çıkmış *Merchant of Venice* çevirisi üzerine ilginç bir çalışma için bkz. Güven Çağan, "The Censorship and the Ban of the *Merchant of Venice* in Istanbul of the Late Ottoman Empire", *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 63/1 (2023), 177-205.

³¹ 1885'teki çevirilerden iki tanesinin yazarlarını tespit edemedim: Richard, *Salon Eğlenceleri*, çev. Mehmed Fahri (İstanbul: Mahmut Bey matbaası, 1302); *Romancıklarım yâhûd işsiz zamânın mahsûlü*, çev. Diran – Münif (İstanbul: Mihran matbaası, 1302).

1886'da 29 çeviri var: Adolphe Belot (*Les Cravates blanches*); Balzac (muhtemelen *Le Contrat de mariage*); Georges Ohnet (*Les Batailles de la vie. Serge Panine*); Victor Ducange ve Frédéric (*La Sorcière ou l'Orphelin écossais*, ilk kez 1821'de sahneye konmuş, Walter Scott'tan esinlenerek kaleme alınmış üç perdelik bir dram,); Victor Hugo (*Claude Gueux; Le Dernier jour d'un condamné* ve şiirlerinden 60 sayfalık bir seçki);³² Voltaire, Fénelon ve La Fontaine'den çocuklara yönelik ahlakçı seçme metinlerden oluşan bir kitap (*Mesire-i Etfâl*, çev. Halil Edib, İstanbul, Mihran matbaası, 1303); Paul de Kock (*L'Amant de la lune; Mon ami Piffard; Un mari dont on se moque*); Edmond Tarbé (*Bernard l'assassin*); Lamartine (*Geneviève, histoire d'une servante*); Alexandre Dumas (baba ya da oğul, Türkçe başlık *Fürûzan* ne eserin özgün başlığını ne de yazarın hangi Alexandre Dumas olduğunu tespit etmeye imkân veriyor); Alexandre Dumas (baba, *Amaury*); Lesage (*Histoire de Gil Blas de Santillane*); Etienne Enault ve Louis Judicis (*Le Vagabond*); Eugène Sue (*Les Enfants de l'amour*); Xavier de Montépin (*Son Altesse l'Amour*,³³ *La Porteuse de pain*); Wenceslao Ayguals de Izco (*Marie l'Espagnole ou la victime d'un moine*)³⁴. Batı edebiyatından yapılan bu çevirilerin yanı sıra yarım kalmış bir *İlyada* çevirisi,³⁵ Arapça ve Farsça bir fıkra seçkisi (*Nevâdirü'l-ekâbir*, çev. Muallim Naci [Ömer Hülusi], İstanbul, Şirket-i Mürettibiye matbaası, 1303); Farsça'dan çeviri bir Urdu hikâye derlemesi (Şeyh İna-yetullah, *Bahâr-ı dâniş*) ve Ömer Hayyam'ın rubaiyatını (Hayyam, *Tercüme-i haliyle rûbaiyyât-ı müntehabesini hâvidir*, çev. Feyzi, A. Maviyan, Şirket-i Mürettibiye matbaası, 1303) da eklemek gerekir.³⁶

1887'de, 20 çeviri kitap var:³⁷ Fortuné du Boisgobey (*La Vieillesse de M. Lecoq*); Molière (*Tartuffe ou l'imposteur*); Ezop Masalları; Jules Boulabert (*La Femme bandit*); Xavier de Montépin (muhtemelen *Les Filles du saltimbanque; Les Enfers de Paris; les Mystères du Palais-royal*); Georges Pradel (*Les Drames de l'honneur – 1885'te Arap harfli Türkçe olarak yayımlanan bu eser iki sene sonra bu sefer başka bir çeviri ile Ermeni harfli Türkçe yayımlanır*); Fénelon (*Les Aventures de Télémaque*, bu sefer Karaman-

32 Victor Hugo'nun vefatı Osmanlı edebiyat çevreleri ve dolayısıyla basınında büyük yankı uyandırmış, süreli yayınlarda hakkında pek çok yazı yayımlanmıştır. Vefatından birkaç ay sonra 1885'te Beşir Fuad (1852-1887) hacimli eleştirel bir biyografisini bile yayımlar. Bu kitap romantizmi eleştiren, natüralizmi savunan bir metindir. Bu yüzden de Beşir Fuad kitabında Hugo'yu Balzac, Stendhal ve özellikle Zola'yla karşılaştırıp bu üç yazarın kendisi için çok daha önemli ve saygın yazarlar olduğunu aktarır. Bu kitap basında hayli tartışma yaratır, edebi akımlara dair pek çok polemige yol açar. Bkz. Orhan Okay, *Beşir Fuad. İlk Türk Pozitivist ve Natüralisti*, 2. Baskı (İstanbul: Dergâh, 2008), 124-140. Öte yandan Zeynep Kerman doktora tezinde 1885-1887'de Hugo ya da eserleri üzerine toplam 176 makale tespit eder, bkz. Zeynep Kerman, *1862-1910 Yılları Arasında Victor Hugo'dan Türkçe'ye Yapılan Tercüme Üzerinde Bir Araştırma* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1978), 6-16.

33 Bu romanın çevirisi önce Ermeni harfli Türkçe olarak tefrika halinde 1882'de *Mecmua-i Havâdis*'te, yani kitabın özgün halinin çıkmasından sadece bir yıl sonra yayımlanır. Çeviri 1886'da da kitap olarak yayımlanır. Bkz. Ayaydın Cebe, "19. yüzyılda Osmanlı Toplumunu", 372.

34 Söz konusu yazar "İspanyol Eugène Sue" olarak bilinir. Özgün metni Evangelia Balta tespit etmiştir, bkz. Balta, "Novels published in Karamanlidika", 60.

35 Hem bu çeviri hem de *İlyada*'nın Arapça çevirisi üzerine bkz. Johann Strauss, "What was (Really) Translated in the Ottoman Empire? Sleuthing Nineteenth-Century Ottoman Translated Literature", *Migrating Texts. Circulating Translations Around the Ottoman Mediterranean*, yay. haz. Marilyn Booth (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2019), 57-94 (burada 76).

36 1886'da çıkan çevirilerden dördünün özgün halini tespit edemedim: Marit (?), *Kaptan Kabl*, çev. Beykozlu Necib (İstanbul: Matbaatü'l-itidâl, 1303); Aleksandr Petridi, *Medrese-i Arab. Dram. Dört fasıl*, çev. Hüseyin (İstanbul: Şirket-i Mürettibiye matbaası, 1303); *Nişanlı Bir Kızın Jurnalı*, çev. Selânikli Fazlı Necib (İstanbul: Mihran matbaası, 1303); *Perişan*, çev. Edhem Mesud (İstanbul: Matbaa-i E. K. Tozliyan, 1303).

37 Bir çevirinin özgün halini tespit edemedim.

lıca); Adolphe Belot (çevirinin isminden yazarın hangi kitabının çevirisi olduğu anlaşılmıyor: *Cinayet Mahsulü*, çev. Andon Alik, İstanbul, Biberyan, 1887 – Ermeni harfli Türkçe); Louis-Benoît Picard (*Encore des Ménechmes*, kitabın özgün hali Fransızca, ancak Türkçe çevirinin başlığı Schiller'in Almanca'ya çevirirken koyduğu başlık *Dayı ile Yeğen* olduğundan Almanca'dan çevrilmiş olması pek muhtemel); Eugène Sue (*Les Fils de famille*); Jules Sandeau (çevirinin başlığı *Gençlik yâhûd Son Falcı Karı* Sandeau'nun kitaplarından hangisinin çevrildiğini tespit etmeye imkân vermiyor); Georges Ohnet (*La Comtesse Sarah*); Anaïs Ségalas (çevirinin başlığı *Vâlideyi arayınız Ségalas'ın* kitaplarından hangisinin çevrildiğini tespit etmeye imkân vermiyor); *La Farce de maître Pathelin* (1450'lerde kaleme alınmış olan ve yazarı bilinmeyen meşhur bir Orta Çağ oyunu); Voltaire (*Les Dialogues d'Evhémère*). Bunlara bir de dönemin önde gelen edebiyatçılarından Muallim Naci'nin çevirdiği bir metin seçkisini eklemeli. Bu seçkide bir yandan Arapça ve Farsça metinlerden çeviriler bir yandan da Gilbert, Béranger, Prudhomme, Saint-Lambert, Musset, Florian, Millevoye, Lamartine, Corneille gibi Fransız yazarlardan çeviriler bulunur.³⁸ Buna benzer bir başka eser de Doğu ve Batı (Hugo ve Daudet) edebiyatında çocuklar üzerine pasajların çevirilerini içeren *Büyük Çocuklar* başlıklı kitaptır.³⁹

1885, 1886 ve 1887'de Türkçeye çoğunluğu roman bir kısmı da tiyatro oyunu olmak üzere toplam 81 edebi eser çevrilmiş. Bu listeye dahil etmediğim ama burada anılması gereken 1886'da çıkmış iki de Fransız edebiyatı antolojisi var. Birincisinin müellifi o tarihte genç bir kalem erbabı olup geleceğin meşhur gazeteci ve yazarı Ahmed Rasim (1865-1932). Kırk beş yıllık kariyerine elli popüler eser, yirmi iki roman ve on beş çeviri sığdıran Ahmed Rasim 1887'de ilk kitabı olarak Victor Hugo, Racine, Jean-Jacques Rousseau, Jean-Baptiste Rousseau, Lamartine, Chateaubriand, Bossuet, Sainte-Beuve, Bouffon, Marie-Joseph Blaise de Chénier, Pascal, Bernardin de Saint Pierre, François Fénelon, Phèdre, Alfred de Musset, Madame de Lambert, Sully Prudhomme ve Benjamin Franklin'den yaptığı çevirileri içeren bu antolojiyi yayımlar.⁴⁰ İkinci antolojinin derleyeni de ilki kadar müthiş bir kariyere sahip olacak olan Halid Ziya (1866-1845). O da kariyeri boyunca realist ve natüralist yirmi küsur roman yayımlar. Ahmed Rasim örneğinde olduğu gibi Halid Ziya'nın da ilk eseri bu antolojidir.⁴¹ Bu antolojiyi daha da ilginç kılan 6. yüzyıldan 16. yüzyıla kadar yaşamış kırk kadar Fransız yazarın eserlerinden parçalar içermesidir.⁴²

³⁸ Bu antoloji için bkz. <http://tees.yesevi.edu.tr/madde-detay/mutercem-muallim-naci>

³⁹ <http://tees.yesevi.edu.tr/madde-detay/buyuk-cocuklar-mehmet-ali-ulvi-tees-1286>

⁴⁰ *Edebiyat-ı garbiyeden bir nebze* (İstanbul: Dikran Karabetyan matbaası, 1303).

⁴¹ Uşakizâde Halid Ziya, *Garbdan şarka seyyale-yi edebiye. Fransa edebiyatının nümüne ve târihi, 1. Cilt. Medhal-i ezmine-i mutavassita ve on altıncı asır* (İstanbul: Matbaa-yı Ebüzziya, 1303). Bu eserin içeriği ve kaynakları hakkında bkz. <http://tees.yesevi.edu.tr/madde-detay/garptan-sarka-seyyale-i-edebiye-fransiz-edebiyatinin-numune-ve-tarihi-medhal-ezmine-i-mutavassi>

⁴² Grégoire de Tours, Frédégaire, Éginhard, Abbon, Guillaume IX-comte de Poitou, Bertram de Borne, Marie de France, Rutebeuf, Geoffroy de Villehardouin, Sire de Joinville, Christine de Pisan, Jean Froissart, Alain Chartier, Charles d'Orléans, François Villon, Philippe de Comines, Clément Marot, Pierre de Ronsard, François de Malherbe, Racan, Mathurin Régnier, Calvin, Théodore de Bèze, Jacques Amyot, Brantôme, Théodore-Agrippa d'Aubigné, Jean Bodin, François de Sales, Maréchal de Florange, Castelnau, François de la Noue, Pierre de L'Estoile, Sully, Guillaume Du Bellay & Martin Du Bellay, Étienne Pasquier, Régnier de La Planche, La Popelinière, Duplessis Mornay, Jean de Saulx de Tavannes, Satyr Ménippée, Montaigne, Rabelais.

Felsefi Romandan Popüler ve Polisiye Romana

Burada çevrilen kitapların ve yazarların tespitinin bazen hayli zor olduğunu hatırlatayım. Yazarın ismi verilmiş olsa bile Latin alfabesiyle yazılan bir ismin Arap, Yunan ve Ermeni alfabelerindeki çevriyazısı kimi zaman özgün ismi bulmayı imkânsız kılabilir. Başlıklar daha az sorun çıkarıyor çünkü çoğunlukla özgün başlığın kelimesi kelimesine çevrildiği görülüyor. Bazı çevirilerin sayfa sayısından söz konusu olanın roman değil de uzun öykü olduğu sonucuna varılıyor. Çevrilen metnin kısaltılması da görülen bir durum.

1885-1887 arasında çevrilen kitapların büyük çoğunluğunun 1860'lar ya da 1870'lerde çıkan kitaplar olduğunun altını çizeyim. Ancak, bazı çevirilerin hızı da şaşırtıcı olabiliyor. Jules Mary'nin *La Marquise Gabrielle* adlı eserini ele alalım. 1885 Ağustos'unda *Le Petit Journal*'de tefrika edilmeye başlanan bu romanın çevirisi Türkçede aynı yıl kitap olarak çıkar. Xavier de Montépin'in *Le Crime d'Asnières. L'entremetteuse* ya da Georges Pradel'in *Drames de l'honneur*'ü 1885'te kitap olarak basılır, aynı yıl çevirileri Türkçede de çıkar. Adolphe Belot'nun *Cravates blanches*'i ile Edmond Tarbé'nin *Bernard l'assassin*'i 1886 önce Fransa'da yayımlanır, hemen ardından da çevirileri aynı yıl Türkçede çıkar. 1884'te yayımlanan Xavier de Montépin'in *La Porteuse de pain*'i 1885'te Karamanlıca, 1886'da Ermeni harfli Türkçe, 1889'da Arap harfli Türkçe olarak yayımlanır.⁴³

İncelenen üç yıl içinde hangi yazarın kaç kitabı çevrilmiştir? İşte liste: Xavier de Montépin (8), Adolphe Belot (4), Alexandre Dumas - baba ve oğul (4), Eugène Sue (4), Paul de Kock (3), Georges Ohnet (3), Victor Hugo (3), Fénelon (2), Georges Pradel (2), Jules Verne (2). Bu tablo daha uzun süreli eğilimlere birebir uyuyor. 19. yüzyılda Türkçe en çok kitabı çevrilen yazarlar ve çevrilen kitaplarının sayısı şöyledir: Xavier de Montépin (95), baba Alexandre Dumas (43), Jules Verne (34), Eugène Sue (32), Georges Ohnet (25), Paul de Kock (23), Camille Flammarion (21), Fénelon (18), Fortuné du Boisgobey (13), Ponson du Terrail (13), Emile Richebourg (13), Octave Feuillet (12), Daniel Defoe (11), Adolphe Belot (10), Hector Malot (10), Emile Gaboriau (10), Jules Mary (10).⁴⁴

Şimdi incelememize konu olan üç sene boyunca Türkçeye çevrilen yazarlara başka bir açıdan bakalım. Kuşaklar arası ve cemaatler ötesi bir çeviri olgusu teşkil eden Fénelon vakasını ve üç eseri vefatının hemen ardından çevrilen Victor Hugo'yu bir yana bırakırsak, kalan yazarların ezici çoğunluğu popüler Fransız romanının o dönemki en meşhur temsilcileridir. Bir de ufukta beliren yeni bir tür göze çarpıyor. Çeviriler arasında bulunan Xavier de Montépin'in *Le Crime d'Asnières. L'entremetteuse*'ü (*Asnier cinâyeti yâhûd bir canavar kartı*, çev. Garabed Panosyan, İstanbul, Manzume-i efkiyar, 1885 – Ermeni harfli Türkçe), Edmond Tarbé'nin *Bernard l'assassin*'i (*Katil Bernar*, çev. Selânikli Tevfik, Kostantiniye, Matbaa-yı Ebüzziya, 1303/1886) ve Fortuné du Boisgobey'nin *La Vieillesse de M. Lecoq*'u (*Mösyö Lökokun ihtiyarlığı*, çev. Selânikli Tevfik, İstanbul, Saadet matbaası, 1304/1887) Türkçedeki dört, beş ve altıncı polisiye romandır. Türkçedeki ilk polisiye roman Ponson de Terrail'in 1881'de çevrilen *Les Démolitions*

⁴³ Bu romanın Türkçeye farklı alfabelerdeki çevirileri için bkz. Aylin de Tapia, "De *La Porteuse de pain* (1884) à *l'Ekmeççi Hatun* (1885): un roman populaire français chez les Karamanlis", *Cultural Encounters in the Turkish-speaking Communities of the Late Ottoman Empire*, yay. haz. Evangelia Balta (İstanbul: ISIS Press, 2014), 223-256.

⁴⁴ Günil Özlem Ayaydın Cebe, "Translate or not to Translate?", 195.

de Paris'idir. Dönemin sultanı II. Abdülhamid'in de gözdesi olan bu yeni yazın türü bu tarihten itibaren Osmanlı okurlarının büyük ilgi odağı olacaktır.⁴⁵

1885-1887'deki çeviriler Türkçeye yapılan çevirilerin niteliğinin hızla ve ciddi bir biçimde değişmekte olduğunu gösteriyor. 1850 ve 1860'lı yıllarda yapılan felsefi, duygusal ve romantik roman çevirilerinin ardından ibre önce popüler romana oradan da hemen polisiye romana dönerken, büyük düşünür ve saygıdeğer edebiyatçılar bir kenara itilip basit yazarlara⁴⁶ hatta bir nevi kalemşörlere, yani ekmeğini kalemiyle kazanan profesyonel "yazan"lara ilgi duyuluyor.⁴⁷ Dönemin Türkçesinde bu dönüşüm edipten muharrire geçiş olarak ifade edilebilir.

Yukarıdaki eserleri Türkçeye çevrilen yazar ve yazan listesine göz atıldığında bazı büyük romancıların yokluğu da hemen dikkati çekiyor. Bu listede ne Stendhal ne Zola ne de Flaubert var. İlk Zola çevirileri 1890'larda yapılır. Balzac'ın bir kitabı 1886'da çevrildiyse de başka romanlarının çevrilmesi için 1930'ları beklemek gerekecektir. Stendhal Türkçeye ilk kez 1914'te çevrilir. Flaubert de yine ilk kez 1930'larda buluşur Türkçeye. Bu durum, incelenen dönemde çevirmenlerin realist romana ilgi duymadığını gösteriyor. Elbette bu, çevirmenlerin realist romandan bihaber oldukları anlamına gelmiyor, bana kalırsa bu tür romanları çevirmenin mali getirisinin az olacağını düşünmüş olmaları daha muhtemel.

Bu konuda daha ayrıntılı bir incelemeye ihtiyaç varsa da sezgilerim bana çevirmenlerin toplumsal profilinin de değiştiğini söylüyor. İlk dönemlerdeki, yani 1840'lardan 1870'lerin sonuna kadarki dönemde felsefi, duygusal ve romantik roman çevirisine bulaşan aktörler çoğunlukla Osmanlı toplumunun üst kesimlerine mensup, devlet hizmetinde yüksek makamlarda bulunan memurlar. Harıl harıl Fransız popüler romanını Türkçeye çevirmeye koyulanlar ise çoğunlukla toplumsal kökenleri açısından öncüllerine göre daha mütevazı bir tabakadan gelen yeni bir memur kuşağının mensupları. Popüler romanın kahramanları olan kişilerin toplumsal kökenlerinden olmasalar da belki onlara yakın bir toplumsal çevrede yetişmiş ve yaşayan insanlar. 1840'lardan itibaren hızlanan idari teşkilatın genişleme ve gelişme süreci doğal olarak memurların sayısının katlanmasına ve buna paralel olarak devletin kontrolünde bir eğitim sisteminin kurulması ve yavaşça da olsa yaygınlaşmasına yol açarak bir anlamda devlet memuriyetine girişi demokratikleştirmiştir. Bütün bunlar yazının toplumsal düzlemdeki kullanım alanını genişletir ve derinleştirirken, matbu kültürel ürünlere olan talebi arttırmış, bu gelişme de o talebe cevap vermeye soyunan görece mütevazı toplumsal kökenlere sahip, kendileri de bahsedilen sosyoekonomik ve idari dönüşüm süreçlerinin birer ürünü olan yeni toplumsal aktörlerin ortaya çıkmasıyla sonuçlanmıştır. Bununla beraber, her

⁴⁵ Johann Strauss, "Romanlar, ah! O romanlar!", 126-127. Polisiye roman çevirileri üzerine bkz. Erol Üyepazarıcı, *Korkmayınız Mr. Sherlock Holmes. Türkiye'de Polisiye Romanın 125 Yıllık Öyküsü 1881-2006*, Cilt I (İstanbul: Oğlak Yayınları, 2008), 520-537. Burada verilen listeye göre 1881 ile 1908 arasında 55 polisiye roman çevirisi çıkmıştır. 1889-1891 yılları yapılan 33 çeviri ile aslan payını alır.

⁴⁶ Aynı eğilim Yunancaya çeviri yapan Osmanlı Rumlarında da görülür, bkz. Charrière, "Borrowed Texts", 4.

⁴⁷ Roland Barthes, "Écrivains et écrivants", *Essais critiques*, yay. haz. Roland Barthes (Paris: Seuil, 1964), 152-159. Roland Barthes bu ufuk açıcı denemesinde yazar ile yazan olarak tarif ettiği iki farklı entelektüel figür üzerine ilginç saptamalarda bulunur. Bu denemenin Türkçe çevirisinin başlığı "Yazarlar ve Yazmanlar"dır. "Yazman" Osmanlı Türkçesinde "kâtib" in karşılığıdır, dolayısıyla resmi bir görevdeki yazışmaları yapan kişiyi ifade eder. Fransızca buna "secrétaire" denir. Halbuki "écrivain" hem anlam açısından hem de dilbilgisi kategorisi olarak Türkçeye birebir "yazan" olarak çevrilse belki daha doğru olur. Türkçe çeviri için bkz. Roland Barthes, "Yazarlar ve Yazmanlar", *Eleştirel Denemeler*, yay. haz. Roland Barthes, çev. Esra Özdoğan (İstanbul: YKY, 2018, 2. baskı), 153-160.

ne kadar bazı çeviriler için çevirmenlerin nasıl inisiyatif aldıklarını anılardan biliyorsak da çeviriye konu olan eserlerin pek çoğunun seçim sürecinde sadece çevirmenlerin toplumsal kökenleri ve zihniyet yapılarının değil, editörlerin, yayıncıların, matbaacıların pazarlama stratejileri ve düşüncelerinin de etkisi olduğu düşünülebilir.⁴⁸ Bütün bu kültürel üretim süreçlerindeki ciddi dönüşümü, mal, insan ve fikir dolaşımını hızlandırıp ucuzlatarak kültüre ulaşımı demokratikleştirici bir rol oynamış olan ulaşım, taşıma ve iletişim teknolojilerindeki gelişmelerle birlikte düşünmek gerektiği de aşikar olsa gerek.

Sonuç Yerine: Otoriterleşen Siyasi Rejim, Kitap ve Çeviri

Yukarıda değindiğim genel sosyoekonomik ve idari dönüşümler dışında edebi çeviri faaliyetlerindeki söz konusu artışın aynı zamanda Osmanlı yayıncılık alanının evrimi, imparatorluktaki matbuat kapitalizminin gelişimi ve II. Abdülhamid döneminin siyasi tarihi bağlamlarına da oturtularak değerlendirilmesi gerekir. Bu anlamda, 1880'ler özel matbaaların sayısının arttığı, yayıncılığın, genellikle yeni modern okullardan mezun olmuş ve kamu sektöründe çalışan orta sınıf mensupları için iktisadi açıdan kazanç vadeden bir etkinlik alanı ve en azından ek bir ekmek kapısı görünümünü aldığı yıllardır. Başka bir deyişle, matbuat kapitalizminin hızlı gelişimi entelektüel alanın siyasi iktidardan görece bir biçimde özerkleşmesine imkân tanıyan bir olgudur. Tam da o sırada II. Abdülhamid rejiminin hızla otoriterleşmesi ve 1880'lerin ortasından itibaren sansür mekanizmalarının ağır aksak da olsa işlemeye başlamasıyla birlikte,⁴⁹ 1865-1873 arasında son derece ivme kazanmış olan siyasi gazetecilik faaliyetleri riskli hatta tehlikeli hale gelir.⁵⁰ Siyasi bağlamdaki bu kökten dönüşüm karşısında söz konusu hareketli siyasi gazetecilik faaliyetine tanık olarak yetişmiş kalem erbabı bir anlamda kültürel aracı ve aktarıcılara dönüşmek zorunda kalmış, siyasi gazeteciliğe yönlendiremeyecekleri yaratıcı enerjilerini "yeniden yazanlık", çevirmenlik ve editörlüğe hasretmişlerdir. Kamusal alanda siyasi tartışmayı yasaklayan baskıcı rejim bir anlamda söz konusu çeviri faaliyetlerinin ve popüler edebiyatın bu şekilde daha geniş kitlelerle yayılmasının da sebeplerinden biri olmuştur.

Burada değinilen edebi (ve değinilmeyen bilimsel) çeviri faaliyetlerinin büyük bir kısmının Fransızcadan yapıldığı, bu faaliyetlerin başka bir entelektüel çalışma ve yayıncılık faaliyeti olan sözlükçülük ile birlikte ve ona paralel bir biçimde geliştiği ve serpildiği de unutulmamalı. 1830'lar ve 1840'larda yayımlanan ilk dalga sözlüklerden sonra 1880 ve 1890'larda bugün halâ temel başvuru kaynakları olmayı sürdüren modern Fransızca-Türkçe ve Türkçe-Fransızca sözlükler hazırlanıp yayımlanmıştır. Burada incelenen çeviri faaliyetlerinin yoğunlaşması süreci ile söz konusu sözlüklerin ortaya çıkmasının birbiriyle yakından bağlantılı olgular olduğuna şüphe yok.

⁴⁸ Manoukian, "Literary Translation", 138-144.

⁴⁹ İpek K. Yosmaoğlu, "Chasing the Printed Word: Press Censorship in the Ottoman Empire, 1876-1913", *The Turkish Studies Association Journal* 27/1-2 (2003), 15-49; Ebru Boyar, "The Press and the Palace: the Two-Way Relationship between Abdülhamid II and the Press, 1876-1908", *British School of Oriental and African Studies* 69/3 (2006), 417-432; Özgür Türesay, "Censure et production culturelle: Le champ éditorial ottoman à l'époque hamidienne (1876-1908)", *Études Balkaniques. Cahiers Pierre Belon* 16 (2009), 241-254.

⁵⁰ Gül Karagöz-Kızılca, "'Voicing the Interests of the Public?': Contestation, Negotiation, and the Emergence of Ottoman Language Newspapers During the Financial Crises of the Ottoman Empire, 1862-1875", (Doktora tezi, Binghamton University, 2011); Nazan Çiçek, *Young Ottomans: Turkish Critics of the Eastern Question in the Late Nineteenth Century* (London: I. B. Tauris, 2010) ve Murat R. Şiviloğlu, *The Emergence of Public Opinion: State and Society in the Late Ottoman Empire* (Cambridge: Cambridge University Press, 2018).

Son olarak, Abdülhamid rejiminin tam da 1880'lerden itibaren bir Osmanlı hilafeti söylemi ve bir yere kadar da Panislamcı politikalar geliştirmiş bir siyasi iktidar olduğu düşünülürse,⁵¹ burada incelenen çeviri faaliyetlerinin işaret ettiği değişim, yani yeni bir toplumsal grup olarak ortaya çıkmakta olan Osmanlı kültürel seçkinlerinin Fransızca vasıtasıyla Batı kültüründen ciddi bir biçimde etkilenmiş oldukları gerçeği ve bu etkilenmeyi daha geniş kesimlere yayma çabası içinde buldukları saptaması hayli manidardır. Başka bir deyişle, bu açıdan bakıldığında, Osmanlı kültürel seçkinlerinin çağdaş Batı kültürünün pek çok unsurunu özümseme, uyarılma ve yayma yolundaki çabalarının sonucu olan bütün bu çeviri faaliyetleri aslında aynı zamanda siyasi eylemlerdir. Çevrilen metinlerin içeriğinin siyasi olup olmaması bu bağlamda hiçbir önem taşımaz, çünkü söz konusu dönemde kültürel olan her gelişme, her tartışma, her uzlaşma, her uyuşmazlık, her mücadele aynı zamanda siyasidir. Burada zikredilen çeviri kitapların içeriğinin söz konusu dönemde toplumsal cinsiyet kurallarının sorgulanması ve yeniden tanımlanması, dolayısıyla birey, aile ve toplum arasındaki ilişkinin doğası etrafında dönen kamusal tartışmalara doğrudan etki ettiklerine, en azından bu tartışmalara müdahil olduklarına şüphe yoktur. Çevirmek, entelektüel bir edim olduğu kadar bir eylemdir de. Çevirmek, entelektüel için, kamusal olana, kamusal alana müdahale etmenin yollarından biridir.⁵²

Bu durum bize entelektüel, kültürel ve siyasi alanların birbirine göbekten bağlı olduklarını hatırlatıyor. Tarihçinin işlevinin cevap vermekten çok soru sormak olduğuna inanmaktayım. O yüzden bir soruyla bitirmek istiyorum. Söz konusu entelektüel edim ve eylemi, yani enerjisini çeviri yapmaya hasretmeyi, bu aba altından siyaset yapma biçimini doğuran, istemeden de olsa teşvik eden siyasi iktidardaki otoriterleşme midir? Çeviri ihtiyacının farklı katmanlarından birinin böyle bir muhalefet açığını giderme ihtiyacını da içeriyor olabileceğini, çeviri faaliyetlerinin dolaylı siyaset yapmanın alternatif yollarından birine dönüşebilmesi ihtimalini burada üzerinde daha fazla düşünülmesi gereken bir mesele olarak not edeyim.

Yoksa, gittikçe hızlanan ve radikalleşen bir toplumsal değişim süreci, siyasi iktidarı otoriterleşmeye mi itmektedir? Başka bir deyişle, toplumun kültürel evrimi, dinamizmi ve kaynaşması karşısında korkan siyasi alanın muktedirleri, hiçbir şekilde önüne geçemeyecekleri bu süreçleri bir şekilde denetimleri altına almaya mı çalışmaktadırlar? Bu sorulara verilecek cevaplar belki günümüz Türkiye'si'ni daha sağlıklı değerlendirmemize ve geleceğe daha umutlu bakabilmemize de imkan verecektir.

---

⁵¹ François Georgeon, *Abdulhamid II, le sultan calife* (Paris: Fayard, 2003) ve Selim Deringil, *The Well-Protected Domains, Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire 1876-1909* (London/New York: I. B. Tauris, 1998).

⁵² Çeviri meselesini bu açıdan ele alan bir çalışma için bkz. Nathalie Clayer, "Şemseddin Sami et la traduction comme pratique dans l'Empire ottoman", *Déchiffrer le passé d'un empire: Hommage à Nicolas Vatin et aux humanités ottomanes*, yay. haz. Elisabetta Borromeo, Frédéric Hitzel, vd. (Louvain: Peeters, 2022), 167-187.

KAYNAKÇA

Kitap, Makale ve Tezler

- Balta, Evangelia. "Novels published in Karamanlidika", *Karamanli Legacies*. Yay. Haz. Evangelia Balta. 49-70. İstanbul: ISIS Press, 2018.
- Barthes, Roland. "Écrivains et écrivants", *Essais critiques*. Yay. Haz. Roland Barthes. 152-159. Paris: Seuil, 1964.
- _____. "Yazarlar ve Yazmanlar", *Eleştirel Denemeler*. 153-160. Çev. Esra Özdoğan. İstanbul: YKY, 2018 (2. baskı).
- Baykal, Erol A. F.. *The Ottoman Press (1908-1923)*. Leyde-Boston: Brill, 2019.
- Baysal, Jale. *Müteferrika'dan Birinci Meşrutiyet'e Kadar Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar 1729-1875*. İstanbul: Hiperlink, 2010 (Genişletilmiş ve gözden geçirilmiş 2. baskı).
- Borovaia, Olga. "The Role of Translation in Shaping the Ladino Novel at the Time of Westernization in the Ottoman Empire (A Case Study: Hasan-Pasha and Pavlo y Virzhinia)". *Jewish History* 16, 3, 2002, 263-282.
- Boyar, Ebru. "The Press and the Palace: the Two-Way Relationship Between Abdülhamid II and the Press, 1876-1908". *British School of Oriental and African Studies* 69, 3, 2006, 417-432.
- Cankara, Murat. "Ermeni Harfleriyle İlk Türkçe Romanlar üzerine", *Tanzimat ve Edebiyat: Osmanlı İstanbul'unda Modern Edebi Kültür*. Yay. Haz. Mehmet Fatih Uslu ve Fatih Altuğ. 116-137. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.
- _____. "Comparative Glimpse of the Early Steps of Novelistic Imagination in Turkish. Armeno-Turkish Novels of the 1850s and 1860s", *Routledge Handbook on Turkish Literature*. Yay. Haz. Didem Havlioğlu ve Zeynep Uysal. 198-208. London: Routledge, 2023.
- Cebe, Günül Özlem Ayaydın. "19. yüzyılda Osmanlı Toplum ve Basılı Türkçe Edebiyat: Etkileşimler, Değişimler, Çeşitlilik". Doktora Tezi, Bilkent Üniversitesi, 2009.
- _____. "Translate or not to Translate? 19th Century Ottoman Communities and Fiction". *Die Welt des Islams* 56, 2016, 187-222.
- Charrière, Etienne. "Borrowed Texts: Translation and the Rise of Greek-Ottoman Novel in the Nineteenth Century". *Syn-thèses* 6, 2013, 1-15.
- _____. "'We Must Ourselves Write About Ourselves': The Trans-Communal Rise of the Novel in the Late Ottoman Empire". Doktora Tezi, University of Michigan, 2016.
- Clayer, Nathalie. "Şemseddin Sami et la traduction comme pratique dans l'Empire ottoman", *Déchiffre le passé d'un empire: Hommage à Nicolas Vatin et aux humanités ottomanes*. Yay. Haz. Elisabetta Borromeo, Frédéric Hitzel, Benjamin Lellouch. 167-187. Louvain: Peeters, 2022.
- Cumbur, Müjgân. *Türkiye Basmaları Toplu Kataloğu. Arap Harfli Türkçe Eserler*. 6 cilt, Ankara: Milli Kütüphane, 1990-1998.
- Çağan, Güven. "The Censorship and the Ban of the Merchant of Venice in Istanbul of the Late Ottomane Empire". *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 63, 1, 2023, 177-205.
- Çiçek, Nazan. *Young Ottomans: Turkish Critics of the Eastern Question in the Late Nineteenth Century*. Londra: I. B. Tauris, 2010.
- Demircioğlu, Cemal. "From Discourse to Practice: Rethinking "Translation" (Terceme) and Related Practices of Text Production in the Late Ottoman Literary Tradition". Doktora Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2005.
- Deringil, Selim. *The Well-Protected Domains, Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire 1876-1909*. London / New York: I. B. Tauris, 1998.
- Emiroğlu, Kudret ve İšoğlu, İlker M.. *Eski Harfli Basma Türkçe Eserler Bibliyografyası (Arap, Ermeni ve Yunan Alfabeleriyle)*. CD. Ankara: 2001.
- Enginün, İnci. *Tanzimat Devrinde Shakespeare Tercümeleleri ve Tesiri*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1979.
- Georgeon, François. *Abdulhamid II, le sultan calife*. Paris: Fayard, 2003.
- Huart, Clément]. "Bibliographie ottomane. Notice des livres turcs, arabes et persans, imprimés à Constantinople durant la période 1299-1301 de l'Hégire (1882-1884)". *Journal asiatique* Şubat-Nisan 1885, 229-268.
- _____. "Bibliographie ottomane. Notice des livres turcs, arabes et persans, imprimés à Constantinople durant la période 1306-1307 de l'Hégire (1889-1891)". *Journal asiatique* Mayıs-Haziran 1891, 357-410.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin. *Mısır'da Türkler ve Kültürel Mirasları*. İstanbul: IRCICA, 2006.
- Kappler, Matthias. "Monte-Christo in Modern Greek and the Ottoman Context: The Beginning of a Journey". *Journal of Arabic and Islamic Studies* 22, 2, 2022, 1-25.
- Karagöz-Kızılca, Gül. "'Voicing the Interests of the Public?'. Contestation, Negotiation, and the Emergence of Ottoman Language Newspapers During the Financial Crises of the Ottoman Empire, 1862-1875". Doktora tezi, Binghamton University, 2011.
- Kerman, Zeynep. *1862-1910 Yılları Arasında Victor Hugo'dan Türkçe'ye Yapılan Tercümeleler Üzerinde Bir Araştırma*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1978.

- Koç, Haşim. "Cultural Repertoire as a Network of Translated Texts: The New Literature after the Tanzimat (1830-1870)". Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2004.
- _____. "Osmanlı'da Tercüme Kavramı ve Tanzimat Dönemindeki Edebi Tercümelere Dair Çalışmalar". *TALİD* 4, 7, 2006, 351-381.
- Malečková, Jitka. "Ludwig Büchner versus Nat Pinkerton: Turkish Translations from Western Languages, 1880-1914". *Mediterranean Historical Review* 9, 1, 1994, 73-99.
- Manoukian, Jennifer. "Literary Translation and the Expansion of the Ottoman Armenian Reading Public, 1853-1884". *Book History* 25, 1, 2022, 128-171.
- _____. "Cultural Nationalism and the Spread of a "National Language" among Arabophone, Turcophone and Kurdophone Armenians in the Ottoman Empire, c. 1840 to c. 1860". *Middle Eastern Studies* 59, 3, 2023, 359-376.
- Matossian, Bedros Der. "The Development of Armeno-Turkish (*Hayatar T'rk'erēn*) in the 19th Century Ottoman Empire: Marking and Crossing Ethnoreligious Boundaries". *Intellectual History of the Islamicate World* 2019, 1-34.
- Meral, Arzu. "Western Ideas Percolating into Ottoman Minds: A Survey of Translation Activity and the Famous Case of *Télémaque*". Doktora tezi, Leiden University, 2010.
- Mete-Yuva, Gül. *La littérature turque et ses sources françaises*. Paris: L'Harmattan, 2006.
- Mignon, Laurent. "A Pilgrim's Progress: Armenian and Kurdish Literatures in Turkish and the Rewriting of Literary History". *Patterns of Prejudice* 48, 2, 2014, 182-200.
- _____. "Notes sur l'histoire de la littérature turque des Tanzimat (1839) à la 'révolution des lettres' (1928)". *Slovo* 50, 2019, 169-190.
- Okay, Orhan. *Beşir Fuad. İlk Türk Pozitivist ve Natüralisti*. İstanbul: Dergâh, 2008 (Genişletilmiş ve gözden geçirilmiş 2. baskı).
- Özege, Seyfettin. *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu*, 5 cilt. İstanbul: 1971-1979.
- Paker, Saliha. "Translation as *Terceme* and *Nazire* Culture-bound Concepts and their Implications for a Conceptual Framework on Ottoman Translation History", *Crosscultural Transgressions: Research Models in Translation Studies II: Historical and Ideological Issues*. Yay. Haz. Theo Hermans, 120-143. Manchester: St. Jerome Publication, 2002.
- Prushkovska, Iryna. "La traduction des œuvres littéraires en langue turque: tensions et adaptations culturelles". *Питання літературознавства / Problems of Literary Criticism* 103 "Accueillir l'Autre dans sa langue. La traduction comme dispositif de médiation", 2022, 85-109.
- Sabev, Orlin. *Waiting for Müteferrika. Glimpses of Ottoman Print Culture*. Boston: Academic Studies Press, 2018.
- Stepanyan, Hasmik A.. *Ermeni Harfli Türkçe Kitaplar ve Süreli Yayınlar Bibliyografyası (1727-1968)*. İstanbul: Turkuaz Yayıncılık, 2005.
- Strauss, Johann. "Romanlar, ah! O romanlar! Les débuts de la lecture moderne dans l'Empire ottoman (1850-1900)". *Turcica* 26, 1994, 125-163.
- _____. "Diglossie dans le domaine ottoman. Évolution et péripéties d'une situation linguistique". *Revue du monde musulman et de la Méditerranée* 75-76, 1995, 221-255.
- _____. *The Egyptian Connection in Nineteenth Century Ottoman Literary and Intellectual History*. Beirut: Orient-Institut, 2000.
- _____. "Turkish Translations from Mehmed Ali's Egypt. A Pioneering Effort and its Results", *Translation: (Re)shaping of Literature and Culture*. Yay. Haz. Saliha Paker. 108-147. İstanbul: Boğaziçi University Press, 2002.
- _____. "Who Read What in the Ottoman Empire (19th-20th centuries)?" *Arabic Middle Eastern Literatures* 6, 1, 2003, 39-76.
- _____. "What was (Really) Translated in the Ottoman Empire? Sleuthing Nineteenth-Century Ottoman Translated Literature", *Migrating Texts. Circulating Translations around the Ottoman Mediterranean*. Yay. Haz. Marilyn Booth. 57-94. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2019.
- _____. "Tercüme – Çeviri. La transformation d'un art ancien à l'époque républicaine", *Déchiffrer le passé d'un empire: Hommage à Nicolas Vatin et aux humanités ottomanes*. Yay. Haz. Elisabetta Borromeo, Frédéric Hitzel, Benjamin Lellouch. 139-166. Louvain: Peeters, 2022.
- Şimşek, Şehnaz Şişmanoğlu. "Karamanlıca Temaşa-i Dünya ve Cefakâr u Cefakeş'te Zaman, Mekân ve Kapanış: Polîpathis'i Yeniden Yazmak". *Bilig* 84, 2018, 69-93.
- _____. "Le Comte de Monte-Cristo in Karamanlidika: In the Footsteps of Teodor Kasap". *Die Welt des Islams*, 2022, 1-26.
- Şiviloğlu, Murat R.. *The Emergence of Public Opinion. State and Society in the Late Ottoman Empire*. Cambridge: Cambridge University Press, 2018.
- Tapia, Aylin de. "De La Porteuse de pain (1884) à l'*Ekmeğe Hatun* (1885): un roman populaire français chez les Karamanlis", *Cultural Encounters in the Turkish-speaking Communities of the Late Ottoman Empire*. Yay. Haz. Evangelia Balta. 223-256. İstanbul: ISIS Press, 2014.
- Thérenty, Marie-Ève. *La littérature au quotidien. Poétiques journalistiques au XIXe siècle*. Paris: Seuil, 2007.
- Topçuoğlu, Arif Can. "Reading Ahmet Mithat's *Hasan Mellâh Yahut Sır İçinde Esrar* as an Adaptation of Le Comte De Monte-Cristo". *Journal of Arabic and Islamic Studies* 22, 2, 2024, baskıda.

- Türesay, Özgür. "Censure et production culturelle. Le champ éditorial ottoman à l'époque hamidienne (1876-1908)". *Études Balkaniques. Cahiers Pierre Belon* 16, 2009, 241-254.
- _____. "Le temps des almanachs ottomans: usage des calendriers et temps de l'histoire (1873-1914)", *Les Ottomans et le temps*. Yay. Haz. François Georgeon ve Frédéric Hitzel. 129-157. Leyde: E. J. Brill, 2012.
- Ueno, Masayuki. "One Script, Two Languages: Garabed Panosian and his Armeno-Turkish Newspapers in the Nineteenth-Century Ottoman Empire". *Middle Eastern Studies* 52, 4, 2016, 605-622.
- Üyepazarcı, Erol. *Korkmayınız Mr. Sherlock Holmes. Türkiye'de Polisiye Romanın 125 Yıllık Öyküsü 1881-2006*. Cilt I. İstanbul: Oğlak Yayınları, 2008.
- Yalçın, Ahu Selin Erkul. "Turkey's Reading (R)evolution. A Study on Books, Readers and Translations, 1840-1940". Doktora Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2011.
- Yosmaoğlu, İpek K.. "Chasing the Printed Word: Press Censorship in the Ottoman Empire, 1876-1913". *The Turkish Studies Association Journal* 27, 1-2, 2003, 15-49.

Elektronik kaynaklar

- <http://oncu.com/ozegearama/>
- <http://tees.yesevi.edu.tr/madde-detay/mutercem-muallim-naci>
- <http://tees.yesevi.edu.tr/madde-detay/buyuk-cocuklar-mehmet-ali-ulvi-tees-1286>
- <http://tees.yesevi.edu.tr/madde-detay/garptan-sarka-seyyale-i-edebiyat-fransiz-edebiyatinin-numune-ve-tarihi-medhal-ezmine-i-mutavassi>

Osmanlılar ve Kitap: Bazı Düşünceler

JOHANN STRAUSS*

"Kitap"¹

Ünlü Yunan komedisi *Vavylonia*'da ("Babil Kulesi"; 1836)², Anadolu (Kayserili), lokantada yediği yemeğin parasını ödeyemeyen okumuş ama beş parasız bir bilgine karşılığında ne verebileceğini sorar:

- "Elinde ne var?"
- "Kitaplar"
- "Kitapların mı var?" (Βιβλία κίττια έχεις?)
- "Ne tür kitapların var, bir bakayım."
- "Demosthenes, İsoqrates, Thukydidides ve dahası"
- "Sukrati, Mukrati, Kydidi, Mididi, Motesteni, Kotesteni almayacağım. Peki Aziz Vasil'in³ kitabı var mı?"
- "O da var, buyur bak."
- "Bunu alacağım ve senin borcunu ödeyeceğim. Merak etme" (3.perde, 10.sahne)

Kitabın 19. yüzyılda Anadolu toplumundaki yerini ortaya koyan bu diyalog, farklı açılardan dikkat çekicidir: Edebiyatçıların değer verdiği klasik yazarların aslında Anadolu'da tarafından bilinmediğini ve onlar için sadece dini kitapların ilgi çekici ve anlamlı olduğunu göstermektedir. Diyalogu ilginç kılan hususlardan bir diğeri ise Türkçe bir sözcük olan *kitab*'ın Gayrimüslimler tarafından dahi bilindiğini gözler önüne sermesidir.

Görüldüğü üzere kitap sözcüğü üzerinde durulmaya ve kullanımında ısrarcı olmaya değer bir terimdir. Nitekim Arapça kökenli olmasına rağmen, öz Türkçe bir sözcükle değiştirme girişimleri hiçbir zaman başarılı olamamıştır.⁴ *Kitab* Osmanlı idaresi altındaki farklı etnik grupların, özellikle de Müslümanların -ancak görüldüğü üzere sadece bu grupların değil- dillerine girmiştir. Kitap sözcüğünü ilk etapta Kur'an'a (*Kitâbullâh* "Tanrı'nın Kitabı" olarak bilinir) bir referans olarak düşünme eğilimi vardır: Örneğin Bosnalı Müslümanların dilinde *çitab*, *çitap* esas olarak yasa, dini öğretiler ve yönlendir-

* Strazburg Üniversitesi Türkoloji Bölümü Öğretim Üyesi (2018'e kadar). jostrauss@aol.com

¹ Bu yazı Johann Strauss'un 17 Aralık 2023 tarihinde İstanbul'da düzenlenen "Osmanlıda Matbu Kitap Konferansı'nın açılış konuşmasında yaptığı sunumun genişletilmiş halidir. Çevirmen: Elif Dıñoğlu, Doktorant, EHESS/ CETOBaC, Paris, France.

² Dimitrios K. Vyzantios'un (1790-1853) bu komedisi, muhtelif Yunan lehçeleri hakkında kaleme aldığı bir hicivdir. Yazar, soyadının da gösterdiği gibi İstanbulluydu.

³ "Αἱ Βασίλη κίττια έχεις?" Büyük Aziz Vasilyos (MS 330- 379) Kapadokya'da, Caesarea'nın (günümüzde Kayseri) piskoposuydu. Caesarea'da varlıklı ve dindar bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi. Kariyerine kadı ve öğretmen olarak başladı, ancak Hristiyan olduktan sonra hayatı tamamıyla değişti. Ardından birçok eser bıraktı.

⁴ *Tarama Dergisi* (1934, s.450), özellikle Eski Türkçe *biçik*, *biti*, *bitiğ* ve *bitik* sözcükleri başta olmak üzere on eş anlamlı kelime önerirken, 1935 yılı baskılı *Cep Kılavuzu* (s.69) yalnızca şunları listeler: *kitab* = *kitap*.

meler içeren bir kitap, Kuran, İncil'dir.⁵ *Çitaplija* kitaba⁶ inanan kişiyken, *çitabija* (kita-bî) tek tanrılı dinlerden birinin takipçisi, diğer bir deyişle ehl-i kitap "kitap ehli" olarak adlandırılan kişidir. *Qıtap(i)* de aynı dönemde Arnavutlar tarafından yaygın olarak kullanılan ve benzer anlamlara sahip bir sözcüktür.⁷

Osmanlıda Kitap Üretimi Hakkında Bazı Düşünceler

Osmanlıda kitap üretimi, "Osmanlılar için kitap üretimi"ni de kapsayan daha geniş bir zeminde konuşulabilir. Çünkü Osmanlı piyasasındaki okur kitlesine yönelik hem imparatorluk içinde hem de dışında birtakım yayınlar yapılmıştır. Maalesef Osmanlı İmparatorluğu'nda tüm dillerde üretilen kitapları içeren kapsamlı bir kitap istatistiği bulunmamaktadır. Böyle bir envanter çıkarmak söz konusu olduğunda Osmanlı okuyucu kitlesine yönelik pek çok kitabın yurtdışında basıldığını da göz önünde bulundurmak gerekir.⁸ Bu özellikle 19. yüzyıla kadar kitap üretimi büyük ölçüde Batı'ya bağımlı olan Osmanlı Rumları için geçerli bir durumdur.⁹ Ermeniler için Avrupa'daki matbaalar, özellikle de Venedik ve Viyana'daki (ve Trieste'deki) Mıkhitaristlerin matbaaları daha az düzeyde olsa da benzer bir rol oynamıştır. Hakeza Bulgarların bilhassa siyasi nedenlerle komşu ülkelerde veya Rusya'da bastığı çok sayıda kitabı bulunmaktaydı.¹⁰ Bunların yanısıra yurtdışında Paris, Londra, Kahire¹¹ ve Cenevre'deki göçmenlerin/sürgünlerin Osmanlı Türkçesiyle kitap basımı ise belki daha az etkiye sahipti. Dönemin Osmanlı okurları tarafından büyük beğeni toplamış Alexandre Handjéri'nin baş ucu niteliğindeki Fransızca-Osmanlıca sözlüğünün 1841'de Moskova'da basıldığını da hatırlatmak iyi olacaktır.¹² Ayrıca Osmanlı Yahudileri'nin bir süre yurtdışındaki müşterileri için kitap bastığını da ifade etmek gerekir.

Osmanlı Türkçesi ile yazılmış matbu kitap söz konusu olduğunda, basılı kitaplarla ilgili kayıtlar pek çarpıcı değildir (Özege'nin kataloğunda yaklaşık 20.000 başlık listelenmiştir ancak bunların hepsi "kitap" değildir ve bazıları diğer Türk dillerindedir). Buna karşın kataloglama her ne kadar tamamlanmamış olsa da yapılacak yeni eklemelerin tabloyu önemli ölçüde değiştirmesi pek olası değildir.¹³

5 Abdulah Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom-hrvatskosrpskom jeziku*, 2.baskı (Sarajevo: Svjetlost, 1973), 194.

6 Türkçede *kitaplı* kelimesi kulağa yabancı gelse de *kitapsız* "pagan (kutsal kitabı olmayan)" anlamında kullanılan bir ifadedir.

7 Yakovalı Louis Arbanas'ın *Deutsch-albanisches und Albanisch-deutsches Wörterbuch*'unda (Viyana ve Leipzig: n.d. [1916]) yer alan "Buch" kelimesi "kitab" a karşılık gelen tek sözcüktür. Anılaşırılmış modern Arnavutçada kitap için *libër* sözcüğü kullanılmaktadır.

8 Belki Nazım Hikmet eserlerinin baskılarının ancak Bulgaristan'dan temin edilebildiği zamanları hala hatırlayabilenler vardır...

9 Yarı bağımsız Tuna Beylikleri (Eflak, Boğdan) gibi kayda değer istisnalar dışında.

10 1878'e kadar Bulgar matbaasının merkezi İstanbul'du. Bazı ilgi çekici Bulgarca kitaplar da Tuna Vilayet Matbaası'nda basılmıştır.

11 Bulak ve İskenderiye'deki devlet matbaalarının kitapları ile siyasi göçmenlerin (Abdullah Cevdet) kitapları arasında bir ayrıma gitmek gerekir. Bu eserler yayımlandığında Mısır resmi olarak hala Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçasıydı. Mısır'da basılan Türkçe kitaplar üzerine yapılan listeye bkz: Ekmeleddin İhsanoğlu, *Mısır'da Türkler ve Kültür Mirasları* (İstanbul: IRCICA, 2006), 367-517.

12 *Dictionnaire français-arabe-persan et turc, enrichi d'exemples en langue turque avec des variantes et de beaucoup de mots d'arts et de sciences* (3 cilt, Moskova 1840-1841)

13 Bu rakam, bazı Avrupa ülkelerindeki (örneğin 1900 Almanya'sı'nda) yıllık kitap üretimine karşılık gelmektedir.

Öte yandan bu sayısal eksiklik olağanüstü bir çeşitlilik ya da farklılıkla telafi edilmiştir: Osmanlı İmparatorluğu'nda kitap sadece Türkçe değil; Arapça ve Farsça, İbranice ve Ladino, Yunanca ve Karamanlıca, Ermenice ve Ermeni harfli Türkçe (hatta Ermeni harfli Kürtçe), Bulgarca ve Sırpça, Arnavutça, Kürtçe ve Kafkasça (Çerkezce) idi. Bunun yanı sıra pek çok kitap Fransızca, az da olsa İngilizce, Almanca ve diğer dillerde basılmıştır. Dolayısıyla matbu tüm kitaplar Osmanlı İmparatorluğu'nda kullanılan altı farklı alfabede de basılmıştır: Arapça, Yunanca, Ermenice, İbranice, Kiril, Latince.

Matbaacılık aynı zamanda gerçek bir "Osmanlı" girişimidir. Sürece sadece tüm toplulukların üyeleri dahil olmakla kalmıyor; birçok kitap Devlet Matbaasında (Matbaa-i Amire) bile pek çok dilde baskı yapıyordu. Churchill'ler, Henri Cayol,¹⁴ Zellich kardeşler gibi Batılılar dışında, özellikle Ermeni matbaacıların basım kapasiteleri olağanüstüydü.¹⁵ H. Mühendisyan, Kh. Kevorkiyan gibi isimlerin Arapça yazının gelişimine ve matbaaya uyarlanmasına yaptıkları katkılar gayet iyi biliniyor. Ayrıca sadece Osmanlı milletlerinin kullandığı eski ve köklü alfabelerle (yukarıda bahsedilmişti) değil; bazen de o zamana kadar bilinmeyen karakterlerle, yeni oluşturulan harflerle (örneğin Arnavutça) bile kitap basabildiler. Arşag Hagop Boyacıyan (1837-1914) matbaacılar arasındaki en becerikli ve çok yönlü olanı olabilir. Kitabımukaddes Şirketi (Bible Society) tarafından istihdam edilen bu çok yönlü matbaacı, neredeyse her dilde veya alfabede baskı yapıyor gibi görünmektedir: Arapça, Ermenice (hatta Ermenice-Kürtçe), Yunanca, Kiril ve Arnavutça. Ayrıca, bilimsel bir yapıt olan ve bir matbaacı için zorlu bir çalışma teşkil eden iki dilli Redhouse sözlüğünü (Türkçe-İngilizce, 1890) de ona borçluyuz.

Peki neden Ermeniler? Ermenilerin bu rolü üstlenmesi kesinlikle tesadüf değildir. Ermeniler harfleriyle/yazılarıyla özel bir ilişkiye sahiptir. Dolayısıyla alfabelerinin kökenlerini, ne zaman ve kim tarafından ortaya konduğunu bilen tek topluluk onlardır.¹⁶ Dahası Ermeni alfabesi Latince veya Arapçanın aksine farklı milletler¹⁷ tarafından kullanılmadığından bir bakıma "ulusal" idi. Bunun yanı sıra Ermeni matbaacılar, yüzlerce farklı Ermenice yazı tipi ve dolayısıyla -tabii daha az sayıda- Arapça (rik'a, ta'lik ve hatta kufi dahil) yazı tipleri geliştirmiştir. Bu nedenle Ermeniler, "Yazı Halkı" ("*Ehl-i huruf*") olarak adlandırılmayı hak ediyor.

Osmanlı İmparatorluğu ve özellikle İstanbul, Doğu ülkelerinden matbaacılar da ev sahipliği yapıyordu. En bilinenleri, rolü uzun zamandır takdir edilen İranlılardır. Şaşırtıcı olmamakla beraber İranlılar sadece Farsça değil; Ermenice, Fransızca ve Türkçe kitaplar da basmışlardır. Örneğin, Fuzuli'nin Türkçe Divanı'nın bir baskısı *Leyla ve Mecnun* ile birlikte 1296/1897'de iddialı bir eleştirel yaklaşımla ve nesih hatla Ahter Matbaası

---

14 Cayol, Türkçe, Yunanca (*Le Comte de Monte-Crist*"nun çevirisi, 5 cilt, 1845-46), Ermenice, Bulgarca ve hatta Almanca eserler basmıştır. *Journal asiatique de Constantinople* (1852) adlı dergide farklı alfabelerde yazılar da yer almaktadır. Cayol tarafından basılan Ermeni dergi *Panasēr*'de ilk Ermeni roman *Khosrov ile Makruhi* yayınlandı (1851).

15 Hovhannes Deroyents, Artin Minasyan ve diğerleri. Tadeos Divitciyan Bulgar kitaplarında uzmanlaşmıştır. Teotig'in Ermeni matbaacılık tarihini ele aldığı *Dib u Dar* (İstanbul, 1913) adlı eserinde bu faaliyetten genellikle bahsedilmez.

16 Ermeni alfabesinin Mesrop Mashtots tarafından 412 senesinde oluşturulmasının 1500. yıldönümü 1912'de Osmanlı İmparatorluğu da dahil olmak üzere geniş bir coğrafyada görkemli bir şekilde kutlandı.

17 Ya da her ikisi de Ermeniler tarafından konuşulan Ermenice-Türkçe veya Ermenice-Kürtçe hariç diğer diller için.

tarafından basılmıştır.¹⁸ Aynı şekilde Türk matbaacılar da modern edebiyat dahil olmak üzere Farsça kitaplar basmıştır. Bu bakımdan Ebüzziya Tevfik (1849-1913) İstanbul'da-ki İranlılar için önemli bir rol oynamıştır. İstanbul'da aktif bir yazar ve yayıncı olan İranlı Mirza Habib-i İsfahanî (Habib Efendi; 1835-1893), onu Mevlânâ Nizam Kârî'nin *Divân-e Albese'si* (Çâpkhâne-i Abuzziyâ dar Ghalate, 1303/1885) adlı eserin önsözünde "*Fakhr'ot-tâbe'in*" şeklinde anmıştır. Thalasso'nun *Revue Orientale*'inin (1885-86) gösterdiği üzere Matbaa-i Ebüzziya Latin harfleriyle seçkin eserler de basabilmiştir.

18 "Sultanü'ş-şuara (Fuzuli)-i merhumun işbu divan-ı belâgat-unvan-ı mergûbunun egerçe müteaddid matbu nüshaları eyâdi-i erbab-ı zevkde mütedavil ise de çî faide teessüf olunurki bir vechile tashihine riayet olunmıyarak [...] divan-ı mezkûrun bu kere tashihine hadde'1-makdûr dikkat ve riayet olunub (Ahter) matbaasında tab' u temsiline mübaşeret kılındı." Ayrıca Fuzuli'nin beceriksiz müstensihlerle ilgili meşhur şikayetini de aktarıyordu: "...fesad-ı rakmı sözüümüzü şur eyler// gâh bir harf sukutile kılur (nadir) nar// gâh bir nokta kusur ile (göz)ü kör eyler".

Osmanlı İmparatorluğu'nda Matbaa Tarihinin Bazı Çarpıcı Özellikleri

Osmanlı İmparatorluğu'nda matbaacılık tarihinin çarpıcı özelliklerinden biri, 19. yüzyıldan ve Tanzimat reformlarından önce bu faaliyetin farklı topluluklar arasında farklı

zamanlarda ve farklı hızda gelişmiş olmasıdır: İlk kitap basanlar 1492'de İber Yarımadası'ndan (İspanya ve Portekiz) gelen Yahudilerdi; Ermeniler yaklaşık 80 yıl sonra (1567)¹⁹ bu faaliyeti takip etti, Osmanlı Rumları 17. yüzyılda (1627) ilk girişimde bulundu, Osmanlı Türkleri ise tam bir yüzyıl sonra bu girişimleri izledi.

Bir diğer çarpıcı özellik ise modern öncesi dönemde fark edebileceğimiz aksama veya süreksizliktir. Bu durumu bazı örneklerle açıklamak mümkündür:

- Tokat doğumlu Apkar Tıbir tarafından İstanbul'da kurulan ilk matbaanın kapatılmasının ardından İstanbul'da Ermeni matbaasının yeniden hayata geçirilmesi neredeyse yüz yıl aldı.
- Aynı durum İstanbul'daki Rum matbaacılığında da gözlemlenebilir: Umut verici bir başlangıcın ardından faaliyeti durdu, yaklaşık bir buçuk asır sonra yeniden başladı.
- Osmanlı Yahudilerinin²⁰ matbaa faaliyetlerinde de küçük aksamalar meydana geldi.
- Türk matbaacılığı İbrahim Müteferrika'nın idaresiyle, Avrupalı araştırmacılar arasında haklı olarak büyük bir heyecan uyandırdı ancak matbaacının ölümünden sonra yaklaşık yarım asır boyunca neredeyse durma noktasına geldi.
- Fransızcada dikkate şayan birkaç kitap Türk yazarlar tarafından yazılmıştır. Bu kitaplar III. Selim döneminde basılsa da bu tarz eserler kalıcı bir eğilim oluşturamamıştır.
- Eski ve çağdaş Batı tarihçiliğinin ilk Türkçe çevirilerini yayınlamaya yönelik faaliyette bulunan Bulak Matbaası'nın girişimi, İstanbul'da devam ettirilmemiş ve örnek alınmamıştır.²¹
- İstanbul'da Mütareke yıllarında zirveye ulaşan Kürtçe matbuatın 1923'ten sonra devamı gelmemiştir.
- Bu durum, aynı dönemde Kafkas dilleri için geliştirilen Latin harfleriyle basılan kitaplar için de geçerlidir.

Meselenin başka yönleri de vardır:

- İllüstrasyonlar: Avrupa'da alışlageldiği üzere İzzet Molla'nın bir portresi (taşbaskı) divanının (1269/1852) başına eklendi ancak sonraki yıllarda buna benzer bir eser ortaya çıkmadı.
- Bütün eserler²² serisi bir süredir Avrupa'da yaygın olmasına rağmen, modern Osmanlı nesir yazarları arasında bu türü kaleme alanlara 20. yüzyıla kadar rastlamıyoruz. Mehmed Sadık Rifat Paşa'nın eserleri (1275/1859) birer istisnadır.²³

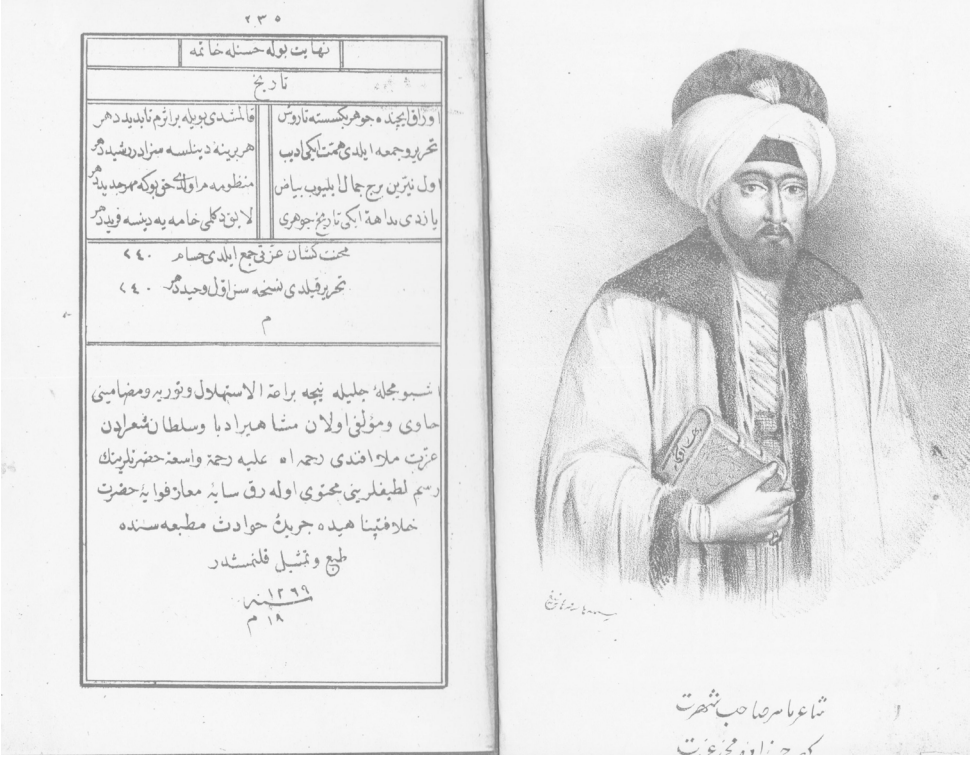
19 Bu kitapların hiçbir nüshasının geriye kalmadığı göz önünde bulundurulmalıdır.

20 İstanbul'da basılan ilk kitap ile ikincisi arasında on iki yıllık bir boşluk vardır. 1683-1710 yılları arasında İstanbul'da hiç İbrani kitap basılmamıştır. Nitekim benzer bir kopukluk, 1655 ila 1695 yılları arasında Selanik'te de gözlemlenebilir [Bkz. Ittai Joseph Tamari, "Jewish Printing and Publishing Activities in the Ottoman Cities of Constantinople and Saloniki at the Dawn of Early Modern Europe", *The Beginnings of Printing in the Near and Middle East. Jews, Christians and Muslims* (Wiesbaden: Harrassowitz, 2001), 9-10].

21 Bulak Matbaası kuruluşundan sonra Mısır'da basılan Türkçe kitapların içeriği zaman zaman çok yenilikçidir ancak tasarımları basılı eserlerden ziyade el yazmalarını andıran son derece geleneksel bir görüntüye sahiptir.

22 Daha sonra Osmanlı Türkçesinde külliyat olarak adlandırıldı.

23 *Âsar-ı Rifat Paşa* (Takvimhane-i Amire Matbaası, 1275/1859), diğerlerinin yanı sıra, Tanzimat'ın bu ilginç entelektüelinin birkaç seyahatnamesini ve *Risale-i Ahlak* adlı popüler ahlak risalesini içerir. Bu yaygın Paşa'nın bir rotogravürünü içermesi bakımından da istisnadır.

Osmanlı Türkçesi Basılı Kitap Külliyyatının Özellikleri

Türkçe basılı kitaplar külliyyatı, belirli zamanlarda Avrupa ve Osmanlı azınlıkları ile karşılaştırıldığında eşit derecede dikkat çekici ve hatta paradoksal durumlara neden olmuştur. (Bu daha çok erken dönemlerle ilgilidir):

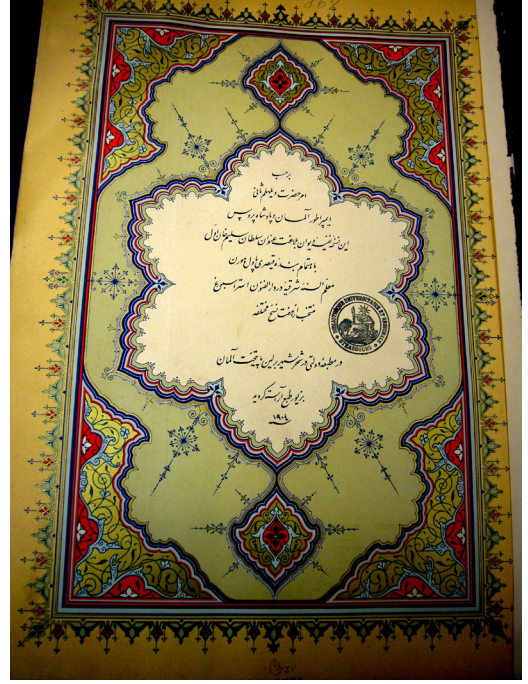
- Başlangıçta, Arap harfleriyle (Arapça, Türkçe) kitap basımı konusunda bir tür Osmanlı laikliğinden söz edilebilir: Hem Batı'da, özellikle de muhafazakar Katolik ülkelerde hem de Osmanlı azınlıkları arasında Tanzimat'a kadar dini kitap basımı son derece baskın bir eğilimken, Müteferrika Matbaası'na dini konularla ilgili herhangi bir eser yayınlama izni verilmemiştir. İlk dini yayın sayılan Birgivi'nin ilmihali (*Risale-i Birgivi*) 19. yüzyılın başında, 1218/1803 yılında Üsküdar'daki yeni matbaada basılmıştır.²⁴ Bu basım tartışmalara yol açmamış görünmekle birlikte Kuran'ın basımı birkaç on yıl sonra daha karmaşık bir mevzu haline gelmiştir (aşağıya bakınız).
- Basılı kitap külliyyatı önceleri edebi eserleri içermiyordu.²⁵ Osmanlı okur kitleleri, ilk örnekleri ancak 1830'ların sonlarında ortaya çıkan basılı divanlara pek meraklı da görünmüyordu. İstanbul'da basılan ilk Türkçe divan, yakın zaman-

²⁴ *Risale* daha sonra o yüzyıl içerisinde birçok kez yeniden basılmıştır. Kitaptaki metinlerin tamamı harekeli olarak da basılmıştır. Bu, Türkçe kitaplar için sıra dışı bir yöntem ve matbaacı için adeta meydan okumadır. (Türk dili üzerine çalışan dilbilimciler için de aynı derecede cazip olabilir). Kolofonda, sarayda (*Enderun-ı Hümayun*'da) muhafaza edilen "musannif hattıyla olan nüsha"dan alınarak, "mukabele ve tashih"ten sonra basıldığı belirtilmektedir.

²⁵ Batı'da geliştiği şekliyle "edebiyat" kavramının, -İranlılarda olduğu gibi- şiirle aşağı yukarı özdeş olmasının Osmanlı Türkçeleri için pek bir anlam ifade etmediğini vurgulamak gerekir. Fransızca "littérature"nın Türkçe karşılığı olan *edebiyat*, 19. yüzyılda (muhtemelen Şinasi tarafından) uydurulmuştur (Arapçada kullanılmıyor).

da keşfedildiği üzere Pertev Paşa'nın (Mehmed Said Pertev Paşa; 1785-1837)²⁶ divanıydı.²⁷ *Divanü Sultanü' ş-şuarâ' ve Şeyhü'z-zürefa' a'ni bihi Pertev Paşa rahmetullâhi aleyh* şeklindeki şaşaalı Arapça başlığıyla 1256/1840-41 yılında Matbaa-i Bâb-ı Seraskeriyye'de basılmıştır.²⁸ Bu kitap, bir yıl içerisinde iki kez basılmış ve baskıya Fatin de dahil olmak üzere çeşitli yazarlar tarih düşmüştür.

- İlginçtir ki Mısırlılar edebiyat hususunda hem öncülük etmiş, hem de daha dinamik bir şekilde yayın yapmıştır. İlk kez divanları büyük ölçekte basmışlardır. Önemli Osmanlı şairlerinin birçok divanı ilk kez Mısır'da basılmıştır: Örneğin Fuzuli'nin eserlerinin ilk baskıları 1837'de yapılırken Leyla Hanım (?-1847) gibi çağdaş yazarların divanları 1260/1844'te yayınlanmıştır. Ayrıca Mısırlılar, okumuş kesim için vazgeçilmez olan edebi eserlerin neredeyse eksiksiz bir külliyyatını da ortaya koymuştur: Attâr, Sa'dî, Hafız, Mevlana, yani çeviriler ve Sudî'nin şerhleri dahil Fars klasikleri, İbn Haldun'un *Mukad-dime'si* vs.
- Bazı klasik Osmanlı şairlerinin ve özellikle Osmanlı padişahlarının divanları Batılı araştırmacıların ilgisini çekmiştir: Alman bilim insanı Paul Horn (1863-1908) tarafından derlenen I. Selim'in Farsça divanı Alman Devlet Matbaası'nda (*Reichsdruckerei*; 1904) basıldıktan sonra prestij nüshası Sultan Abdülhamid'e hediye olarak sunulmuştur.

Ses Getiren Kitaplar

Önceki sayfalarda ilk basılı divan gibi bazı yeniliklerin neredeyse fark edilmediğini gördük; en azından beklenenden daha az dikkat çekmişlerdi.

Ancak Türk kültürü ve/veya benlik algısı üzerinde yoğun ve kalıcı etkiye sahip olacak kitaplar da olmuştur. Kimi kitaplar okuyucuların bakış açılarını değiştirmiş, olaylara farklı bir gözle bakmasını sağlamış ve en nihayetinde yeni ufuklar açmıştır. Osmanlı

²⁶ Bundan önce 1255 yılında Hafız'ın Farsça Divanı'nın baskısı yapılmıştır.

²⁷ Nispeten az bilinen bir 18. yüzyıl tasavvuf şairi olan Haşim Efendi'nin "Üsküdarî" adlı taş baskı divanı, hatalı bir tarihlendirme ("1252/1836") nedeniyle uzun süre İstanbul'da basılan ilk divan olarak kabul edilmiştir. Buna rağmen kitap muhtemelen 1851-1864 yılları arasında basılmıştır (Bkz. Ali Emre Özyıldırım, "Divan-ı Haşim Efendi 1252/1836'da mı basıldı? Bir Yaygın Yanlışın Tashihi ve Yeni Sorular", *Müteferrika* 58 (Kış 2020/2), 41-54; buradaki 53).

²⁸ Öte taraftan koloфон Farsçadır (hatta sec'i ile): "tab' šod in Divân-e mo'jez-bayân dar daf'e-ye dovvom be-Matba'a-ye sar-'askariyye va marje' o ma'âb-e sonuf-e laşkariyye fi sane 1256".

İmparatorluğu'nda 19. yüzyılda "dünyayı" değiştiren, savaşları ve devrimleri ateşleyen ya da kökleşmiş inançları değiştiren *Türlerin Kökeni* (Darwin; 1859), *Tom Amca'nın Kulübesi* (1852) veya *Komünist Manifesto* (1848) gibi kitaplar basılmamıştır.

Böyle bir değerlendirme ancak geriye dönüp bakıldığında yapılabilir. Aynı zamanda bu kitaplar tarihsel bir bağlama da oturtulmalıdır. Ayrıca muhtelif nedenlerle beklenen etkiye sahip olmayan kitapların da olduğu gözden kaçmamalıdır. Örneğin Descartes'in ufuk açıcı eseri *Discours de la méthode*'un İbrahim Edhem Mes'ud (Dirvana; 1864-1959) tarafından yapılan ve ilk kez 1311/1895'te yayımlanan Osmanlıca çevirisi Osmanlı felsefesinde yeni bir çığır açmamıştır. İlk tercüme Vatan Kütüphanesi sahibi Hovhannes Ferid (Kayserili) tarafından sansür memurlarının şüpheli tutumuna rağmen yayımlanmıştır.²⁹ Öte taraftan çevirmen, ikinci baskıda (1928) „bizim pîrimiz“ diye bahsettiği bir filozofun eserinden haberdardır.³⁰

Kutsal Kitap(lar)ın Basımı

Batı Avrupa'da Kitabımukaddes basılan ilk kitaplar arasındaydı. 1450'lerde Johannes Gutenberg tarafından Mainz'de basılan Latince Vulgata'nın bir baskısıdır. Bu, Batı'da Gutenberg Devrimi'nin ve matbu kitap çağı'nın başlangıcına işaret ediyordu. Dahası Kitabımukaddes'in yerel dillere yapılan farklı çevirileri (Luther'in ünlü Almanca versiyonu gibi) Protestanlığın yayılmasında olağanüstü bir rol oynamıştır.

Varlığı 17. yüzyıla kadar uzanan Türkçe Kitabımukaddes, 19. yüzyılda misyonerlerin tüm çabalarına ve doğru çeviri hakkındaki tüm harareti tartışmalara rağmen, anlaşılır sebeplerden ötürü Müslüman Türkler için benzer bir rol oynamamıştır.³¹ Ancak bu çabalar, Ermeniler³², Bulgarlar³³, Arnavutlar³⁴ ve hatta Araplar gibi azınlıklar söz konusu olduğunda oldukça başarılı olmuştur. Tam olarak bu dönemde, Hristiyanlığın kutsal kitabının genellikle İstanbul'da basılan bu çevirileri sayesinde modern standart dillerin temelleri atılmıştır.

Buna karşın ilk baskıları Rusya, İran, Mısır ve Hindistan'da yaşayan Müslümanlar tarafından yapılan İslam'ın kutsal kitabının Osmanlı topraklarında basımına onlarca yıl sonra ilk kez 1870'lerde izin verilmesi (İstanbul'da hassas bir konu) bir dönüm noktası

²⁹ Hatta çevirmen, *felsefe* ve *feylesof* yerine *hikmet* ve *hakim* kavramlarını kullanmak zorunda kalmıştır. *Usul hakkında nutuk*'un gözden geçirilmiş, düzeltilmiş ve notlar eklenmiş ikinci baskısı 1928 yılında Devlet Matbaası tarafından yine Arap harfleriyle basılmıştır.

³⁰ "İlim ve fikir sahasında mazinin bütün sultanın atarak, insanlara sırf kendi akılları dairesine hareket yolunu göstermiş olan Dekart bizim pîrimiz olsa revâdir".

³¹ Bkz. Johann Strauss, "Langue(s) sacrées et recherche de langue(s) sacrée(s) dans l'Empire ottoman au XIXe siècle", *Hiéroglossie 1. Moyen âge latin, monde arabo-persan, Tibet, Inde*, yay. haz. Jean-Noel Robert (Paris, 2019), 115-152.

³² "It was this Bible translation [i.e. of 1853] that formed the foundation of modern Western Armenian" ["Modern Batı Ermenicesinin temelini oluşturan 1853 tarihli bu Kitabımukaddes çevirisidir"]. (Manuel M. Jinbashian, "Modern Armenian Translations of the Bible", *Armenia and the Bible*, yay. haz. Christoph Burchard (Atlanta, 1993), 106.

³³ *Tsarigradska Biblija*, Amerikalı misyonerlerin ve Bulgar yazarların (Long, Riggs, P. Slaveikoff) iş birliğiyle 1871 yılında İstanbul'da basılmıştır. Dili, en nihayetinde modern dil için benimsenen Doğu lehçelerine (Makedonların lehçelerine değil) dayanıyordu.

³⁴ "Arnavut Luther" olarak bilinen Konstandin Kristophoridhis (1827-1895), Kitabımukaddes'i yalnızca Arnavutçanın iki lehçesine çevirmekle kalmadı; aynı zamanda dili anlaşılabilirliğinde de çok başarılı oldu.

olarak nitelendirilemez. İranlılar tarafından basılan Kur'an'lar elden ele dolaşırken, Osmanlı idarecileri sonunda ünlü hattat Hafız Osman (1642-1698) tarafından kopyalanan bir el yazmasının fotolitografi yoluyla basılmasına izin vermiştir. İstanbul'da satılan bu Kur'an (1288/1871-2) Londra'da basılmıştır.³⁵ İstanbul'da resmi olarak onaylanan ilk Kur'an nüshaları 1874 yılında basılmıştır.

Osmanlılar tarafından basılan Kur'an-ı Kerim'in etki alanının nispeten sınırlı kalmasının ardında Kitabı Mukaddes'de olduğu gibi yerel dillere "çeviriler" yoluyla aktarılması yatmaktaydı.³⁶ İslami geleneklere göre çeviri düşünülemezdi çünkü Arap dilinde vahyedilen Kuran, taklit edilemez ilahi kelimeler olarak kabul edilmiş ve tercüme fikri İslam'ın ilk yüzyıllarından beri reddedilmiştir.

Türk Kültürünün Yönünü Değiştiren Kitaplar (19. yüzyıl- 20. yüzyıl başı)

Aşağıda Türk kültürünün gelişmesine katkı sağlayan bazı temel kitaplara değinerek birtakım değerlendirmelerde bulunmak istiyorum. Bu eserler Türk kültürünün, dilinin ve edebiyatının algılanma biçimlerini değiştirmiş ve yeni bakış açıları sunmuştur. Bunların çoğunun tefrika değil de kitap olduğunun altını çiziyorum.

- **Endülüs Tarihi** (2 cilt. Takvimhane-i Amire ve Tercüman-ı Ahval Matbaası, 1276-1280/ 1860-1863)³⁷ genellikle Ziya Paşa'ya atfedilir: Bu çalışma Osmanlı okurlarının İslam dünyasının şimdiye kadar bilinmeyen bir vilayetini, Haçlı Seferlerini³⁸, Engizisyonu³⁹, kısacası İslam ile Batı arasındaki ilişkinin en sorunlu yönlerinden bazılarını keşfetmelerini sağlamıştır. Bu keşif, Türk oyun yazarlarına ve şairlerine (Abdülhak Hamid, Namık Kemal, Şemseddin Sami) ilham vermiştir. Endülüs tarihi ve medeniyetinde uzman birinin çalışmasından değil; popüler ve zaten biraz modası geçmiş bir anlatıdan çevrilmiştir (daha doğrusu uyarlanmıştır).⁴⁰
- **Terceme-i Telemak** (1859; basım tarihi 1279/1862, Tabhane-i amire. Ahter Matbaası dahil birçok matbaa tarafından yapılan edisyonları vardır) geleneksel olarak bir Batı romanının ilk çevirisi olarak kabul edilmektedir. Türk edebiyatının modernleşmesinin/ batılılaşmasının başlangıç noktasıdır. Türk okuyucusuna hem Avrupa'daki geleneksel devlet idaresi hem de Yunan mitolojisi hakkında bir fikir vermiştir. Bu çalışma, bir romanın ne olduğu hakkında yeterli kanaati oluşturmayan kısaltılmış veya "yoğunlaştırılmış" bir versiyondur. "Vezirane" üs-

³⁵ Osmanlı İmparatorluğu'nda -esasen yasa dışı- Kur'an basımı hakkında bkz. Ayşe Tek Başaran, "The Ottoman Printing Enterprise: Legalization, Agency and Networks, 1831-1863", (Doktora Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2019), 323-45; ayrıca bkz. Filiz Dıñoğlu, *Osmanlı'da Dinî Matbuat: Sultan Abdülhamit ve II. Meşrutiyet Devrinde Kurumlar, Aktörler, Denetim ve Sansür Politikaları* (İstanbul: Dergâh, 2022), 36-48.

³⁶ "Tercüme" konusunda bkz. M. Brett Wilson, "The Qur'an After Babel: Translating and Printing the Qur'an in Late Ottoman and Modern Turkey", (Doktora Tezi, Duke University, 2009).

³⁷ *Endülüs Tarihi*'nin yeni bir baskısı ve birkaç yeniden basımı bulunmaktadır. (bkz. Ziya Paşa, *Endülüs Tarihi*, yay. haz. Yasemin Ödük, Kâzım Masumi, vd. (İstanbul: Selis Kitapları, 2004).

³⁸ Ziya Paşa, okuyucularına bunun ne anlama geldiğini açıklamak için bir not eklemek zorundadır: "kruzad [Fransızca croisade] Avrupa devletlerinin bi'l-ittifak Beytü'l-mukaddesi eyâd-i İslamiyândan tahlis için tertib eyledikleri sefere denür." (cilt II, s. 333, n. 7)

³⁹ Bunu şöyle yorumluyor: "...Hiristiyanlık sebab-i medeniyettir iddiasına cüret edenleri vekayi'-i mezkure'ye her bar şermsar eder." (Ziya Paşa, *Endülüs Tarihi*).

⁴⁰ Louis Viardot, *Histoire des Arabes et des Mores [sic] d'Espagne*, 2 cilt (Paris, 1833). Bu eser hakkında bkz. Edhem Eldem, *L'Alhambra, à la croisée des histoires* (Paris: Les Belles Lettres, 2021), 151-52.

lubü ile tanınmış olan Yusuf Kamil Paşa'nın çevirisi⁴¹ başlı başına bir eser olarak görülebilir ama aslında tamamen "Batılı olmayan" bir üsluba sahiptir.

- **Monte Kristo** (6 cilt., 1871-73: cilt. I-II Ahmed Midhat Matbaası, 1288; cilt. III-VI Çingiraklı Tatar Matbaası, 1289-90) aslen *Diyoben*'in bir eki (*Diyoben*'e ilâve) olup İsmail Habib'e (Sevük) göre "*hakiki manasıyla ilk tercümedir*". Çevirmen ve matbaacı Teodor Kasap, yazar Dumas père'yi şahsen tanıyordu-ki bu gayet nadir bir olaydı. ("Nègres" kullanımını da aynı derecede yenydi). Roman bu tarihten sonra Türk edebiyatının⁴² en popüler ve en başarılı türü haline geldi ve 2008'de bir Türk romancıya verilen Nobel Ödülü ile doruk noktasına ulaştı. Matbu kitabın başında garip bir şekilde "ünlü Fransız şairlerinden" (*Fransa meşahir-i şuarasından*) biri olarak tanıtılan Fransız romancının bir portresi (K. Orphanoudakis tarafından yapılan) yer almaktadır.

⁴¹ Yusuf Kamil Paşa'nın yazarlığı şüpheye düşürüldü. İlginçtir ki Arminius Vámbéry, İstanbul'da kaldığı süre boyunca Paşa'ya yardım etmiş gibi yansıtmıştır. İkincisi "...was fond of me because in his attempts to translate Fénelon's *Télémaque* I had served him instead of a dictionary". ["...Fénelon'un *Télémaque*'ını çevirme girişimlerinde ona sözlük yerine yardımcı olduğum için bana düşküdü."] [Arminius Vámbéry, *The Story of My Struggles*, 3. Baskı (Londra, 1905), 143].

⁴² Ortadoğu'daki diğer halklar (örneğin İranlılar, Kürtler) romanla çok daha sonra tanıştı.

- **Ebüzziya Tevfik, Nümune-i Edebiyat** (Mihran Matbaası 1296/1879; daha sonra 3. baskı Nümune-i Edebiyat-ı Osmaniyye) Osmanlı toprakları dışında dahi çok başarılı olan (1911'e kadar 6 baskı) bir kitaptır⁴³ ve Osmanlı edebiyatının ilk düz yazı antolojisidir. Oysa geleneksel şuara tezkireleri şairler hakkında örneklerle beraber sadece girişler içeriyordu. *Nümune-i Edebiyat*, bu şekilde muhteşem mısraları ile günümüze kadar geçerliliğini koruyan bir kanon oluşturdu. Ebüzziya, nispeten sade bir dil kullandığı düşünülen yazarları seçerek, tumturaklı bir üslupla (*tumturak-ı elfaz*)⁴⁴ karakterize edilen pek çok isimden kaçınıldı. Sonraki baskılarda başka bir yenilik daha görülür: Bazıları Aşık Çelebi'nin *Meşairü'ş-Şuara*'sındaki minyatürlerden uyarlanan portreler. Bu portreler o zamandan beri birçok ders kitabında, ansiklopedide ve hatta pullarda yeniden basılmıştır.
- **Robenson** (1302/1885, Mihran Matbaası) *Robinson Crusoe* kuşkusuz dünya edebiyatının en sembolik eserlerinden biridir. Ancak Şemseddin Sami'nin eseri çevirirken temel saikin bu olmadığı görülmektedir. Çeviriyi, bir yöntem olarak daha literal bir çeviri pratiğini ve üslup olarak kısa cümleleri kullanmak için yapmış; çeviride yeni bir tarza teşvik etmeye çalışmıştır. Ş. Sami'ye göre "inşa'nın ağıdalı üslubundan kurtulmuş ve konuşma diline yaklaşmış olan bu dil, sadece daha sade değil, aynı zamanda daha güzeldi.⁴⁵ Defoe'dan değil (önsözde adı bile geçmez), Ambroise Rendu'nun, *Robinson dans son île, ou Abrégé des aventures de Robinson destiné à servir de second livre dans les écoles primaires* (1832) adlı eserinden çevrilmiştir. Bu eser ayrıca başka dillere (Yunanca gibi) çevrilmiş ve 1849 yılında İstanbul'da Türk öğrencilerin kullanımı için Fransızca bir baskısı yapılmıştır.
- **Evliya Çelebi, Seyâhatnâme** (c.1, 1314/1896). Bu çalışma, Üsküdar'daki Pertev Paşa Kütüphanesi'nde bulunan yazma nüshaya dayanılarak, gereken ilgiye nail olamamış İkdâm naşiri Ahmed Cevdet (1862-1935) ve Necib Âsım tarafından hazırlanan bir edisyonun ilk cildidir. Yayıncılar, eserleri o zamana kadar "hura-fatname" olarak kabul edilen bir yazarı yayınlama cesaretini göstermiştir.⁴⁶ Bu eser, Türklerin kültür ve medeniyete özel katkılarını bir dizi halinde erişilebilir kılmaya yönelik ilk girişim olan *Kitabhane-i İkdâm*'in bir parçasıydı.⁴⁷ Bugün Evliya'nın *Seyahatname*'si haklı olarak Türk edebiyatının en önemli eserlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Neredeyse başka hiçbir Osmanlı müellifi ne Türkiye'de ne de yurtdışında bu kadar ilgiye mazhar olmamıştır.⁴⁸ Bu baskı çeşitli nedenlerle eleştirilmiş, hatta naşirin bir tür otosansür uyguladığı düşünül-

⁴³ Paris'teki *Ecole Spéciale des Langues Orientales Vivantes*'te ders kitabı olarak kullanılmıştır.

⁴⁴ Bkz. Özgür TÜRESAY, *Être intellectuel à la fin de l'Empire ottoman Ebüzziya Tevfik (1849-1913) et son temps* (Paris: Peeters, 2023), 227.

⁴⁵ "...mümkün mertebede kelâmî giriftlikden kurtarub, cümleleri kısa kesmekle, ve suret-i ifadeyi şive-i kâtibanededen kurtarub, şive-i tekellüme kalb ve takrîble bu farkın kısm-ı küllîsi izale edilmiş, ve bununla beraber lisanımız dahi, sadeleşmekle beraber, güzelleşmiş olur" (*İfade-i mütercim*, s. 3)

⁴⁶ İlk olarak 1848 yılında (Bulak) *Müntahâbât-ı Evliya Çelebi* başlığı altında yayımlanmıştır.

⁴⁷ Toplamda 18 başlık. Bunlar *âsâr-ı eslâf* ve *âsâr-ı muasır*ın kategorilerine ayrılmıştır: Bunlar arasında Sâî'nin Mimar Sinan biyografisi (*Tezkiretü'l-bünyan*; Kitabhane-i İkdâm n° 13), Seydi Ali Reis'in Hindistan'dan İstanbul'a yaptığı maceralı seyahatleri anlattığı eseri (*Miratü l-Memalik*; n° 3), Abdülkerim Paşa'nın Rusya'ya yaptığı elçilik (*sefaretnâme*) (1775-1776) (n° 16), Ali Şir Nevai'nin Farsçaya karşı Türk dilinin ünlü savunması (*Muhâkamatu'l-lughatayn*; n° 12), Veled Çelebi'nin [İzbudak] Çağataycadan çevirisiyle Karlızade'nin *Ayine-i zürefa*'sı (n°6) Osmanlı vakanüvislerinin ilk ve çok yararlı biyobibliyografik incelemesi bulunmaktadır.

⁴⁸ Ahmet Midhat bir şekilde bunu öngörmüş görünüyor. Necib Âsım'a gönderdiği mesajda şöyle yazar: "Evliya Çelebi *Seyahatnamesi* neşrolunsun bitsün de görürsün ki gerek yeni ve gerek eski kütüb-i Osmaniyyemiz meyanında Avrupa'nın nazar-ı ehemmiyetini en evvel bu kitab celb edecek ve en evvel bu kitab tercüme olunacaktır. İdrisi'yi İbn-i Battuta'yı tercüme ve tab'ına lüzum görmüş olan kadirşinas-ı

müştür.⁴⁹ Matbu metin tek bir elyazmasına (o dönemde bilinen tek elyazmasına) dayandığı için metin kritiği mümkün olamamıştır.⁵⁰ Yazmanın istinsahı için Abdullah Nâsih ile birlikte yedi yılını veren Kilisli Dr. Rifat'tan (Kardam; 1877-1936) uzun giriş bölümünde bahsedilmemiştir.

- **Şemseddin Sami, Kamus-ı Türki** (1317/1899 - 1318/1900) bir kez daha Cevdet'in *İkdam*'ı (Mihran [Nakaşyan] tarafından değil) tarafından basılmıştır. Modern Türk sözlükbiliminin temelidir; aynı zamanda "Osmanlı" yerine "Türk" ifadesinin kullanıldığı ilk sözlüktür. Tek bir Türk dili olduğuna dair giriş bölümünde öne sürülen bir başka fikir ("...şark Türkçesiyle garb Türkçesi bir tek lisandır") günümüze kadar popülerliğini korumuştur.⁵¹ Oryantalist sözlüklerin (Bianchi, Redhouse vb.) aksine Ş. Sami, kelimelerin (özellikle Arapça ve Farsça kökenli olanların) çağdaş dilde kullanımlarıyla da ilgilenmiş ve üslup seviyelerine ilişkin değerli ipuçları vermiştir.

Birinci Dünya Savaşı'nın zor yıllarında Devlet Matbaası tarafından iki temel eser daha basılır ancak ikisi de Osmanlı Türkçesinde değildir. Her iki eserin de el yazmalarının hikayesi olağandışıdır: İlkinin Türkiye'de hiçbir nüshası korunmamıştır; ikincinin ise tek bir el yazması bilinmektedir.

- **Kitab-ı Dede Korkud ,alâ lisan-ı ta'ife-i Oğuzân**⁵² (İstanbul, Matbaa-i Amire, 1332 (1916); editörü (ya da kendi deyimiyle "müstensih ve musahhihi") Türk kültürünün çok şey borçlu olduğu Kilisli Muallim Rifat [Bilge; 1874-1953]), Asâr-ı İslamiyye ve Milliyeye Encümeni üyesi (yayın sorumlusu) ve Vefa Sultanisi'nde Arapça öğretmenidir. Dede Korkud'un keşfinden neredeyse bir asır sonra yayınlanması gerçek ve "millî" bir Türk destanına dair büyük bir boşluğu doldurmuştur. Bu nedenle Ziya Gökalp tarafından "Türk İlyada'sı" olarak görülmüştür. Dili nispeten az Arapça ve Farsça unsur içerdiğinden, okuyuculara "öz" Türkçe hakkında fikir verebilmektedir. *Kitab-ı Dede Korkud*'un o dönemde hiçbir nüshası herhangi bir Türk kütüphanesinde muhafaza edilmemişti. İlk baskı için Dresden elyazmasının von Diez tarafından istinsah edilen bir kopyası esas alınmıştır. Bu eser, başta Azeriler ve Türkmenler olmak üzere diğer Türkçe konuşan halklar tarafından da sahiplenilmektedir.
- **Diwân lughât al-Turk** ["(Türk dillerinin divanı)", 3 cilt, Darü'l-Hilafeti'l-Aliyye, Matbaa-i Amire, 1333-35 (1917-1919)]⁵³. Bir kez daha Kilisli Rifat tarafından eşsiz yazmanın⁵⁴ keşfinden birkaç yıl sonra çok sayıda tashihle (tashihat: 1.cilt

Avrupa için Evliya Çelebi Seyahatnamesi alkışlar ile telâkki olunacak eâzım-ı âsardandır." (Seyâhatnâme, cilt 1, s.13)

49 Bkz. Evliya Çelebi: *Das Reisebuch. Die Welt zwischen Wien und Mekka*. Ausgewählt, çev. ve yay. haz. Klaus Kreiser (Müniç: C.H. Beck, 2023), 33f.

50 "Evliya Celebi Seyahatnamesinin diğer bir nüshasını bir yerde bulamadım. İşte anın için bunun tab'ında Frenklerin "Critique des textes" dedikleri "tenkid-i mütûn" usulüne riayet edemeyeceğiz." (Necib Âsım, *Seyâhatnâme*, c. 1, s.21)

51 Tüm Doğu Türkçesine ait sözcükleri sözlüğüne dahil etmeye cesaret edemedi.

52 Başlıktaki Arapça ve Farsçanın ayrılmaz meleziğine dikkat edin.

53 (1333-35) tarihlerin dönüştürülmesi farklılık göstermektedir: *Türkiye Yazma Eserler Kurumu* https://www.yek.gov.tr/Home/Index_?n_id=168 (erişim tarihi: 08/06/2024): 1915-1917; Wikipedia: 1915-1917; Özege: 1917-1919. Görünüşe göre ilk ikisi hicri tarihlere dayanıyor. İlginçtir ki matbu *Diwân lughât al-Turk*, bir sene önce yayınlanmış olan *Kitab-ı Dede Korkud*'un dizgi hataları bölümündeki bir dipnotta (s. 181) zaten alıntılanmıştır: "(talbırdı) olacak; dördüncü harfi re-dir". İlgili dipnot *Diwân lughât al-Turk*'ün 2. cildine (s. 136), "talbırdı" (çarpınmak) girişine atıfta bulunmaktadır.

54 Başlık sayfasında şu dikkat çekici notu okuyoruz: "Bu yegâne kitab Maarif Nezaret-i celilesinin takdiriyle Haleb defterdar-ı esbakı Diyarbekirli Ali Emiri Efendinin kütüphanesinden istiare olunarak tab'u temsil edilmiştir."

için 10 sayfa, 2.cilt için 24 sayfa) düzenlenmiştir. Modern Türkoloji sahasını bu olağanüstü eser olmadan tahayyül etmek pek mümkün değildir. Tıpkı *Kitab-ı Dede Korkud* gibi, başta Kaşgarlı Mahmud'un memleketi Şincan'daki Uygurlar olmak üzere birçok Türk halkı tarafından ulusal mirasın bir parçası olarak kabul edilmektedir. Bu baskı ilk olarak Türkçe bilgisi (bazen sınırlı) olan Arabistlerin dikkatini çekmiştir. Türkçe çevirisi sayesinde Cumhuriyet döneminde Türk okurlarının erişimine açılmıştır.

- Bir diğer temel metin külliyatı mesabesinde olan ve Türk dilinin en eski anıtlarını teşkil eden Orhun Yazıtları (8. yüzyıl), 1896⁵⁵ yılında deşifre edilmelerine ve Şemseddin Sami'nin dikkatini çekmesine rağmen Osmanlı Türkiye'sinde yayımlanmamıştır.⁵⁶

Yunus Emre

Yunus Emre ile ilgili birkaç sözle bitirmek istiyorum. Bu Orta Çağ Anadolu şairi, modern Türkiye'nin bir tür koruyucu azizi, bir "Türk Goethesi" haline gelmiştir: Dünyada Türk dilini ve kültürünü tanıtan kurumların (2007'den beri) adını alması ise tesadüf değildir.

Durumu da bir o kadar özeldir. Divan şairlerinin çoğununkinden farklı olarak şiirleri bugün bile anlaşılır (ve popüler) kalmıştır. Ancak bu şair Tanzimat'ın Türk yazarları tarafından pek itibar görmemiştir. Şaşırtıcı olmayan bir şekilde, eserleri devlet matbaası veya Babıali Caddesi'nde ve farklı yerlerdeki prestijli matbaalar tarafından basılmamış; sadece taş baskı versiyonları dolaşıma girmiştir. Yunus Emre'nin divanının ilk baskısı 1302/1885 tarihlidir. Üstelik bu kitap sadece Yunus Emre'ye atfedilmemiştir; aynı zamanda halifesi Âşık Yunus'un (varlığı şüphelidir) şiirlerini ve şeyh Hayyat Vehbi'nin *Kenzü'l-Miftah*'ını derkenarda içermektedir.⁵⁷ Ne derleyen ne de matbaacı belirtilmemiştir.

Dolayısıyla bu kitaplar, el yazmalarından zorlukla ayırt edilebilen, tamamen farklı bir matbu eser geleneğini temsil etmektedir. Kuşkusuz benzer ikiliklerin bugün dahi varlıklarını takip etmek ilginç olacaktır.

⁵⁵ Vilhelm Thomsen'in *Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées* (Helsingfors, 1896) adlı eserinin Vedat Köken tarafından yapılan Türkçe çevirisi, *Çözölmüş Orhon Yazıtları*, 1993 yılında TDK tarafından yayımlanmıştır.

⁵⁶ Şemseddin Sami'nin Orhun Yazıtları ile ilgili yazıları ancak yakın tarihte yayımlanmıştır. Bkz. Şemseddin Sami, *Orhun Abideleri*, yay. haz. Giyasettin Aytaş (Ankara: Akçağ, 2012). Eski Türk yazısıyla ilgili ilk çalışmalar Necib Âsım tarafından *Kitabhane-i İkdâm*'ın bir parçası olarak yayımlanmış (*En eski Türk yazısı*, 1315), Orhun Yazıtları'nın metni (Arap harfli) Modern Türkçe çevirisiyle birlikte ancak Cumhuriyet döneminde basılmıştır [Necip Âsım, *Orhun Abideleri* (İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1924), 96-165].

⁵⁷ *Dîvân-ı Âşık Yûnus*, 1302/1885. Tam başlık: *İşbu kitab-ı müstetabın derununda kutbu'l-ârifin, meşayih-i ızamdan Mevlâna Âşık Yunus Emre hazretlerinin divan-ı latifleri halifesi Âşık Yunus hazretlerinin divan-ı pür-kemalleri ve kezalik meşayih-i ızamdan Erzincanî şeyh Hayyat Vehbî hazretlerinin Kenzü'l-miftah kitabı haşiyede tab' u temsil kılınmıştır. Kaddesa'llahu esrare-hüm ve nefa'nâ 'llahu bi-şefaati-him. Âmin.*

Tek Sayfalık “Kitap”lar ve Medrese Eğitim Sistemiyle İrtibatları Üzerine Birkaç Not

İSMAİL KARA*

Modernleşme döneminin ve yeni b/ilm, eğitim ve kitap anlayışlarının, ilim-bilgi-telif “problem”lerinden biri haline getirdiği “şerh ve haşiye” tasavvurlarıyla bir düşünce tarihi meselesi olarak uğraşırken önüme gelen meselelerden biri de on küsur telif türünü içine alan şerh ve haşiye metinlerinin, notlarının yazma ve basma kitaplarda nasıl yerleştirilip konumlandırıldığı ve bunların esas metinle ilişkilerinin mantığı ve görsel-şekli tarafları idi. Aslında klasik dönem metinleriyle bir miktar haşır neşir olmuş, bazılarını ders olarak okumuş, kütüphanelerde ve sahaflarda çokça örneğini görmüş, ayrıca yayıncılık yapmış, kitap tasarımlarıyla uğraşmış biri olarak bu kitapların görünüş yüzlerine, eşkale bütünüyle yabancı değildim. Fakat bir başka zaviyeden bakmaya başlayınca klasik dönemde giderek gelişen kitap (sayfası) tasarımlarının çeşitlenip gelişmesinde ve önemli bir kısmının aynı zamanda estetik bir hüviyet kazanmasında, nihayet bütün bu hususiyetlerin matbaa/matbu kitaplar devrinde devam etmesinde şerh ve haşiye türlerinin ne kadar etkili olduğunu da farkettim.

Şerh ve haşiye meselesinin muhtevasına bitişen, eklenen yeni bir ilgi alanı daha teşekül etmişti benim için. Arapça, Farsça, Türkçe yazma ve basma (hususen taşbaskısı) kitaplara bu gözle de bakmaya, bazılarını edinmeye, edinemeyeceklerimin örnek sayfa taramalarını almaya başladım. (Şerh ve haşiye geleneği ve bunlarla ilgili kitap tasarımları sadece bizim kültürümüze ait bir şey olmadığı için Avrupa’da yazılmış ve basılmış kitaplara dair görselleri de bu gözle tetkik eder oldum. Nihai değerlendirme yapacak durumda olmamakla beraber hem sayfa tasarımlarının taşıdığı çeşitlilik yahut farklı bilgi, yorum, not ve kaynak unsurlarının hamışlere/marjlara, bazen metin içlerine/satıraralarına yerleştirilmesi hem de estetik kapasite itibarıyla İslam dünyasında ve Osmanlılarda yapılan denemelerin Batıdakilerden daha vasıflı olduğu intibaina sahip olduğumu belirtmek isterim).

Bu zevkli ve keşiflerle dolu zor yolculukta fark ettiklerimden biri de bazı metinlerin, onların bazı kısımlarının aynı zamanda veya tek başına şekil-çizim-şema haline getirilmesi oldu. Bu da uzun bir bahistir ve kitap-sayfa tasarımı yanında eğitim anlayışı ve ders kitabı/yardımcı ders kitabı fikriyle ve arayışlarıyla da alakalıdır.

“Tek sayfalık” kitaplarla karşılaşmam, daha doğrusu onları kitap olarak fark etmem de şerh ve haşiye deryasının, kitap-şekil-çizim takibinin bereketli bir armağanı oldu.¹ Ayrıca bugüne kadar kalem oynatılmamış beyaz bir sayfa gibi duruyordu...

* İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, ismail.kara@izu.edu.tr

¹ Bir telif türü olarak şerh ve haşiyelerin ihtiyaçlar ve arayışlar istikametinde kitap-sayfa tasarımlarını nasıl etkileyip geliştirdiğinin temsil gücü yüksek bazı örnekleri için bkz. İsmail Kara, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz-Şerh ve Haşiye Meselesine Dair Birkaç Not* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2022).

Tek Sayfalık Kitap Olur mu?

Birçok dil ve kültürde öncelikli olarak kutsal kitabı hatırlatan "kitap" kelime-kavramı için Türk Dil Kurumu sözlüğünün verdiği ilk karşılık "Ciltli veya ciltsiz olarak bir araya getirilmiş, basılı veya yazılı kağıt yaprakların bütünü"dür. Yaygın bir karşılıktır bu. Nitekim Şemseddin Sami de hayli zaman önce "Yazılmış veya basılmış ve bir kapın içinde dikilmiş kağıtlar mecmûu" tarifini veriyor. Ondan yaklaşık yarım asır önce Redhouse da benzer karşılıklar verecektir: "Beraber ciltlenmiş birkaç kağıt varakları ve yazılıp yahut basılıp bir yere cem olunmuş mebâhis".²

Bu tariflerde şimdilik bizi ilgilendiren öncelikli husus kitabın tek sayfalık değil birkaç sayfadan müteşekkil yazılı-basılı bir "nesne" olmasıdır. En azından katlamalı 4 veya 8 yahut 16 sayfalık yazılı-basılı bir metin... (Bir forma teknik olarak 16 sayfadır. Baskı makinasının, kağıdın veya sayfa ebatlarının büyüklüğüne göre 8 veya 32 sayfalık formlar da olabilir). Kitapla *risale*, *mecmua*, *broşür* arasındaki teknik farklar ve nüanslar da biraz bu sayfa sayısıyla alakalıdır.

Yeni tarifler değişmedi ise kütüphanecilikte de tek sayfalık yazılı ve basılı evraka, kağıda, muhtevası her ne olursa olsun kitap denmiyor. Bunlar için daha ziyade yazılı-çizili (resimli, şekilli) evrak manasına gelen *levha*, *cetvel*, *tablo* kelimelerinin kullanılması yaygındır.³ Bu sebeple de bazı sayfa-"kitap"lar kütüphanelerde ve kataloglarda bile kitap olarak yer almıyor, levha yahut tablo halleri de tam tanınmadığı/tanımlan(a)madığı için büyük ölçüde meçhul ve tanımsız kalıyor veya muhtevalarını vermeyen eksik, müphem adlandırmalarla kayda giriyorlar.

Bu yazıda örnekleriyle ortaya koyup tartışmaya açacağımız husus, mevcut kitap tariflerinin ve sayfa sınırlarının bahsedeceğimiz tek sayfalık metinleri-"kitapları" tanımlamak ve tasnif etmek için yeterli olmadığıdır. Çoğu gazete boyu tek sayfa ve şekilli olmaları dolayısıyla görüntüleri ilk bakışta levha ve dar manasıyla *cetvel* intibası verse de muhtevaları itibarıyla bunların tam bir kitap ve risale karakteri taşıdıkları herhalde rahatlıkla söylenebilir (en azından bundan sonra söylenmelidir). Zaten medrese ve mektep talebelerinin yahut memuriyete girmek isteyenlerin imtihanlara hazırlanmaları için telif edilen, bazen soru-cevap tarzında, bazen ilgili bilgileri ve mevzuatı aktaran risalelerin epeyce bir kısmının başlığında *cetvel* kelimesi (*Cedvel-i İmtihan/İmtihan Cedveli* tarzında) ana bir unsur olarak geçmektedir. Mesela eski kaymakamlardan İsmail Hakkı ile Salih Vasfi'nin derledikleri *İmtihan Cedveli* 162 sayfalık hacimli bir kitaptır ve esas itibarıyla mevzuata dair seçme metinlerden oluşmaktadır.⁴

² Yakın zamanlara kadar yazma ve basma kitapların formları dikiliyor, sonra kapak geçiriliyor veya ciltleniyordu. Formaların yan taraflarının tıraşlanması/açılması/kesilmesi ciltlerde kapak geçirilmeden önce, kapaklılarda ise sonra yapılıyordu. Şimdi dikiş yapılmayacaksa daha ziyade formların yanları ve sırtı kesilip yapıştırılıyor. 70'li yıllara kadar formların sırtı ve yanları kesilmeden ve bir kısmının sırtı da yapıştirilmeden, sadece kapak geçirilerek piyasaya sürülen kitaplar vardı -sahaflarda hâlâ var-, okuyucu formların yanlarını "kitap açacağı" veya çakıyla, bıçakla kendisi açardı.

³ Çok daha yakın zamanlarda bunlara *beyanname*, *afiş*, *el ilanı*, *bildiri* de eklenecektir. (Türk Dil Kurumu'nun *afiş* karşılığında *as[k]ı* kelimesini kullanması Cahiliye devrinde Kâbe duvarına asılan şiir metinlerine *muallaka* (askı, asılı levha) denmesini akla getiriyor. *Muallakât*'ın Türkçe tercümelerinden biri de *Yedi Askı* adını taşıyor).

⁴ İsmail Hakkı ve Salih Vasfi, *İmtihan Cedveli* (İstanbul: İsteyan Matbaası, 1312).

Kitabın künye sayfasında şu açıklama yer almaktadır: "Sâye-i füyûzât-vâye-i cenabı hilafet-penâhîde terfi-i sınıf imtihanına girecek olan kaymakamlara mahsus olup Mekteb-i Mülkiye-i Şahane'de müteşekkil heyet-i

(Medrese çıkışlı olan Hacı Cemal Ögüt'ün, serlevha altı açıklaması/altbaşlık olarak "Peygamberimiz Hazreti Muhammed aleyhi's-selâmın dünyaya teşrif ederek peygamberliğine, ondan sonra da vefatına kadar, o çok yüksek ve mümtaz şahsiyetine müteallik cereyan eden ibretli ve kıymetli hadise ve vakaları gösterir mühim bir cedveldir" ifadelerini kullandığı küçük eserine *Cedvel* adını vermesi muhtemelen talebeliği sırasında tanıdığı ve istifade ettiği bu türden tek sayfalık eserler, imtihana hazırlık risaleleri ve onların etkileri sayesinde olmuştur; İstanbul, Hamle Matbaası, 1960, kendinden kapaklı 16 s.).⁵

*

Buradan devamla görebildiğimiz tek sayfalık ve biri hariç tamamı matbu kitap örneklerini kronolojik olarak kısaca tanıtmaya geçebiliriz:

1. Bugüne kadar tesadüf ettiklerimize göre bu türe girebilecek ilk metin/kitap H. 1285 (1868-1869) baskı tarihlidir. Adını, künyesini ve nisbesini Arapzâde (Arapfendizâde) el-Hac Mehmet Emin (b. Mehmet Nuri) en-Nakşibendî el-Halidî el-İskilibî şeklinde kaydeden ve babası gibi İskilip müftülüğü de yapan, aynı zamanda Nakşî şeyhi olan Mehmet Emin Efendi (İskilip 1232/1816-1888?) sadece tek sayfada basılan bu ilk metnin müellifi-hazırlayıcısı-musavviri değil bilebildiğimiz kadarıyla aynı zamanda bu türde bir mecmua oluşturacak kadar çokça benzer eser telif eden-hazırlayan "yenilikçi" bir kişidir.⁶

Taşrada, İskilip kazasında vazife yapan ve ehl-i tarik bir ilmiye mensubunun bu yeni sahanın ısrarla başını çekmesi ve bunları bastırarak bir mecmua haline getirmesi, ayrıca eserine yazdığı takrizde *cetvel* ismini de kullandığı bu metinleri yeni mektep talebeleri için de medrese derslerine dahil olmalarını kolaylaştırıcı bir tür yardımcı ders kitabı olarak düşünmesi dikkat çekici olmalıdır (bu konuya aşağıda tekrar döneceğiz). Mehmet Emin Efendi'nin *Zübdetü'l-Fünûn ve Hülasatü'l-Mütûn* adını taşıyan ve her sayfanın altında "telhis" edeni belirtmek için "Lehhasahu..." ifadesiyle başlayan bir künye kısmı/dairesi de ihtiva eden⁷ mecmuasındaki 7 tek sayfalık levha-kitaplar sırasıyla şunlardır ("Lehhasahu..." ifadesi ve serlevhalar müellifin eserlerini aynı zamanda bir *telhis* yani bir metnin farklı bir muhtasarı, hülasesi olarak düşünüp telif ettiğini göstermektedir):

---

mümeyyize canibinden tertip ve Şura-yı Devlet'ce bi't-tetkik tasvip buyurulup 7 Mayıs sene 312 tarihinde gazetelerle neşr u ilân kılınan imtihan *cedvelinin* münderecatı bulunan kavânin ve nizamât ve kararname, hîn-i imtihan ve lüzumunda bilumun müntesibîn-i mülkiyeye mücib-i suhûlet olmak üzere marifet-i acizanemizle cem' u telifk olunarak Maarif Nezaret-i Celilesi'nin 270 numaralı ve 23 Temmuz sene 312 tarihli ruhsatnamesiyle tab' olunmuştur".

5 *DİA*'daki uzun sayılabilecek "Cedvel" maddesinde sadece tılsım ve yazma kitap sayfalarının kenarlarındaki çizgi manaları üzerinde durulması elbette ciddi bir eksikliğe işaret etmektedir. Halbuki İSAM kütüphanesinde bile adında *cedvel* kelimesinin geçtiği onlarca kitap var ve bunların çoğu tılsım ve çizgi anlamlarıyla alakalı değildir.

6 Meşhur Arapzâdeler ailesine mensup olmadığı anlaşılan bu zatın hal tercümesi hakkında muhtasar malumat için bkz. Mustafa İnce ve Rukiye Yiğit, "Reform Sürecinde Kadı Âdâbına Dair Bir Risale: İskilipli Müftî ve Müderris Hacı Emin Efendi'nin *Tenvîrü'l-Ahkâm*'i", *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları* 31-32 (Bahar-Güz 2021): 91-92. Karşılaştırma için ayrıca bkz. Arzu Güldöşüren, "Üç Asır İstanbullu Bir Ulema Ailesi: Arabzâdeler", *Divan XXIII/45* (2018): 34/dn. 19.

7 Bir nüshası için bkz. Milli Kütüphane, EHT A 46531. Künye bilgisinde eserin baskı tarihi soru işaretiyle 1900 olarak verilmekte ise de bu tarih mecmuadaki metin-levhalardan ilkinin üstünde yer alan H. 1285 (1868-1869) tarihiyle hiç uyuşmamaktadır. (Taşbaskı eserlerin üzerinde yer alan ve baskı tarihi olarak değerlendirilen tarihler bazen baskı tarihinden bir önceki tarihe; eserin ruhsatının alınışı yahut yazılışı tarihine işaret ediyor olabilir. Baskı tarihinin yılı, ayı önemli olan bazı kritik metinlerde buna da dikkat etmek gerekebilir).

- *Hülâsa-i İlm-i Ferâiz*. 1285 tarihi sadece bu ilk sayfanın-metnin üzerinde yazılıdır (bkz. R.1).
- *Telhîs-i İlm-i Beyan*.
- *Tenâkuz* (ortadaki başlığa göre *Telhîsu't-Tasdikât*), Mantık (R.2).
- *Delâlet* (ortadaki başlığa göre *Telhîsu't-Tasavvurât*), Mantık.
- *Telhîsu'n-Nahv*. Arapça gramer⁸.
- *Telhîs-i Bina*. Arapça gramer.
- [*Telhîs-i*] *Emsile*. Arapça gramer (R.3).

Metinlerde Arapça ve Türkçe birlikte kullanılmaktadır.

2. İstanbul'da Şehri Ahmet Şakir Efendi'den medrese icazeti almış, müderrislik ve kadılık vazifelerinde bulunmuş Plevneli Mustafa Şevket Efendi'nin (1838-1913) tek sayfalık *Hülasatu'l-Vaz'* kitabı⁹ görebildiklerimiz arasında kronolojik olarak ikinci sırada değerlendirilebilecek bir metindir.

Müellifin eserin altında not olarak düştüğü "mezkûr *Hülasatu'l-Vaz'* nam *cetvel fenn-i vaz'* zübde ve tahsile zabt u rabtu eshel ve talebe-i ulûm ve mübtediîn fevkalâde intifa ve istifade ile Matbaa-i Amire'de tab' olundu" ifadesi, bu çalışmanın medrese ders sistemi ile alakasına ve talebenin tahsilini kolaylaştırmaya dönük vasıflı bir telhis/hülâsa olduğuna açıkça işaret etmektedir. Yine eserin en alt kısmındaki "mürettibu hâzihi'l-cedvel Mustafa Şevket b. Ömer Pilevnevî" ifadesinde Şevket Efendi'nin kendisini "mürettib" (düzenleyici-yazar) ve kitabın-metnin görünüş-tasarım tarzını ve türünü ise "cetvel" yani çizimli ve şekilli sayfa-kitap olarak takdim etmesi de üzerinde durduğumuz konular itibarıyla anlamlı ve kıymetlidir.

Bu yazıda savunduğumuz hususları kuvvetlendiren bir mühim ayrıntı daha var: Müellifimiz aynı konuda adı *Mevâzi'* olan Arapça müstakil bir risale de kaleme alıyor.¹⁰ Bu Arapça risalenin "Faide" başlıklı takdim yazısının sonunda müellif, "Bu konuda tafsilatlı bilgi isteyen Usulü'l-Vaz'a dair daha önce Matbaa-i Amire'de *cetvel* suretinde basılan *Hülasatu'l-Vaz'* adlı esere müracaat etsin, orada istifade edilecek şeyler bulacaktır" demektedir. Buradan anlıyoruz ki Mustafa Şevket Efendi Mehmet Emin Efendi örneğinde olduğu gibi bu iki metni birbirini tamamlayacak şekilde düşünmüş ve kaleme almıştır. Tek sayfa halinde basılan metni (cetveli) kitaptan daha tafsilatlı olarak takdim etmesi ise tek sayfalık "kitap" meselesi açısından ayrıca dikkat çekici bir beyan olmalıdır (R.4).¹¹

3. İskilipli Mehmet Emin Efendi'nin tanıttığımız mecmuadan beş yıl sonra yayınlanan ve kadı âdâbına dair diğer eseri *Tenvîru'l-Ahkâm fi Tebyîni Müşkilâti'l-Hükkâm* risalesinin¹² sonuna yapıştirilmiş *Hülâsa-i İlm-i Fıkh-ı Şerif* başlıklı yine tek sayfalık bir telifi daha vardır. Adı furû-ı fıkıh konularını çağrıştırmakla beraber bir fıkıh

⁸ Müellifin bu mecmua içinde yer almayan biraz farklı bir *Telhîsu'n-Nahv* telifi-tasarımı daha vardır.

⁹ Mustafa Şevki Efendi, *Hülasatu'l-Vaz'* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 25 Safer 1290/24 Nisan 1873). Bu eserin Babil Sahaf'tan satın aldığı bir nüshası kütüphanemizde bulunmaktadır.

Müellifin hayatı için bkz. Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, 4. Cilt (İstanbul: İBB Yayınları, 1996), 130; Meşihat Arşivi, Ulema Sicil Dosyaları 1012.

¹⁰ Mustafa Şevket Efendi, *Mevâzi'* (İstanbul: Matbaa-yı Âmire, 15 Recep 1301/11 Mayıs 1884), 5+3=8. (Bu risalenin İSAM'daki nüshasının da Babil Sahaf'tan satın alınmış olması iki metnin birlikte kullanılma ve içiçe sahafa intikal etmiş olma ihtimalini artırıyor).

¹¹ Metnin altında yazılış-basılış tarihi olarak 25 Safer 1290 (24 Nisan 1873) tarihi var. Müellifin Ahmet Şakir Efendi'den H. 1300 (1882-1883) tarihinde icazet aldığı hesaba katılırsa medrese talebeliği devam ederken bu çalışmayı yaptığı ve bastırıldığı anlaşılmaktadır.

¹² İstanbul, İbrahim Efendi Matbaası, H. 1290 [1873], 45 s. Bu eserin Latin harfleriyle neşri Mustafa İnce, Rukiye Yiğit'in künyesini verdiğimiz makalesinin sonunda yapılmıştır; İnce, Yiğit, "Reform Sürecinde Kadı", 98-121.

usulü metni olan kitap-cetvelin ortasındaki başlığı da muhtevasına uygun olarak *el-Hüküm fi'l-Usûl* şeklinde konmuştur. Kitabın kapağında da bu ek risale "(...) ve usul-i fıkıh bir varaka üzerinde cetvel ile beyanı muhtevi (...)" ifadesiyle tanıtılmaktadır.

Eser tahmin edileceği üzere Fıkıh Usulünün ve delillerden hüküm çıkarma ameliyesinin temel kavramları üzerine bina edilmiş ve istilâhların hiyerarşisi de öyle düzenlenmiştir.¹³

Bu yazıda verdiğimiz diğer örneklerde de görüleceği üzere metinlerin hiçbiri sadece çizimden, şekilden, kendi kullandıkları tabirle *cetvel*den ibaret değildir, kavramların tarifleri başta olmak üzere muhtasar eserlerin neredeyse bütün metinlerini bir şekilde ihtiva etmektedir. Dilleri ise çoğu Arapça, bir kısmı Türkçe olmak üzere iki dil birliktedir. (Onun için bu metinlerin çoğu Türkçe matbu kitaplar kataloglarında da yer almalıdır).¹⁴

4. Müstakil olarak katalogda kaydedilmesi sayesinde görebildiğimiz yazma tek sayfalık ve şimdilik bize göre yegane sayfa-kitap örneği, serlevhası *Dairetu'l-Müveccehât* olan H. 1291 (1874-1875) tarihli mantık (aynı zamanda Fıkıh Usulü) metnidir.¹⁵ Altındaki kayda göre yazarı ve hazırlayanı, hakkında bilgi bulamadığımız Karahisar-ı Sahipli Musa Kâdih (حكيد) Efendi'dir.

Önermelerin hüküm ifade etmek bakımından çeşitlerini ve onların tarifleriyle alt ayırımlarını veren 13 ayrı "başlık" altında hazırlanmış bu metnin tasarımı da çok vasıflı ve başarılıdır. Metinde Türkçe ifade yoktur (R.5).¹⁶

5. Tek sayfalık kitap türünde muhtemelen en yaygın olan saha Feraiz ilmi olmalıdır. (Nitekim Mehmet Emin Efendi'nin ilk cetvelli metni de *Hülâsa-i İlm-i Feraiz*'dir. bkz. R. 1). Bu yaygınlığı sağlayan sebepler arasında, miras taksimatıyla ilgilenen Feraiz ilminin ve varislere düşen hisselerin şekille ve rakamla gösterilmesinin kolaylığı, aynı zamanda diğer unsurlarla/hissedarlarla karşılaştırmalı takibinin rahatlığı ilk sırada olmalıdır. Latin harfleriyle basılanlar dahil normal Feraiz kitaplarında ve Aile Hukuku metinlerinde de bu türe girebilecek şekilli sayfalar, cetveller çoktur.¹⁷ Elimizde biri Sultan Abdülhamit döneminde İstanbul'da, diğeri Arap memleketlerinin birinde basılmış iki farklı ve tarihsiz örnek de bulunmaktadır.

Değerlendirme Notları

Bugüne kadar gördüğümüz tek sayfalık kitap örneklerini kısaca tanıttıktan sonra bu eserlere dair tesbit ve tahminlerimizi zikretmek, nihayet bazı tekliflerde bulunmak uygun olur sanırım:

¹³ İnce, Yiğit, "Reform Sürecinde Kadı", 95.

¹⁴ Örnekleme usulüyle yaptığımız taramalarda Seyfettin Özege merhumun da iki dilli bu sayfa-kitaplara, muhtemelen tesadüf etmediğinden değil de bunları kitap-risale kabul etmediği için katalogunda yer vermediği görülmektedir.

¹⁵ Milli Kütüphane, Yz C 50-1.

¹⁶ Yazma tek sayfalık "kitap" örneği olarak hattatlar tarafından gubarî hatla yazılan Kur'an-ı Kerim'in tamamı veya Yasin suresi levhaları da bu meyanda hatırlanmalıdır. Bunların yine gazete ebadında veya daha büyük boyda basılan, çerçeveletip camilere, evlere, iş yerlerine asılan örnekleri de vardır. Genç hattatlar arasında da bir seneyi aşkın bir zaman içinde ve yine gubarî hatla Kur'an-ı Kerim'i tek sayfa üzerinde yazanlar vardır. Meselâ hattat Levent Karaduman'ın çalışması için bkz. <https://www.diyanehaber.com.tr/tamami-tek-bir-levhada-kuran-i-kerim-gubari-uslubuyla-yeniden-yazildi>

¹⁷ Kitabın sonuna yapııştırılmış *Feraiz Aynası-Miras Cetveli* başlıklı ve katlamalı bir örnek için bkz. Hayrettin Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku [I]* (İstanbul: İrfan Yayınları, 1974).

1. Örneklere bakıldığında bu kitapların her şeyden önce medrese eğitim sisteminin ihtiyaçları ve nisbeten kolay-kalıcı öğretimin "ders kitabı/yardımcı ders kitabı" arayışları etrafında ortaya çıkan ürünler olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Üç kademeli (iktisar, iktisa ve istiksâ seviyelerinde) eğitim veren klasik medrese sisteminin, hemen her ilim dalının ilk kademesinde okutulan metinler kısa (muhtasar-telhis-hülâsa, birkaç sayfa), iyi telif edilmiş, didaktik (talimî) ve ezberlenebilir, eski tabirle "muhtasar müfid" eserlerdir. (Akait-Kelamda Akâid-i Neseî, Mantıkta İsgoci buna örnek olarak verilebilir).¹⁸

2. Elimizdeki tek sayfalık kitapların nerede ise tamamının bu ilk kademedeki medrese ders kitaplarıyla alakalı olması hem ilim-bilgi zemininin sağlam kurulmasıyla hem de görsel unsur ilavesiyle hafıza kayıtlarını farklılaştırarak artırma ve kuvvetlendirme arayışlarıyla alakalı gözükmektedir. Çünkü bu çalışmalar talebeyle bir bakışta ve bir sayfada bir ilmin bütün meselelerini anahatlarıyla ve vurgulu bir şekilde görebilme imkanı veriyor. (Muhtemelen hafızlığın yaygınlaştırıp kuvvetlendirdiği bir meleke olarak medrese eğitim sisteminden geçenlerin çoğu aradıkları meselenin kitaptaki sayfasını ve o sayfadaki yerini insiyakî denebilecek bir sürat ve doğrulukta hatırlar ve bulurlardı. Buna bilgi hafızasına ilaveten sayfa ve yer/satır hafızası da denebilir).

Bu kitaplardaki hem tasnif hem de vasıflı şematikleştirme çabaları, paragrafsız ve ayrımsız akan klasik düz metinlere göre anlamayı ve kavramayı ziyadesiyle kolaylaştıran bir fonksiyon icra etmektedir. Özellikle Mantık, Vaz', Usul, Belağat... metinlerindeki içiçe geçen ve takibi çok dikkat isteyen birkaç kademeli alt ayırımları, kavram hiyerarşilerini bu şekilli-çizimli nüshalar sayesinde anlamak, karşılaştırmak, kuşatmak ve hafızaya almak çok daha mümkün hale gelmektedir. (Bugün kullandığımız, A, B, C; I, II, III; 1, 2, 3... yahut a, b, c... şıkları, arabaşlıklar ve paragraflara ayırma teknikleri gibi takibi kolaylaştırıcı unsurların eski metinlerde çok eksik kullanıldığı hesaba katılırsa şematik hale getirmenin anlama ve kavramayı, unsurları takip etmeyi, ayrıca aradığını süratle bulmayı, çabuk hatırlamayı ne kadar kolaylaştıracağı daha rahat anlaşılabilir).

3. Bu türe giren metinleri hazırlayanlar arasında 8 eserle muhtemelen birinci sırada yer alan İskilipli el-Hac Mehmet Emin Efendi'nin, çalışmalarını bir araya getirdiği *Zübdetü'l-Fünûn* ve *Hülasatü'l-Mütûn* risalesinin başına yazdığı başlıksız Arapça takrizde işaret ettiği bir husus, bu arayışların ve çalışmaların ortaya çıkışının sadece medrese eğitimi ile sınırlı olmadığını, yeni/modern mekteplerle (rüştüye, idadiye, darülfünun...) medrese sistemi, bir başka ifade ile modern eğitim ve bilgi anlayışı ile klasik ve dini bilgi anlayışı arasında kurulabilecek/kurulması gereken gevşek veya sıkı irtibatların da hesaba katıldığını açıkça göstermesi bakımından ziyadesiyle önemli ve kıymetlidir:

"(...) Sultan Abdülmecit Han (...) ilim ve marifet sahiplerine üstün bir itina gözüyle baktı, insanlardan cehalet ve kesin olmayan bilgi (zan) hastalığını kaldırmak için Rüştüye ve Darülfünunlar inşa etti. Sultanımızın ilme ve ulemaya bu itibarını görünce *Emsile*, *Bina*, *Avâmil*, *Mizan*, *Ferâiz*, *Beyan* ilimlerini şekil ve çizimlerle [cetvellerle] telhis ettim/onlar için muhtasar metinler yazdım ve *Zübdetü'l-Fünûn* ve *Hülasatü'l-Mütûn* diye adlandırdım (...)"

Modern okullaşma süreçleriyle ve zihniyetiyle geleneksel eğitim sistemlerinin ve anlayışlarının, çatallaşan bu iki hattın ortaya çıkardığı kurumların karşılıklı olarak ilişkilendirilmesi/birbirini etkiler ve besler hale getirilmesi mühim bir bahistir ve bu sahadaki teşebbüsler bizde nisbeten başarılı bir şekilde Tevhid-i Tedrisat Kanuna'na yani 1924 tarihine kadar gelecektir.

¹⁸ Medrese eğitim sisteminin kademeleri ve bu kademelerde aynı ilim dalında okutulan farklı seviyedeki bazı metinler hakkında özet malumat için bkz. Kara, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz*, 36-37.

4. Bugüne kadar herhangi bir anekdota ve işarete tesadüf etmemekle beraber gazete (bazen yarım gazete) boyunda tek sayfaya ve tek taraflı olarak basılan bu kitapçıkların medrese hücrelerinin (yahut talebe-i ulûmun kaldığı odaların) duvarlarına yapıştırıldığını ve böylece gelip geçerken, oturup kalkarken rahatlıkla bakma ve hatırlama imkanları hazırladıklarını düşünüyorum. (Sahaflarda veya kitapların arasında tesadüf ettiklerimizin umumiyetle katlanmış vaziyette muhafaza edilmiş nüshalar olmalarının bu tahminimizi bütünüyle zayıflatmadığı kanaatindeyiz. Büyüklük itibariyle hem satış sırasında katlanmış olması hem de duvardan indirildikten sonra katlanması ve bir kitabın içine konması beklenebilecek bir durumdur).

5. Yazma ve basma eserlerde, asgari olarak kitap adı ve yazar ismini veren künye sayfalarının teşekkülü uzun bir zamana yayılmıştır. Burada sözkonusu ettiğimiz tek sayfalık metinlerin ismi umumiyetle en üstte, yazar adı, tarihi ve varsa matbaa bilgisi en altta bir daire içinde verilmektedir. (Baskı tarihlerinin altta verilmesi yazma ve basma kitaplarda ketebe kayıtlarının eserin en sonunda verilmesi geleneğiyle uyumlu gözükmektedir).

6. Matbaa, kitap ve matbuat tarihimiz açısından da bu metinlerin işaret ettiğimiz veya etmediğimiz hususlar gözönünde bulundurularak yeniden değerlendirilmeye tabi tutulması; özellikle kütüphane ve arşiv kayıtlarında ve kataloglarda bu türden metinlerin bilgilerinin girilmesi ve tavsifi söz konusu olduğunda daha bir dikkat gösterilmesi gerekmektedir. (Uzun boylu bir araştırma yapmamakla beraber bu metinlerin, bir iki istisnası dışta tutulursa kitap olarak kaydedildiklerine veya bu yönlerine işaret edildiğine tesadüf etmediğimi söyleyeceğim. İskilipli Arapzâde el-Hac Mehmet Efendi'nin, bu türden 7 kitap-levhasını ihtiva eden *Zübdetü'l-Fünûn ve Hûlasatü'l-Mütûn* mecmuasının kütüphanelerde kitap olarak kaydedilmesi bir istisna gibi durmaktadır. Bunun da sebebi bir kitap halinde hepsinin basılması ve/ya bir takriz ve kapakla risale haline de getirilmesidir.¹⁹ Kısaca tanıttığımız Mustafa Kâdih Efendi'nin *Daire-i Müveccihat* başlıklı yazma tek sayfalık Mantık çalışması da katalogta istisnai olarak "eser" diye kaydedilmiştir.²⁰)
Tek sayfalık kitaplardan matbu olanların herhalde tamamı taşbaskı usulüyle basılmış olduğundan taşbaskı çalışmalarında bu türden matbuat da dikkate alınmayı hak edecek evsaf ve hususiyetlere sahiptir.²¹

*

19 Bu mecmuaya dair örnek bir kitap kaydı için bkz. Milli Kütüphane, EHT A 46531. Künye bilgisinde eserin baskı tarihi soru işaretiyle 1900 olarak verilmekte ise de bu tarih içerdeki metin-levhalardan ilkinin üstünde yer alan H. 1285 (1868-1869) tarihiyle uyuşmamaktadır.

20 bkz. Milli Kütüphane, Yz C 50-1.

21 Kayıtlarda *Beyanname* olarak geçen tek sayfalık hacimli metinlerin hiç değilse bir kısmı da muhteva ve tahrir tarzı itibariyle "kitap" muamelesine tabi tutulmayı hak etmektedir.

Ayrıca elimizde olan el-Hac Osman Nuri ketebeli ve H. 1317 (1868-1869) baskı tarihli tek sayfalık *İrşadnâme-i Şeyh Hasan Hilmi* örneği aslında bir seyr ü sülûk rehberi ve âdâb-ı tarikat risalesi gibidir. Muhtemelen bu kitap-sayfa da müridin hüccesinin, odasının duvarında asılıdır veya evrad kitabının içindedir. Ortasında bir tarikat pirinin isminin istifi, kenarlarında ise risale halinde de basılan evrad, şecere, âdâb-ı tarikat metinleri olan levhalar da vardır. Fatih Özkafa'nın *Yâ Hazreti Pîr-Türk Hat Sanatında Tasavvuf Önderleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları, 2021) kitabı bu türün birçok örneğini ihtiva etmektedir.

Sultan II. Abdülhamit döneminde Mısır'da basılan ve bir kısmı İttihat ve Terakki hareketine mensup muhalif ulemanın kaleminden çıkma, büyük ebatla tek sayfalık metinlerin bazıları da böyledir. Görebildiğimiz ikisi: "Ulema-yı İslâmiyeden" imzasıyla ve tarihsiz, *Mevize*, 24 paragraf, arkalı önlü iki sayfa halinde; yine tarihsiz *Din ve Vatan Tehlikede*, 12 paragraf. Bu iki metinden özellikle ilki aynı dönemde Mısır'da ve başka yerlerde basılan muhalif risaleler hacminde ve tarzındadır. (*Ulema Jöntürklüğü* çalışmamızda metinlerini vermeyi düşündüğüm bu iki metnin fotokopisini lütfeden Nedret İşli'ye müteşekkirim).

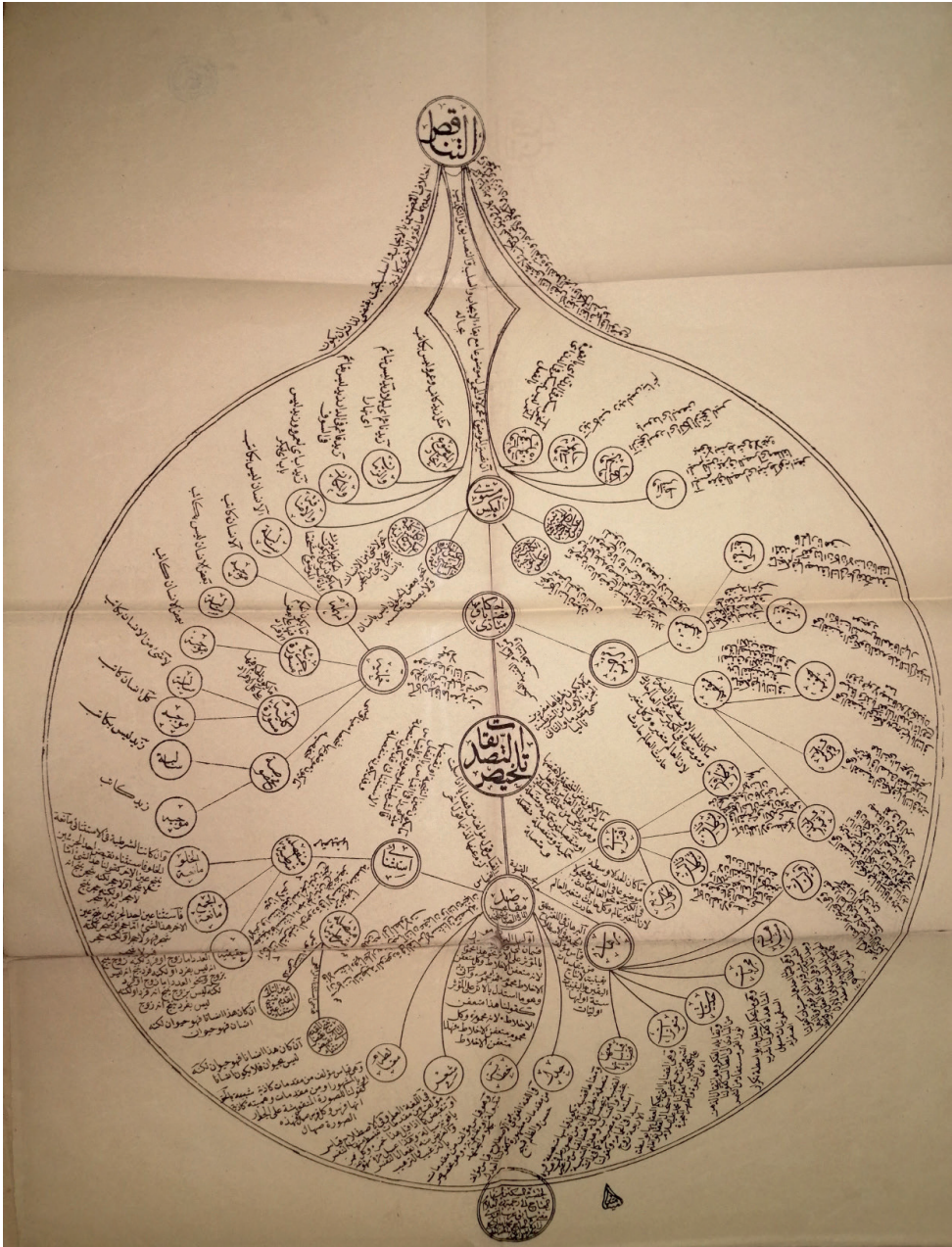
Bizim burada değerlendirme ve farklı seviyelerde hükümler kabilinden zikrettiğimiz hususlar farklı önceliklerle yapılacak müzakereler için soru-sorgulama şeklinde mü-talaa edilmeye de müsaittir. Fakat bu metinlerin sadece tek sayfa olmaları üzerinden levha ve tablo adlandırmasına sığmayacakları herhalde açık olmalıdır. Özellikle kütüp-hane ve katalog kayıtları ile ilgilenenler ve kitabiyat mütehasısları artık herhalde (her halükârda) bu hususları gözönünde bulundurmamak mecburiyetinde olacaklardır.²²

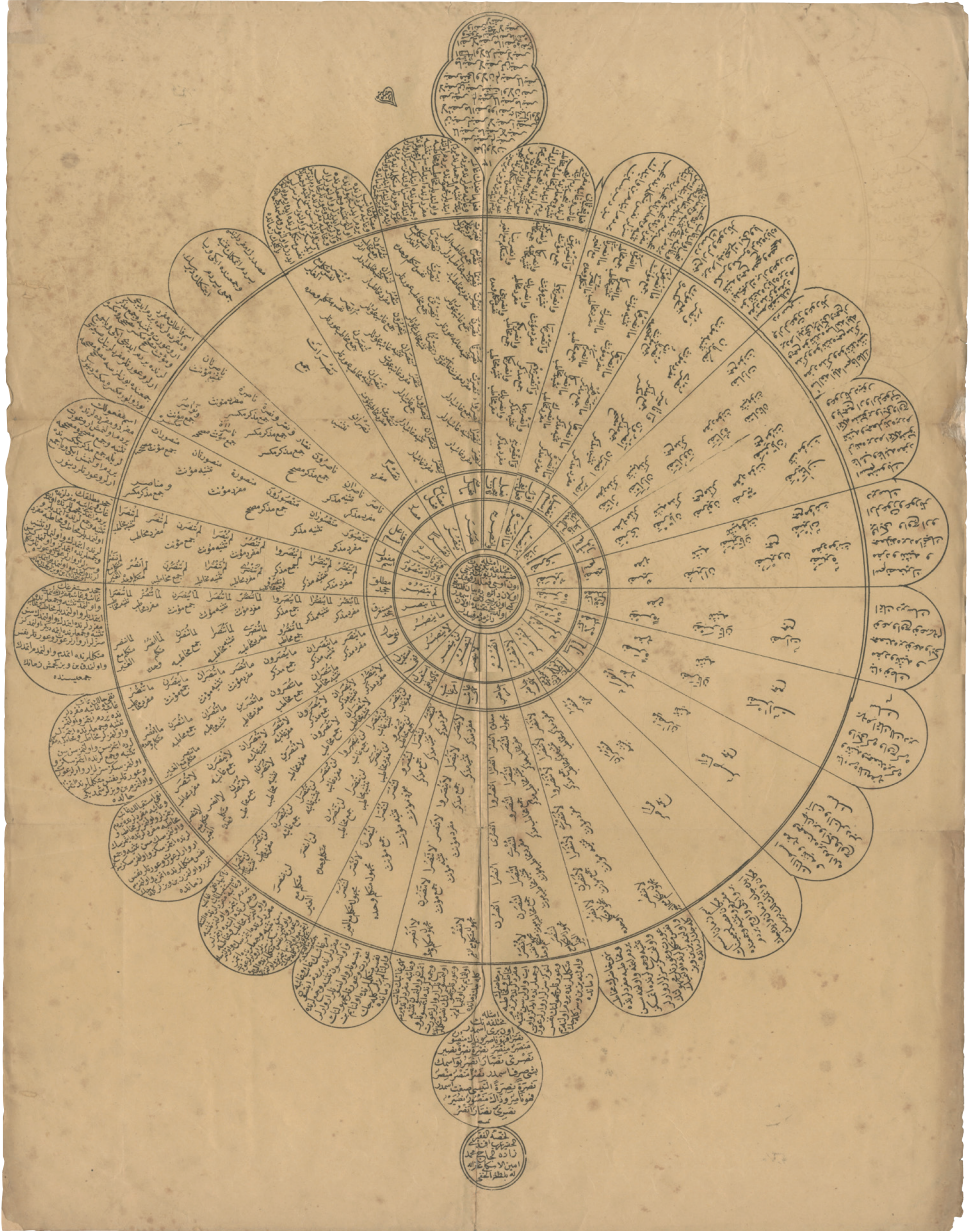
R. 1. Hülasa-i İlm-i Ferâz.

22 Bu yazı için bilgi, tecrübe ve tahminlerinden istifade ettiğim, ayrıca bazı nüshaların temininde yardımlarını gördüğüm kitap muhibbi meslektaşlarımız Ali Birinci, Sabri Koz, Uğur Tanyeli, Nedret İşli, Ali Adem Yörük, Arzu Güldöşüren ve koleksiyoner M. Rüyan Soydan'a, taramaların bir kısmı için de bir başka kitap muhibbi arkadaşımız Yusuf Ünal'a müteşekkirim.

Filiz Dıġırođlu ve AŖŖe BaŖaran meslektaŖlarımız ise yıllardır dosyası açık duran bu meselenin bir seviyesini yazmama vesile oldukları için teŖekkürü ziyadesiyle hak ediyorlar.

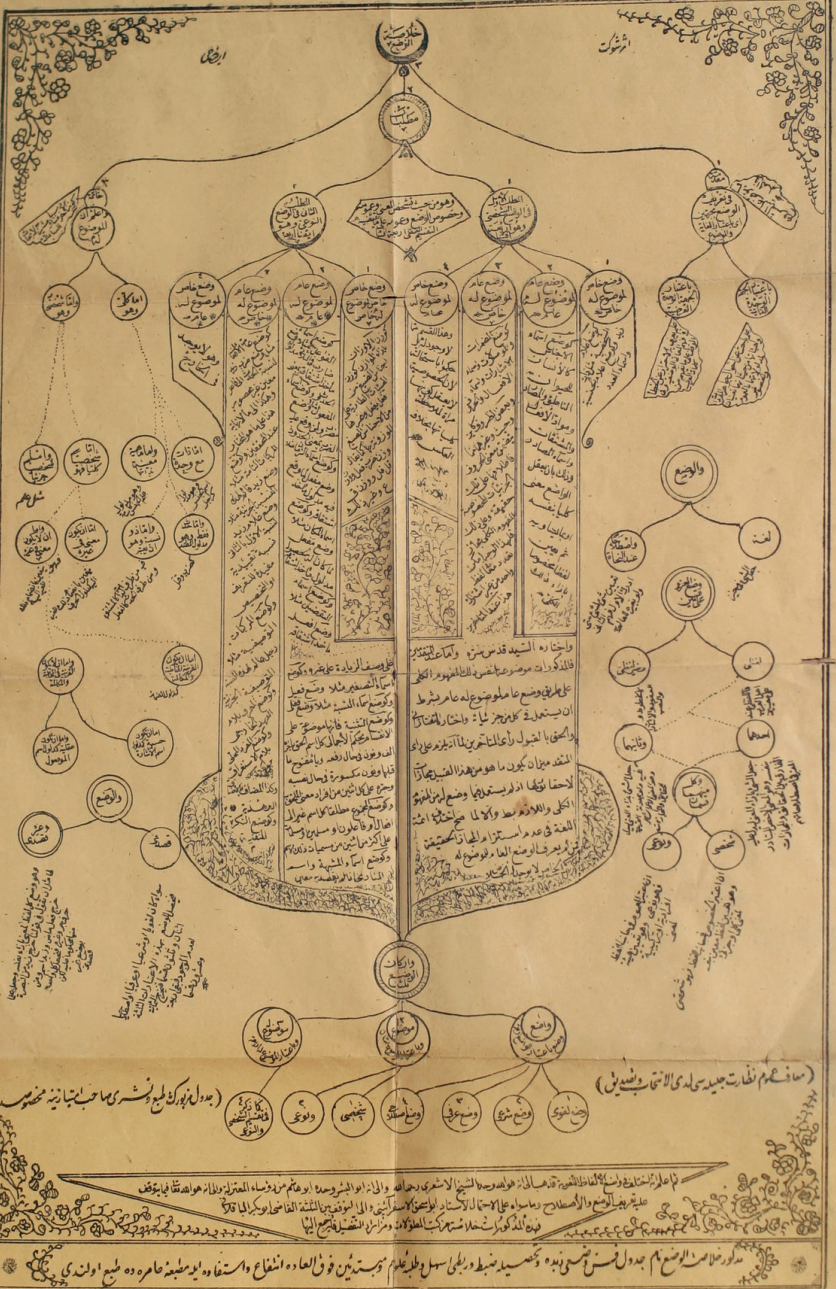

R. 2. Tenâkuz (Telhîsu't-Tasdikât).

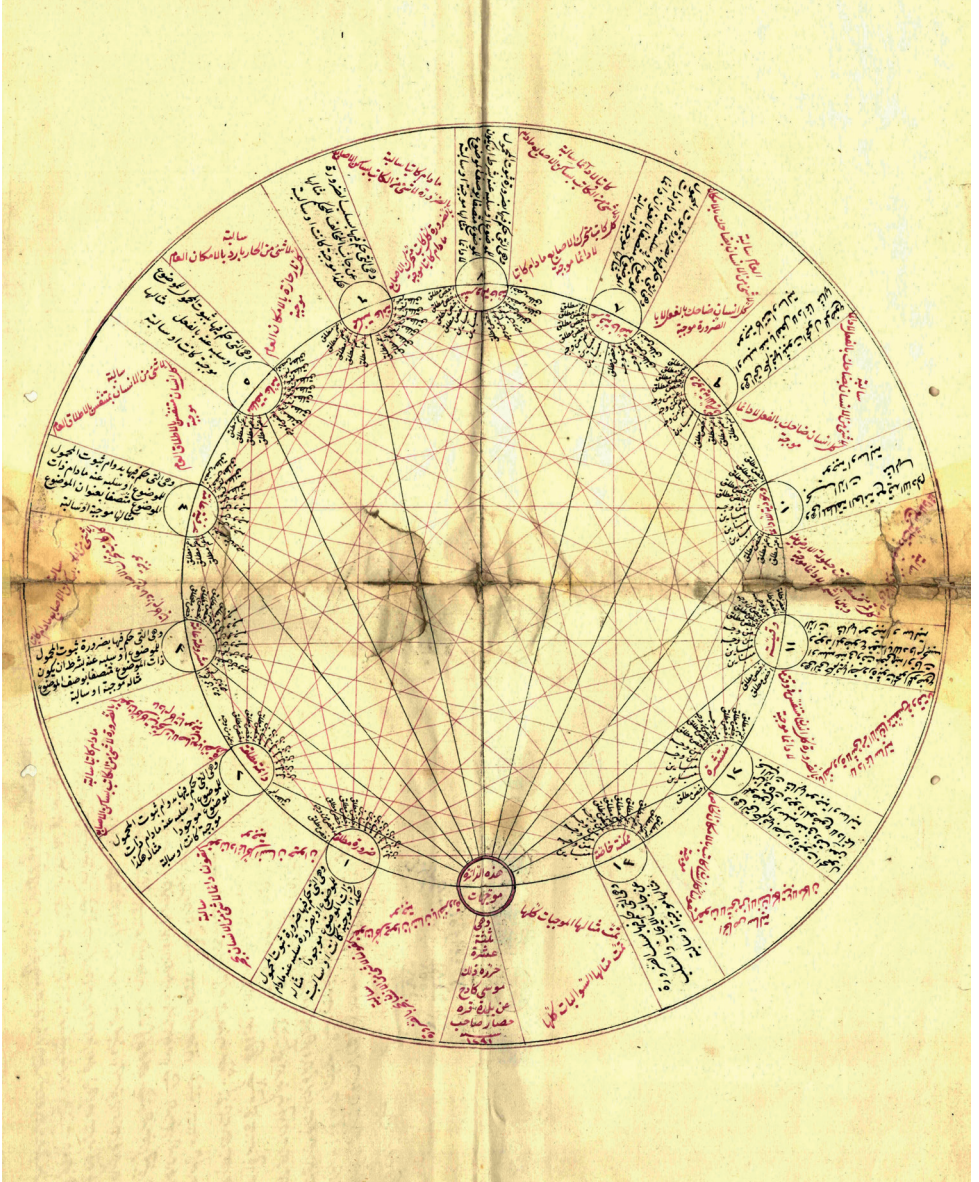

R. 3. [Telhîs-] Emsile.

R. 4. Hülasatu'l-'Vaz'.

R. 5. Dairetu'l-Müveccehât

İstanbul-Kahire Arasında Bir Kitabın Basım Serüveni: İbn Manzûr'un *Lisânü'l-'Arab*'ı

HATİCE AYNUR*

Başbakanlık Osmanlı Arşivi MF.MKT 80-64-1,2,3,4'te bulunan evrak için açılan kayıttaki anahtar kelimeler (Kahire Matbaası, Ragıb Paşa Kütüphanesi, *Lisânü'l-'Arab* ve ödünç verme gibi), bu belge grubuna ilgi duymama vesile oldu. Bu kelimelerin temsil ettiği ilişkiler ağının anlaşılmasında bu dört belgenin yeterli olabileceğini düşündüm. Fakat konunun görüldüğünden daha karmaşık olduğunu başka dosyalarda da aynı konuda belgelerin (Osmanlı Arşivi A.) MTZ. (05) 3-D-77-1,2,3,4,6,7 ve Osmanlı Arşivi MF.MKT 113-36-1,2) olmasıyla fark ettim. Ayrıca, ekte bulunan belgelerden anlaşılacağı üzere sürecin bütün aşamalarını gösteren belgelerin hepsine ulaşmak şimdilik mümkün olmadı, mevcut kimi belgeler ise müsvedde durumdadır. Buna rağmen 26 Rebî'ülâhîr-14 Receb 1300 (6 Mart-21 Mayıs 1883) ile 17-19 Safer 1307 (13-15 Ekim 1889) tarihlerini içeren belgeler, bu tarihlerde İstanbul kütüphanelerinin işleyişi, kitap ödünç verme, Osmanlı-Mısır bürokrasisindeki iç içelik ve insani ilişkilere ışık tutmaktadır. Bu araştırma notu ise belgelerde geçen anahtar kavramlar ve kişiler ışığında belgelerin içeriğini anlamlandırmaya yönelik bir çalışmadır.

Belgelerin Yazılma Nedeni

Lisânü'l-'Arab'ın ilk cildinin basımına 1300'de (1883) Kahire'de başlanır.¹ Fakat basım için esas alınan nüshanın yanlışlarının düzeltilmesi için bir başka nüshayla karşılaştırma ihtiyacı ortaya çıkar. Belge 1'e göre eserin az sayıda nüshası olup Mısır'da başka nüshası bulunamaz ve İstanbul'da Ragıb Paşa Kütüphanesi'ndeki nüshası aynen iade edilmek üzere istenir, ayrıca basılı kitaptan dört beş nüshanın iade sırasında kütüphaneye bağış olarak gönderileceği vurgulanır. Osmanlı Arşivi MF.MKT 80-64 ve MTZ. (05) 3-D-77'de yer alan on evrak (26 Rebî'ülâhîr-14 Receb 1300/6 Mart-21 Mayıs 1883) eserin istenme ve gönderilme süreciyle ilgilidir. Osmanlı Arşivi MF.MKT 113-36'de bulunan 17-19 Safer 1307 (13-15 Ekim 1889) tarihlerini taşıyan iki müsvedde evrak ise sözlüğün İstanbul'daki kütüphaneye henüz iade edilmemiş olması ve iadesi için teşebbüste bulunulmasıyla ilgilidir.

* Prof. Dr., haticeaynur@yahoo.com.

1 *Lisânü'l-'Arab*'ın basıldığı matbaanın ismi bu yazının konusu olan belgelerde Kahire Matbaası olarak geçmektedir. Matbaa adı *Lisânü'l-'Arab*'ın birinci cildinde Matba'at el-Kübrâ el-Mîriyye, yirminci ciltte ise Dâr el-Tıbbâ'at el-Mîriyye olarak verilmektedir. Her iki isim de Mehmed Ali Paşa'nın (ö. 1849) kurduğu Bulak Matbaasını işaret etmektedir. Bu iki isim ve Kahire Matbaası, Bulak Matbaası için kullanıldığı tespit edilen 17 isim arasında bulunmamaktadır. Matbaanın çok sayıda isminin olmasından dolayı İstanbul'daki resmî dairelerin matbaayı şehirle özdeşleştirmeleri muhtemeldir. Bulak Matbaası için kullanılan adlar için bkz. Ekmeleddin İhsanoğlu, *Mısır'da Türkler ve Kültürel Mirasları: Mehmed Ali Paşa'dan Günümüze Basılı Türk Kültürü Bibliyografyası ve Bir Değerlendirme* (İstanbul: IRCICA, 2006), 581.

Vâkıfın (Râgıb Paşa) hiçbir koşulda kütüphane dışına kitap çıkarılmaması şartına rağmen, resmî yazışmalar sayesinde de olsa, koleksiyonun önemli bir kitabı Kahire'ye nasıl gidebilmişti?² Elimizdeki belgeler bu durumun gerçekleşmesini sağlayan ortam ve kişiler hakkında ipucu sunmaktadır.

Lisânü'l-'Arab'ın önemi

Dil âlimi, edip ve fakih İbn Manzûr'un (ö.1311) 22 Zilhicce 689'da (26 Aralık 1290) tamamladığı *Lisânü'l-'Arab*, Arap dilinin en önemli sözlüklerinden biridir.³ Sözlüğün kök ve bu köklerden türetilmiş kelimelerle birlikte 80.000 kelime içerdiği belirtilmektedir.⁴ Kelimelerin anlamlarının bol örnekle açıklanması ise esere ansiklopedik nitelik kazandırır. İbn Manzûr, eserin önsözünde kendisinden önce yazılan sözlükleri eleştirir ve onları kaynak olarak kullanıp daha iyi sözlük yazma hedefini belirtir. *Lisânü'l-'Arab*'ın düzeni, İbn Manzûr'un eleştirdiği sözlükler arasında yer alan İsmâil b. Hammâd el-Cevherî'nin (ö. 1009'dan önce) daha ziyade *Sıhah*⁵ adıyla bilinen ünlü sözlüğünün düzenindedir.⁶

Yazma Eserler Kurumu sitesinde 134'ü yazma 88'i matbu *Lisânü'l-'Arab* künyesine ulaşılmaktadır, ancak bu 134 künyenin hangilerinin eksiksiz olduğu katalogdaki bilgilerden tespit edilememektedir.⁷ Her ne kadar *Sıhah* gibi Türkçeye çevirisi⁸ yoksa da *Lisânü'l-'Arab*'ın Osmanlı okur-yazarları arasında muteber bir kaynak ve aynı zamanda da bir prestij kitabı olarak görüldüğünü söyleyebiliriz. Örneğin, Râgıb Paşa Kahire'den

2 Zira Râgıb Paşa, vakfiyesinde kitaplarının hiçbir cildinin istinsah için ödünç olarak kütüphane dışına çıkarılmaması ve bir kimseye ödünç verilmemesi, inceleme ve faydalanmanın sadece kütüphane içinde olmasını belirttiği gibi inceleme, yararlanma, yazma ve mukabele için kütüphaneye gelen öğrenci ve âlimlere istedikleri kitapların verilmesinde kütüphane görevlilerinin engel çıkarmayıp, kolaylık göstermesini şart koşmuştur. Bkz: Ahmet İhsan Türek, "Râgıb Paşa Kütüphanesi Vakfiyesi", *Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi* 1/1 (1970): 72: "... 'alâ tarîkı'l-istinsâh ve'l-isti'âre hiçbir kıt'ası kütüb-hânedan ihrâc ve bir ferde i'âre olunmayup mütâla'â ve intifâ'î ancak kütüb-hâneye mahsûs ve maksûr kılınma ve gelüp mütâla'a ile istifâde ve istiktâb ve mükâbele irâde eden talebe-i 'ulûm ve ma'ârif intifâ'ından bir dürlü men' ve sarf olunmayup..."

3 İbn Manzûr için bkz. Hulusi Kılıç, "İbn Manzûr", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV, 1999), 20:171-172, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-manzur>, (son erişim tarihi: 12 Nisan 2024); *Lisânü'l-'Arab* için bkz. Hulusi Kılıç, "Lisânü'l-'Arab", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV, 2003), 27:195-196, <https://islamansiklopedisi.org.tr/lisanul-arab>, (son erişim tarihi: 12 Nisan 2024).

4 Kılıç, "Lisânü'l-'Arab", 195-196.

5 *Sıhah* için bkz. Hulusi Kılıç, "Tâcü'l-Luga", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV, 2010), 39: 356-357, <https://islamansiklopedisi.org.tr/tacul-luga> (son erişim tarihi: 12 Nisan 2024).

6 *Lisânü'l-'Arab*'ın hemen her kütüphanede nüshasına rastlanmaması onun *Sıhah* kadar popüler olmadığını gösterir. Ancak, örneğin Atûfî'nin 909'da (1503-1504) hazırladığı Topkapı Sarayı, II. Bâyezîd Kütüphanesi katalogunda bir adet *Lisânü'l-'Arab* nüshası yer alırken *Sıhah* nüshasının bulunmaması ise dikkat çekicidir. Atûfî'nin hazırladığı katalog ve katalogda yer alan dil alanındaki kitaplar için bkz. Tahera Qutbuddin, "Books on Arabic Philology and Literature: a Teaching Collection Focused on Religious Learning and The State Chancery", *Treasure of Knowledge: An Inventory of the Ottoman Palace Library (1502/3-1503/4)*, yay. haz. Gülru Necipoğlu, Cemal Kafadar vd. (Leiden, Boston: Brill, 2019), 613.

7 134 künyenin iki tanesi Konya Yusuf Ağa Kütüphanesi'nde (no 6621-6622) bulunmakta, 132 künye ise İstanbul'da çeşitli koleksiyonlardadır. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde (bundan sonra TSMK) 3 nüshaya (Revan 1836-1838; III. Ahmed 2696 ve Medine Gelen 51515-5152) ait 7 cilt bulunmaktadır. Nuruosmaniye Kütüphanesi'ndeki 23 nüshanın 17'sinde III. Osmân'a ve Yeni Cami nüshasında III. Ahmed'e ait mühürler bu nüshaların saray hazinesinden çıktığını gösterir.

8 Bilindiği üzere *Sıhah*'ın Vankulu'nun (ö. 1592) kendi ismiyle tanınan (*Vankulu Lugatı*) çevirisi, Müteferrika Matbaası'nın bastığı ilk kitaptır (1141/1729).

Görsel 1: *Lisânü'l-'Arab*'ın birinci cildinin tezhipli unvan sayfası (Ragıp Paşa Kütüphanesi 1437).

ödünç olarak istenen nüshayı koleksiyonu için 1170'te (1757) iki müstensihe istinsah ettirmişti. Aşağıdaki tabloda yer alan Damad İbrâhîm Paşa, Velîyüddîn Efendi, Yeni Camii ve Hamîdiye nüshalarının istinsah tarihleri koleksiyonerlerin sağlığında kopya ettirildiklerini işaret eder. Bu listede yer almayan kitap merakı ve koleksiyonlarıyla tanınan Hacı Beşîr Ağa'nın (ö.1746) koleksiyonunda bulunan nüshanın üç cildinin istinsah tarihleri sırasıyla 1138 (1725-26), 1142 (1729-30) ve 1146 (1733-34) olması sağlığında *Lisânü'l-'Arab*'ı istinsah ettirdiğini gösterir (Süleymaniye Kütüphanesi (bundan sonra SK)-Hacı Beşîr Ağa 641, 643, 644, 645).

Lisânü'l-'Arab'ın Osmanlı kitap meraklıları ve seçkinler arasında taşıdığı önem kütüphaneler müfettişi Hayret Efendi'nin (ö.1913) hazırlattığı döküme de yansır. 21 Mayıs 1883 tarihli belgede (Belge 7 ve Belge 8) yer alan koleksiyonlar on sekizinci yüzyılın kitap merakıyla tanınan III. Ahmed ve diğer yönetici seçkinlere aittir. Bu belgelerde ayrıca nüshaların fiziksel ve içerik olarak durumları da vurgulanır.⁹ Nüshaların akıbetini takip etmek amacıyla yaptığım karşılaştırma (3 Mayıs 2024) ve Hayret Efendi'nin hazırlattığı döküm (21 Mayıs 1883) aşağıda yer almaktadır.

9 Nüshaları tanımlamak için "tâm ve sahîh" kelimelerinin kullanılması dikkat çekicidir. Bunlardan ilki cilt sayısı, ikincisi eserin içeriğiyle ilgili olup eksiksiz olduğuna işaret etmektedir. Kimi nüshaların beş cilt olmasından anlaşılacağı üzere oldukça hacimli olan eserin nüshalarının sahihliğinin nasıl tespit edildiği sorusu akla gelmektedir. Bu konuda tahminimi daha sonra belirteceğim.

21 Mayıs 1883'e göre (Belge 7 ve 8)	Tanımlama	3 Mayıs 2024'e göre	Tanımlama
Damad İbrâhîm Paşa 1133; 1135	2 tam nüsha, biri üç, diğeri iki cilt	SK-Damat İbrahim Paşa 1333-1337	Mevcut, her cilt numaralandırılmış; no 1135-1137'nin istinsahı 1137 (1724- 25)
Murâd Mollâ 1768	1 mükemmel ve sahîh nüsha, dört cilt	SK-Murad Molla 1797-1800	Mevcut, numarası değişmiş ve her cilt numaralandırılmış; no 1798'in istinsahı 851 (1447-48), no 1800'ün istinsahı 1127 (1715)
Râgıb Paşa 1437; 1439	2 nüsha, biri iki, diğeri bir cilt, iki cilt olan çok nefis ve sahîh	Ragıp Paşa 1437- 1439	Mevcut her cilt numaralandırılmış; Mısır'a ödünç verilen no 1437-1438
Yeni Cami' Türbesi 1151	1 tam nüsha, beş cilt	SK-Yeni Cami 1151- 1155	Mevcut, istinsahı 941 (1534-35); III. Ahmed 1137'de (1724- 25) Yeni Cami'ye bağışlamış
Hamîdiyye 1422	1 nüsha, beş cilt	SK-Hamidiye 1422- 1423	İki cildi mevcut, istinsahı 1161 (1748)
Lâleli 3598	1 tam ve sahîh nüsha, dört cilt	SK-Laleli 3598-3601	Mevcut, her cilt numaralandırılmış, istinsahı 1140-1141 (1727-29)
Köprülü 1562; 0329	2 tam nüsha, biri beş, bir dört cilt, beş cilt olan sahîh	Köprülü K-1562- 1562; 321-324	Her cilt numaralandırılmış; no 1562 mevcut; 329'un nosu değişmiş ve bir cilt eksik
'Âşîr Efendi 1107	1 tam nüsha, 3 cilt	SK-Reisülküttab 1107-1109	Mevcut, her cilt numaralandırılmış
Feyzullâh Efendi 2088	1 tam ve sahîh nüsha, 4 cilt	Millet K-Feyzullah Efendi 2088-2091	Mevcut, her cilt numaralandırılmış
<i>Toplam</i>	<i>12 nüsha, 42 cilt</i>		<i>12 nüsha, 38 cilt</i>

Yukarıda görüleceği üzere 1883'te tespit edilen 12 nüshanın 42 cildinden günümüze ulaşmayan cilt sayısı dört (Hamidiye Koleksiyonu'ndan üç, Köprülü Koleksiyonu'ndan bir cilt) olup oldukça sevindirici bir rakamdır. Zira o tarihten itibaren İstanbul kütüphanelerini etkileyen kurumsal ve mekâna ait çok sayıda kökten ve kimi zaman düzensiz değişiklik söz konusu olmuştur. Ancak 1883'te hazırlanan listeye Hacı Beşîr Ağa, Hacı Selim, Amcazâde, Nuruosmâniye, Topkapı Sarayı koleksiyonlarındaki nüshaların dâhil edilmemiş olması dikkat çekicidir.¹⁰

Buradaki önemli soru aşağıda biraz daha ayrıntılı inceleneyeceği üzere niçin Râgıb Paşa'nın (ö.1763) nüshasının ödünç istendiğidir. Dökümde görüldüğü üzere Ragıb Paşa Kütüphanesi'nde iki nüsha bulunmakta ve bunlardan iki cilt olanı tam ve nefis olarak tanımlanmaktadır. Bu nüshanın istenmesini etkileyen nedenler arasında, yazısı, tezhibi, cildinin güzelliğiyle öne çıkan nüshayı Râgıb Paşa'nın kütüphanesi için bizzat istinsah ettirdiği bilgisinin dolaşımında olması, İstanbul'da bu nüshadan yararlanılan birisinin tavsiyesi (mesela Mâbeyn-i Hümayûn ikinci kâtibi Kadri Efendi ya da Fâris eş-Şidyâk) ile diğerlerine göre bu kütüphaneye daha kolay ulaşılabilmesi sayılabilir. Nüshanın sadece birinci cildinin (Ragıb Paşa 1437) keleme kaydında istinsahın evâ'il-i Cumâde'l-ülâ 1170 (22-31 Ocak 1757) tamamlandığı yazılı olup ikinci ciltte tarih bilgisine yer verilmez (Ragıb Paşa 1438). Nüshalar iki farklı hattat tarafından çoğaltılmıştır (cilt 1: Hatîbzâde Ahmed bin Mustafâ, cilt 2: Mehmed Emîn).¹¹ Oldukça hacimli bir eser olan *Lisânü'l-'Arab*'ın bir an evvel çoğaltılması için tam da o sırada III. Mustafa tarafından sadrazamlık makamına getirilen Râgıb Paşa'nın iki hattatı görevlendirmiş olabileceğini varsaymak mümkündür.

Eserin bu yazıya konu olan basımı ise, Fâris eş-Şidyâk'ın önsözünde 1300-1308 (1883-1891) tarihlerinde yirmi cilt olarak yayımlanmıştır.¹² Bu baskıda Muhammed el-Hüseynî'nin büyük bir ihtimalle Râgıb Paşa nüshasıyla yaptığı karşılaştırma sonucu düştüğü tashih notları da bulunmaktadır. Bu ilk basım, esere ilgi gösterilmesini sağlamış, üzerine araştırmalar yapılmasına ve ilk baskıyı esas alan başka baskıların yapılmasına vesile olmuştur.

Lisânü'l-'Arab'ın Râgıb Paşa Nüshanın Ödünç Verilmesi Süreci

Râgıb Paşa nüshasının istenmesi, gönderilmesi ve iade edilmesine dair şimdilik 10 belgeye ulaşılmıştır. Bu belgelerden 8'i istenip gönderilmesine, 2'si iadesine dairdir. Ekte Latin harflerine aktarımı ve tıpkıbasımı verilen belgelerin içeriklerini kısaca şöyle açıklamak mümkündür:

Lisânü'l-'Arab'ın basımıyla ilgili şimdilik mevcut en eski tarihli belge ekte görülen "Belge 1" olup 26 Rebî'ülâhir 1300 (6 Mart 1883) tarihlidir ve Mısır Maliye katiplerinden es-Seyyid 'Abdülkâdir'in mührünü taşımaktadır. Belge Evkâf-ı Hümayûn Nezâret-i Celîlesi'ne hitaben yazılmıştır ve belgede özetle yukarıda bahsedildiği gibi eldeki nü-

¹⁰ Bunun nedenlerini tespiti ayrı bir araştırma konusu olabileceği için burada sadece temas etmekle yetinilecektir.

¹¹ Hattatların kimlikleri dönemin hattatları için birincil kaynak olan Müstakimzâde'nin *Tuhfe-i Hattâtîn*'de şimdilik tespit edilemedi. Zira Hatîbzâde olarak geçenler arasında ismi Ahmed bin Mustafâ olana rastlanmadı; Mehmed Emîn çok sayıda olduğu için mevcut bilgi hangisinin olduğunu tespiti yeterli olmadı. Bkz. Müstakimzâde, *Tuhfe-i Hattâtîn*, yay. haz. Mustafa Koç (İstanbul: Klasik, 2014).

¹² Kılıç, "İbn Manzur", 171-172.

hanın hatalarının tashihi için güvenilir başka bir nüshaya ihtiyaç duyulduğu ifade edilir. Belgeye göre, yapılan incelemelere sonucunda eserin itibar edilebilecek mükemmel bir nüshası Koca Râgıb Paşa Kütübhanesi'nde bulunmaktadır.

Mısır Matbû'ât Nezâreti, basım tamamlandığında söz konusu yazma nüshanın aynen iadesini ve yapılan baskıdan adı geçen kütüphaneye dört beş nüsha bağış yapılacağını taahhüt ederek, zaten hali hazırda başlanmış olan basım faaliyetinin devam edebilmesi için ihtiyaç duyulan nüshanın İstanbul'daki Mısır kapı kethüdalığına teslim edilmesini rica etmektedir.

Basım hakkında gerçekleşen yazışmaları ise sırasıyla şöyle takip etmek mümkündür:

Belge 2: 10 Cemâziyelevvel 1300 (19 Mart 1883) tarihini taşıyan belgede, Evkâf-ı Hümâyûn Nezâret-i Celîlesi tarafından Ma'ârif Nezâret-i Celîlesi'ne hitaben, belgenin girişinde Belge 1'deki sözlüğün basımıyla ilgili yer alan bilgiler tekrarlanarak, konunun kütüphanelerle ilgili olmasından dolayı Ma'ârif Nezâret'ini ilgilendirdiği¹³, bundan dolayı özel bir görevle Mısır'da bulunan Mâbeyn-i Hümâyûn ikinci kâtibi Kadri Efendi'nin konuyla ilgili yazılarının da eklendiği, bunlara nazaran yapılması gerekenler için emir ve fermanın kendisinde olduğu belirtilmiştir.

Belge 3: 28 Mart 1299 (9 Nisan 1883) tarihli belge, ödünç olarak gönderilmesi istenen kitabın Râgıb Paşa ve diğer kütüphanelerde nüshalarının olup olmadığı kütüphaneler müfettişi Hayret Efendi sayesinde araştırılacağı, nüshaları bulunduğu takdirde tezkirede belirtildiği gibi Bâb-ı'Alî'nin eserin, iade edilmek şartıyla, gönderilmesine onay veren izni alındıktan sonra Hidiviyet Kapu Kethudalığı'na teslim edilme üzere; diğer kütüphanelerde nüshası yok ve sadece bu nüshası varsa gönderilmesinin mümkün olamayacağından, bu konuda eskiden beri takip edilen usule göre kütüphane içinde kitabın istinsahından başka çare olmadığına adı geçen Nezâret'e (Evkâf) cevap olarak gönderilmesine dairdir.

Belge 4: 19 Cemâziyelâhir 1300 (27 Nisan 1883) tarihli belgede, ilk üç belgenin özeti verildikten sonra söz konusu kitabın kütüphaneler müfettişinin ifadesine göre kütüphanelerde nüshalarının bulunduğu anlaşıldığından, istenilen talebin, aynen iade edilmek şartıyla, sadaretin izin vermesiyle yerine getirilebileceği, Ragıb Paşa Kütübhanesi'ndeki nüshanın acele Mısır Kapu Kethudalığı'na teslimi babında gerekli emir ve iradenin kendilerinde olduğu belirtilir.

Belge 5: 25 Cemâziyelâhir 1300 (3 Mayıs 1883) tarihinde beyaza çekilen belge, adı geçen kitabın başka kütüphanelerde nüshası olduğu bildirilmekle birlikte, nerelerde bulunduğu yazılmadığından nüshaların hangi kütüphanelerde olduğu, sahih ve tam olup olmadıkları anlaşılmadığı için bu konuda bilgi verilmesi için ek yazılıyla ilgilidir.

Belge 6: Bir sonraki belgeyle ilişkili olup kitabın diğer nüshalarının hangi kütüphanelerde bulunduğu, sahih ve tam olmasına dair kısa not.

Belge 7: 14 Receb sene 1300 (21 Mayıs 1883) tarihinde beyaza çekilen belgede, gelen pusulaya nazaran, adı geçen kitabın Damad İbrâhîm Paşa, Köprülü ve Râgıb Paşa kütüphanelerinde ikişer, Murâd Mollâ, Yeni Câmî, Hamîdiye, Lâleli, Âşîr Efendi ve Feyzullâh Efendi kütüphanelerinde birer mükemmel ve sahih nüshalarının

13 1241'da (1826) kurulan Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'ne bağlı Evkâf Müfettişliği'nin sorumluluğunda olan vakıf kütüphaneleri, Tanzimat'tan sonra 1326'ya (1910) kadar Evkâf Nezâreti ile Maârif Nezâreti arasında paylaşılmıştır. 1 Eylül 1869'da yayınlanan Maârif-1 Umûmiye Nizâmnamesi'nde ise kütüphanelerin nezâret ve teftişi Maârif Nezâreti'ne bırakıldığından dolayı bu belge Maârif Nezâreti'ne hitaben yazılmıştır. Vakıf kütüphanelerinden ön dokuzuncu yüzyılda sorumlu kurumlar için, bkz. İsmail E. Erünsal, *Osmanlılarda Kütüphaneler ve Kütüphanecilik: Tarihî Gelişimi ve Organizasyonu*, 3. Baskı (İstanbul: Timaş Yayınları, 2020), 364-365.

bulunduğu anlaşıldığından istenilen nüshanın aynen iade edilmek şartıyla, alındı senediyle gönderilmesi ve iadesinin münasip olacağına beyanına dairdir.

Belge 8: Bu belgede, Belge 7’de yer alan bilgiler, nüshaların bulunduğu kütüphaneler, yer numarası, cilt ve nüsha sayıları, nüshaların durumu düzenlenerek sıralanır.

Belge 9: Dosya adı yazılıdır.

Belge 10: Belge 7-8’deki bilgiler sıralanarak eserin mükemmel ve sahih nüshalarının bulunduğu anlaşıldığından, istenilen nüshanın aynen iade edilmek şartıyla, alındı senediyle gönderilmesi ve iadesinin münasip olacağına dair cevaptır.

Belge 11: 17 Safer 1307 (13 Ekim 1889) tarihini taşıyan ve müsvedde olan bu belgede Mâbeyn-i Hümâyûn İkinci Kitâbet Celîlesi’ne hitaben, Mısır’da buldukları esnada, Kahire Matbaası’nda basımına başlanan *Lisânü’l-‘Arab* adlı lügat kitabının tashihinde kullanılmak üzere ve basım tamamlandığında matbu nüshadan bağış olarak dört-beş nüshayla birlikte iade edileceğine dair yazılarına dayanarak adı geçen kitabın Râgıb Paşa Kütüphanesi’ndeki nüshasının padişahın izniyle Mısır kapu kethüdalığı aracılığıyla Mısır’a gönderildiği, ancak söz konusu nüshanın şimdiye kadar iade edilmediği için vaat edilen baskı nüshalarla beraber geri gönderilmesi konusunda gereğinin yapılmasını rica etmektedir.

Belge 12: 19 Safer 1307 (15 Ekim 1889) tarihini taşıyan ve müsvedde olan bu belge ise şimdilik ulaşılamayan Mâbeyn-i Hümâyûn Başkitâbet Celîlesi’nden gelen 18 Eylül [1]305 (30 Eylül 1889) tarihli yazıya cevaptır. Cevaba göre Mâbeyn-i Hümâyûn’dan gelen yazıda eserin kütüphanede başka nüshası bulunduğu hatırlatılarak geri gelmesinin pek de acil olmadığı belirtilmiştir. Zira belgede sert bir üslupla, kütüphanede başka bir nüshası bulunsa bile, kitabın kütüphane dışına çıkarılmasının vâkîfın şartına aykırı olduğu gibi, bunun daha önce çıkarılan iradeye de mugayir olduğu, özellikle Mısır gibi uzak bir yere gönderilmesinin kesinlikle caiz olmadığı ve üzeri çizili kısımda, Dersaadet’te bile kimseye ödünç kitap verilmediği yazılıdır. Bundan altı yedi sene evvel bir şekilde gerçekleşen talep üzerine padişahın iradesiyle Râgıb Paşa Kütüphanesi’nden Mısır’a gönderilen *Lisânü’l-‘Arab* adlı sözlüğün o zamana kadar geri gönderilmemesiyle Muhtâr Paşa’nın da ilgilendiği, bütün bunlar göz önüne alındığında padişahın izniyle iade edilmek şartıyla gönderilen kitabın iadesi için gereğinin yapılması istenmektedir.

Belgelerde Adı Geçenler ve Geçmeyenler

Bu belgelerde az sayıda kişinin ismi geçmekle (es-Seyyid ‘Abdülkâdir, Kadri Efendi) birlikte konuyla ilgili birçok fail bulunmaktadır. Belgelere ve kitabın üzerindeki basım bilgilerine göre basımın hayata geçirilmesinde etkili olanlar arasında ilk sırada Evkaf Nazırı Kıbrıslı Mehmed Kâmil Paşa (1832-1913), Fâris Şidyâk ve Mabeyn ikinci kâtibi Kadri Efendi gelmektedir. İkinci sırada Maarif nazırı olan Mansûrîzâde Mustafâ Nûri Paşa (ö.1890) ile kütüphaneler müfettişi Hayret Efendi yer alır. Kitabın iade edilmesiyle ilgili belgelerde adı geçen Muhtâr Paşa’dan (ö.1919) söz etmek gerekir.

Birinci belgede “is’âf-ı ricâ (9) muvâfık-ı ârzû-yı sâmi-i âsafâneleri olarak burada kitabın tab’ına da başlanılmış olduğundan teşebbüsât-ı hayriyye-i vâkîanın (10) ta’tîlden vikâyesi” ifadesinde, Mısır’da kitabın basılması arzu eden ve basımın başlanmasına vesile olan ve böylesine hayırlı bir teşebbüsün yarım kalmasına engel olması istenen kişi Kıbrıslı Mehmed Kâmil Paşa’dır (1832-1913).¹⁴ Babasıyla birlikte 1845’te Mısır’a giden ve eğitiminin bir kısmını burada alan Kâmil Paşa’nın, vali Abbâs Hilmi Paşa’nın

¹⁴ Osmanlı bürokrasisinde çeşitli görevlerde bulunan Kâmil Paşa, ilki Mayıs-Eylül 1880 tarihleri arasında beş aylık, ikinci kez Kasım 1882-Eylül 1885 tarihleri arasında Evkaf Nazırlığı yapmıştır. Ayrıca dört kez sadrazamlık mevkinde bulunmuştur (1885-1891, 1895, 1908-1909, 1912-1913). Hayatı için bkz.

(ö. 1854) oğlu İbrâhîm İlhâmî Paşa'nın İngilizce hocası olacak kadar Hidiv ailesiyle yakın ilişkisi bulunmaktadır. İlhâmî Paşa'yla birlikte İstanbul'a gelen (1857) onun ani ölümü (1860) üzerine İstanbul'da kalıp Osmanlı bürokrasisine katılan Kâmil Paşa'nın Mısır'la bağının kesilmediği anlaşılıyor.

Şair, gazeteci ve yazar olarak tanınan Fâris Şidyâk'ın (ö.1887) on dokuzuncu yüz-yıl Arap dünyasına en önemli katkılarından biri Arap dili ve edebiyatıyla ilgili temel kaynak eserlerin yayımlanmasına öncülük etmesidir.¹⁵ 1858'te İstanbul'a gelen Fâris Şidyâk'ın İstanbul kütüphanelerinde Arapça yazmalar üzerine araştırma yaptığı sırada büyük bir ihtimalle *Lisânü'l-'Arab*'ın da nüshalarının tespitini yaptığı ve Kahire'de basım sırasında ihtiyaç duyulan nüsha için Râgıb Paşa'nın kütüphanesinde bulunan nüshayı önerdiği anlaşılmaktadır.¹⁶ 3 Mayıs 1883 tarihli eserin İstanbul kütüphanelerindeki nüshalarının tespitiyle ilgili yazıya 21 Mayıs 1883'de verilen ayrıntılı cevabın Şidyâk'ın elindeki bilgilere dayandığını düşünmek mümkündür çünkü nüshaların "tâm" ve "sahîh" oluşuyla ilgi bilginin bu kadar kısa sürede toplanmış olması pek de akla yatkın değildir. İlk belgedeki talebin doğrudan Râgıb Paşa nüshası olması da Şidyâk'ın hazırlığına işaret etmektedir. Ayrıca İstanbul'daki kültürel yaşamda etkin bir konumu olan Şidyâk'ın Kâmil Paşa ile de irtibatı olması ve *Lisânü'l-'Arab*'ın basımı için de birlikte hareket etme ihtimalleri fazladır. Şidyâk'ın *Lisânü'l-'Arab*'a yazdığı önsöz onun bu kitaba, Arap dili ve sözlüklerine duyduğu yakın ilgiyi de yansıtmaktadır.¹⁷

Lisânü'l-'Arab'ın basımına başlanılan tarihlerde Kahire'de özel görevle bulunan ve konuyla ilgili İstanbul'a gönderilen yazıların sahibi Mâbeyn ikinci kâtibi Kadri Efendi (ö.1892'den önce) hakkında şimdilik bilgilerimiz sınırlıdır.¹⁸ Evkafl Nazırlığına gönderilen ilk belgenin onun tarafından yazdırıldığı anlaşılmakta zira Nazır Mehmed Kâmil Paşa'ya onun arzusuna uygun olarak *Lisânü'l-'Arab*'ın basımına başlandığını belirtir, sürecin durmaması için desteğini, ihtiyaç duyulan nüshanın gönderilmesi konusunda yardımlarını ister. Sürecin nasıl yürütüleceği konusunda Mısır Matbuat Nezareti'ni de bilgilendirdiği anlaşılmaktadır. Basımın tamamlanmasının ardından matbu nüshadan bahsi geçen kütüphaneye dört-beş adet bağış ile geri gönderilmesi fikrinin de ona ait olduğunu düşünebiliriz. Öte yandan 17-19 Safer 1307 (13-15 Ekim 1889) tarihli Belge 11-12'de Kadri Efendi'nin *Lisânü'l-'Arab*'ın Kahire'ye gönderilmesinin neredeyse tek

Atilla Çetin, "Kıbrıslı Kâmil Paşa", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV, 2022), 25: 391-393, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kibrisli-kamil-pasa>, (son erişim tarihi: 10 Nisan 2024).

¹⁵ Hayatı için bkz. Atilla Çetin, "Fâris eş-Şidyâk", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV, 1995), 12: 168-170, <https://islamansiklopedisi.org.tr/faris-es-sidyak>, (son erişim tarihi: 12 Nisan 2024).

¹⁶ İstanbul'daki vakıf kütüphanelerine dair tespitleri için bkz. Erünsal, *Osmanlılarda Kütüphaneler ve Kütüphanecilik*, 369, 377, 388.

¹⁷ *Lisânü'l-'Arab*, 1. cilt (Bulak: Matba'at el-Kübrâ el-Miriyye, 1300 [1883]), 2-4. Şidyâk'ın önsözündeki tarih 17 Receb 1300'tür (24 Mayıs 1883). Eserin üzerinde de baskı yılı 1300 (1883) olup birinci cildinin basımının yılın son aylarında tamamlandığı anlaşılıyor. Bazı kaynaklarda mesela Kılıç, "Lisânü'l-'Arab", 195-196'da ilk cilt için 1299 tarihi verilmektedir, bu tarih eserin basımına başlangıç olmalıdır.

¹⁸ Ölüm tarihi BOA'da bulunan 29 Zilhicce 1309 (25 Temmuz 1892) tarihli "Mâbeyn-i Hümayûn İkinci Kâtibi müteveffâ Kadri Efendi'nin mahdûmu Fâzıl Bey'in bin kuruş maâşla Şûrâ-yı Devlet'de istihdâmı" konulu belgeye dayanılarak verildi. Kadri Efendi'nin ismi Mâbeyn-i Hümayûn ile ilgili araştırmalarda BOA'da Mâbeyn'in çalışma düzeniyle ilgili belgelerde geçtiği şekilde yer almaktadır. Mesela adının Mâbeyn çalışanlarının listesinde geçmesi bakımından, bkz. Sedat Kanat, "Sultan II. Abdülhamid Döneminde Mâbeyn-i Hümayûn ve Görevleri", (Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2018), 62.

sorumlusu kabul edilerek henüz iade edilmemiş nüshanın geri gönderilmesi için gerekli işlemleri yapmasının sert bir dille hatırlatıldığını da belirtmek gerekir.

20 Temmuz 1297'de (1 Ağustos 1881) kütüphaneler müfettişi olarak atanan Hayret Efendi (ö.1913) *Lisânü'l-'Arab'*ın İstanbul kütüphanelerindeki nüshalarının önemli bir kısmının kısa sürede tespitinin yapılmasında rol oynar.¹⁹ Ancak bu tespitin daha önce belirtildiği üzere Şidyâk'ın çalışmalarına dayanma ihtimali yüksektir. Dönemin Maarif nazırı olan Mansûrîzâde Mustafâ Nûrî Paşa'nın (ö.1890) sürecin hızlı bir şekilde yürütülmesinde katkısı olduğunu belirtebiliriz. On dokuzuncu yüzyılın önemli devlet adamı ve tarihçilerinden olan Mustafâ Nûrî Paşa'nın Kıbrıslı Mehmed Kâmil Paşa'nın sadrazamlığı sırasında kabinesinde Evkaf nazırı olması (1886-1890) Mehmed Kâmil Paşa'yla yakın ilişkisinin de bir kanıtı niteliğindedir.²⁰

19 Safer 1307 (15 Ekim 1889) tarihli kitabın iadesiyle ilgili olan evrakta bu konuyla Muhtâr Paşa'nın da ilgilendiği yazılıdır. Adı geçen Muhtâr Paşa, Mısır meselesini çözmek üzere Mısır fevkalade komiserliğine tayin edilen Gazi Ahmed Muhtâr Paşa'dır.²¹ II. Meşrutiyet'in ilanıyla (1908) İstanbul'a dönebilen Muhtâr Paşa'nın kitabın basımının tamamlanmadığını bilmekle beraber yazmanın İstanbul'a iade edilme sürecini başlatmasının arka planı hakkında şimdilik elde yeterli bilgi olmadığı için bir şey söylemek mümkün görünmüyor.

Belgelerde ve basılı kitapta adları geçen ve yolları bir şekilde keşişen bu şahısların sürecin işleyişi sırasında ortaya çıkan ya da çıkabilecek sorunlara hızla çözüm getirdikleri anlaşılıyor.

Sonuç Yerine

Öncelikle, bu belgeleri bir kitabın basılma kararının eser, yazar ve yayıncı iradesinden ibaret olmayıp okura ulaşana kadar çok sayıda kişi ya da unsurun katkısının kanıtı olarak okumak mümkündür.

Tüm yazışmalardan anlaşıldığı üzere basım için ihtiyaç duyulan nüshanın Kahire'ye gönderilmesi kısa sürede sağlanmıştır. Bunda Arap dili ve edebiyatı üzerine önemli çalışmaların olmasının yanı sıra kadim metinlerin basılması için çaba gösteren Fâris Şidyâk'ın önemli katkısı olduğunu yeniden vurgulamak gerekir.

*Lisânü'l-'Arab'*ın basımı 20 cilt olarak 1308'de (1891) tamamlanır.²² Öte yandan, kitabın iadesinin istendiği belgelerin tarihi 1889'dur. Bu belgelerin hazırlanmasına ve-

¹⁹ Divan şairi, mütercim olarak da tanınan Mehmed Bahâeddîn Hayret Efendi için bkz. Rifat Kütük, "Hayret, Mehmed Bahâeddîn Hayret Efendi, Adanalı Hoca Hayret Efendi", *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü (TEİS)*, <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/hayret-mehmed-bahaeddin-hayret>, (son erişim tarihi: 3 Mayıs 2024).

²⁰ 9 Mayıs 1882-25 Eylül 1885) tarihlerinde Maarif nazırı olan Mustafâ Nûrî Paşa'nın hayatı için bkz. Tahsin Özcan, "Mustafâ Nûrî Paşa", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV, 2020), 31: 342-343, <https://islamansiklopedisi.org.tr/mustafa-nuri-pasa>, (son erişim tarihi: 3 Mayıs 2024).

²¹ Hayatı hakkında bkz. Rifat Uçarol, "Gazi Ahmed Muhtar Paşa", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV, 1996), 13: 445-448, <https://islamansiklopedisi.org.tr/gazi-ahmed-muhtar-pasa>, (son erişim tarihi: 3 Mayıs 2024).

²² Kitabın 20. cildinin sonunda (sayfa 390-391) basımın tamamlanmasına ebced hesabıyla hem hicri hem de miladi tarih düşülmüştür (1308/1891). Ayrıca, sayfa 386-389'da eserin tashihini yapan Muhammed

sile olduğunu tahmin ettiğimiz Ahmed Muhtâr Paşa'nın muhtemelen basımın henüz tamamlanmadığından haberi bulunmaktaydı. Yine de bu değerli yazmanın iade edilemeyeceği veya kaybolacağı endişesi ya da şimdilik tespit edilemeyen nedenlerle altı yıl sonra yazmanın ait olduğu yere dönmesi için adımlar atmış ve başarılı da olmuştur (Ragıp Paşa Kütüphanesi 1437-1438. Bkz. Görsel 1).

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)
Sadaret, Mısır (A.) MTZ 05)
Maarif Nezareti Mektubî Kalemi (MF. MKT)

Kitap, Makale ve Tezler

Erünsal, İsmail E. *Osmanlılarda Kütüphaneler ve Kütüphanecilik: Tarihî Gelişimi ve Organizasyonu*. 3. baskı. İstanbul: Timaş Yayınları, 2020.
İbn Manzûr. *Lisânü'l-'Arab*. cilt 1. Bulak: Matba'at el-Kübrâ el-Mîriyye, 1300 [1883].
_____. *Lisânü'l-'Arab*. cilt 20. Bulak: Dâr el-Tıbbâ'at el-Mîriyye, 1308 [1891].
İhsanoğlu, Ekmeleddin. *Mısır'da Türkler ve Kültürel Mirasları: Mehmed Ali Paşa'dan Günümüze Basılı Türk Kültürü Bibliyografyası ve Bir Değerlendirme*. İstanbul: IRCICA, 2006.
Kanat, Sedat. "Sultan II. Abdülhamid Döneminde Mâbeyn-i Hümâyûn ve Görevleri". Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2018.
Müstakimzâde. *Tuhfe-i Hattâtîn*. Yay. Haz. Mustafa Koç. İstanbul: Klasik, 2014.
Qutbuddin, Tahera. "Books on Arabic Philology and Literature: a Teaching Collection Focused on Religious Learning and The State Chancery". *Treasure of Knowledge: An Inventory of the Ottoman Palace Library (1502/3-1503/4)*. Yay. Haz. Gülrü Necipoğlu, Cemal Kafadar vd. 607-634. Leiden, Boston: Brill, 2019.
Türek, Ahmet İhsan. "Râgıp Paşa Kütüphanesi Vakfıyesi". *Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi* 1, 1, 1970, 65-78.

Elektronik Kaynaklar

Çetin, Atilla. "Fâris eş-Şidyâk". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV, 1995. 12: 168-170, <https://islamansiklopedisi.org.tr/faris-es-sidyak>
(Son Erişim Tarihi: 12 Nisan 2024)
_____. "Kıbrıslı Kâmil Paşa". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV, 2022. 25: 391-393, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kibrisli-kamil-pasa>
Son Erişim Tarihi: 10 Nisan 2024
Kılıç, Hulusi. "İbn Manzur". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV, 1999. 20: 171-172, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-manzur>
Son Erişim Tarihi 12 Nisan 2024
_____. "Lisânü'l-'Arab". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV, 2003. 27:195-196, <https://islamansiklopedisi.org.tr/lisanul-arab>
Son Erişim Tarihi: 12 Nisan 2024
_____. "Tâcü'l-Luga". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV, 2010. 2010), 39: 356-357, <https://islamansiklopedisi.org.tr/tacul-luga>
Son Erişim Tarihi: 12 Nisan 2024
Kütük, Rifat. "Hayret, Mehmed Bahâeddîn Hayret Efendi, Adanalı Hoca Hayret Efendi". *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü (TEİS)*. <https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/hayret-mehmed-bahaeddin-hayret>
Son Erişim Tarihi: 3 Mayıs 2024
Özcan, Tahsin. "Mustafâ Nûri Paşa". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV, 2020. 31: 342-343, <https://islamansiklopedisi.org.tr/mustafa-nuri-pasa>
Son Erişim Tarihi: 3 Mayıs 2024
Uçarol, Rifat. "Gazi Ahmed Muhtar Paşa". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV, 1996. 13: 445-448, <https://islamansiklopedisi.org.tr/gazi-ahmed-muhtar-pasa>
Son Erişim Tarihi: 3 Mayıs 2024

el-Hüseynî'nin açıklaması yer alır, bkz. *Lisânü'l-'Arab*, 20. cilt (Bulak: Dâr el-Tıbbâ'at el-Mîriyye, 1308/1891), 386-391.

Ekler: Lisânü'l-'Arab'ın Râgıb Paşa Kütüphanesi'nde Bulunan Nüshasının Kahire'ye Ödünç Olarak Gönderilmesi Hakkında BOA'da Bulunan Belgelerin Latin Harflerine Aktarımı ve Tıpkıbasımı

Belge 1: Osmanlı Arşivi MF.MKT 80-64-1

B[ismi'llâ]h

(1) Evkâf-ı Hümâyûn Nezâret-i Celîlesi'ne: (2) Devletlü efendim hazretleri, (3) Kâhire Matbaası'nda Lisânü'l-'Arab nâm lugat kitâbının tab'ına ibtidâr olunmuş ise de eldeki nüshanın galatlarını tashîh için (4) dîgeriyle mukâbele olunması lâzım gelip kitâb-ı mezkûr pek nâdirü'l- vücûd olduğundan bu havâlice dîger bir nüshaya zaferiyâb (5) olunamamış ve tahkîkât-ı dâfi'aya göre Koca Râgıb Paşa merhûmun kütübhânesinde bir mükemmel nüshası bulunduğu anlaşılmış (6) olduğundan hitâm-ı tab'da 'aynen i'âde kılınmak ve nûsah-ı matbû'adan mezkûr kütübhâneye dört beş nüsha teberru' olup berâberce irsâl (7) kılınmak üzere kitâb-ı mezkûr i'âre tarikiyle kapu kethudâlığı cânibine teslimen buraya ba's ve irsâli husûsunda müsâade-i me'yâmin-'âde-i (8) nezâret-penâhîlerine mürâca'at edilmesi Mısır Matbû'ât Nezâreti tarafından ifâde olunmuş ve şu ifâde ve te'mînâta göre is'âf-ı ricâ (9) muvâfık-ı ârzü-yı sâmi-i âsafâneleri olarak burada kitâbın tab'ına da başlanılmış olduğundan teşebbüsât-ı hayriyye-i vâki'anın (10) ta'tilden vikâyesi ve mezkûr kitâbın kapu kethudâlığına teslimen ve 'âriyeten irsâli menût-ı irâde-i 'aliyye-i ma'ârif-güsterâneleri olmağla ol bâbda (11) emr ü fermân hazret-i men lehül-emrindir fî 26 Rebî'ül-âhir sene [1]300 [6 Mart 1883]
bende kâtib-i mâlî

'an Mısır

[Mühür]: es-Seyyid 'Abdülkâdir [1]295 [1878]

Belge 2: Osmanlı Arşivi MF.MKT 80-64-2

B[ismi'llâ]h

(1) Ma'ârif Nezâret-i Celîlesine: (2) Devletlü efendim hazretleri (3) Kâhire Matbaası'nda Lisânü'l-'Arab nâm lugat kitâbının tab'ına ibtidâr olunmuş ise de eldeki nüshanın galatlarını tashîh ve mukâbele için dîger bir nüshaya zaferiyâb olunamamış ve tahkîkât-ı vâki'aya göre (4) Koca Râgıb Paşa merhûmun kütübhânesinde bir mükemmel nüshası bulunduğu anlaşılmış olduğundan bahisle hitâm-ı tab'da 'aynen i'âde ve nûsah-ı matbû'adan mezkûr kütübhâneye teberru' olunacak dört beş nüsha ile ma'an irsâl²³ (5) kılınmak üzere kitâb-ı mezkûr i'âre tarikiyle kapu kethudâlığı cânibine teslimen irsâli husûsuna dâ'ir mâbeyn-i hümâyûn-ı cenâb-ı mülûkâne kâtib-i sâniisi olup me'mûriyet-i mahsûsa ile Mısır'da bulunan (6) 'atûfetlü Kadri Efendi hazretleri tarafından vârid olan tahrîrât, kütübhâneler husûsâtının Nezâret-i Celîle-i dâverîlerine ta'alluku mülâbese-siyle leffen tesyâr kılınmış olmağla sûret-i iş'âra nazaran icâbının ittibâ' (7) ve keyfiyyetin iş'âr ve inbâsı husûsuna himem-i 'aliyye-i nezâret-penâhîleri derkâr buyurulması bâbında emr ü fermân hazret-i men lehül-emrindir fî 10 Cemâziyelevvel sene 1300 ve fî 7 Mart sene 1299 [19 Mart 1883]
bende kâtib

²³ Beşinci satır da sehven "irsâl" tekrar yazılmıştır.

Belge 3: Osmanlı Arşivi MF.MKT 80-64-3

(1) İ'âre tarikiyle irsâli beyân olunan işbu kitâbın Râgıb Paşa Kütübhânesi'nde veyâ sâ'ir kütübhânelerde (2) müte'addid nüshası olup olmadığı kütübhâneler müfettişi Hayret Efendi ma'arifetiyle tahkik olunarak egerçi (3) müte'addid nüshası bulunduğu hâlde me'âl-i tezkireden bahisle Bâb-ı 'Alî'den bi'l-istizân nüsha-i asliyesi (4) i'âde olunmak şartıyla irsâline muvâfakat istihsâl olunduktan sonra Hidiviyet kapu kethudâlığına (5) teslimine, şâyed diğer kütübhânelerde nüshası olmayıp da bir nüshadan 'ibâret ise 'aynen isbâli kâbil (6) olamayacağından bu bâbda öteden beri tutulan usûle tevfiken kütübhâne derûnunda istinsâhından başka çâre olmadığına Nezâret-i müşârunileyhâya cevâben iş'ârına

fi 28 Mart sene [12]99 [9 Nisan 1883]

Belge 4: Osmanlı Arşivi MF.MKT 80-64-4

B[ismi'llâ]h

fi 11 Cemâziyelâhir sene [1]300 [19 Nisan 1883] Bâb-ı 'Âlî'ye tatbîk [...]

(1) *Lisânü'l-'Arab* nâm lugat kitâbının Kâhire Matbaası'nda tab'ına ibtidâr olunmuş ise de eldeki nüshanın galatlarını tashîh ve mukâbele için diğer bir nüshaya zaferyâb olunamamış (2) olduğundan hitâm-ı tab'ında 'aynen ve nüsh-ı matbû'adan²⁴ teberru' sûretiyle dört beş nüshayla ma'an i'âde ve irsâl olunmak üzere Râgıb Paşa Kütübhânesi'nde mevcûd nüshanın isti'âre (3) tarikiyle kapu kethudâlığına teslimen Mısır'a irsâline dâ'ir Mâbeyn-i Hümâyûn cenâb-ı mülûkâne kâtib-i sânisî olup me'mûriyet-i mahsûsa ile Mısır'da bulunan 'atûfetlü Kadri Efendi (4) hazretleri tarafından Evkâf-ı Hümâyûn Nezâret-i Celîle(leri)sine hitâben vârid olarak Nezâret-i müşârunileyhâdan bâ-tezkire gönderilen tahrîrât Meclis-i Ma'ârif'e lede'l-havâle (5) mezkûr kitâbın başka kütübhânelerde müte'addid nüshaları bulunduğu, [derkenardan] kütübhâneler müfettişinin ifâdesinden anlaşılmış olduğundan taleb-i vâki' vechiyle 'aynen i'âde olunmak şartıyla taraf-ı sâmi-i sadâret-penâhîlerinden bi'l-istizân müsâ'ade buyrulacağı hâlde, mezkûr Râgıb Paşa Kütübhânesi'ndeki nüshanın (6) li-eclî'l-irsâl Mısır kapu kethudâlığına teslimi ifâde olunmağla bu bâbda zuhûr (7) emr ü irâde-i 'aliyye-i cenâb-ı vekâlet-penâhîlerine muntazır olacağına mütevakkıf bulunmuş olmağın ol bâbda 19 C[emâziyelâhir] [1]300 14²⁵ Nisân sene [12]99 [27 Nisan 1883]

²⁴ Belge 4'ten itibaren eldeki belgelerin çoğunda üzeri çizili kelimeler ve satırlar ile bunların yerine yazılmış kelime ve cümleler bulunmaktadır. Bu durum bu belgelerin müsvedde olduğunu göstermektedir. Şimdilik tebyiz edilmiş hallerine ulaşılamadığından dolayı konunun anlaşılmasına katkı sağlayacağı için bu müsvedde belgelerin de Latin harflerine aktarımı yapılmıştır. Belgelerin tıpkıbasımında görülen üzeri çizili kelime, cümle veya satır yeni bir bilgi ya da bağlama katkı sağladığı takdirde paranteze alınarak koyu renkle gösterilmiştir.

²⁵ TTK Tarih Çevirme Kılavuzu'nda Rûmî takvimde bir günlük fark olup 15 Nisan 1299'dur, bkz. <https://www.ttk.gov.tr/tarih-cevirme-kilavuzu/> (erişim 19 Nisan 2024).

Belge 5: Osmanlı Arşivi A.) MTZ. (05) 3-D-77-1

Evrâk numarası	Müsevvidi ismi	Tesvîdi târîhi	Ma'ârif	Târîhi	25	Tebyîzi târîhi
13	bende	25	Ma'ârif	25	C[emâziyelâhir]	25
	Kâtib Sa'dî	C[emâziyelâhir]	Nezâret-i	C[emâziyelâhir]	Görölmüşdür	C[emâziyelâhir]
		sene [1]300	Celîlesine	sene [1]300		sene [1]300-
			13 cevâb-ı			21 Nisân sene
			sâmî			[12]99 [3 Mayıs
						1883]

(1) Me'âl-i iş'âr-ı devletleri ma'lûm-ı senâverî oldu, mezkûr kitâbın başka kütübhânelerde de nüshâ-ı müte'addidesi bulunduğu (2) bildiriliyor ise de nerelerde olduğu beyân ve tasrîh edilmediğinden diğeri nüshalar kangı kütübhânelerdedir ve sahîh ve mükemmel midir (3) ol emirde burasının iş'ârına himmet buyrulması sibâkında zeyl-i terkîm kılındı efendim

[Ortada not]: Kâhire'de tab'ına ibtidâr olunmuş olan *Lisânü'l-'Arab* nâm lugat kitâbı hakkında

Belge 6: Osmanlı Arşivi A.) MTZ. (05) 3-D-77-2

B[ismi'llâh
İşâret-i 'aliyye 13

Diğeri nüshalar kangı kütübhânelerdedir ve sahîh ve mükemmel midir ol emirde burası iş'âr

Belge 7: Osmanlı Arşivi A.) MTZ. (05) 3-D-77-3

Evrâk numarası	Müsevvidi ismi	Tesvîdi târîhi	Ma'ârif	Târîh	min 14 Receb	Tebyîzi târîhi
13	İsmâ'il	14 Receb sene [1]300	Nezâret-i Celîlesine 13	14 Receb sene [1]300	Görölmüşdür	14 Receb sene [1]300- 9 Mayıs sene [12]99 [21 Mayıs 1883]

(1) Mezbûr cevâb-ı devletleri ma'lûm-ı senâverî oldu, mezkûr pusulaya nazaran kitâb-ı mezkûrun Dâmâd İbrâhîm Paşa ve Köprülü (2) ve Râgıb Paşa kütübhânelerinde ikişer ve Murâd Mollâ ve Yeni Câmî' ve Hamîdiye ve Lâleli ve Âşir Efendi ve Feyzullâh Efendi kütübhanelerinde birer (3) mükemmel ve sahîh nüshaları bulunduğu anlaşıldığından şu hâlde (bunun) istenilen nüshanın 'aynen i'âde olmak şartıyla ve sened-i ahz-ile irsâl ve i'adesi münâsib olacağı beyânıyla zeyl

[Ortada not]: Hidiviyet-i celîle kapu kethudâlığına teslîmen irsâli me'mûriyet-i mah-sûsıyla Mısır'da bulunan Kadri Efendi hazretleri ahzine isti'âre olunan *Lisânü'l-'Arab* nâm lugat kitâbı hakkında

Belge 8: Osmanlı Arşivi A.) MTZ. (05) 3-D-77-4

B[ismi'llâh

Lisânü'l- 'Arab nâm kitâbın bulunduğu kütübhâneler

Numero	[Kütübhâne adı]	
1133; 1135	Dâmâd İbrâhîm Paşa	Biri iki, diğeri üç cild ve tam olarak iki nüsha
1768	Murâd Mollâ	Dörd cild üzerine mükemmel ve sahîh bir nüshadır.
1437; 1439	Râgıb Paşa	Biri iki cild ve diğeri bir cild olarak iki nüshadır, nüsha-i evveli gâyet nefis ve musahhahdır.
1151	Yeni Câmi' Türbesi	Beş cild üzerine tâm bir nüshadır.
1422	Hamidiyye	İki cild olarak tâm bir nüshadır.
3598	Lâleli	Dört cild üzerine tâm ve sahîh bir nüshadır.
1562; 0329	Köprülü	Bir beş, diğeri dört cild olarak tâm iki nüshadır. Beş cild üzerine olan sahîh bir nüshadır.
1107	Âşir Efendi	Üç cild üzerine tâm bir nüshadır.
2088	Feyzullâh Efendi	Dört cild olarak tâm ve sahîh bir nüshadır.

Belge 9: Osmanlı Arşivi A.) MTZ. (05) 3-D-77-6

[dosya adı]: *Lisânü'l- 'Arab nâm kitâbın bulunduğu kütübhânelere dâ'ir vesîka*

Belge 10: Osmanlı Arşivi A.) MTZ. (05) 3-D-77-7

İşâret-i 'aliyye

Numero 13

Melfûf pusulaya nazaran Dâmâd İbrâhîm Paşa ve Köprülü ve Râgıb Paşa kütübhânele-
rinde ikişer ve Murâd Mollâ ve Yeni Câmi' ve Lâleli ve Âşir Efendi ve Feyzullâh Efendi
kütübhânelerinde birer mükemmel ve sahîh nüshaları bulunduğu anlaşıldığından bu
hâlde 'aynen i'âde olmak şartıyla ve sened-i ahz-ile irsâl ve i'âdesi münâsib olacağına
dâ'ir cevâb

Belge 11: Osmanlı Arşivi MF.MKT 113-36-1

B[ismi'llâh

Mâbeyn-i Hümâyûn İkinci Kitâbet Celîlesine
yazıldı

(1) Zât-ı vâlâ-yı 'atûfîleri Mısır'da buldukları esnâda (**bundan tahmînen altı sene mukaddem Mısır'a teşriflerinde**) Kâhire Matbaası'nda tab'ına ibtidâr olunmuş olan *Lisânü'l- 'Arab* (2) nâm lugat kitâbının tashîhinde mürâca'at olunmak ve hitâm-ı tab'ında ve nüsa-ı matbû'adan teberru'en dört beş nüsha (3) ile berâber i'âde kılınmak üzere vâki' olan iş'âr-ı 'âlîleri üzerine mezkûr kitâbın Râgıb Paşa Kütübhanesi'nde mevcûd olan nüshası (4) bâ-irâde-i 'aliyye Mısır kapu kethudâlığı vâsıtasıyla Mısır'a irsâli olunmuşdu. Nüsha-i mezkûre şimdîye kadar i'âde kılınmamış olmağla (**sened ahziyle teslim edilmiş...**) (5) mev'ûd olan nüsa-ı matbû'a ile berâber ircâ'ı esbâbının ikmâli husûsunda (6) himem-i 'aliyye-i kerîmânelerinin sezâvâr buyrulması ricâ ederim ol bâbda fî 17 Safer sene [1]307 ve fî sene 30 Eylül sene [1]305 [13 Ekim 1889]

Belge 12: Osmanlı Arşivi MF.MKT 113-36-2

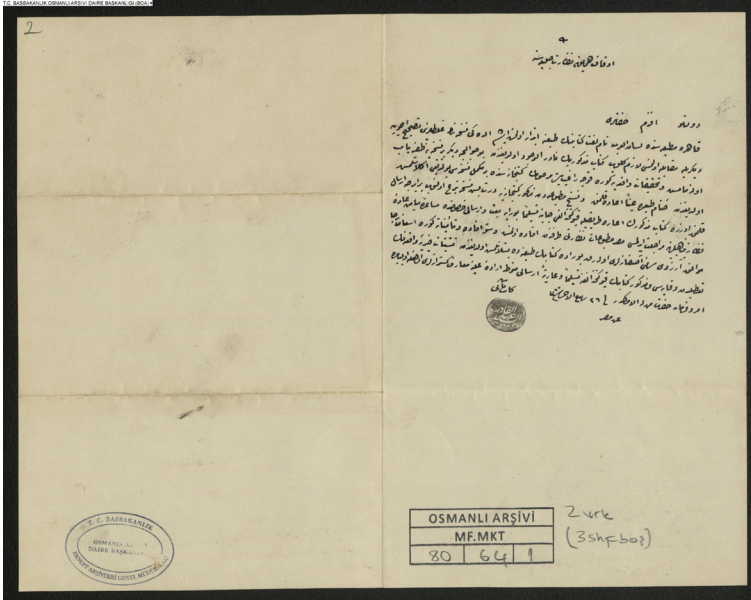
Fî 18 Eylül sene [1]305 târihli [30 Eylül 1889]

Mâbeyn-i Hümâyûn Başkitâbet Celîlesi'nin tezkiresine cevâb yazıldı

(1) Medlûl-ı iş'âr-ı 'âlî-i dâverîleri rehîn-i 'ilm-i 'âcizi oldu, matlûb kitâb zıkr olunan kütübhânedede mevcûd ise de bu misillü kütüb-i mevkûfenin (2) kütübhânededen hârice çıkarılması hilâf-ı şart-ı vâkıf olduğu misillü mukaddemce şeref-sâdır olan irâde-i seniyye-i hükm-i celîleye dahi mugâyir (3) **(vesîlesiyle kütübhânelerden kitâb ihrâcî bi'l-â-hire zayâ'âtı mûcib olacağı vaktiyle bânileri tarafından piş-i nazar-ı dikkate alınarak)** (4) olup bi'l-husûsî Mısır gibi bilâd-ı ba'îdeye irsâli bi-tarîki'l-ülâ câ'iz değildir, bundan altı yedi sene mukaddem (5) bu kabîlden vukû'bulan bir taleb üzerine bâ-irâde-i 'aliyye Râgîb Paşa Kütübhânesi'nden Mısır'a gönderilmiş olan (6) **(olarak Dersa'âdet'te bile kimseye bir kitâb verilmediği hâlde diyâr-ı ba'îdeye kitâb irsâli muvâfık-ı maslahat olamayacağı gibi bunun)** (7) *Lisânü'l-'Arab* nâm lugat kitâbı şimdîye kadar istircâ' olunamamış olmağa şu hâl dahi (8) devletlü Muhtâr Paşa hazretlerinin tervîc-i iş'ârı hakkında **(nezâret-i hâriciyyeye)** bir kat daha mûcib-i (9) tereddüd olacak ahvâldendir, ma'mâfih müşârûnileyhe tarafına vaktiyle i'âdesi (10) mukayyed olmak şartıyla irsâli irâde-i seniyye-i cenâb-ı hilâfet-penâhiye mütevakkıf olmakla (11) ol bâbda (11) **(sened teslim edilmemiş ve elyevm i'âde kılınmamış olduğundan şimdi bunun ircâ'i esbâbına teşebbüz edilmiştir. (12) Mezkûr kitâbın oraca def'-i ihtiyak edilecek kadar nüshalarının buldurulması kâbil olacağından ol vechle icrâ'-i icâbına bakılması münâsib olacağına cevâben iş'ârı menût-ı himem 'aliyye dâverîleridir ol bâbda)**

Fî 19 Safer sene 1307

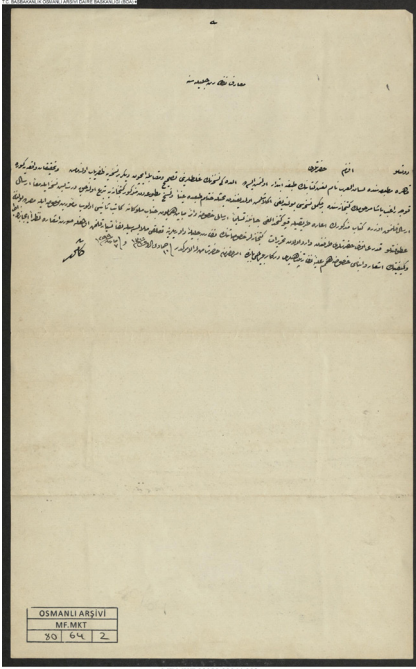
fî 2²⁶ Teşrîn-i Evvel sene 1305 [15 Ekim 1889]
İşâret üzere

MF.MKT.00080.00064.001

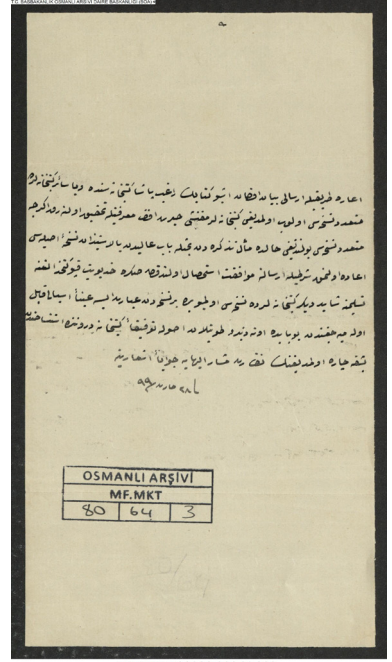
Belge 1: Kahire'den Evkâf-ı Hümâyûn Nezâret-i Celîlesi'ne, 26 Reb'ülâhîr 1300 (6 Mart 1883). Osmanlı Arşivi MF.MKT 80-64-1

26 TTK Tarih Çevirme Kılavuzu'nda Rûmî takvimde bir günlük fark olup 3 Teşrînievvel 1305'tir, bkz. <https://www.ttk.gov.tr/tarih-cevirme-kilavuzu/> (erişim 19 Nisan 2024).

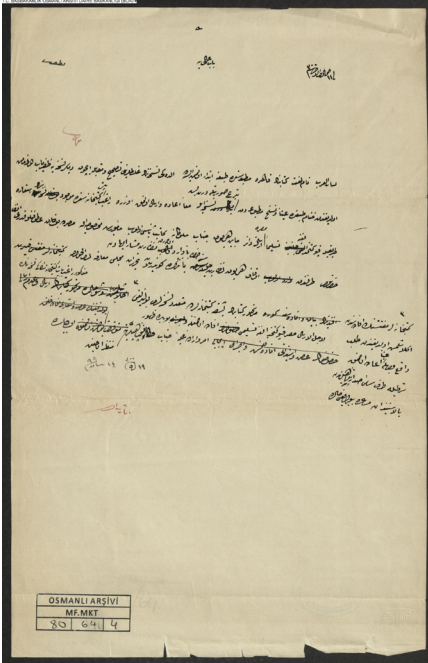
MF.MKT.00080.00064.002

Belge 2: Evkâf-ı Hümâyün Nezâret-i Celîlesi'nden Ma'ârif Nezâret-i Celîlesi'ne, 10 Cemâziyelevvel 1300 (19 Mart 1883). Osmanlı Arşivi MF.MKT 80-64-2

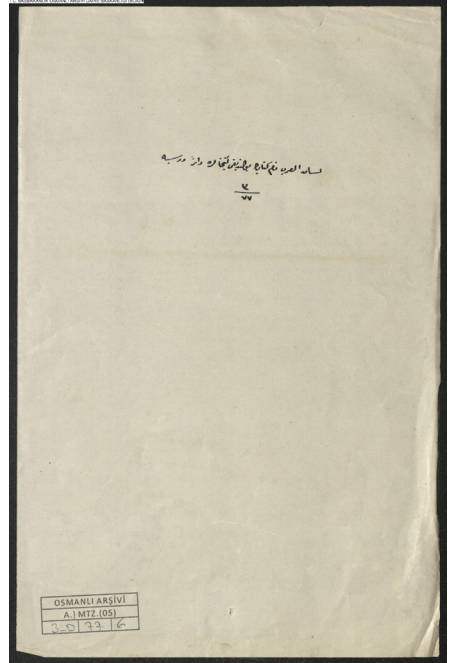
MF.MKT.00080.00064.003

Belge 3: Ma'ârif Nezâret-i Celîlesi'nden Evkâf-ı Hümâyün Nezâret-i Celîlesi'ne, 28 Mart 1299 (9 Nisan 1883). Osmanlı Arşivi MF.MKT 80-64-3

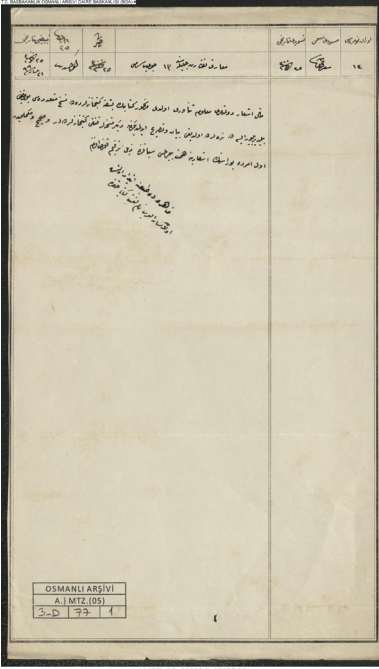
MF.MKT.00080.00064.004

Belge 4: Ma'ârif Nezâret-i Celîlesi'nin Lisânü'l-'Arab'ın nüshalarıyla ilgili yazısı, 19 Cemâziyelâhîr 1300 (27 Nisan 1883). Osmanlı Arşivi MF.MKT 80-64-4

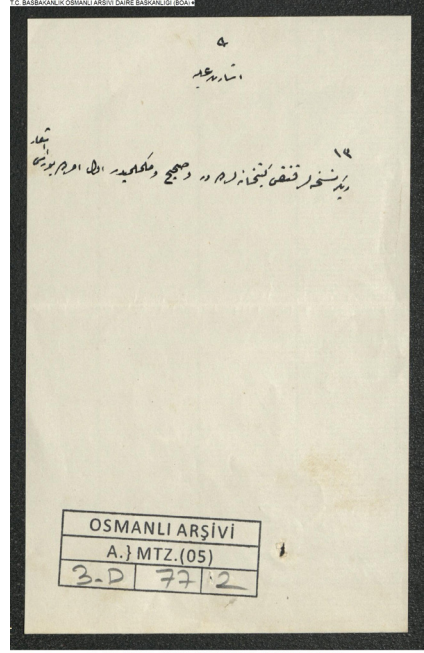

A.MTZ.(05).00003.D.00077.006

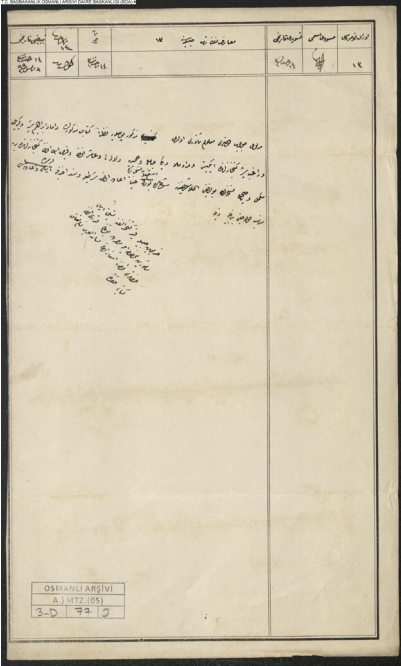
Belge 5: Lisânü'l-'Arab'ın nüshalarıyla ilgili ek yazı, 25 Cemâziyelâhîr 1300 (3 Mayıs 1883). Osmanlı Arşivi A. MTZ. (05) 3-D-77-1

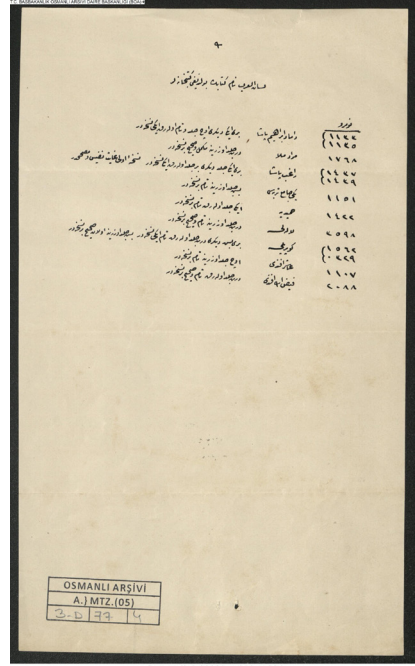
Belge 6: Lisânü'l-'Arab'ın nüshalarıyla ilgili not. Osmanlı Arşivi A.) MTZ. (05) 3-D-77-2

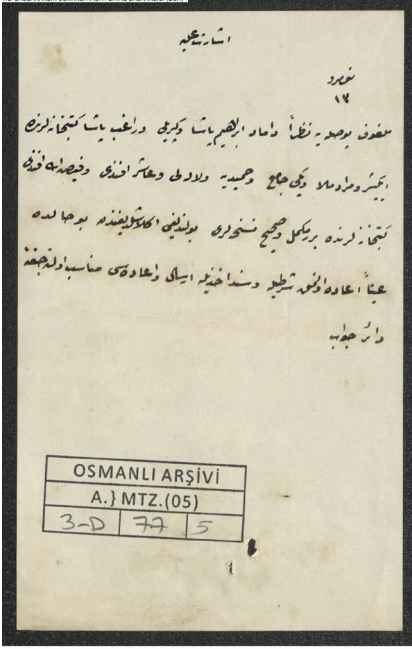
Belge 7: Ma'ârif Nezâreti'nin hazırladığı Lisânü'l-'Arab'ın nüshalarının dökümü, 14 Receb sene 1300 (21 Mayıs 1883). Osmanlı Arşivi A.) MTZ. (05) 3-D-77-3

Belge 8: Ma'ârif Nezâreti'nin hazırladığı Lisânü'l-'Arab'ın nüshalarının dökümü. Osmanlı Arşivi A.) MTZ. (05) 3-D-77-4

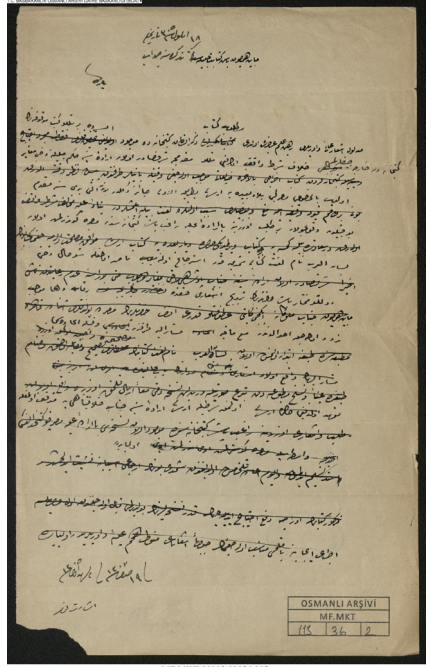

Belge 9: Dosya adı. Osmanlı Arşivi A.) MTZ. (05) 3-D-77-6

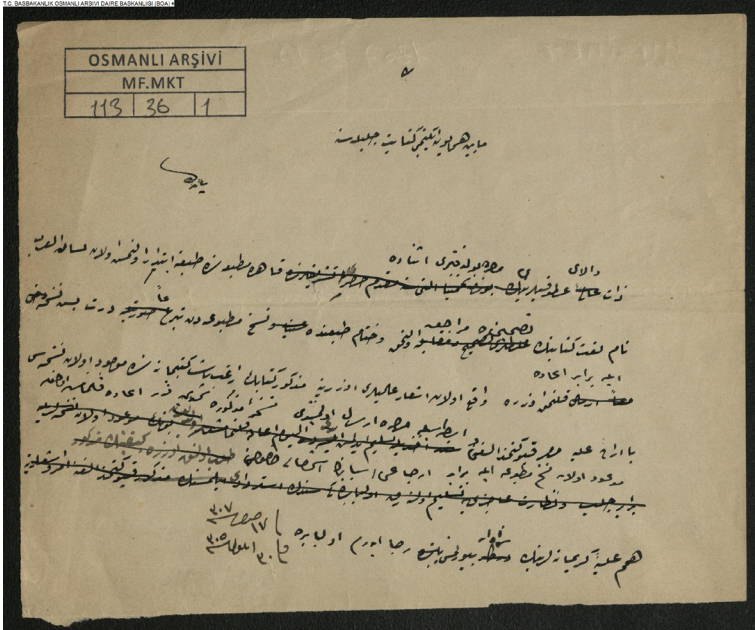
A.)MTZ.(05).00003.D.00077.005

Belge 10: Lisânü'l-'Arab'ın Râgıb Paşa nüshasının gönderilebileceğine dair Osmanlı Arşivi A.) MTZ. (05) 3-D-77-7

MF.MKT.00113.00036.002

Belge 12: Mâbeyn-i Hümâyûn İkinci Kitâbet Celîlesi'ne, nüshanın iadesi hakkında, 19 Safer 1307- (15 Ekim 1889) Osmanlı Arşivi MF.MKT 113-36-2

MF.MKT.00113.00036.001

Belge 11: Mâbeyn-i Hümâyûn İkinci Kitâbet Celîlesi'ne, nüshanın iadesi hakkında, 17 Safer 1307- (13 Ekim 1889). Osmanlı Arşivi MF.MKT 113-36-1

Osmanlı Dilleri ve Matbuatının İzinde Bir Türkolog Johann Strauss ile Mülakat*

FATİH AŞAN** & OKAN KOZANOĞLU***

BİYOGRAFİ

Johann Strauss, Münih Üniversitesi'nden Alman dili, Roman dilleri ve Türkoloji alanlarında eğitim alarak mezun oldu. Doktorasını 1987 yılında 17. yüzyıl Osmanlı vakanüvisi İszade üzerine yazdığı tez ile tamamladı.

Münih Üniversitesi'nde Yakın Doğu Tarihi ve Kültürü Enstitüsü ile Türkoloji Bölümü'nde, Birmingham Üniversitesi (İngiltere) Bizans, Osmanlı ve Modern Yunan Araştırmaları Merkezi'nde ve Freiburg Üniversitesi Doğu Araştırmaları Semineri'nde (*Orientalisches Seminar*) dersler verdi. 1988-1989 yılları arasında İstanbul'da Deutsche Morgenländische Gesellschaft'ın Orient Enstitüsü'nde araştırma görevlisi olarak görev yaptı. 1997'den 2018'de emekli olana kadar Strasbourg Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nde yardımcı doçent (maître de conférences) olarak Türk ve Osmanlı edebiyatı tarihi, Türk dili tarihi ve Osmanlı Türkçesi dersleri verdi.

Başta Batı dillerinden yapılan çeviriler, matbaacılık ve yayıncılık tarihi, Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli toplulukları arasındaki dilsel ve kültürel temaslar olmak üzere çeşitli konularda İngilizce, Fransızca ve Almanca çok sayıda makale yayımlamıştır.

Bir araştırmacı olarak Osmanlı matbu kitabı hakkında çalışmaya nasıl başladınız? Bu alanda nasıl karar kıldınız? Sizi yirmi yıl kadar önce "Osmanlı'da Kim Neyi Okurdu?"¹ gibi bir makale yazmaya hangi etkenler teşvik etti?

Ben şanslı idim nk okuduğum üniversitede, yani Münih Üniversitesi Türkoloji Bölümünde son derece zengin bir bölüm kütüphanesi vardı. Bu kütüphaneye oldukça meşhur bir bilim adamının özel kütüphanesi de dahildi: Theodor Menzel (1878-1939). Theodor Menzel, sanırım birkaç sene İstanbul'da yaşamıştı ve gerçekten çok güzel bir kütüphane toplamayı başarmıştı. Hepsii ciltli, çok güzel kitaplardı ve başlangıçta bu kitapları karşımda buldum. Böyle bir kitaplıkla karşı karşıya kalan genç bir Türkoloji öğrencisini hayal edin. Tabii Osmanlıca bir kitap, herhangi bir kitap gibi değil. Dn dediğim gibi Osmanlıca kitabın bir aurası vardı. Yazı Türkiye'de de artık bilinmiyor, en azından yeni bir yazı kullanılıyor. Demek ki Osmanlıca herhangi bir kitabın böyle bir aurası var. Mesela 19. yüzyılın başlangıcında yayınlanan Fransızca bir aritmetik kitabı aslında önemli değil ama dili Osmanlıca ise çok nadir, çok nefis, çok önemli bir eser, bir kitap olabilir. Osmanlıca kitapla ilk temas ettiğim yer Münih'teki Türkoloji Bölümü Kütüphanesi idi. Ara sıra Münih'te fuarlar olur. Mesela Münih'te bir fuar var, senede bir kere olur ve orada eski şeyler satılır; kitaplar da satılırdı. 1980'li yılların başında ben o fuarlardan birinde tesadüfen Evliya elebi'nin Osmanlıca metninin ilk cildini buldum. Deri ciltli idi. Bu kitabın oraya gelmesine çok şaşırdım ve tabii çok mutlu oldum. Güzel bir kitap ve tabii bu kitapları satanlar hiç farkında değildi, bu kitabın ne olduğunu bilmiyorlardı. Osmanlıca kitaplarla mnasebetimin başlangıcında bunun gibi tesadüfi olaylar da vardı. Daha sonra İstanbul'a gelişlerimde hep Sahaflar arşısı'na uğradım. O dönemde aslında İstanbul'da bu kk kareden başka da bir yer yoktu. Her sahaf aslında seçkin bir kişiydi. Beyazıt sahafları bilim adamları ve Türkologlar arasında meşhurdu. Aslında her Türkolog'un tercih ettiği bir sahafı vardır, benim de öyleydi ve hep oraya uğradım. Ne yazık ki sahafın adını hatırlayamadım şimdi, cumartesi günü dükkandaki sohbetler (ki ben tabii katılamadım) esnasında kitap alışverişi yapmak hemen hemen imkansızdı. Ben bu eski sahafları, bu meşhur adamları maalesef artık göremiyorum. Tabii bu sahafların dükkanları acayip bir şeydi. Bazılarında kaos vardı ama bir soru soruğunuz zaman, bir kitap aradığınız zaman sahaf her nasılsa raflar ve o kitap kuleleri içinde aradığınızı bulurdu. Tabii günümüzde kırtasiye malzemesi ve yeni çıkarılan kitap satan, karakterini tamamen değiştirmiş olan bu eski Sahaflar arşısı'nda nostaljik olmamak zordur.

Birkaç sene sonra 1988 yılında Orient Enstitüsü'nün görevlisi olarak İstanbul'a geldim. O zaman zannedersen Osmanlıca kitaba yeni bir nevi merak başlamıştı. O döneme kadar sadece enteresan sayılan kitaplar, Naima veya Raşid Tarihi gibi kitaplar aranmakta idi, sonrasında yeni ve başka kitaplara karşı da merak arttı. O zamana kadar İstanbul'da hiç görmediğim kitap mzayedeleri yapılmaya başlandı. Bu mzayedelerden ve özellikle sahaflardan bizim Alman Orient Enstitüsü için aldığım Osmanlıca kitapların sayısı

* Bu röportaj 17 Aralık 2023 tarihinde, "Osmanlıda Matbu Kitap Konferansı"nın açılış konuşmasını yapmak üzere İstanbul'a gelen Johann Strauss ile konferansın akabinde gerçekleştirilmiştir. Sayın Strauss'un Türkçe verdiği mülakat üslubu korunarak metne aktarılmıştır.

** Dr., Boğaziçi Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı, fatih.asan@boun.edu.tr

*** Central European University, Kozanoğlu_okan@student.ceu.edu

1 [Kritik dergisinde yayınlanan, Günil zlem Ayaydın Cebes'nin gerçekleştirdiği çeviride bu makale "Osmanlı İmparatorluğu'nda Kimler, Neleri Okurdu" olarak tercüme edilmiştir]. Makalenin genişletilmiş versiyonun güncel Türkçe evirisi aynı çevirmen tarafından şurada yayınlanmıştır. *Tanzimat ve Edebiyat*, yay. haz. Mehmet Fatih Uslu, Fatih Altuğ (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014), 1-64.

R.1: Johann Strauss, Anamed, 17 Aralık 2023.

oldukça çoktur. Demek istiyorum ki şu ana kadar hiç görmediğim pek çok kitaba bu dönemde rastladım ve bu tecrübe için çok minnettarım. Osmanlıca kitapla temaslarım bu şekilde hem başladı hem de devam etti.

Bundan başka tercümelemler ile ilgilendim, hem de çok erken bir dönemde ilgilenmeye başladım. Piyasada pek çok tercüme mevcuttu. Fransızca romanların Osmanlıca tercümelemleri hiç kimsenin ilgisini çekmemişti. Benim ilgimi çekti çünkü ben Fransız Dili ve Edebiyatı okumuştum ve özellikle 19. yüzyıl için, Osmanlı İmparatorluğu'nda Fransa'nın etkisinin gerçekten son derece büyük olduğunu gördüm. Fransızca hemen hemen yarı resmi bir dildi, her şey Fransızcaya da tercüme edilirdi. Birkaç sene evvel Kanun-i Esasi'nin çeşitli milletlerin dillerine tercümelemleri hakkında bir makale yazdım. Gördüm ki Rumlar, Ermeniler, Yahudiler Kanun-i Esasi'nin metnini Osmanlıcadan değil Fransızca versiyonundan tercüme etmişler. Tabii bu daha kolay idi. Bunu bir misal olarak söyledim. Demek ki o dönemde Fransızcanın ehemmiyeti bugünkü İngilizcenin önemi kadar büyüktü. Onun için 19. yüzyılı, Osmanlı yüzyılına araştıranların Fransızca'yı öğrenmelerini tavsiye ederim.

Bu soru biraz da bizim gibi alana yeni başlayanların sorabileceği bir soru: Osmanlı'da matbu kitap tarihi alanında çalışacak bir araştırmacıya hangi dilleri öğrenmesini tavsiye edersiniz? Bu alanda ihmal edildiğini düşündüğünüz bir konu var mı?

Osmanlıca için tabii ki Arapça ve Farsça bilmek şarttır. Enteresan olan, 19. yüzyılda Batı'da, özellikle bilim adamlarının, sadece bilimsel dergilere değil, Osmanlı'da İstanbul'da basılan kitaplara da çok büyük bir ilgi göstermeleridir. İstanbul'da basılan kitaplar hakkında sürekli olarak makaleler yayımlandı. Hem *Journal Asiatique* hem de Alman oryantalist dergilerinde, hatta gazetelerde. Belki sizin de bildiğiniz bir isim olan Andreas Mordtmann (1811-1879), ki Mülkiye'de de hocalık yaptı, Augsburg'ın *Allgemeine Zeitung*'da bu konu ile ilgili makaleler yayımladı. Veya Paul Horn (1863-1908), Strazburglu İranolog ve Türkolog, o da gazetelerde İstanbul'da bulunduğu Farsça kitaplar hakkında Alman basın için makaleler yazdı.

Size tavsiye ettiğim diller bunlar. Almanca bilmek de iyi olacaktır ama tabii bu sahada en önemli dillerden biri her zaman Fransızca olacaktır.

Bir taraftan hala bir eksiklik var: iyi bir katalog. Osmanlı matbu kitabın tam bir envanteri henüz yapılmadı. [Seyfettin] Özege'nin eseri çok saygıdeğerdir ama hatalar da içermektedir. Az sayıda ama vardır. Ben tercümelerle ilgilendiğim için bu konuda hassasım. Bildiğiniz gibi "What was (Really) Translated in the Ottoman Empire?" adlı bir yazı yazdım. Böyle bir meseleyle uğraşanlar için gerçek yazar ve gerçek künye bilmek elzemdir bence. Bir de kitapların basım tarihi ile ilgili bir sorundan bahsetmeliyim. Çünkü bildiğiniz gibi Osmanlı'da kullanılan mali ve hicri tarihler arasında iki yıl fark var ve maalesef kitap kapaklarında hangi takvimin tercih edildiğini bilebilmek her zaman mümkün değil. Özege'de Türk-Yunan Harbi ile ilgili bir kitap buldum. Bu kitabın basım tarihi Özege'ye göre 1896, yani Yunan Harbi'nin başlangıcından bir yıl önce. Bu gibi şeyler gerçekten önemli bir sorun. Bunları kontrol etmek lazım. Tabii bu proje sadece gençlerin meselesi olamaz ama, Osmanlı matbu kitabın tam envanterini gösteren bir katalog acilen olmalı. Pek tabii bu kataloğu hazırlamanın zorluklarının farkındayım. Osmanlı matbuatı için bazı dönemler henüz gereği gibi araştırılmamıştır. Dün, Günil [Cebe] Hanım'ın konferanstaki konuşmasında gördük ki nispeten geç bir dönemde, 1860-70 yıllarında çok faal bir yazar var ama takma adı olduğu için kimliği hemen hemen hiç bilinmemiş! Bu dönem mesela enteresandır ve hala araştırmayı bekleyen birçok unsur var. Söz konusu katalog hazırlanırken bir diğer araştırma kaynağı olarak dönem medyasını kullanmayı öneririm. Basında, gazetelerde yeni çıkan kitaplar hakkındaki haberler/ilanlar, yayın tarihini tespit etmek için faydalı olabilir.

Katalog meselesi geniş zamanlı bir çalışma olarak sürekli geliştirilmeli. Onun dışında alandaki boşluklar arasında sayılabilecek, çünkü konferansta Sayın [Yahya] Erdem'in bahsettiği 19. yüzyılın birinci yarısında taşbaskı olarak yayınlanan kitaplar meselesi var. Bu konuda zannederseniz araştırma yapabilmek hala mümkün, çünkü litografya araştırma potansiyeli bakımından oldukça bakir bir sahadır. Taşbaskı kitap dünyasına dair henüz az bilgiye sahibiz. Bir diğer konu olarak modern dönemle ve o dönemin fikri tartışmalarıyla uğraşmak isteyenler için tabii ki 1908'den sonraki dönem çok enteresandır. Özellikle 1908 ertesini yani bu yeni başlangıç dönemi çok liberal bir dönemdir. Beni ilgilendiren bir diğer konu da Müslüman azınlıkların faaliyetleri. Osmanlı hükümetinin, (eğer gayrimüslimlerin sahip olduğu serbestlikle mukayese edersek) Müslüman azınlıklara dil politikası bakımından çok daha sert bir şekilde davranması gibi garip bir olgu var. Özellikle Arnavutlar ve Kürtler için bu durum geçerli. Bu bakımdan, Jön Türk Devrimi'nden sonraki dönem çok enteresan ise de Mütareke yıllarında basın ve matbaa faaliyetleri belki daha da enteresan. Çünkü bu dönem, Müslüman azınlıklar için oldukça serbest bir dönem. Kürtler ve Çerkezler kendi dillerinde kitap ve gazete yayın-

layabildiler. Bu durum sadece üç dört sene sürdü ama matbaacılık ve basın/yayıncılık açısından büyük bir önemi taşır. Başka bir tavsiye olarak, biraz da Avrupa'da, özellikle Fransa'da ne gibi şeylerin nasıl basıldığını görmek faydalı olabilir. Çünkü Osmanlılarda çok orijinal görünen bir fenomen, Fransız basınında tamamen sıradan, yaygın bir şey olabilir. Bu da araştırılması ilginç bir konu olarak siz gençlere söyleyebileceğim şeyler arasındadır.

Araştırmaya değer başka bir saha da Osmanlı kitap tarihini diğer coğrafyalardaki kitap tarihleri ile kıyaslamak olabilir. Mesela Osmanlı gibi çok uluslu bir imparatorluk olan Rus Çarlığı bu bakımdan ele alınmalı. Osmanlı'nın ilk tercümesi olan Fenelon'un Telemak'ı bildiğim kadarıyla Rusya'da da ilk tercüme edilen eserler arasındadır, bu gibi benzerlikler ya da farkları ortaya koyacak daha fazla araştırma yapılırsa, eminim daha net bir tablo meydana çıkacaktır. Çok uluslu bir yapıya sahip olan her iki imparatorlukta, ayrıca 18. ve 19. yüzyılda basılan kitap sayısı da Batı'ya göre sınırlı. Zannedirim üzerine gidildiğinde birçok açıdan benzerlik ve farklılık keşfedilecektir. Hakeza yine benim pek aşına olmadığım Hindistan basım ve kitap tarihi de Osmanlı ile karşılaştırılmalı okunabilir. Hindistan'da basılan ilk Kuran basımları ya da ilk Ermenice gazeteler gibi ilginç örnekler üzerinden birçok bağlantı kurmak mümkün.

Konferanstaki konuşmanızda "kitâb" kelimesinin okuryazar olmayan gruplarca bile bilindiğini, özel bir anlam taşıdığını söylemişsiniz. Matbu kitap kültürü Osmanlı dünyasında bu kelimenin anlamını nasıl, ne yönde etkiledi? Anlamda bir değişim yaşandı mı? Yaşandıysa nasıl bir değişime uğradı? Matbaa var olan bu anlama nasıl bir katkı sağladı?

Enteresan bir soru. Yani kitaba bakış değişti mi acaba? Bir değişme oldu herhalde ama tam olarak ne zaman bilmiyorum. Sanki Osmanlı döneminde o kadar büyük değişiklikler olmadı. Dün konferansta dile getirdiğim gibi aslında Osmanlılarda iki tip kitap imajı vardı. Tabii okumuşlar için her dönem bol miktarda kitap mevcuttu. Bakın, Kâtip Çelebi tarafından *Keşfü'z-zünûn* adlı bir bibliyografya yazıldı. İnanılmaz bir şey. 17. yüzyılda, 1640'lı yıllarda, henüz matbu kitap bulunmayan bir dönemde, bu bilim adamı üstelik çok genç yaşında İstanbul kütüphanelerinde o kadar çok kitap bulabilmiş olmalı ki bu muhteşem bibliyografyayı yazabildi. Ama okuma yazması olmayanlar için tabii kitap bir obje idi; ister Anadolu'lu Rum (Karamanlı), ister Müslüman olsun hepsi için böyledi. Benzer bir şey, bu popüler baskılar için de denebilir. Mesela Yunus Emre bugün herkesçe bilinen bir şair, dünyaca meşhur bir şair, ama Osmanlı döneminde aydınlar tarafından pek beğenilmemişti. Bu bilinir. Basılmış kitaplara özellikle de taşbaskılara bakınca görüyoruz ki bu litografi baskıları üzerinde matbaa ya da edisyonu hazırlayan hakkında bilgiler yok. Demek ki bu bambaşka bir kitap kültürü. Hem dilde hem kitapta ikilik vardı.

Osmanlı'da yazma eser kültüründen matbu kitap kültürüne geçiş süreci nasıl gerçekleşti? Bu geçiş döneminde yazma eserler ve matbu kitaplar arasındaki etkileşimler ve bu iki kültürün bir arada var olma durumu nasıldı?

Size bir misal vereyim: Tamamen el yazması olan, aslında matbu bir kitap gördüm. Bu durumu nasıl tanımlayabiliriz ve daha da önemlisi bunu nasıl açıklayabiliriz? Belki matbu kitap o kişi için pahalıydı veya temin edemedi ve elle istinsah etmeyi tercih etti. Ya da bir kısmı el yazısıyla yazılmış matbu kitaplar buldum. Hatta 1920'li yıllara kadar, Dil Devrimi'ne kadar bu tür durumlar olurdu. Harf Devrimi'nden sonra böyle bir

Fatih Aşan, Johann Strauss, Okan Kozanoğlu, Anamed, 17 Aralık 2023.

şey tasavvur etmek tabii ki daha zor. İtiraf edeyim, tam olarak bilmiyorum. Bu durum üzerine düşündüğümde ilk olarak aklıma matbu kitabın zannettiğimizden daha pahalı olabileceği geliyor ve bu nedenle insanlar için el yazısı kullanmak daha faydalı olabilir. Mesela okuduklarıma göre, sahaflar çok uzun süre sadece el yazmaları sattılar. Demek ki matbu kitap piyasada olsa da bazı insanlar için kitap hala el yazmasıydı. Bu insanlar matbu kitap hakkında ne düşündüler tam olarak bilmiyorum. Yazma-matbu kitap tercihinde neler etkiliydi kestirmek zor. Eğer matbu kitapta bir değişimden bahsedeceksek zannedersem büyük değişim için Jön Türk Devrimi'ni işaret etmeliyiz. Çünkü o dönemden itibaren yayıncılık pratikleri, kitapların konuları ve tercüme edilen eserler pek değişmedi. Cumhuriyet döneminde de öyle. Hatta Harf Devrimi'nden sonra bu gelişme devam etti. Abdülhamid dönemi kitap üretimi çok zengindi ama sansür nedeniyle son derece de sınırlıydı. O dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nda [Charles] Darwin'in eserleri gibi dünyaca meşhur kitapları yayınlamadılar. Abdülhamid dönemi kitapları enteresan ise de dünyadaki kitaplarla ve yeni fikirlerle temas açısından 1908'i milat kabul etmek lazım denilse abartılmış olmaz. Birinci Dünya Savaşı da ilk bakışta kitaplar için felaket bir dönem gibi görünüyor. Bu yıllarda tüm sıkıntılara ilaveten sansür de vardı. Bununla beraber *Dede Korkut Kitabı* ve *Divan-ı Lugati't-Türk* gibi yeni ufuklar açan kitaplar o dönemde basıldı.

Konuşmanızda 19. yüzyıl matbu kitap kültürünün yalnızca İstanbul'la sınırlı olmadığını ve Selanik, İzmir, Kahire, Beyrut gibi merkezlerin de yine matbuat için önemli merkezler olduğunu belirttiniz. Bu şehirlerdeki matbaacılık ve matbu kitap kültürleri hakkında ne biliyoruz?

İzmir'in durumu daha iyi biliniyor çünkü İzmir hala Türk devletinin bir parçası. Selanik'e gelince, pek emin değilim. Selanik'te de Türkçe kitaplar yayınlandı. Bunun bir kataloğu olup olmadığını bilmiyorum ama belki Kebikeç'te veya Müteferrika'da bir şeyler vardır. Herhalde Türkçe yayıncılık konusunda İzmir kadar önemli değildi. Selanik'te önemini yüzyıllarca sürdüren bir Yahudi matbaacılığı vardı. Selanikli Yahudiler, Doğu Avrupa'daki Yahudiler için İbranice eserler basan belki de ilk cemaat idi. Ladino dilindeki eserlerin bir listesi olduğunu sanıyorum, tamamı değilse bile bir liste söz konusu. Joseph Néhama da Fransızca yazdığı *Histoire des Israélites de Salonique* adlı eserinde bu kitaplardan oldukça detaylı olarak bahsediyor. Arap dünyasında Beyrut çok özel bir yerde durmaktadır. Beyrut, Osmanlı kültür sahasında da adeta başka bir gezegen gibiydi. Hatta Yusuf Akçura, 1913'te oraya gittiğinde burada Türk kültürünü hatırlatan bir şey olmadığını söyleyerek şaşkınlığını ifade etmiştir. Hepinizin bildiği gibi literatürde Arap Nahda hareketi çok iyi araştırıldı. Bu çalışmalar şehrin çoğulluğu ve kozmopolitliğini yansıtmak bakımından her zaman iyi bir perspektifte olmayabilir tabii bunu da unutmamak lazım. Velhasıl Beyrut enteresan bir matbaacılık merkeziydi. Aslına bakılırsa Tuna Vilayeti, Rusçuk da öyle, Mithat Paşa'nın valiliği döneminde burada önemli matbaacılık faaliyetleri vardı. İzmir dışında İstanbul ile rekabet edebilen bir yer yoktu sanırım, Beyrut müstesna.

Şehirde ve taşrada matbu kitap kültürleri ne yönde seyrediyor?

Zannederim ki Osmanlı dünyasında kitap okuyanların çoğu şehirliydi. Kitapçılar da sadece şehirlerde mevcuttu. Ancak, Osmanlı elitlerinin özel kütüphanelerini en tenha yerlere kadar götürebilmeleri de etkilidir diye düşünüyorum. Mesela, Ahmet Mithat Efendi Molière'in eserlerini ilk defa nerede buldu? İstanbul'da değil, İzmir'de değil, Niş'te! Niş o zaman gerçekten taşraydı ama oradaki Osmanlı valisi oldukça güzel ve geniş olan özel kütüphanesini oraya taşımıştı. Bu sayede genç Ahmet Mithat Efendi bu kitaplarla tanışabildi. Tabii, kitapçılık okur yazarlar için çok önemli bir müesseseydi ve sadece şehirlerde vardı. Ama kataloglara bakarsanız, gazetelerin her zaman taşra için özel tarifeler teklif ettiğine şahit olursunuz. Demek ki posta ile muvasalat rahattı, yani ulaşım iyi çalışıyordu. Hatta taşradan kitaplar ısmarlayabiliyordunuz. Gördüğüm kadarıyla Osmanlı kitapçıları taşradaki okurlarını da ihmal etmeden çalışıyordu.

Osmanlı İmparatorluğu'nda okuryazarlık oranı ve kitap kültürü nasıldı? Özellikle taşra bölgelerinde okuma yazma oranları ve kitaplara erişim konusundaki koşullar nelerdi?

İlk önce şunu belirtmeliyiz: Okuryazar kitlesi Osmanlı İmparatorluğu'nda, Fransa veya Almanya'ya göre çok sınırlıydı. Ama bence sayılar önemli değil. Çünkü Osmanlı döneminde okuryazar bir elit kesim vardı ve bu kesim, devletin kaderini belirledi. Genellikle Osmanlılar, okuryazarlık bakımından daha pesimisttiler. Özellikle dil ve alfabe tartışmaları ile ilgili olarak hemen hemen herkes, "Bizde yüzde 5 okuryazar var, Fransa'da ise herkes okuryazar," diyordu. Bu aslında doğru değildi; Fransa'da da okuma yazma bilmeyenler vardı. Osmanlılar devlet memurlarını en ücra yerlere gönderdiler ve bu insanlar genellikle kitaplarıyla birlikte hareket ettiler. Örneğin, Ahmet Mithat Efendi ve Osman Hamdi Bey'i Mithat Paşa ile Bağdat'a gönderdiler. Bağdat o dönemde kitapçılık

bakımından o kadar önemli bir yer değildi ama bildiğim kadarıyla istediğiniz zaman Bağdat'a Paris'ten kitap ısmarlamak mümkündü. Demek ki iletişim bu bakımdan iyiydi. Bunu ara sıra unutuyoruz. Avrupa'da da benzer durumlar vardı. Unuttuğumuz bir diğer şey, demiryolları öncesinde de herhangi bir yere bir şey gönderilebildiğidir.

Ben Alexander von Humboldt'un eserlerini okudum. O, 18. yüzyılın sonlarında Güney Amerika'ya bir keşif seyahati başlattı. O zaman telgraf, demiryolu yoktu ama binlerce sayfa yazı yazdı ve bunların bir parçasını yayınlamak istedi. Ne yaptı? Onları yayınlanmaları için gemiyle Kuzey Amerika'ya gönderdi. Bugünkü durumla kıyaslayın: Demiryolu yok, telgraf yok, uçak hiç yok. Nasıl yapacaksınız? "Yapamam" diyorsunuz ama o zaman da imkanlar vardı ve insanlar bundan faydalanabildi.

Zannediyorum ki bu konu üzerine Ahmet İhsan Tokgöz'ün hatıraları önemli bilgi içermektedir. Çünkü taşrada bulunduğu zaman elinde duran kitaplardan bahseder. Tabii çeşitli cemaatler için bu durum farklıydı. Mesela Sudan'da en eski gazetelerinden biri Yunanca olarak yayımlandı. Rumlar, o dönemde bütün imparatorluğa yayılmıştı. Mısır'da, hatta Sudan'da Yunan Devrimi'nden sonra Rumlar vardı ve onlar *Sudanikos Kiryx/Sudan Herald* adıyla Yunanca-İngilizce bir gazete yayınlamaya başladılar (1911). Bazı araştırmacılara göre bu gazete, Sudan'ın en eski gazetesidir.

Konferans boyunca İstanbul'un gerek matbu kitap gerek matbaa ekipmanı ve uzmanı ihraç ettiği konuşuldu. Bununla birlikte 19. yüzyıl sonunda Osmanlı'da birçok kitapçı ve matbaacının Avrupa'daki matbu kültürü merkez kabul ederek Osmanlı'yı bu merkezin taşrası şeklinde tasavvur ettiğini biliyoruz. Sizce bu pozisyon gerçeği ne derece yansıtıyor? Avrupa ve Osmanlı arasında karşılıklı bir matbaacılık ve matbuat sirkülasyonundan bahsedebilir miyiz?

Osmanlı matbaacılığının modernleşmesi tabii ki Avrupa'ya aittir. Ahmet İhsan Tokgöz'ün *Avrupa'da Ne Gördüm* adlı eserini okursanız bunu göreceksiniz. O, Avrupa'dan pek çok şey satın aldı ve özellikle de resimler. *Avrupa'da Ne Gördüm* resimlerle dolu bir kitaptır. Bu resimlerin klişelerinin hepsi Avrupa'dan geldi. Osmanlı matbaacılarına resim klişeleri sağlayan bir başka kaynak da misyonerlerdi; misyonerlerin dergilerinde çok sayıda resim vardı ve bazı matbaacılar bu klişeleri satın aldı. Zannedirim bu ilişkiler bellidir ve takip edilebilir. Bu alışverişler normal ve beklenen hadiselerdir ama fotoğrafçılık gibi bazı alanlarda Osmanlılarda çok önemli gelişmelerin de olduğu gerçeğini ört(e)mez. Nitekim Abdülhamit döneminde Malûmât ve Servet-i Fünûn gibi dergilerde yayınlanan fotoğrafların çoğu Türk malıydı. Daha doğrusu, Osmanlı malıydı. Bu fotoğraflar, Abdülhamit albümlerinde bulunan fotoğrafların aynısıydı ve herhalde devletin bir politikası dahilinde süreli yayınlarda boy gösteriyorlardı. Matbuat tekniği açısından Osmanlı menşeli fotoğrafların süreli yayınlara dahil olması bakımından mühim bir gelişmedir.

Osmanlıların matbaa tekniğini kullanımına baktığımızda bence ilginç olan, Batı'nın nüfuzunun henüz o kadar önemli olmadığı bir dönemde, 18. yüzyılın sonunda ve 19. yüzyılın başında, iki tane çok güzel Fransızca kitap basılmasıdır. Biri Mühendishane'de, diğeri Üsküdar'da (Seyyid Mustafa'nın eseri).² İki eser, teknik olarak mükemmel ve çok güzeldi, yani Fransa'da basılan bir kitaptan farklı değildi. Daha önceye gidecek olursak

² Mehmed Raif Efendi'nin *Nizam-ı Cedid'i* tanıtmak amacıyla kaleme alıp Mühendishane Matbaasında 200 adet olarak basılan *Tableau des Nouveaux Règlements de l'Empire Ottoman* adlı eseri kastedilmektedir.

Müteferrika da Fransızca bir kitap basabilecek yetenekteydi. Bu adaptasyon kabiliyeti matbaacılar arasında gerçekten şaşırtıcı ve çok eski bir yetenektir. Mühendishane'de yabancı/Batılı bir uzman matbaada çalışmış mı, hatırlamıyorum ama Kemal Beydilli'nin Mühendishane matbaasını incelediği muhteşem bir eseri vardır, oradan kontrol edilebilir.

19. yüzyıla dönüp Mısır'a geldiğimizde konuları itibarıyla çok yeni ve modern olan kitapların tasarım ve metot açısından çok geleneksel göründüğünü söyleyebilirim. Bu enteresan bir çelişkidir. Herhalde eski kıyafet içinde modernizm diyebiliriz. 19. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde artık bu çelişki ortadan kalkmıştı. Osmanlı matbaacılığını Batı matbaacılığından ayıran tek şey alfabe idi. Görünen o ki Osmanlı matbaacılığına Arap harfleri gerçekten mükemmel bir şekilde adapte edilmişti. Hatta internet için üretilen ilk Arapça klavyeden çok daha güzeldi.

Yabancıların matbaacılık faaliyetleri denildiğinde genellikle Protestanlar ve İranlılar konuşuluyor. Avrupalı matbaacılar Osmanlı Devleti'nde aktif olarak faaliyet gösteriyorlar mıydı?

Osmanlı matbaacılığına yıllarca emek veren Zellich Biraderler gibi Batı kökenli matbaacılar vardı, ama onları artık o kadar Batılı görmüyorum. İstanbul'da yaşadılar, hayatları boyunca burada kaldılar ve burada gömüldüler. Zannederseniz, Batı tekniğinin adaptasyonu çok iyiydi, özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hakikaten nefis baskılı kitaplar ve dergiler yayınlandı. 19. yüzyılın iki yarısı arasındaki fark özellikle şudur: Birinci yarısında hala devlet en önemli aktördü, ikinci yarısında ise özel matbaalar kuruldu ve bu da her açıdan gelişmeye sebep oldu.

Osmanlı matbu kitap piyasasında farklı cemaatlerin edebi ve entelektüel katkılarının hak ettikleri ölçüde temsil edilmediğini görüyoruz. Bu temsiliyet eksikliğinin başlıca sebepleri nelerdir ve bu durumun Osmanlı'da matbu kitap çalışmalarına yansımalarını nasıl değerlendiriyorsunuz?

Bu ilgi biraz yeni bir gelişme sanırım. Belki de bu durumda biraz Batı'nın tesiri vardı. Çünkü Batı'da, bilimde bir kompartımanlaşma vardır. Kendi hayatımdan örnek verecek olursam üniversiteye başladığım dönemde bir Türkolog ya da oryantalistin Türkçe, Arapça ve Farsça dışında bir dille uğraşması mümkün değildi, ciddiye alınmazdı. Çünkü bilim adamının hep kendi alanında kalması gerektiği düşünülüyordu. Ama Osmanlı çerçevesinde bu aslında mümkün değil. Eğer 19. yüzyıl Osmanlı kitapçılığı ve matbaacılığı hakkında araştırma yapıyorsanız, Ermenilerin katkısını nasıl göz ardı edebilirsiniz? İmkânsız. Dün konferanstaki sunumunda Onur Yazıcıgil'in de gösterdiği gibi, Arapça hurufat 19. yüzyılda İstanbul'daki Ermenilerin katkısıyla gelişmiştir. Bu kesindir.

Durum değişti ve şahsen diyebilirim ki bu biraz da benim sayemde oldu. Çünkü "Osmanlı'da Kimler, Neleri Okurdu?" adlı makalemde bu çeşitlilikleri ve bağlantıları göstermeye çalıştım. Tabii dikkate değer ilişkiler hep vardı. Bazı alanlarda çok belirgindi ama bence garip olan şeyler de var. Mesela Araplar ve Osmanlılar arasında edebiyat alanında ilişkiler bazen neredeyse yok mesabesindeydi. Niçin? Aynı alfabeyi kullanıyorlar, kelimeler de benziyor. Elbette her milletin entelektüel alanda özel hayatı vardı ama diğerleriyle de bol bol temaslar vardı ve bu temasları görmek ve araştırmak bence

---

Benzer amaçlarla Seyyid Mustafa'nın kaleme aldığı Üsküdar matbaasından basılan eser ise *Diatribes de l'ingénieur Séid Moustapha sur l'état actuel de l'art militaire, du génie et des sciences à Constantinople*'dur.

çok değerli bir iştir. Ancak abartmamak da lazım. Hatırlarsanız dün açılış konuşmasında değindiğim bir konu, Araplar arasında Nahda denen uyanış döneminde Hristiyanların ve birazcık da Yahudilerin hem dil hem edebiyat açısından önemli bir rol oynamalarıydı. Bu gayrimüslim aydınlar klasik dile çok bağlıydılar. Türkoфон alanında bunun gibi bir şey yoktu. Güzel bir Karamanlıca ve Ermenice Türkçe edebi faaliyet görebiliriz. Bu miras şimdilerde keşfedilmektedir. Mesela Ermenice Türkçe romanlar son derece önemli bir konudur, özellikle Türk romanının tarihi çerçevesinde. Ancak, iki cemaat alfabelerinde sıkışıp kalmışlardı. Araplaşmış Hristiyanlar da eskiden aynı durumdaydı. Arapça yazarken, Süryanice alfabe kullandılar (karşuni denen metinlerde) ama 19. yüzyılda Süryani alfabesini bırakıp Arap harfleriyle yazmaya başladılar. Belki anadili Türkçe olan Ermeniler ve Karamanlılar da aynı alfabeyi, yani Müslümanların kullandıkları Arap alfabesini kullanabilselerdi, Osmanlı edebi hareketin daha önemli bir parçası olabilir ve daha önemli bir rol oynayabilirlerdi.

Konferanstaki konuşmanızda Osmanlı'da matbu kitabın, ilim ve fenne yönelik algıyı değiştirdiğinden bahsetmişsiniz. Bu algı değişimini açıklayabilir misiniz?

Abdülhamit döneminde, yani 19. yüzyılın ikinci yarısında veya son çeyreğinde, dünyada son derece büyük değişimler oldu. Ancak bu değişimleri Abdülhamit devrinde yayınlamak zordu. Mesela Darwin'in teorilerini ve kitaplarını tercüme etmek ve yayınlamak mümkün müydü, bunu bilmek zor. Osmanlı bilim tarihi uzun bir süre gereği gibi araştırılmadı. Özellikle Ekmeleddin İhsanoğlu'nun sayesinde bu mirasın çok zengin olduğunu görebildik. Osmanlılarda 19. yüzyılda bazı alanların seviyesi çok yüksekti. Mesela tıp. Uzun bir süre derslerin hemen hepsi Fransızca olarak verildi. Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye'nin üyeleri dünyada yaygın olan teorilere tamamen aşinaydılar. Bu bakımdan, Osmanlı İmparatorluğu'nda tıp okumuş olan bir kimse Paris Tıp Fakültesi'ne girebilirdi. Bu konuda sorun yoktu.

Konferansta bazı konuşmacıların da dedikleri gibi, fen ve "fünûn" o dönemde çok popüler konulardı. Enteresan olan şudur ki Servet-i Fünûn bugün önemli bir edebi dergi gibi görülür ama asıl gazetenin adı Servet idi. Bir Rum'un yayınladığı bir gazeteydi ve bu gazetenin Batı'daki gibi bir ilavesi vardı: Servet-i Fünûn. Daha sonra gazetenin adı Servet-i Fünûn oldu ama aslında Servet-i Fünûn, Servet'in ilavesiydi. Basında bu ve bunun gibi ilaveler (hem de "fennî eğlenceler") çok yaygındı.

Osmanlılarda dünyaca ünlü bilim adamları yetişti. Matematikçiler söz konusu olduğunda gayrimüslimlerden Konstantin Karatheodori ve Müslümanlardan Zeki Bey gibi isimleri örnek verebiliriz. Bazı alanlarda değerli çalışmalar da yapıldı. Ancak ilmin her zaman politika ile ilişkisi vardı ve siyasi durum yeni fikirleri yaymak için çok uygun değildi. Bu yüzden bilimsel çalışmalar zor olabiliyordu. Geçenlerde Hayreddin Paşa'nın meşhur eserinin Osmanlıca tercümesi hakkında bir makale yayımladım. Tunuslu Hayreddin Paşa, *Akvemü'l-mesâlik fi marifeti ahvâli'l-memâlik* adlı eserinin meşhur "Mukaddimesi"nde Avrupa'nın çeşitli ülkelerinin gelişmelerini çok tarafsız bir şekilde, ama daha çok pozitif bir görüşle gösterdi. Ancak bu kitabın Osmanlıca tercümesi sonunda yasaklandı ve nüshaları toplatıldı. Paşaya yazılan tezkerede deniyordu ki, fikirler iyi olabilir ama bazı cahil insanlar bunu yanlış anlayabilirler.³ Bunun gibi şeyler gerçekten bir engel teşkil edebiliyordu.

³ "...memleketimiz ahâlisinde bazıları bu makule matbuatın noksan-ı fehm ü iz'ân mülabesesiyle mahiyet ve hakikatının hâricinde mânalar vermekle me'lûf olageldikleri bittecrûbe sâbit olmasından dolayı....."

19. yüzyıl Osmanlı dünyasından söz edilirken genellikle Batı'dan tercüme edilmiş fikirlerden bahsediyoruz. Doğu'dan yapılan tercümelemin piyasadaki tesiri hakkında bir bilgimiz var mı?

Doğudan tercümelemler, Batıdan tercümelemlerle mukayese edilemez. Doğudan yapılan tercümelemler genellikle klasik veya dini eserlerin tercümelemleri idi. Tunuslu Hayrettin Paşa'nın Mukaddimesi gibi çağdaş bir Arap yazarının eseri olan bir kitabın Osmanlıca tercümesi çok azdır. Bundan başka tabii Doğu dillerinden tercüme yapma geleneği çok eski. Farsçadan, Arapçadan Türkçeye çevrilen eserler hemen hemen Osmanlı edebiyatının başlangıcından beri mevcut. Cumhuriyet döneminde Şark eserlerinden tercüme edilen eserler, Batıdan tercüme edilen eserlerden ayrı idi. Başka bir künye altında yayınlandı ("Şark-İslâm Klâsikleri"). Demek ki bu tip tercümelemler farklı olarak görülüyordu.

Özellikle dijital araçların artan kullanımı göz önüne alındığında kitabın geleceği hakkında ne düşünüyorsunuz?

Kitabın bugünkü durumu biraz endişe verici, ama bizim yeni dijital bilgilerimizin de kitaplara bağlı olduğunu hesaba katarsak, demek ki kitap, bilginin esası olarak henüz tedavülden kalkmış değil ve bir süre daha kalacak. Bu soruyu kendi kendime de soruyorum: Şimdi dünyada kitap sayesinde bilgi edinmiş olan insanlar çok, ama kitapsız eğitim görenlerin sayısı da gittikçe artıyor. Yani, bu eski sistemle yetişmiş, kitap ile eğitilmiş olanlar öldüğünde nasıl bir dünyada yaşayacağız? Bilgi nasıl doğacak, nasıl kontrol edilecek? Bu, enteresan bir soru.

Örneğin, siz de Wikipedia'yı kullanıyorsunuzdur. Wikipedia güzel ve faydalı bir şey elbette ben de kullanıyorum. İçinde mükemmel makaleler olduğu gibi çok basit yanlışlarla dolu maddeler de var. Hatta size Wikipedia'dan eğlenceli bir örnek vereyim: Bir defasında Mütercim Rüştü Paşa hakkında araştırma yaparken Wikipedia makalesine de baktım. Türkçe bir makale vardı ve bu makale İngilizceye tercüme edilmişti. Makalenin orijinali, anadili Türkçe olan biri tarafından yazılmıştı. Makaleye göre Mütercim Rüştü, İstanbul'da bir gayrimüslimden Fransızca öğrenmişti. Adı Tanaş Efendi (Athanasios) olarak yazılı, bu isim İbnülemin Kemal İnal'ın eserinde böyle geçiyor. Şimdi bu makale İngilizceye tercüme edildiğinde Tanaş Efendi, "Lord Tanase" oldu. Neden böyle yapıldı bilmiyorum. Üstelik bu makale Finceye de tercüme edildi. Finceyi pek bilmiyorum, ama görüyorum ki Fince metinde de "Lord Tanase" ismi geçiyor. Bu da demek oluyor ki bu tercüme tuhaflığıyla yeni bir İngiliz aristokratı dünyaya geldi.⁴ Evet sizi eğlendirmek için anlattığım bu garip hikaye, tercümelemler sayesinde Türkçe dışı okur dünyasında bir gerçek olarak yaşıyor. Esas soru kitapsız bir dünyada bilgiler nasıl yayınlanacak, bu enteresan bir mesele ve artık tahayyüllerin pek ötesinde de değil herhalde. Belki bu anekdotlarla bir şeyler anlatabilmişimdir. Biraz dikkat ederseniz Türkçe Wikipedia'daki makalelerin bazılarının da gerçekten çok zayıf olduğunu göreceksiniz. Beni şaşırtan bir diğer şey, bir Fransız yazarın eseri Osmanlıcaya tercüme edilmişse, genellikle belirtilmiyor. Osmanlıların Batı ile şu özel ve eski ilişkisi olduğunu hiç söylemiyorlar, hiç bilmiyorlarmış gibi. Osmanlılar ile Batı arasındaki ilişkiler enteresan, aynı zamanda hassas ve karmaşık bir konudur. Bununla beraber, bunlar çok güzel bir şekilde incelenebilir. Vaktiniz varsa, biraz da Türkçe Wikipedia makalelerini düzeltirseniz iyi olur!

⁴ Kontrol ettikten sonra (27/05/2024) Türkçe makalesinde "Tanaş Efendi" isminin artık geçmediğini, İngilizce ve Fince versiyonlarında ise "Lord Tanase" hâlâ durduğunu tespit edebildik.

Johann Strauss'un Başlıca Yayınları

Doktora Tezi

"Die Chronik des 'Isazade. Ein Beitrag zur Osmanischen Historiographie des 17. Jahrhunderts". *Islamlkundliche Untersuchungen*. 108. Berlin: Klaus Schwartz Verlag, 1991.

Makale ve Kitap Bölümleri (Türkçe tercümeleriyle beraber)

- "Les livres et l'imprimerie à Istanbul, 1800-1908", *Turquie. Livres d'hier, livres d'aujourd'hui*. Yay. Haz. Paul Dumont, 5-24. Strasbourg-Istanbul, 1992. Türkçe tercüme: "İstanbul'da Kitap Yayıncılığı ve Basım Evleri". Çev. Erol Üyepazarıcı. *Müteferrika* 1, Güz 1993, 5-17.
- "The Millets and the Ottoman Language. The Contribution of Ottoman Greeks to Ottoman Letters (19th-20th Centuries)". *Die Welt des Islams*, XXXV, 2, 1995, 189-249. Türkçe tercüme :
- "Milletler ve Osmanlıca: Osmanlı Rumların Osmanlı Edebiyatına Katkısı (19-20. Yüzyıllar)". *Kritik* 2, Güz 2008, 98-145.
- "Ol'ga Lebedeva (Gülınar Hanım) and Her Translations into Ottoman Turkish", *Arts, Women and Scholars. Studies in Ottoman Society and Culture - Festschrift Hans Georg Majer*. Yay. Haz. S. Prätör ve Christoph K. Neumann. Cilt 1. 287-314. İstanbul: Simurg, 2002.
- "Turkish Translations from Mehmed Ali's Egypt: A Pioneering Effort and its Results", *Translations: (Re)shaping of Literature and Culture*. Yay. Haz. Saliha Paker, 108-147. İstanbul: Boğaziçi University Press, 2002.
- "'Kütüp ve Resail-i Mevkute': Printing and Publishing in a Multi-ethnic Society", *Late Ottoman Society. The Intellectual Legacy*. Yay. Haz. Elizabeth Özdalga, 225-253. London and New York: Routledge, 2005.
- "The Greek Connection in Nineteenth-Century Ottoman Intellectual History", *Greece and the Balkans. Identities, Perceptions and Cultural Encounters since the Enlightenment*. Yay. Haz. Dimitris Tziouvas, 47-67. London: Routledge, 2003.
- "Who Read What in the Ottoman Empire (19th-20th centuries)?" *Arabic Middle Eastern Literatures VI*, 1, 2003, 39-76. Türkçe tercüme : "Osmanlı İmparatorluğu'nda Kimler, Neleri Okurdu (19-20 Yüzyıllar) ? ". *Kritik* 2, Güz 2008, 1-49.
- "A Constitution for a Multilingual Empire. Translations of the *Kanun-ı Esasî* and Other Official Texts into Minority Languages", *The First Ottoman Experiment in Democracy*. Yay. Haz. Christoph Herzog ve Malek Sharif, 21-51. Würzburg: Ergon, 2010.
- "Is Karamanli Literature Part of a 'Christian-Turkish' (Turco-Christian) Literature?", *Cries and Whispers in Karamanlidika Books. Proceedings of the First International Conference on Karamanlidika Studies* (Nicosia, 11-13 Eylül 2008). Yay. Haz. Evangelia Balta ve Matthias Kappler, 153-200. Wiesbaden: Harrassowitz, 2010.

Yakın Zamanda Yapılan Yayınlar

- "What was (really) Translated in the Ottoman Empire? Sleuthing Nineteenth-century Ottoman Translated Literature", *Migrating Texts. Circulating Translations Around the Ottoman Mediterranean*. Yay. Haz. Marilyn Booth, 57-94. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2019.
- "Langue(s) sacrées et recherche de langue(s) sacrée(s) dans l'Empire ottoman au XIXe siècle", *Hiéroglossie 1. Moyen âge latin, monde arabo-persan, Tibet, Inde*. Collège de France 16-17 juin 2015. Yay. Haz. Jean-Noel Robert, 115-152. Collège de France, 2019.
- "Other Literatures in Ottoman Istanbul", *History of Istanbul from Antiquity to the 21th Century*. <https://istanbultarihi.ist/622-other-literatures-in-ottoman-istanbul>. Türkçe tercüme: "Osmanlı İstanbul'unda Türkçeden başka dillerde edebiyatlar", *Büyük İstanbul Tarihi, Antik Çağdan 21. Yüzyıla*. Yay. Haz. Coşkun Yılmaz. Cilt 7. 262-279. İstanbul: İBB Kültür AŞ, 2015.
- "Langue et modernité. Le projet oublié de Ziya Gökalp", *La Modernité turque. Adaptations et constructions dans le processus de modernisation ottoman et turc*. Yay. Haz. Samim Akgönül, 99-129. İstanbul: Isis, 2021.
- "East and West: Emigré literature in the Ottoman Empire (18th – 20th Century)". *Kün, Edebiyat ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, 1, 2, Kış 2021, 51-82.
- "Tercüme-çeviri. La transformation d'un art ancien à l'époque républicaine", *Déchiffrer le passé d'un empire. Hommage à Nicolas Vatin et aux humanités ottomanes*. Yay. Haz. Elisabetta Borromeo, Frédéric Hitzel vd, 139-166. Paris-Louvain: Peeters 2022.
- "The *Muqaddima* of Khayr al-Din Pasha's *Aqwam al-masālik fi ma'rifāt al-hwāl al-mamālik* and its Ottoman Turkish Translation", *Ottoman Translations*. Yay. Haz. Marilyn Booth ve Claire Savina, 140-189. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2023.

İ. Arda Odabaşı, *Osmanlı Matbuat Kapitalizmi ve Milliyetçilik (1913-1914)*

Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2021. 410 sayfa: ISBN 978-975-333-389-4

MELEK YALVAÇ*

Son yıllarda Osmanlı matbuat tarihi üzerine yapılan çalışmaların sayısında hatırı sayılır bir artış gözlenmektedir. Yakın zamana kadar matbuat tarihi çalışmalarında genellikle kronolojik olarak Osmanlı matbuatının gelişim seyri ele alınmakta; kitap, gazete ve dergi gibi yayınlar söz konusu olduğunda ise çoğunlukla bunların içeriklerine, ideolojik yaklaşımlarına ve buradaki fikri tartışmalara odaklanılmaktaydı. Fakat yeni çalışmalar, öncüllerinden farklı olarak, matbuat tarihinin bugüne kadar ihmal edilen ya da görmezden gelinen çeşitli veçhelerine odaklanarak Osmanlı matbuat dünyasına, hem matbuatı üreten ve besleyen aktörlerin gözünden bakmaya hem de ortaya çıkan matbu ürünleri belirli bir tema etrafında değerlendirip analiz etmeye çalışıyor.

İsmail Arda Odabaşı'nın, 2021 yılında yayınlanan *Osmanlı Matbuat Kapitalizmi ve Milliyetçilik (1913-14)* isimli kitabı yukarıda bahsedilen gelişmeler doğrultusunda literatüre dahil olan yeni ve dikkat çekici çalışmalardan biri. Kitap, 1912-1913 Balkan Savaşları ile I. Dünya Savaşı (Temmuz 1914) arası dönemde İstanbul matbuatına, Benedict Anderson'a referansla "matbuat kapitalizmi" ve "milliyetçilik" kavramları üzerinden odaklanmakta.¹ Odabaşı kitabında, Balkan Savaşları (1912-1913) ve ardından Balkanların kaybedilmesi ile birlikte Osmanlı'da hızla yükselen milliyetçiliğe paralel olarak matbuat dünyasında Mart 1913'ten Temmuz 1914'e kadar, başını milliyetçi-Türkçü çizgideki çocuk ve kadın dergilerinin çektiği bir "dergi patlamasının" (s.8) yaşandığını iddia ediyor. Bu durumun piyasa güçleri ile milliyetçilik arasındaki çok boyutlu ilişkilerin bir tezahürü olduğunu ileri süren Odabaşı, milliyetçiliğin ancak matbuat kapitalizmiyle eşgüdüm ve karşılıklı etkileşim halinde güçlenip kitleselleşebileceğini belirtiyor. (s.1) Yaklaşık bir buçuk yıllık dönemde, dergileri merkeze alarak, yayın dünyasının piyasa ilişkilerini boykot, reklam, ödül, promosyon, yayın dili, görsel kullanımı, polemik gibi unsurlar üzerinden mercek altına alan Odabaşı, bu dönemde yayın/dergi piyasasının yeni aktörleri olarak tanımladığı genç yazarlar/muhacir kalemler ile kapitalist yayıncılığın özel müteşebbisleri olan yayıncı-kitapçılar ve seyirci-okurlar arasındaki girift

* İstanbul Medeniyet Üniversitesi, melekylvc@gmail.com

1 Kitabın teorik çerçevesinin referans noktalarından ilki Benedict Anderson'un ünlü eseri *Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, çev. İskender Savaşır (İstanbul: Metis, 1993) olmakla birlikte bir diğer referans noktası Meşrutiyet dönemi Osmanlı matbuatını Anderson'ın kullandığı kavram çerçevesinde inceleyen İrvin Cemil Schick'tir. Schick'in II. Meşrutiyet dönemi kadın dergileri özelinde Osmanlı matbuat kapitalizmini sorguladığı metni için bkz. İrvin Cemil Schick, "Osmanlı Döneminde Matbuat Kapitalizm", Virgül Ocak-Şubat (2009): 58-63. Aynı metnin daha geniş versiyonu için bkz. Bedeni, Toplum, Kainatı Yazmak: İslam, Cinsiyet ve Kültür Üzerine, çev. Pelin Tünaydın (İstanbul: İletişim, 2011).

ilişkilerin matbuat kapitalizmine etkilerini ve bunun mekanizmalarını çok yönlü olarak sorgulamaya çalışıyor.

Giriş, iki bölüm ve sonuç kısmından oluşan kitabın giriş bölümünde iki alt başlık yer almaktadır: "Matbuat Kapitalizmi, Milliyetçilik ve Medya Sistemi" isimli ilk kısımda Odabaşı, çalışmanın temel tezini, teorik alt yapısını, kitap boyunca sık sık referans verilecek olan matbuat kapitalizmi, milliyetçilik ve medya sistemi kavramları üzerinden Osmanlı matbuat dünyasının genel bir tasvirini yapıyor. Ardından "1908 Basın Devrimi ve Erken II. Meşrutiyet Matbuatı" isimli ikinci başlıkta mevcut literatürde 1908 Jöntürk devriminin ardından matbuat dünyasında yaşanan atılımın ve dönüşümün ifadesi olarak kullanılan "1908 basın patlamasını"² ele alıyor ve bu doğrultuda Meşrutiyetin ilk yıllarında Osmanlı matbuatının genel görünümünün bir panoramasını çiziyor.

Kitabın ana gövdesini teşkil eden "Savaş, Boykot ve Medyalar" başlıklı birinci bölümde, matbuat kapitalizminin iyice görünür olduğu alanlara geçmeden önce, Osmanlı Devleti ve toplumu üzerinde derin etkiler bırakan Balkan Harbi ve onunla irtibatı yadsınamaz bir gerçek olan 1913-1914 Boykotajı birlikte değerlendiriliyor. Odabaşı, Balkan Savaşları ve Boykotajın Osmanlı toplumunda ulusal bilinci uyandırmasının yanı sıra haber akışı, dergicilik, basın ressamlığı ve fotoğrafçılığı, görsel kullanımı ve sinema gibi alanları da önemli ölçüde etkilediğini belirtiyor. (s.37)

Biri siyasi diğeri ekonomik nitelikteki bu iki gelişmenin Osmanlı medya sistemi ve matbuat dünyası açısından önemli dönüm noktaları olduğunu ifade eden Odabaşı, buradan hareketle bu bölümün "1913-1914 Matbuatı ve Osmanlı Matbuat Kapitalizmi" başlıklı ikinci kısmında arz talep ilişkileri, yazarlar, yayıncı-kitapçılar, içerik, dil, format, hedef kitle, siyasi iktidar, boykot, reklam, ödül, promosyon, rekabet ve polemik gibi çeşitli enstrümanlar aracılığıyla Osmanlı matbuat dünyasında matbuat kapitalizminin izini sürüyor.

Odabaşı'na göre, 1913-1914 yıllarında İstanbul matbuatında başını milliyetçi/Türkçü çizgideki çocuk ve kadın dergilerinin çektiği, 1908'e benzer bir biçimde bir "patlama" yaşanmıştır. Yazar, bu olguya işaretler "dergi patlaması" iddiasını 1913 öncesinde ve sonrasında yayın piyasasında yer alan dergilerin tespiti ile desteklemektedir. Bahsi geçen dönemde İstanbul yayıncılık piyasasında 85 yeni derginin çıktığını tespit eden Odabaşı, tespit edilememiş olanlarla birlikte bu rakamın çok daha yukarılara çıkmasının muhtemel olduğunu belirtiyor. (s.66-89)

Üçte birini çocuk ve kadın dergilerinin oluşturduğu bu 85 derginin önemli bir bölümünün kâr amacı güden özel müteşebbisler eliyle çıkarılan yayınlar olduğunu belirten Odabaşı, bu hızlı artışın, kapitalist yayıncılığın gelişip serpileceği bir piyasanın varlığına yönelik bir işaret olduğu kanaatinde. Odabaşı'na göre piyasadaki bu talebi fark eden kapitalist yayıncılar çocuk ve kadın dergilerine yönelmiş, satışları artırmak amacıyla birtakım uygulamalara girişmişlerdir. Dergi satışlarını artıran, yayıncılar arasındaki rekabeti körükleyen bu uygulamalar matbuat kapitalizminin en görünür olduğu alanlardır. Bunların başında görsel kullanımı, milliyetçi bir dil kullanılarak hazırlanan içerikler, reklamlar ve promosyon gibi unsurlar gelir. Odabaşı'na göre promosyon ve

---

² Bu konuda değerlendirmeleri ve basın patlamasının rakamsal verileri hakkında daha detaylı bilgiler için bkz. Orhan Koloğlu, *1908 Basın Patlaması* (İstanbul: Bas-Haş, 2005); Uygur Kocabaşoğlu, *Hürriyeti Bekler: İkinci Meşrutiyet Basını* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010).

ödülleri, dergilerin hedef kitesini ve okur profillerini göstermesi bakımından da son derece önemli enstrümanlardır. Odabaşı, incelediği *Çocuk Duygusu*, *Çocuk Dünyası*, *Büyük Duygu*, *Ekinci*, *Türk Yavrusu*, *Mini Mini*, *Gençlik Alemi*, *Nihal*, *Gençler Defteri*, *Talebe Defteri*, *Çocuk Dostu* gibi pek çok süreli yayının kartpostal, telefon, tiyatro bileti, fotoğraf makinası, fotoğraf çekirme, sinema bileti, sinema makinası gibi promosyon ve ödüller verdiğini; bu ödüllerin de yayıncılar arasındaki en önemli rekabet unsurlarından biri olduğunu ifade ediyor.

Kitabın üzerinde durduğu bir diğer rekabet unsuru ise "polemik"tir. Polemiklerin çıkış noktası genellikle bilmece promosyonları ve çeşitli yarışmalar sonucunda verilen ödüller ile reklamlardır. Bu doğrultuda yazar ikinci ve son bölüm olan "İki Polemik", başlıklı bölümde milliyetçi dergi patlaması furiasını ilk başlatan çocuk dergilerinden olan *Çocuk Dünyası* ve *Çocuk Duygusu* ile kadın dergilerinden *Hanımlar Alemi* ve *Kadınlar Alemi* arasında yaşanan iki polemik odağına alır. Ardından dergi patlamasının ve bir dönemin sonunu hazırlayan Temmuz 1914'te başlayan I. Dünya Savaşı'nın Osmanlı matbuatına etkilerini sıralar.

Bu bölümde yazarın incelediği ilk polemik, milliyetçi dergi furiasının baş aktörlerinden, Tevfik Nureddin yönetiminde çıkan Türkçü ve boykot taraftarı *Çocuk Dünyası* ile Ermeni bir yayıncı-kitapçı olan Leon Lütfi'nin (Semih Lütfi Erciyas) çıkardığı Osmanlı çizgideki *Çocuk Duygusu* dergileri arasında başlayan tartışmadır. Yazar, polemik hikayesine geçmeden önce dergilerin sahipleri, idari yönetimi, yazar kadrosu, içeriği, dayandıkları ekonomik sermaye hakkında ayrıntılı bilgilere yer veriyor. İki çocuk dergisi arasında ticari kaygı ve nedenlerle başlayan, ilerleyen günlerde etnik kimlik tartışmalarına, siyasi ve ideolojik mücadeleye evrilen polemik; içerisinde ticari rekabet, boykotaj, Türkçülük-Osmanlılık kavgası, okur-yayıncı ilişkilerinin seyri gibi unsurları barındırmasının yanı sıra matbuat kapitalizmi ve milliyetçilik arasındaki ilişkiyi görünür kılması bakımından da önemli bir örnektir. Odabaşı'nın bu bölümde incelediği ikinci polemik ise yine Leon Lütfi'nin çıkardığı *Kadınlar Alemi* (ileride adı *Osmanlı Kadınlar Alemi* olacak) ile Konsoliteçi Mehmet Asaf'ın yönetiminde çıkan *Hanımlar Alemi* dergileri arasında yaşanan polemiktir. Odabaşı'nın tespitine göre Leon Lütfi ve Mehmet Asaf başlarda *Hanımlar Alemi*'ni birlikte çıkarmış fakat daha sonra anlaşmazlığa düşerek ayrılmışlar ve Leon Lütfi *Kadınlar Alemi*'ni kurmuştur. (s.326) Bu iki kadın dergisi arasında yaşanan polemik daha çok dergi sahiplerinin etnik kimlikleri ve yayın çizgileri üzerinden devam eder. Odabaşı 1914'te, 1913'ten farklı olarak, çocuk dergilerinden ziyade kadın dergilerinin gittikçe ilgi gördüğünü, kapitalist yayıncıların bu ilgiden doğan talebi karşılamak amacıyla kadın dergilerine yöneldiği iddiasında bulunuyor. Ayrıca bu dönemde müstehcen-erotik yayınların matbuatta hızla artmasının altında yatan nedenin, matbuat kapitalizminin kâr güdüsü olduğunun altını çiziyor. (s.360)

Odabaşı, Balkanların kaybedilmesinin Türkçe matbuatı ciddi bir biçimde etkileyip dönüştürdüğü düşüncesinden hareketle kitabın sınırlarını belirlerken milliyetçi dergilerin birbiri ardına çıkmaya başladığı Ekim 1912'yi başlangıç noktası olarak alıyor. Kitap, milliyetçi dergi furiasının gittikçe sönmeye başladığı, fakat yerini başka unsurlara bıraktığı Temmuz 1914'te bitiyor. Odabaşı, I. Dünya Savaşı'nın matbuat dünyasında yarattığı birtakım ağır sonuçların Osmanlı matbuatı için bir dönemin sonuna geldiğinin işareti olarak görmekle beraber medya sisteminin bir başka unsuru olan sinemanın tam da bu dönemde hızla yükselişe geçtiğini ve savaş boyunca da ciddi rağbet gördü-

ğünü belirtiyor. Sinemanın yükselişinin ve onun matbuattaki tezahürlerinin ayrıca bir inceleme konusu olduğunu ifade eden Odabaşı, bu gelişmeyi "Bir dönem sonlanırken atılan tohumlar" (s.372-375) olarak nitelendiriyor.

Sonuç olarak akademik literatürde kadın ve çocuk dergilerini çeşitli açılardan inceleyen yayınlar bulunmaktadır. Fakat Odabaşı'nın kitabı, ilk kez bahsi geçen dönemde çıkarılan çocuk ve kadın dergilerini ortak özellikleri olan "milliyetçilik/Türkçülük" potası altında birleştirerek piyasa ilişkileri, iktisadi-ticari kâr güdöleri üzerinden analiz etmesi bakımından diğör çalışmalardan ayrılmaktadır. Odabaşı, matbuat kapitalizmi ile milliyetçilik arasındaki ilişkiye yönelik temel iddialarını birincil kaynaklardan derlediği orijinal örneklerle desteklemektedir. Kitap, dönemin süreli yayınlarının sahiplerine, yazar kadrolarına, içeriklerine kısmen odaklansa da asıl olarak Osmanlı matbuatını, çocuk ve kadın dergileri özelinde, kapitalist üretim ilişkileri bağlamında ele alarak matbuat literatürüne farklı bir bakış açısıyla katkıda bulunuyor. Kitabın ortaya koyduğu tablo, bu dönemde kitap, risale ya da diğör matbu ürünler söz konusu olduğunda benzer bir milliyetçi/Türkçü eğilimin olup olmadığı sorusuna kapı aralıyor. Odabaşı'nın, şahsi arşivinde ve çeşitli kütüphane koleksiyonlarında yer alan yüzden fazla süreli yayının çeşitli nüshalarını titizlikle incelediği, bunların yanı sıra dönem gazeteleri ve dönemin yayıncılarının çıkardığı kitap ve kitapçıklar ile broşür, kartpostal, afiş, albüm, yıllık, ilave, fihrist, katalog, albüm, hatırat gibi her türden matbu ürünü ana kaynak olarak kullandığı bu kitabı, hem yöntemsel açıdan hem de zengin bir literatür sunması bakımından matbuat tarihi çalışmaları için oldukça kıymetli bir katkıdır.

Osmanlı Kitap Koleksiyonerleri ve Koleksiyonları: İtibar ve İhtiras, yay. haz. Tülay Artan ve Hatice Aynur

İstanbul: Dergâh Yayınları, 2022. 708 s. ISBN: 978-625-8437-64-5

HÜSNIYE GÜLSEV-KOÇ*

Son yıllarda Osmanlı kitap kültürü alanına gösterilen ilgi matbu kitapla birlikte gölgede kalmış olan yazma kitabı ön plana çıkarmıştır.¹ Böylece sınırlı bir alanda ilerleyen ve öncelikle yazma kitabın ihtiva ettiği bilgiye odaklanan eğilim yerine kitabın kendisini çoklu-disiplinli bir araştırma alanı olarak gören bir anlayış gelişmiştir. Bu bağlamda Tülay Artan ve Hatice Aynur tarafından hazırlanan *Osmanlı Kitap Koleksiyonerleri ve Koleksiyonları: İtibar ve İhtiras* başlıklı derleme kitap, alanında uzman birçok akademisyenin kaleme aldığı makaleler sayesinde Osmanlı'da farklı dönemlerde, farklı şehirlerde oluşturulan koleksiyonlara ve yazma eserlerin bugünlere ulaşabilmesini sağlayan koleksiyonerlere odaklanan uzun soluklu çalışmaların bir ürünüdür.

Kitabın içeriğiyle ilgili değerlendirmeye geçmeden önce birkaç noktaya dikkat çekmek isterim. Öncelikle sunuş bölümünde kitabın ismi *İktidar ve İhtiras* olarak geçmektedir (s.14). "İktidar" kelimesinin "itibar"a nasıl dönüştüğüyle ilgili herhangi bir açıklamanın yapılmamış olması dikkat çekicidir. Bu değişim kasıtlı bir tercih midir, yoksa baskı sürecinde yaşanan editoryal bir değişiklik midir sorusunun cevabını net olarak bilemiyoruz. Ancak bu başlığın varlığı, bu iki kavram üzerinden bir değerlendirme yapmaya imkan tanımaktadır. Bu bağlamda 16. yüzyılın sonları ve 17. yüzyılın başlarında şehzadelerin sancağa gönderilme geleneğinin kalkmasıyla başlayan ve padişahın yakın çevresinden itibaren güç ilişkilerini değiştiren değişim rüzgarlarının, kitap kültürüne olumlu etkileri olduğu bilinmektedir. Ayrıca III. Murad'ın eserler telif edip rüyalarını yazdırması, kitaplara ve özellikle resimli yazmalara olan merakı,² devrin diğer hamilerini de etkilemiş ve padişahın nezdinde itibar sahibi olmak için sanatkarlar himaye edilmiştir.³ Bu değişimlerle birlikte hami çeşitliliğinde aşağıya doğru bir genişleme meydana gelmiş, sultanların ve paşaların yanı sıra orta ve orta-üst diyebileceğimiz koleksiyonerler ve okurlar da ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla iktidar ve itibar arasındaki ilişki şöyle okunabilir: 16. yüzyıl öncesinde siyasi bir erkin bir parçası olarak "iktidar" sahibi olan, kitap sahibi olabilir ya da "sefere çıkmayan" III. Murad örneğinde olduğu gibi henüz muktedir olamayan kitabın itibarını kullanarak iktidara ulaşmaya çalışırdı. 16. yüzyıl sonrasında ise sanatı himaye edebilen daha çeşitli bir topluluk siyasi erkin nezdinde öncelikle itibar ve sonrasında da iktidar sahibi olabilmek için kitabı bir itibar

* Boğaziçi Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, husniyegulsevkoc@gmail.com.

¹ Bu alandaki önemli çalışmalar için bkz. Ekmeleddin İhsanoğlu, Hatice Aynur, "Yazmadan Basmaya Geçiş: Osmanlı Basma Kitap Geleneğinin Doğuşu (1729-1848)", *Osmanlı Araştırmaları* XXII (2003): 219-255.

² Resimli kitaplar ve iktidar ilişkileri hakkında daha fazla bilgi için bkz. Tülün Değirmenci, *İktidar Oyunları ve Resimli Kitaplar*, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2017).

³ Daha fazla bilgi için bkz. Uğur Öztürk, "III. Murad Dönemi Yazılı Kültürü", (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2022).

nesnesi olarak kullanırdı. Dolayısıyla burada iktidar ve itibar kavramları arasında karşılıklı ama hiyerarşik bir ilişkinin varlığının altını çizmek istiyorum. Bu bağlamda da kitabın isminin "itibar" olarak değişiminin ardında daha geniş bir döneme, daha çeşitli koleksiyonlara ve koleksiyonerlere, başka bir deyişle farklı kitap temellük etme süreçlerine odaklanmasının etkili olduğunu düşünüyorum.

Kitap, "Kütüphaneler ve Kurucuları", "Kitap Listeleri ve Ötesi", "Meraklılar ve Koleksiyonerler" ve "Koleksiyonların Çağrıştırdıkları" olmak üzere dört bölümden oluşmakta. Bu bölümlendirme, koleksiyonlara ve koleksiyonerlere dair tartışmaların daha geniş bir perspektifte ele alınmasını sağlıyor. Bu dört bölümü sırasıyla, "kimler kitap toplardı ve kütüphaneler nasıl oluşurdu?", "hangi kitaplar toplanıyordu ve toplanan kitapların benzerlikleri ya da farklılıkları bize ne söyler?", "koleksiyonerlerin çeşitliliğinin kitap kültürüne katkıları nelerdir?" ve "koleksiyonların varlığı ve yokluğu ne anlama gelir?" gibi sorular bağlamında da okuyabiliriz. Her bir makalenin odağa aldığı yüzümlü, isimleri, çeşitlilikleri, ortaklıkları vb. düşündüğümüzde bu soruların çok daha ötesinde yeni soruların peşine düşülmesi mümkün. Kitabın değerli katkılarından biri her bir bölümün hem makaleler hem de bölümler nezdinde kitap kültürüne dair yeni soruları, tartışmaları ve ilgiyi mayalandırıyor olmasıyken, bir diğeri ise kitap kültürüne dair gelişmeleri ve tarihsel süreci kavramsal bir düzlemde ele almasıdır.

"Kütüphaneler ve Kurucuları" başlıklı birinci bölümde dört makale bulunmaktadır. Bu makaleler, 15. yüzyıldan itibaren kütüphanelerin kurulma dinamiklerine, kitapların dolaşımına ve kitapların akıbetinin hem halk hem de devlet nezdinde takibinin nasıl yapıldığına dair önemli bilgiler barındırmaktadır. Bu bölüm, Kadir Turgut'un Şeyh Vefa adıyla tanınan Muslihuddin Mustafa'nın (ö.1491) Konya'da ve İstanbul'da bulunan kütüphanelerine ve bu kütüphanelere vakfettiği kitapların içeriğine, tarihine ve dolaşımına odaklandığı makalesiyle başlar. Bunu yaparken bugün varlıklarını tespit edemediğimiz kütüphanelere dair bilgileri hangi kaynaklardan takip edebileceğimize dair ipuçlarını da gösterir. Yoichi Takamatsu makalesinde Osmanlı kütüphaneciliğinin "altın çağı"nda açılan Ayasofya, Fatih ve Galatasaray kütüphaneleri koleksiyonlarına dair karşılaştırmalı bir okuma yapar, "sultan-ı muhibban-ı kütüb" sıfatıyla ünlene I. Mahmud'un kitap tercihlerini ve bağışlanan kitapların kaynaklarını sayısal veriler eşliğinde ortaya koyar.

Berat Açıl'ın "Osmanlı'da bir medrese kütüphanesi nasıl oluşur?" sorusundan hareketle kaleme aldığı çalışması hem 18. yüzyılda yaşamış bir alim, kadı, bibliyofil ve kütüphane sahibi bir Osmanlı aliminin hayatına ışık tutar hem de Carullah Efendi (ö.1738) nezdinde kitap temellük etme süreçlerine dair de kuşatıcı ve karşılaştırmalı bir okuma yapar. Bölümün son makalesinde Nazlı Vatanserver, bir divan koleksiyoneri olan Sahhaflarşeyhizade Vakanünis Esad Efendi'nin (ö.1848) kütüphane koleksiyonundaki Türkçe divanlara odaklanır. Aynı zamanda kendisi de bir *Divan* sahibi olan Esad Efendi'nin koleksiyonu için hangi divanları seçmiş olduğu sorusundan hareketle, devrin divan şairlerinin tercihlerini ve divanların bir okur için ne anlama geldiği meselesini inceler. Makale ayrıca matbaa kültürünün yaygınlaştığı bir devirde, yazma ve matbu eserler arasındaki geçişe odaklanmasının yanı sıra 19. yüzyılın ilk yarısında yazma eserlerin okunma, üretilme ve dolaşıma girme pratiklerini sorgulaması açısından önemlidir. Kitabın "Kitap Listeleri ve Ötesi" başlıklı ikinci bölümünde koleksiyonerlerin hangi kitapları topladıklarını inceleyen beş makale bulunmaktadır. Hatice Aynur makalesinde İsmihan Sultan'ın (ö. 1585) Eyüp'te kendi adını taşıyan medresesine bağışladığı kitaplarının ve koleksiyonun oluşum sürecini inceler. Bugün Süleymaniye Kütüphanesi'nde

bulunan bu koleksiyon, Aynur'a göre hanedana mensup bir kadının adını taşıyan ilk yazma eser koleksiyonu olması, başka bir koleksiyona dahil edilmeden bugüne ulaşması ve kütüphane mekanı olarak bir türbenin seçilmesi nedeniyle oldukça önemlidir, çünkü mekan tercihi türbe kütüphanelerin sayısının artmasına örneklik edecek öncü bir tavidir. Mehmet Arıkan ve Abdullah Uğur'un müştereken yazdığı makale, Şeyhülislam Feyzullah Efendi'nin ardında bıraktığı iki binden fazla el yazması bulunan kütüphanesini vakfiyesini merkeze alarak inceler. Bu makale, devlet kademelerinde önemli görevlerde bulunmuş bir devlet adamının koleksiyonundan hareketle 17. yüzyılın temayüllerine dair önemli çıkarımlarda bulunur. Makalede yazma eser kültürünün terimlerine yapılan vurgu ile vakfiyedeki yanlış/eksikliklere değinilerek bu çalışmalar esnasında dikkat edilmesi gereken hususlar dile getirilir.

Orlin Sabev'in Şehid Ali Paşa'ya ait Sofya Ulusal Kütüphanesi'nde bulunan iki kitap listesinden hareketle yazdığı makalesi, Osmanlı'da vakıflar dışında oluşan kütüphanelerin ve kitapseverlerin varlığını ele alır. Terekelerdeki kitap listelerini inceleyerek kitapların sadece faydası olan "araçlar" olarak değil lüks ve zevk veren entelektüel bir vasıta olarak da koleksiyonlarda yer aldığını iddia eder. Bu bölümde Şehid Ali Paşa'nın koleksiyonuyla ilgili diğer bir makale de Tülay Artan'a aittir. Artan, paşanın ölümünden üç sene sonra Sûk-ı Sultanî'de satılan 1500'den fazla kitabını konu alan bu çalışmasında, bir İstanbul koleksiyonunun inşa ve dağılma sürecine odaklanır. Şehid Ali Paşa'nın sadrazam olduktan kısa bir süre sonra binlerce kitaplık kütüphanesini neden ve nasıl oluşturduğunu ve koleksiyonda yer alan eserlerin dönemin okur-yazarlık deneyimine dair neler söylediğini sorgular. Koleksiyon satış sürecini de titizlikle inceleyen Artan, bazı koleksiyonerlerin medrese kütüphanesi tasavvuruyla hareket etmediklerini iddia eder. 1703 sonrasında İstanbul kitap piyasasında yazmaların gösterişçi tüketim nesneleri olarak dolaşımda olduğunu ve bu eserlerin sosyal prestij elde etme ve mülk edinme süreçlerinin bir parçasına dönüştüğünü vurgular. Kitap listelerinin izini takip eden bölümün son yazarı Filiz Dıġırođlu ise Osmanlı modernleşmesiyle yakından ilişkili olan Avrupa'dan kitap temini meselesini ve Paris'ten İstanbul'a gelen 700 ciltlik kitap listesini inceler. Tanzimat sonrası Osmanlı kitap kültürüne dair önemli bir değişimi ve temayülü gösteren bu kitapların neden sipariş verildiği ve nerelerde kullanıldığı sorusuna bir cevap arar.

Kitabın "Meraklılar ve Koleksiyonerler" başlıklı üçüncü bölümü, toplumun farklı kesimlerinden kitapseverleri ve koleksiyonlarını odağı alır. Ali İhsan Karataş makalesinde Bursa'daki kitap terekeleri üzerinden 16. ve 17. yüzyıldaki kitap sayılarını ve türlerini karşılaştırması ve ilim dallarına göre kitapları listelemesi bakımından kitap kültürü çalışmalarına önemli bir katkı sunmaktadır. Bir diğer makalede Esra Karayel Muhacir, 17. yüzyıla ait şerhiyye sicillerini kullanarak Üsküdarlı koleksiyonerleri ve kitapları değerlendirmektedir. Zeynep Atbaş'ın makalesi ise 18. yüzyılın önemli kitap koleksiyonerlerinden M. Emin Efendi'nin kütüphanesindeki resimli kitapları ve murakkalarından tasarım açısından dikkate değer örnekleri inceler. Makale devrin seçkinlerinin kitap zevkini devam ettirme yollarından biri olarak "evrak-ı perişan" kavramına yeni bir perspektif getirir. Bu bölümde karşımıza çıkan diğer bir kitapsever portresi 19. yüzyılın önemli isimlerinden Hazine-i Hassa Müsteşarı Mehmed Halis Bey'dir. Kasım Hızlı makalesinde, Osmanlı kitap tarihinde "muhteris" olarak tanınan ve 13.000 ciltlik nadide kitap koleksiyonuna sahip olan Halis Bey'in hayatı bağlamında dönemin kitap temellük etme tartışmalarına da değinir. Yaron Ben-Naeh ve Noah S. Gerber tarafından yazılan ve Tülay Artan ve Bahadır Sürelli tarafından Türkçeye tercümesi yapılan "Osmanlı Yahudilerinin Kütüphaneleri ve Kitap Koleksiyonları: Bir Hazine Olarak Geç-Osmanlı Döneminde Kudüs Örneği" başlıklı bölümün son makalesinde, Osmanlı Yahudilerinin

kitap koleksiyonlarının tarihi bir panoraması çizilir. Çalışma, kitap temellük ederken Osmanlı topraklarında yaşayan farklı milletlerin benzer süreçlerden geçtiğini ve koleksiyonlarda en fazla dini kitapların olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Kitabın “Koleksiyonların Çağrıştırdıkları” başlıklı son bölümünde, yazmaların görünürlüğü, görünmezliği ve imha edilme süreçlerine odaklanan üç makale yer almaktadır. Lale Uluç makalesiyle Şah Tahmasb’ın yazmalarının Osmanlı kütüphanelerindeki dolaşımı bağlamında hem İran-Osmanlı ilişkilerinin kültürel boyutuna değinir hem de zengin malzemeler kullanılarak hazırlanmış resimli yazmaların her zaman ayrıcalıklarını koruduklarını ve onlara sahip olan zümre için bir “itibar” nesnesi olmaya devam ettiklerini gösterir. Dagmar Riedel’in yazdığı, Tülay Artan ve Mert Şen tarafından Türkçeye tercümesi yapılan “Kâtib Çelebi’nin (1609-1657) Keşfü’z-Zünûn’u: Başarılı Bir Bibliyografyanın Görünmezliği” başlıklı makale, Keşfü’z-Zünûn’un İstanbul, Paris ve Leibzig arasındaki dolaşımına, bu dolaşımın ortaya koyduğu metinsel zorluklara ve eserden Avrupa’da nasıl istifade edildiğine odaklanır. Ayrıca Osmanlı okuryazarlık sürecine önemli bir katkı sunan ve Osmanlı eğitim sisteminin bir parçası olarak da kullanılan, kullanıcıların meydana getirdiği (user-generated) eserlerin araştırmacılar tarafından görmezden gelindiğini ve kataloglama çalışmalarına dahil edilmediğini tespit eder. Bölümün son makalesinde Hakan Karateke, kitap yakmanın sembolik anlamlarını sorgular ve Osmanlı’da yeterince çalışılmamış bir alana, matbaa öncesi dönemde kitap imha etme süreçlerine odaklanma iddiasını taşır. Ancak makalede geniş bir tarihsel süreç içerisinde ele alınan kitap imha etme hadiselerinin Osmanlı bağlamında yeterince ele alınmadığı görülür. Aynı şekilde Osmanlı’da fazla kitap yakma hadisesi olmadığı iddiasının gerekçelendirilmesi net olmadığı gibi Osmanlı’da kitap yakma girişimlerine dair bir okuma için neden 15. ve 16. yüzyılların seçilmiş olduğu meselesi de yeterince açıklığa kavuşturulamamıştır.

Hiç şüphe yok ki *İtibar* ve *İhtiras*, Osmanlı kitap kültürü çalışmaları açısından önemli ve ilham verici bir başucu eserdir. Öncelikle bu çalışma, bütün dünyada kitap bağlamında yapılan çalışmalarla eş zamanlı olarak ilerleyen bir araştırma ve üretim sürecinin bir sonucudur. Bu da kitapta yer alan her bir çalışmanın, dünya kitap tarihi literatürüne güncel bir katkı sunmasını ve Türkiye’de sosyal bilimler alanında çalışan genç araştırmacıların vizyoner bir bakış açısı kazanmasını sağlamaktadır. Bununla birlikte kitabın bölümlendirmeleri Osmanlı kitap kültürünün sacayağı diyebileceğimiz önemli paydalarına değinmekte ve böylece bütünlüklü bir okuma imkanı sunmaktadır. Ancak kitap kültürü alanındaki çalışmaların son yıllarda nasıl çeşitlendiğini ve art arda yapılan çalışmalarla da güncellediğini düşündüğümüzde makalelerin yazım ve kitabın yayımlanma tarihi arasındaki sürenin uzunluğu, yeni çalışmaların kitaba dahil edilememe sorununu beraberinde getirmiştir. Bu sorunun doğurabileceği sebeplerden dolayı bu süreçte Berat Açıl, makalesini yeniden yazdığını (s.131); Hakan Karateke de yeni kitaplara ve belgelere ulaştığını (s.666) belirtmiştir. Bu bağlamda derleme özelinde de baskı sürecinin getirdiği gecikmenin telafisi için müstakil açıklamalar yerine bu süre zarfında yapılan çalışmalara kısaca değinen bir değerlendirme yapılabilirdi. Bu durum, kitabın mevcut niteliğine herhangi bir halel getirmemekle birlikte güncelliğinin daha eski bir tarihe dayanmasına neden olmaktadır.

Sonuç olarak bu eser, Osmanlı entelektüel tarihine nitelikli ve derinlikli bir katkı sunmakta ve bu anlamda okuyucuyu kitaba ve kitap kültürüne dair birçok kavramla ve bilgiyle donatmaktadır. *İtibar* ve *İhtiras*, “yazma kitap” ve kitap kültürü eksenli çalışmaların ne kadar katmanlı ve zengin olduğunu göstermesi bakımından etkisinin uzun süre devam edeceği muhakkak olan bir eserdir ve bu yönüyle de daha sonra yapılacak araştırmalara birçok açıdan kaynaklık edeceği aşikardır.

Manuscript and Print in the Islamic Tradition, yay. haz. Scott Reese

De Gruyter, 2022. 374 sayfa. ISBN: 978-3-11-077603-4

ELİF SEZER-AYDINLI*

Elizabeth Eisenstein 1979 yılında yayınlandıktan sonra önemli yankı bulan *Erken Modern Avrupa'da Matbaa Devrimi (The Printing Revolution in Early Modern Europe)* kitabında, 15. yüzyıldan itibaren hem başat kitap üretim teknolojisi hem de temel bilgi aktarım ve iletişim aracı haline gelen matbaanın Avrupa kültüründe adeta bir devrim etkisi yarattığını söyler. Bugün bu söylem bazı yönlerden eleştiriliyor olsa bile Avrupa sosyal ve entelektüel tarihinde matbaanın yarattığı etki fazlasıyla çarpıcıdır. Bu çarpıcı etkisinin İslam kültüründe görülmemesi ve matbaa teknolojisinin Avrupa'ya kıyasla iki buçuk yüzyıl kadar geç kullanılmaya başlanması bir "geç kalmışlık" söylemine neden olmuştur. Geç kalmışlığın nedenleri olarak da Müslümanların teknolojik yetersizliği, müstensih ve hattatların işlerinden olma kaygıları, ulemanın dini nedenlerle matbaayı desteklememesi gibi gerekçeler öne sürülmüştür. Bugün bu açıklamaların kaynaksız, anakronik ve Avrupa-merkezci açıklamalar olduğu kabul edilse bile matbaanın Müslümanlar tarafından bilindiği halde neden geç kullanıldığı ve Avrupa ile aynı etkiyi yaratmadığı sorusu hala verimli bir tartışma zemini sağlamaktadır. Bu zeminde, editörlüğünü Scott Reese'in yaptığı *Manuscript and Print in the Islamic Tradition* başlıklı derleme, eski bir soruya farklı coğrafyalar ve kültürel dinamikler üzerinden yeni cevaplar üreterek matbaa çalışmalarına önemli bir katkı sunmaktadır.

Scott Reese, giriş bölümünde bu kitabın esas amacının "neden Müslüman matbaanın Gutenberg'den bu kadar sonra ortaya çıktığını" sorgulamak yerine, "matbaanın İslam geleneğinin neresinde durduğu sorusunu sormak" olduğunu yazar (s.2). Ona göre, matbaa üzerinden gelişen gecikmişlik söylemi İslami geleneğe ait farklı dinamiklerin görmezden gelinmesi sonucu oluşmuştur. İslam coğrafyasında matbaanın çok iyi bilindiğini *Peçevi Tarihi* gibi kroniklerde ve Avrupalı seyyahların anlatılarında görüyor ve gayrimüslimler tarafından daha 15. yüzyıldan itibaren birçok matbaa kurulduğunu biliyoruz. Müstensih, hattat ve sahafların işlerinden olma kaygılarıyla matbaanın önünü kestiği açıklaması ise Ayşe Başaran ya da Orlin Sabev'in çalışmalarında gördüğümüz gibi bu kişilerin matbaa üretim tarzına entegre olmalarına bakılırsa geçerli bir gerekçe gibi görünmemektedir.¹

* ANAMED, Koç Üniversitesi, esezeraydinli23@ku.edu.tr.

¹ Ayşe Başaran, "Reconsidering the Role of Ulema and Scribal Actors in the Ottoman Transition from Manuscript to Print", *Divân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 28/54 (Ocak 2023): 73-121. Orlin Sabev, "Rich Men, Poor Men: Ottoman Printers and Booksellers Making Fortune or Seeking Survival (Eighteenth-Nineteenth Centuries)", *Oriens* 37 (2009): 177-90.

Kitabın üç makale ve bir çeviri-metinden oluşan ilk bölümünde Müslümanların matbaayı benimseme konusundaki muhtemel tereddüt nedenleri tartışılıyor. Titus Nemeth'in "Overlooked: The Role of Craft in the Adoption of Typography in the Muslim Middle East" başlıklı makalesi 18. yüzyıldan önce, hatta Müteferrika baskılarında bile matbu Arap harflerinin okurlara estetik gelmediğini, dolayısıyla pazarda kendine yer bulmadığını söylüyor. Matbaa sadece bir medenileştirme hareketi (*civilizing act*) olarak değil, bir uygulamalı zanaat (*applied craft*) olarak da görülmelidir iddiasıyla Nemeth, ekonomik, kültürel ve fizyolojik unsurları bir arada düşünerek matbu kitapların yazma kitaplara kıyasla okurlara daha az estetik geldiğini ve ilk baskılar okunaklı olmadığından iletişimsel problemler de yarattığını söylüyor. "The Ottoman System of Scripts and the Müteferrika Press" isimli makalesinde J. R. Osborn, öncelikle matbaanın Müslüman coğrafyada Raymond Williams'ın deyimiyle uzun bir devrim (*long revolution*) ve Müteferrika matbaasının bu uzun süren devrimin sadece bir parçası olduğunu söyler. Yerleşmesinin ve yerelleşmesinin uzun sürede gerçekleşmesinin nedeni olarak da yazma kültüründe farklı yazı tiplerinin farklı fonksiyon, estetik ve teknolojik ihtiyaçları karşılarken matbaanın bunu karşılamada yetersiz kalmasıyla açıklar. Farklı içerik, dizayn, üretim, tüketim, muhatap ve metinsel otoriteye sahip sülüs, nesih, rika, divani, siyakat, muhakkak, talik gibi yazı tiplerine sahip bir yazı kültüründe Müteferrika'nın girişimi edebi değil modernleşme ve nizam-ı cedid vurgusu ya da Williams'ın deyimiyle "hissiyat yapıları (*structure of feeling*)" içeren politik ve sosyolojik nedenlere bağlıdır. Birinci bölümdeki son makale olan Kathryn A. Schwartz'ın "The Official Urge to Simplify Arabic Printing: Introduction to Nadim's 1948 Memo" makalesi Kahire'deki Darü'l-Kütübü'l-Mısriyye'nin basım müdürü Muhammed Nedim'in 1948 tarihli bildirgesi hakkındadır. Özellikle 1920 ve 1960 yılları arasında devletin dil ve alfabe üzerindeki inisiyatiflerinin bir örneği olan bu bildiri bugün hala var olan Arap Dili Kraliyet Akademisindeki (*Majma' al-Lughah al-'arabiyyah al-Malakî*) meslektaşlarına yönelik yazılmıştır ve metinlerde sesli harflerin gösterimi ile Arapça'nın okunaklılığını arttırmayı ve matbaalardaki hataları en aza indirmeyi amaçlar. Makaleyi takiben Muhammed Nedim'in bildirgesinin Mahmoud Jaber, J. R. Osborn, Kathryn A. Schwartz, Natalia K. Suit tarafından titizlikle hazırlanmış transkripsiyonu ve çevirisi verilir.

Derlemenin ikinci bölümü hem malzeme olarak hem de aktörler açısından elyazması ile matbaa kültürleri arasında farklı Müslüman coğrafyalarda gözlemlenen geçişkenlikleri tartışır. "Calligraphic Masterpiece, Mass-Produced Scripture: Early Qur'an Printing in Colonial India" başlıklı makalesinde Ulrike Stark, Güney Asya'da matbaanın ortaya çıkışı ve yaygınlaşmasıyla ilgili çalışmaların yetersizliğine dikkat çeker. 1828-9 gibi erken bir tarihte ilk olarak Hooghly ve Kalküta'da başlayan ve sonra Lucknow gibi şehir merkezlerine yayılan Kuran basımının Hindu uyanışına ve Hıristiyan misyonerliğine karşı Müslüman kimliğini güçlendirmek adına hayati bir önemi vardır. Makalenin en önemli tartışması litografinin harf baskıya göre Güney Asya'nın sosyal ve yazılı kültürüne daha uygun olmasıdır. Ucuz ve taşınabilir bir teknoloji olması ve özel bir uzmanlık gerektirmemesiyle birlikte taşbaskı çok dile ve yazı tipine sahip Hindistan'ın kültürel bağlamına -tıpkı Arapça ve Türkçe'de olduğu gibi- daha uygun olduğundan matbaanın kullanımını yaygınlaştırmıştır. Elyazması kültüründeki görsel dizayn ve hüsn-i hat özelliklerini doğrudan yansıtabildiği için taşbaskı Avrupa'da daha çok haritalar ve görsel malzemelerde kullanılırken İslam coğrafyasında ana akım baskı haline gelmiştir. İran'da basılan ilk Kuran'ın da Saint Petersburg'dan getirtilen taşbaskı ile yapıldığı düşünülürse, Nemeth'in tartışmasını hatırlatacak şekilde Kuran'ın basımında dini değil

estetik kaygıların daha ağır bastığını düşünebiliriz. Neticede Stark'ın Hindistan üzerinden gösterdiği gibi taşbaskı ile birlikte Kuran hem sayıca artmış hem boyut olarak çeşitlenmiş, düşük maliyetli versiyonlarıyla matbu kitap pazarının önemli bir parçası haline gelmiştir.

Holger Warnk'ın "Cermin Mata ('The Eyeglass'): A Mid-Nineteenth-Century Missionary Journal from Singapore" başlıklı makalesi yazma eser ile matbaa kültürleri arasındaki geçişkenliği bu kez münşilik üzerinden tartışmaktadır. Cavi alfabeyle yazılan *Cermin Mata* isimli bir misyoner gazetesinde kurucu Benjamin Peach Keasberry'nin çalışanları üzerinden erken dönem Malay taşbaskısında bazen müstensih bazen yazar olarak görev alan münşilerin önemini görürüz. Scott Reese'in "The Ink of Excellence: Print and the Islamic Written Tradition of East Africa" başlıklı makalesi ise 19. yüzyılın ikinci yarısından 1950'lere kadar Doğu ve Kuzeydoğu Afrika'dan Doğu Akdeniz'e kadar geniş bir coğrafyayı ele alarak matbaanın nasıl farklı ve ortak söylemsel ağlar ve ilişkiler yarattığını inceler. Bu dönemde özellikle Mısır ve İskenderiye'de küçük butik şirketler büyüyen okur cemiyetinin taleplerini karşılamak için ucuz kitaplar, risaleler ve gazeteler basıp satarlar. Alessandro Gori'nin "Early Ethiopian Islamic Printed Books: A First Assessment with a Special Focus on the Works of shaykh Jamāl al-Dīn al-Annī (d.1882)" başlıklı makalesi 1960'lardan günümüze kadar Etiyopyalı Müslümanların Kahire matbaaları üzerinden kitap basımını tartışmaktadır. Etiyopya dilinde yazılmış en erken elyazması eser 17. yüzyıla tarihlenirken Etiyopya dilindeki ilk İslami kitap 1906 yılında Kahire'de derkenarıyla birlikte basılan bir ilahiyat kitabıdır. Gori, Cemaladdin Muhammed el-Anni isimli Etiyopyalı bir alimin *Kifāyat al-Tālibīn* isimli eserinin hem elyazması hem matbu versiyonlarına bakarak günümüzde hala yaşayan Etiyopya yazma kültürü ile üzerine çeşitli notlar ve derkenarlar yazılan matbu versiyonlar arasındaki geçişkenliğe dikkat çeker.

Jeremy Dell'in "Printing and Textual Authority in the Twentieth-Century Muridiyya" başlıklı makalesi Muridiyye hareketinin şeyhi Ahmedü Bamba'nın (ö.1927) kasideleri üzerinden Senegal'de elyazması kültürün matbu kültürle birlikte var olmasını ve hatta onu etkilemesini tartışır. Pazarda, dükkanlarda, otobüs duraklarında ucuz kitaplar olarak satılan ve bazen melodik olarak okunan bu kasideler Bamba'nın popülerliğini arttırmış ve Muridi liderlerin matbu kasideler üzerinde denetim ve düzenleme yapma gereğini doğurmuş, sonuç olarak kasidelerin elyazması versiyonları matbu versiyonlarını etkileyerek yaşamaya devam etmiştir. Son olarak Andrea Brigaglia'nın "Printed Manuscripts: Tradition and Innovation in Twentieth-Century Nigerian Qur'anic Printing" ve Sanu Yakubi Adam'ın "Technology and Local Tradition: The Making of the Printing Industry in Kano" başlıklı makaleleri 20. yüzyılda Nijerya'daki matbu Kuran basımını incelemekte ve bu Kuranları "matbu yazmalar (*printed manuscripts*)" olarak adlandırmaktadırlar. Gayrimüslimlerin dini metinler basmasından kaynaklanan rahatsızlıklardan ötürü Senegalli İbrahim Niase, Nijeryalı takipçileri ile birlikte 1964 yılında bir Müslüman matbaa kurmuştur. Sonrasında, ofset taşbaskı ile basılan birçok Kuran basılmış ve bu Kuranlar Kano'da ve Kano'ya kıyasla daha geleneksel yöntemlere bağlı kalan Borno'daki hattatlar tarafından yazılmıştır. Böylece yeni kitap basım teknolojilerinin kadim yazım ve kaligrafik sanatları beslediği paradoksal bir durum ortaya çıkmıştır.

Sonuç olarak, bu derleme İslami gelenekte matbaanın geç kalmışlığı söyleminin dayanaksız, anakronik ve Avrupa-merkezci bir söylem olduğunu çeşitli şekilsel, faili ve kültürel geçişkenlikler üzerinden göstermeye çalışmaktadır. İlk bölümde Osmanlı ve Mısır üzerinden matbaaya yönelik tereddütler tartışılırken ikinci bölümde Etiyopya, Hindistan, Malezya, Senegal ve Nijerya üzerinden elyazması ile matbaa kültürleri arasındaki geçişkenlikler tartışılmıştır. Bu iki bölüm birbirini beslemekle birlikte hem coğrafi bölümler hem de meselelerin büyüklüğü açısından acaba bu makaleler tek kitapta toplanmak yerine farklı iki kitap olarak mı basılmalıydı sorusunu gündeme getirmektedir. Ayrıca, İslami gelenekte matbaanın etkisini, fonksiyonunu ve kültürel dinamiklerini tartışmak üzere fazlasıyla önemi haiz olan İran deneyimi bu derlemenin önemli eksikliklerinden biri olarak görünmektedir. Kitabın bir diğer eksikliği ise matbu kültürün tüketim tarafı yani okurların alışkanlıkları, pratikleri ve metin alımlama süreçlerinde matbu üretimle birlikte yaşanan değişimler ya da ortak kalan tarafların es geçilmesidir. Nemeth'in okurların estetik kaygılarıyla ilgili makalesinde, Holger Warnk'ın *Cermin Mata* gazetesi hakkındaki makalesinde ya da Scott Reese'in "The Ink of Excellence" makalesinde matbu popüler neşriyat üzerinden zaman zaman değinilmesine rağmen böyle bir derlemede münferit olarak okur ve okuma tarafını ele alan bir çalışma olması beklenirdi. Yine de bu derlemenin İslami deneyimdeki farklı dinamikleri ve geniş bir coğrafyada farklı kültürleri ele alarak matbaa çalışmalarına çok önemli bir katkı yaptığı muhakkaktır.

Sebouh David Aslanian, *Early Modernity and Mobility: Port Cities and Printers Across the Armenian Diaspora, 1512–1800*

Yale University Press, 2023. 557 sayfa. ISBN: 9780300247534

ARİF TAPAN*

Matbuat ve baskı kültürü tarihlerine dönük dikkatli ve meraklı bakışların sayısı, inceleme ve tartışmalarda önemli bir pozisyon kazanmaya doğru gitmekte son yıllarda. Hem Türkiye akademisinde hem de uluslararası camiada baskı/basım kültürü ve tarihine olan ilgi gün geçtikçe artmakta. Tarih yazımlarında çoktan yerini almış "bilindik" matbuat tarihleri yeniden yazılıyor adeta. Matbuat ve baskı kültürü tarihlerinin, bu yeniden gündeme gelme ve kimi tarihsel sorunlara dönüşme halini şimdilik iki sebebe bağlayabiliyorum: I) Bilgi üretim ve tüketim biçimlerinin, bilhassa tarih disiplini söz konusu olduğunda, yazılım destekli dijital hatlara girmesinin, bu üretim ve tüketim biçimlerinin gün geçtikçe dijitalleşmesinin, esasında öyle olmasa da bu dijitalleşmenin karşıt konumundaymış gibi görülen, el emeğine dayalı, manuel bilgi üretme ve tüketme biçimlerini araştırmacılar nezdinde daha "otantik" kılması. II) Oldukça karmaşık ilişkilenebilir ve çok boyutlu etkileşim ağlarına içkin matbuat tarihlerinin, sadece teknik, teknolojik bir takım gelişmelerin; kimi bireysel, müstakil girişimlerin ya da basılı kültür tarihindeki "ilk"lerin tarihiyle açıklanamayacak oluşunun artık daha kabul görür olması.

Sebouh David Aslanian'ın yakınlarda (2023) yayımlanan *Early Modernity and Mobility: Port Cities and Printers Across the Armenian Diaspora, 1512–1800* başlıklı son çalışması, yukarıda andığım ikinci sebepten hareketle yola çıkan ve araştırma yöntemini bu bağlamda kuran bir çalışma. Ermeni diasporası ve matbuat tarihini "epizodik" ya da "doğrusal" (s. xxi) bir hat üzerinden okumak yerine, Aslanian, bu çok katmanlı tarihsel süreci Ermeni basılı kültür tarihi üzerinden ve bu tarihi mümkün kılan tüm siyasal, sosyal, kültürel, ekonomik dinamikleri de hesaba katarak takip etmeyi seçmiş. Oldukça uzun süreye yayılmış bir çalışma süreci ve farklı kıtalardan, ülkelerden, farklı dillerden pek çok arşiv ziyareti ve evrak taraması sonucunda ortaya çıkmış bu çalışma, yazarının önsözde vurguladığı gibi sadece araştırma nesnesini ve alanını (Ermeni basılı kültür/kitap tarihi) değil, araştırma nesnesine/alanına dönük "felsefi tutum"u (s.xxiii) da sornsallaştırmakta. Bu yönüyle de daha en baştan alışıldık klasik tarih anlatısının ve kurgusunun ötesinde bir işe kalkışacağını açıkça ortaya koyuyor.

---

* Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, arif1tapan@gmail.com

Ermeni "matbaa devrimini" ve bunun 16. yüzyılın başlarından 18. yüzyıla kadar Ermeni diasporasının kültürel ve entelektüel yaşamı üzerindeki etkilerini oldukça farklı perspektiflerden göstermeye çalışan Aslanian, özellikle Avrupa ve Asya'daki büyük liman merkezlerindeki Ermeni toplumlarının, fiziksel olarak dağınık halde olmalarına rağmen, kolektif bir ulusal bilinç ve birlik duygusu geliştirmek için matbaa teknolojisinin yükselişinden nasıl yararlandıklarını soruşturmaya açıyor.

Çalışmanın "An Early Modern Armenian Printing Revolution?" başlıklı giriş bölümü, Ermeni diasporasında matbaa teknolojisinin yayılmasının erken modern dönemdeki önemini ve etkisini tartışmakta. Aslanian, bu giriş bölümünde çalışmasının ana eksenini kuran iki temel hususu net bir şekilde ortaya koymuş: I) Ermeni matbaalarının çoğunun neden diğer iç şehir merkezlerinde değil de liman kentlerinde kurulduğuna dair analitik bir açıklama sunmak. II) Eçmiadzin'deki kilise otoriteleri ile Romalı misyonerler arasında yaşanan doktrin ve mezhepsel kimlik meselelerine dair anlaşmazlıkların, "konfesyonizm" in gelişmesi yoluyla Ermeni basılı kültür tarihi üzerinde yarattığı etkiyi göstermek.

Giriş ve sonuç bölümü hariç, dokuz ayrı bölümden oluşan çalışmanın birinci bölümünde, Ermenilerin bölgesel hareketlilikleri (daha doğrusu zorunlu şekilde yerlerinden edilmeleri) Celali İsyanları ve Şah Abbas'ın sürgün politikası üzerinden takip edilerek, söz konusu siyasi süreçlerin erken dönem Ermeni modernitesiyle kurduğu muhtemel ilişkiler ele alınıyor. İkinci bölümde ise erken modern dönemdeki Ermeni diasporasında sosyal ağların nasıl oluştuğu ve topluluklar arası hareketliliklerin nasıl şekillendiği incelenmiş. Üçüncü bölümde, 17. yüzyıl Safevi İran'ında, İsfahan-Yeni Culfa'da gelişen Ermeni matbaacılık faaliyetlerinin detayları aktarılırken, dördüncü bölümde ise başka bir kıtaya ve şehre, Amsterdam'a odaklanılıyor ve 17. ve 18. yüzyıllarda bölgede aktif rol oynayan "İman Ermenileri (Port Armenians)" ve matbaacılarının izi sürülüyor.

Çalışmanın bundan sonraki bölümleri Ermeni basılı kültür tarihinde kimi kırılma anlarını ortaya çıkararak önemli figürleri odağa almakta. Beşinci bölümde, 17. yüzyılda Amsterdam'da ilk Ermenice İncil'i basan Voskan Yerevantsi'nin (Erivanlı Voskan) Livorno ve Marsilya'daki faaliyetleri; altıncı bölümde ise Sivaslı Mekhitar'dan (Sebastatsi) başlayarak, Mekhitaristler'in yayımladığı kitapların erken modern dönemde Hint Okyanusu'ndaki Ermeni toplulukları arasındaki dolaşımı ve Mekhitaristler'in basılı eserlerinin bölge üzerindeki etkisi tartışmaya açılmakta.

Araştırmanın temel soruları, çalışmanın son üç bölümünde ise farklı lokasyon ve etmenler üzerinden tartışılmakta. Ermeni toplulukları arasında, basılı metinlerin "kutsallığı"nın ve öneminin nasıl değiştiğinin izini süren Aslanian, çalışmanın yedinci bölümünde erken modern dönemde, özellikle Bengal ve çevresindeki Ermeni topluluklarında, geleneksel dini metinlere olan ilginin nasıl ve neden giderek azaldığını soruşturmaya açmakta. "From London and Saint Petersburg to Astrakhan and Madras" başlıklı sekizinci bölüm, Ermeni matbaacılığının ve basılı metinlerin, diasporanın çeşitli bölgeleri arasındaki sosyal ağları nasıl şekillendirdiğini ve geliştirdiğini ele alarak, özellikle Londra, Saint Petersburg, Astrahan ve Madras gibi çeşitli üretim merkezlerinde kurulan Ermeni basım evlerinin, geleneksel ve kültürel değerlerin kuşaklar arası aktarımında oynadığı rolü incelemektedir. Çalışmanın bana göre en "can alıcı" noktası olan, dokuzuncu ve son bölümde ise Aslanian, 18. yüzyıl sonuna gelindiğinde Ermeni matbaacılığının ve sahip olunan basılı kültürel sermayenin, Ermeni ulusal kimliğinin, daha da önemlisi, yazarın deyişiyle, "konfesyonel bir ulusun (confessional nation)" (s.5)

oluşumundaki rolünü tartışmaktadır. Ermeni cemaatlerindeki, dini ve kültürel kimliği pekiştiren matbaacılık faaliyetlerinin ve basılı metinlerin, Ermeni diasporasındaki ulus inşa etme süreçlerinde nasıl kritik bir araç haline geldiğine, tüm ikna ediciliğiyle, dikkat çekmektedir Aslanian.

Bu oldukça özenli hazırlanmış çalışmasında, Aslanian, Ermeni tüccar sınıfının Ermeni matbaacılık kültürünün şekillenmesi ve yaygınlaşmasındaki önemine dikkat çekerken, Ermeni matbaalarının kurulmasında, diaspora genelinde geniş kapsamlı ağlar kurmuş olan tüccarların nasıl büyük yardımlar sağladığını da okura göstermektedir. Diasporadaki tüccarların baskı teknolojisine yaptıkları yatırımlar ve türlü girişimler hem Ermenice edebi ve dini metinlerin üretimini ve dolaşımını kolaylaştırmış hem de bu sayede Ermeni dilinin ve kültürünün korunmasını ve standartlaşmasını mümkün kılmıştır. Erken modern dönemdeki Ermeni matbaacılığının gelişmesini ve yaygınlaşmasını etkileyen teknolojik, ekonomik, siyasal, coğrafi ve kültürel faktörleri, her birine hak ettiği ehemmiyeti göstererek inceleyen Aslanian, basılacak metinlerin seçimine dair tartışmalardan, matbaacıların Ermeni dini kimliğini, tarih bilincini ve dil birliğini güçlendiren çalışmalara nasıl öncelik verdiklerine dek, oldukça geniş bir düşünme ve tartışma sahası yaratıyor. Farklı lokasyonlarda bulunan Ermeni basım evlerine ve matbaacılık faaliyetlerine dair ayrıntılı örnek olay incelemelerinin sunulduğu çalışmada, her türden basılı materyallerin ama bilhassa kitapların, dağınık haldeki Ermeni topluluklarını bir arada tutan ve onları ortak bir kimlik ve aidiyet duygusu etrafında birleşmeye teşvik eden, nasıl güçlü bir "araca" dönüştüğünün altı çiziliyor.

Aslanian'ın çalışması aynı zamanda, Ermeni matbaacılığının bir bütün olarak erken modern baskı kültürüne olan etkisini de sorgulamaktadır. Yazar bu açıdan çalışmasında, sadece "mikro" olanı ortaya koymak yerine, mikronun "makro" ile kurduğu kaçınılmaz muhtemel etkileşimleri de göstermeyi denemektedir. Bütünün içerisinde bir parça seçip çıkarmak yerine, Aslanian hem o parçayı müstakil olarak tüm yönleriyle keşfedebilmeyi hem de o parçanın bütünle kurduğu ontolojik ve felsefi bağı fark edebilmeyi önermektedir. Bu bağlamda, Ermeni basılı kültür tarihini diğer diaspora gruplarının ve ulusal grupların deneyimleri ile de kıyaslayarak, Ermeni matbaacılık deneyiminin, yerinden edilme (*displacement*) ve diaspora deneyimleri ekseninde önemli ipuçları sağlayabileceğini iddia etmektedir.

Nihayetinde Aslanian, Ermeni matbaa devriminin tüm olası neden ve sonuçlarını ve bu gelişmenin Ermeni ulusal kimliğinin ve Ermeni diasporasının yüzyıllar içindeki dönüşümü üzerindeki etkilerini görmeyi denemektedir bu çalışmada. Ermenilerin modern çağda matbaa teknolojisini görece erken öğrenip edinmelerinin farklı kimliklerin ve aidiyetlerin kurulumunda oynadığı rolleri tartışarak, kıtalar arası hareketlilikler, yer değiştirmeler ve kimlikler arasındaki karmaşık ilişkilerin varlığına dikkat çekmektedir. Ermeni diasporası, matbaa tarihi ve teknolojisi ve liman şehirlerinin etkileşimi gibi, esasında şimdiye dek kendi başlarına kendi tarihleri "yazılmış" olan konuları ve unsurları bir arada ve birbiriyle son derece ilişkili halde ele alması bakımından, kitabın başında vurgulanan iki yönlü (*twofold*) olma halinin gereği yerine getiriliyor. Çalışma, hem belirli bir milletin ve coğrafyanın tarihini hem de genel olarak erken modern dönemde kültürel ve teknolojik değişimleri incelemesi açısından Armenoloji sahasının; ortaya koyulan yöntem inşası ve Aslanian'ın daha evvelki çalışmalarından da aşına

olduğumuz “araştırmacı tutumu” açısından ise bütün bir Kültürel Çalışmalar sahasının kayda değer bir örneği olacaktır.¹

Bu çalışmada “şu husus da” olmalıydı noktasında ise (biraz da Aslanian’ın çalışmasında ortaya koyduğu bu tutumdan cesaret alarak) şunu söylemek isterim: Matbuat ve basılı kültür tarihlerinin, tarihi süreklilik akışında doğrusal ilerlemediğini ve tek bir neden-sonuç hattı üzerinde açıklanamayacağını artık kabul ediyor ve biliyoruz. Bir yandan böyle bir durum varken, öte yandan bu söz konusu tarihleri tamamen ve sadece “akla yatar” neden-sonuç etkileşimleri üzerine kurmak bir zorunluluk olmamalıdır. Basılı kültürler ve kitaplar, coğrafyaları, milletleri, toplulukları, cemaatleri etkilerken, yani olabildiğine toplumsal bir etki yaratırken; öte taraftan kitap ve kitapçılık tarihlerinde son derece “bireysel” birtakım motivasyonların olabileceği en azından bir ihtimal olarak hatırlanmalıdır. Bir matbaacı, sırf kendisinin hoşuna gittiği için bir kitabı matbaasında basıp yayımlamaya karar vermiş olamaz mı, örneğin?

---

1 Sebouh D. Aslanian, “Port Cities and Printers: Reflections on Early Modern Global Armenian Print Culture”, *Book History* 17 (2014): 51–93.

Kathryn A. Schwartz: Osmanlı Mısır'ı ve Kitap Tarihçiliğine Adanan Ömrün Ardından

AYŞE BAŞARAN*

Genç yaşına rağmen özellikle Kuzey Amerika ve Batı Avrupa coğrafyasında Arapça matbaa ve kitap kültürüne dair derinlikli çalışmaları ile tanınan Kathryn A. Schwartz, 2022 yılı Mayıs ayında 38 yaşındayken Fransa'nın Toulouse şehrinde aramızdan aniden ayrıldı.

Schwartz, Wellesley'de başladığı üniversite hayatına Cambridge Üniversitesi Arapça ve Orta Doğu Çalışmaları bölümlerinde devam etmişti. Doktorasını ise Harvard Üniversitesi Orta Doğu Çalışmaları Merkezi'nde tamamlamıştı. Son olarak Toulouse'da Institute for Advanced Studies'de tezini kitaplaştırma aşamasında olup, aynı zamanda Massachusetts Üniversitesi Tarih Bölümü'nde öğretim üyesiydi.

Benim kendisiyle tanışıklığım, doktora tezimi yazma sürecinde adını sıkça duyduktan sonra yolumun Cambridge'e düşmesiyle başladı. Tedirginlikle başladığım sohbet ilk on saniye içerisinde samimiyetin hakim olduğu, kahveyle taçlanan sıcacık bir havaya bürünmüştü. Aynı alanı, yani 19. yüzyıl Osmanlı matbaası çalışan iki akademisyen arasında konuşacak o kadar çok mesele vardı ki; Osmanlı İstanbul'u ve Osmanlı Kahire'si gibi uçsuz bucaksız iki kadim şehrin kitapla olan serüvenini tartışmak, ortak kavram ve aktörlerin keşfiyle heyecanlanmak bizi birleştirmişti.

Schwartz, çalıştığı konulara tutkuyla bağlıydı; hem Oryantalist literatürün Osmanlı matbaası ve Orta Doğu coğrafyasında bıraktığı izlere, hem de Mısır merkezli "nahda" yani Arap kültürel uyanış anlatılarına karşı savaş açmıştı. Bu iki paradigmayı da sarsmanın en temel yolu kopuşlar yerine ampirik temellere dayanarak devamlılıkları ortaya koymaktı. Nitekim üzerinde en çok düşündüğü ve yazdığı mesele yazma eser geleneğinin matbaa pratikleri üzerindeki etkisiydi. Batı Avrupa matbaa geleneğinde de çokça irdelenen bu devamlılık meselesi, Schwartz için özellikle 19. yüzyıl Mısır'ını anlayabilmenin anahtarıydı.

2015 yılında tamamladığı son derece geniş kapsamlı doktora tezi, temel olarak Mısırlıların matbaa tecrübesi üzerine kuruluydu.¹ Fransızların Mısır'ı işgali sürecinden başlattığı anlatı, Mehmed Ali Paşa zamanında matbaanın devlet ihtiyaçlarına hizmet etmesi ile devam etmiş, sonra da 1850'lerde taş baskı ile başlayan özel matbaacılığın tipografik matbaacılığa evrilmesini incelemişti. Schwartz, bu geçişlerin Osmanlı Kahire'sinin özel şartlarından ortaya çıktığını iddia etmişti; bu şartları kişilere, yerlere, pratiklere ve araçlara bağlı olarak tartışmıştı. Söylem analizine de geniş yer veren Schwartz, matbaaya dair Mısır hükümeti ve Avrupalı kaynaklar arasında farklılaşan

* Marmara Üniversitesi, Tarih Bölümü, basaran.ayse@marmara.edu.tr.

1 Kathryn A. Schwartz, "Meaningful Mediums: A Material and Intellectual History of Manuscript and Print Production in Nineteenth-Century Ottoman Cairo", (Doktora Tezi, Harvard Üniversitesi, 2015).

algıya işaret etmişti. Yerel hükümet matbaayı devlet ajandasına hizmet eden bir araç olarak görse de Avrupalı anlatılar matbaanın yükselişi ile medeniyetin ilerlemesi arasında bağ kurmaktaydı.

Tezinden sonra da alanında hızla yol kat eden Schwartz'ın çalışmaları kısa sürede birçok prestijli dergi ve kitapta kendine yer buldu. Örneğin 2017 senesinde *Book History* dergisinde yayınlanan ödüllü makalesinde matbaanın Osmanlı sultanları (II. Bayezid ve I. Selim) tarafından yasaklanma iddiasının ortaya çıkışını ve yayılışını 16. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar adım adım takip etti. Schwartz'a göre bu "yasak" Avrupa kaynaklı asılsız bir söylentiden ibaret olsa da temelde doğuyu küçümseyen Oryantalist iddiaları desteklediği için özellikle 19. yüzyılda batı kaynaklarına sahiplenilmişti.² Yine 2017 senesinde yayınladığı başka bir makalede, doktora tezinde de iddia ettiği gibi, Kahire merkezli özel matbaacılığın 19. yüzyılın son çeyreğinde ihtiyaca bağlı olarak yerel yazma eser pratiklerinin içerisinde doğduğunu savundu.³ Bu minvalde yazma eser piyasasını matbaa piyasasına bağlayan aktörlerden biri olan komisyoncular ile özel matbaacılar arasındaki hukuki mücadeleyi göstermek için matbaacı Musa Kastalı'den geriye kalan bir savunma yazısını tartıştı. Bu gibi sıradan insanların tecrübelerine dayanarak matbaayı Arap coğrafyasını kasıp kavuran ve daha eski yaşam biçimlerini toptan dönüştüren deterministik bir güç olarak değil, yerli halkın ihtiyaç ve pratiklerinin dolaylı bir sonucu olarak konumlandırdı.

Schwartz'ın Oryantalist anlatılara karşı 2019 yılında getirdiği yeni eleştiri, akademik Oryantalizm'in ortaya çıkışı tartışılırken bu süreçte rol alan doğulu alimlerin ihmal edilmesi meselesiydi. Mısırlı alim Emin el-Medeni (ö.1898) ile ilgili çalışmasında savunduğu gibi Oryantalist bilim adamları ihtiyaç duydukları metinleri aslında doğulu alimlerin aracılığı sayesinde edinebilmekte, okuyabilmekte ve anlayabilmekteydi.⁴ Yani ne Oryantalizm sadece batılı ilim adamlarına ait tek taraflı bir alan, ne de doğulular Oryantalizm'in sadece birer nesnesiydi. Aksine, 664 yazmadan oluşan kitap koleksiyonunu satmak için önce Kahire'den Amsterdam'a giden, sonra da Leiden'daki Oryantalist Kongresi'ne katılan el-Medeni örneğinde olduğu gibi doğulu aktörler batı biliminin üretilmesinde aktif rol oynamıştı. Bu katkıların yanı sıra Schwartz, vefatından hemen önce Adam Mestyan ile beraber Mısırlı gazeteci, şair, editör ve matbaacı Şeyh Mustafa Salame el-Neccari'nin (ö.1870) kitap koleksiyonuna dair bir proje yürütmekteydi. Şeyhin vefatında kütüphanesinde bulunan yarısı yazma diğer yarısı matbu 480 kitabın her birinin bibliyografik dökümü tamamlanmış ve sıra maddi değerlerini belirlemeye gelmişti. Schwartz'ın vefatıyla proje yarıda kaldı.

Schwartz yine son zamanlarındaki çalışmalarında Mısır'da devlet eliyle yürütülen Arapça dil reformuna eğilmişti. Bu çerçevede 1948 yılında Dârü'l-kütübî'l-Mısriyye Matbaası müdürü Muhammed Nedim tarafından Arap Dili Akademisi'ndeki meslektaşlarına yönelik yazılan bildiriye incelemiş ve Arapça'nın basımı ve okunmasını kolaylaştırmak üzere ortaya attığı dile dair pratik çözümleri tartışmıştı. Nitekim 20. yüzyılın

2 Kathryn A. Schwartz, "Did Ottoman Sultans Ban Print?" *Book History*, 20 (2017), 1-39

3 Kathryn A. Schwartz, "The Political Economy of Private Printing in Cairo, As Told from a Commissioning Deal Turned Sour, 1871", *International Journal of Middle East Studies*, 49/1 (2017), 25-45.

4 Kathryn A. Schwartz, "An Eastern Scholar's Engagement with the European Study of the East: Amin al-Madani and the Sixth Oriental Congress, Leiden, 1883", *The Muslim Reception of European Orientalism: Reversing the Gaze*, yay. haz. Susannah Heschel ve Umar Ryad (New York: Routledge, 2019), 39-60.

ortası itibariyle Mısır hükümetinin gözünde dilin basitleşmesi, matbaa teknolojisine uyum sağlaması ve toplumsal ilerleme arasında sıkı bir bağlantı vardı.⁵

İlmi heyecanı ve entelektüel merakı son derece yüksek olan Schwartz, hem kitap tarihi hem de Arap coğrafyası çalışmalarındaki yerleşik iddiaları derinlikli araştırma ve gözlemleri ile sorgulayan ve sarsan bir yaklaşıma sahipti. Aynı zamanda kendisini tanıyan herkesin üzerinde birleştiği gibi büyük bir ilmi kapasite ve zekaya sahipti. Bunun yanında arkadaş canlısı, mütevazı ve yardım sever bir insandı. Kısa süre içerisinde alanda oluşturduğu büyük etki, ileride yapılacak akademik çalışmalara yön verecek kıvama ulaşmıştı.

Oryantalist literatürün geniş Orta Doğu coğrafyasında bıraktığı izlere her çalışmasında ve her konuşmasında adeta savaş açmış olan Schwartz, matbaayı büyük teoriler ışığıyla değil sıradan insanların ve gündelik niyet ve endişelerin üzerinden anlamaya çalışmıştı. Arapça matbaa, kitap tarihçiliği ve Mısır'a adanan ömrü boyunca yanındakilere ilham vermeyi ve hiç dinmeyen enerjisi sayesinde onu tanıma şansını bulan her insana bir şekilde dokunmayı başardı.

BİBLİYOGRAFYA

Makaleler

- Cheta, Omar ve Kathryn A. Schwartz. "A Printer's Odd Plea to Reform Legal Pluralism in Khedival Egypt". *Past & Present*, 252, 1, 2021, 179-211.
- Schwartz, Kathryn A. "The Political Economy of Private Printing in Cairo, As Told from a Commissioning Deal Turned Sour, 1871". *International Journal of Middle East Studies*, 49, 1, 2017, 25-45.
- Schwartz, Kathryn A. "Did Ottoman Sultans Ban Print?". *Book History*, 20, 2017, 1-39.
- Schwartz, Kathryn A. "Book History, Print, and the Modern Middle East". *History Compass*, e12434, 2017, 1-12.
- Schwartz, Kathryn A. "From Text to Technological Context: Medieval Arabic Cryptology's Relation to Paper, Numbers, and the Post". *Cryptologia*, 38, 2, 2014, 133-146.
- Schwartz, Kathryn A. "Charting Arabic Cryptology's Evolution". *Cryptologia*, 33, 4, 2009, 297-304.

Kitap Bölümleri

- Schwartz, Kathryn A. "The Official Urge to Simplify Arabic Printing: Introduction to Nadim's 1948 Memo". *Manuscript and Print in the Islamic Tradition*. Yay. Haz. Scott Reese, 89-96. De Gruyter, 2022.
- Hsiung, Hansun ve Kathryn A. Schwartz. "Lithography". *Information: A Historical Companion*. Yay. Haz. Ann Blair, Paul Duguid vd. 583-588. New Jersey: Princeton University Press, 2021.
- Schwartz, Kathryn A. "An Eastern Scholar's Engagement with the European Study of the East: Amin al-Madani and the Sixth Oriental Congress, Leiden, 1883". *The Muslim Reception of European Orientalism: Reversing the Gaze*. Yay. Haz. Susannah Heschel ve Umar Ryad, 39-60. New York: Routledge, 2019.

Doktora Tezi

- Schwartz, Kathryn A. "Meaningful Mediums. A Material and Intellectual History of Manuscript and Print Production in Nineteenth-Century Ottoman Cairo". Doktora Tezi, Harvard Üniversitesi, 2015.

---

⁵ Kathryn A. Schwartz, "The Official Urge to Simplify Arabic Printing: Introduction to Nadim's 1948 Memo", *Manuscript and Print in the Islamic Tradition*, yay. haz. Scott Reese (De Gruyter, 2022), 89-96.

İÇİNDEKİLER

Sunuş

Ayşe Başaran - Filiz Dıġırođlu

Araştırma Makaleleri

Erbab-ı Mütalaa mı Erbab-ı Merak mı:

19. Yüzyıl Okuru için Meta Olarak Kitabın Anlamı

Mert Öksüz

İstanbul'daki Acem Matbaalarının Bir Örneği Olarak

Hurşid Matbaası ve Faaliyetleri

Güllü Yıldız

Jöntürk Neşriyatının Üretim ve Dağıtım Süreçleri

Serhat Aslaner

Sopalı Sansür: Zaptiye Müşiriyeti ve Erken Dönem Osmanlı Sansür Mekanizmasındaki Yeri (1858-1876)

Okan Kozanoğlu

Ortodoksluğun Muhafazası:

Misyoner Karşıtı Karamanlıca Literatür

Stefo Benlisoy

Siyaset, Kitap ve Çeviri:

1885-1887 Arasında Yayımlanan Edebi Kitap Çevirileri Üzerine

Özgür Türesay

Araştırma Notları

Osmanlılar ve Kitap: Bazı Düşünceler

Johann Strauss

Tek Sayfalık "Kitap"lar

ve Medrese Eğitim Sistemiyle İrtibatları Üzerine Birkaç Not

İsmail Kara

İstanbul-Kahire Arasında Bir Kitabın Basım Serüveni:

İbn Manzûr'un *Lisânü'l-'Arab*'i

Hatice Aynur

Röportaj

Osmanlı Dilleri ve Matbuatının İzinde Bir Türkolog

Johann Strauss ile Mülakat

Fatih Aşan & Okan Kozanoğlu

Kitabiyat

İ. Arda Odabaşı, *Osmanlı Matbuat Kapitalizmi ve Milliyetçilik (1913-1914)*

Melek Yalvaç

Osmanlı Kitap Koleksiyonerleri ve Koleksiyonları: İtibar ve İhtiras,

yay. haz. Tülay Artan ve Hatice Aynur

Hüsniye Gülsev-Koç

Manuscript and Print in the Islamic Tradition, yay. haz. Scott Reese

Elif Sezer-Aydınlı

Sebouh David Aslanian, *Early Modernity and Mobility:*

Port Cities and Printers Across the Armenian Diaspora, 1512-1800

Arif Tapan

Vefeyat

Kathryn A. Schwartz:

Osmanlı Mısır'ı ve Kitap Tarihçiliğine Adanan Ömrün Ardından

Ayşe Başaran

